РАФИГ ЈУСИФОҒЛУ

АЗӘРБАЈЧАН ПОЕМАСЫ

АХТАРЫШЛАР ВӘ ПЕРСПЕКТИВЛӘР

АЗӘРБАЈЧАН ЕЛМЛӘР АКАДЕМИЈАСЫ

НИЗАМИ АДЫНА ӘДӘБИЈЈАТ ИНСТИТУТУ

РАФИГ ЈУСИФОҒЛУ

АЗӘРБАЈЧАН ПОЕМАСЫ АХТАРЫШЛАР ВӘ ПЕРСПЕКТИВЛӘР

(XX әср Азәрбајчан поемасынын сәнәткарлыг хүсусијјәтләри)

БАКЫ, «ЕЛМ» НӘШРИЈЈАТЫ. 1998.

Елми редактору

Филолокија елмләри доктору,
профессор

ЈАШАР ГАРАЈЕВ

*Азәрбајҹан Елмләр Академијасы
Низами адына Әдәбијјат Институтунун
елми шурасынын гәрары илә
нәшр олунур.*

Рафиг Јусифоғлу.

«Азәрбајҹан поемасы: ахтарышлар вә перспективләр». Бакы, «Елм» нәшријјаты, 1998, сәh. 300.

Монографијада XX әср Азәрбајҹан поемасынын сәнәткарлыг хүсусијјәтләриндән сөhбәт ачылыр.

Р $\frac{4603000000}{655(07)-98}$

ISBN 5—8066—0921—9

© «Елм» нәшријјаты, 1998

КИРИШ

Поема Азәрбајҹан, еләҹә дә дүнја әдәбијјаты тарихиндә ән гәдим вә ән мүасир жанрлардан биридир. Епик вә лирик, тәнгид, тәрәннүм вә тәһлил васитәсилә һәјатын гатларыны ачан, тарихин ибрәт дәрсләрини, инсан мәишәтинин мә'нәви-әхлаги аһәнк вә тәзадларыны, ҹәмијјәт вә тәбиәт проблемләрини ачыглајан сүжетли, образлы, емосионал бәдии формадыр. Әсрләрин сынағындан уғурла чыхмыш бу жанр XX әср Азәрбајҹан әдәбијјаты тарихиндә дә апарыҹы јерләрдән бирини тутмушдур. Нечә дејәрләр, бу јүз илдә дә «поезија өз ири аддымларыны поема илә атмышдыр»[1].

Сосиал тәрәгги контекстиндә, һуманитар-фәлсәфи ән'әнәләрин тәкамүлү зәмининдә јени-јени идеја-сәнәткарлыг тәҹрүбәси илә зәнкинләшән поема өзү дә өз нөвбәсиндә Азәрбајҹанда милли-мә'нәви интибаһын амили вә стимулу олмуш, милли һәјатын, хүсусән поезијада әһатә, вүс'әт, ифадә даирәсинин кенишләнмәсиндә тарихи рол ојнамышдыр. Жанрын өзүндә јени үслуб вә структура әламәтләри, новатор поетика вә типолокија формалашмышдыр.

Поема елә универсал жанрдыр ки, башга әдәби нөвләрә мәхсус ән јахшы кејфијјәтләри, сәнәткарлыг компонентләрини өзүнүнкүләшдирә билир. Һәм лирик, һәм епик, һәм дә публисистик үнсүрләрин вәһдәтдә гајнағы вә синтези бу жанрын кениш имканларыны тә'мин едән ән үмдә ҹәһәтләрдәндир.

Азәрбајҹан әдәбијјатшүнаслығында поема һеч вахт диггәт мәркәзиндән кәнарда галмамыш, жанрын хүсусијјәтләри, өзүнәмәхсуслуғу, мөвзу вә структур бахымындан тәкамүлү ајры-ајры вахтларда мүнтәзәм шәкилдә мүзакирә објектинә чеврилмишдир. Азәрбајҹан Елмләр Ака-

[1] Јашар Гарајев. Поезијанын илләри вә јоллары. Поезија вә нәср. Бакы, «Јазычы», 1979, с. 78.

демијасы Низами адына Әдәбијјат Институтунун Мүасир әдәби просес шө'бәси Азәрбајчан Јазычылар Иттифагынын Тәнгид-әдәбијјатшүнаслыг бөлмәси вә «Әдәбијјат вә инчәсәнәт» гәзетинин 1977-чи илин октјабр ајында кечирдији «Поема, ахтарышлар, перспективләр» мөвзусунда јарадычылыг мүзакирәсини, «Азәрбајчан» журналында поема жанрына һәср олунмуш дәјирми стол сөһбәтләрини, мәтбуатда поеманын проблемләринә тохунан чохлу мәгаләләри хатырлатмаг олар.

Бүтүн бунларла јанашы, тәәссүфлә гејд етмәлијик ки, поеманын нәзәри проблемләриндән бәһс едән мүстәгил, мигјаслы монографик тәдгигат әсәрләри һәлә дә азлыг тәшкил едир. Охучулара тәгдим олунан бу тәдгигатда Азәрбајчан әдәбијјатшүнаслығында илк дәфәдир ки, XX әср Азәрбајчан поемасына мәһз бу өлчүләрдә нәзәр салыныр, онун бир әсрлик тарихини јаратмаға чәһд көстәрилир.

Жанрын инкишаф тарихинин ајры-ајры сәнәткарлыг проблемләри контекстиндә өјрәнилмәси хүсуси әһәмијјәт кәсб едир. Бу монографијада Азәрбајчан поемасынын тарихи әсасән конфликт вә характер проблемләри ишығында өјрәнилир ки, бу да тәсадүфи дејилдир. Чүнки һәмин проблемләр поемаларын идеја-бәдии хүсусијјәтләрини даһа әтрафлы ачмаға көмәк едир. Меһди Һүсејн чох доғру көстәрир ки, әдәбијјатда вә хүсусилә поема жанрында характер, тип мәсәләси олдугча әһәмијјәтли вә диггәти чәлб едән чидди мәсәләдир[1].

Конфликт вә характер, бунларын маһијјәти вә гаршылыглы мүнасибәти, инчәсәнәт әсәрләриндә бу естетик категоријаларын мүстәсна мөвгеји һәмишә әдәбијјат нәзәријјәчиләринин диггәт мәркәзиндә олмуш, философлары, әдәбијјатшүнаслары дәриндән дүшүндүрмүшдүр.

Конфликт елә бир сеһрли ачара бәнзәјир ки, онсуз образларын характерини, әсәрин идеја-бәдии дәјәрини, һабелә сәнәткарлыг мәзијјәтләрини тә'јин етмәк мүмкүн дејилдир. Мүвәффәгијјәтли бәдии әсәрләрин мәркәзиндә мүһүм, мә'налы конфликтләр дајаныр. Сәнәткар мәһз конфликт васитәси илә һәјатын мүкәммәл бәдии тәһлилини вермәјә, реал инсан сурәтләри, зәнкин характерләр јаратмаға наил олур. «Ајдын тәсвир едилән характерләр варса, онларын тоггушмасы лабүддүр»—дејән А. М. Горки тамамилә һаглы иди.

[1] Меһди Һүсејн. Әсәрләри, 9-чу чилд, Бакы, «Јазычы», 1979, с. 130.

Көркәмли алман шаири И. Р. Бехер бәдии әсәрдә конфликтин мүстәсна ролуну белә шәрһ едир: «Әсәрдә ән вачиб кәркинлији нә верир? Конфликт. Әсас марага сәбәб олан нәдир? Конфликт. Бизи һәјатда, әдәбијјатда, елмин бүтүн саһәләриндә ирәли апаран нәдир? Конфликт. Конфликт нә гәдәр дәриндирсә, онун бәдии һәлли дә бир о гәдәр әһәмијјәтли, шаир дә о гәдәр бөјүкдүр. Поезија сәмасы нә вахт һәмишәкиндән ајдын олур? Илдырымдан сонра, конфликтдән сонра»[1].

Конфликтин һәјатилији, характерләрин зәнкинлији вә мүрәккәблији һәр бир әсәрин бәдиилик ме'јарыдыр. Бу, поемада да беләдир. Поема конфликтдән кәнарда тәсәввүрә кәлмир. Поема мәһз конфликт васитәси илә, әсас характер вә мүнасибәтләрин мүбаризәси, тоггушмасы васитәси илә епик маһијјәт кәсб едир. Академик М. Ариф чох һаглы гејд едирди ки, әһәмијјәтли мөвзу, монументаллыг, гүввәтли характерләр мүбаризәси, дахили динамика, драматизм олмајан јердә јахшы поема да ола билмәз[2].

Ј. Мартсинкјавичјусун поеманы «жанрлар жанры» адландырмасы тәсадүфи дејилди[3]. Белә ки, поема поезијанын конфликт вә характерә ән чох мејлли жанрыдыр. Елә буна көрә дә поема жанрынын мөвчуд мәрһәләдә маһијјәтини һәртәрәфли өјрәнмәк вә бу аспектдә инкишафыны изләмәк бахымындан һәмин проблемин тәһлили сон дәрәчә вачиб мәсәләдир.

Бүтүн бунлардан башга монографијада поема жанрынын нәзәри проблемләриндән әдәби материала истинадән сөһбәт ачылмыш, поеманын јени типләри мүәјјәнләшдирилиб груплашдырылмыш, һәр нөв поеманын хүсусијјәтләри елми-нәзәри аспектдә шәрһ олунмушдур. Поемада дахили мүнагишә, бәдии фәрдиләшдирмә, әдәби портрет, пејзаж, бәдии детал, бәдии тәсвир вә ифадә васитәләри вә с. бу кими проблемләр зәнкин бәдии фактлара истинадән тәһлил едилмишдир.

Монографијанын јарадылмасында әдәби материалларла бәрабәр, поемалар һаггында јазылмыш сајсыз-һесабсыз мәгаләләр, тәдгигатлар, диссертасијалар, дискусија материаллары мүәллифин көмәјинә чатмышдыр.

[1] И. Р. Бехер Любовь моя поэзия. М., «Худож. лит.», 1965, с. 157.

[2] М. Ариф. Поезијамыз һаггында. «Азәрбајчан», 1966, №2, с. 9.

[3] Юстинас Марцинкявичюс. Судьбы поэмы. Литература и современность. М., «Худож. лит.», 1967, с. 373.

XX әср Азәрбајчан әдәбијјатынын, о ҹүмләдән онун апарычы жанрларындан бири олан поеманын јетмиш иллик тарихи Советләр бирлији дөврүндә јарандығындан мәсәләјә ајдынлыг кәтирмәк, уғур вә нөгсанларымызын мәнбәјини даһа әдаләтли ме'јарла саф-чүрүк етмәк үчүн кечмиш үмумсовет әдәбијјатшүнаслығынын нәзәри мүддәаларындан да јери кәлдикчә тәнгиди шәкилдә истифадә олунмуш, мүәллиф тәһлилләрини тиположи планда, о дөврүн үмумиттифаг контекстиндә апармыш, гәһрәманларын характерини вә һадисәләри ән чох мә'нәви-психоложи аспектдә шәрһ едиб гијмәтләндирмәјә сә'ј көстәрмишдир.

Бәдии әсәрләрә, онларын структурундакы вачиб композисија елементләринә, хүсусән конфликтә, характерә гијмәт верәркән тарихи мүһит мүтләг нәзәрә алынмалыдыр. Чүнки конфликт көјдән дүшмә дејилдир, һәр һансы бир дөврүн реал һәјати зиддијјәтләринин ин'икасыдыр. Бу сөзләри ејни илә характер һаггында да сөјләјә биләрик. Чүнки характерә онун формалашдығы мүһити нәзәрә алмадан гијмәт вермәк дүзкүн дејилдир.

Елә буна көрә дә поема жанрынын бир әсрлик тарихини, онун уғур вә нөгсанларыны, епик-лирик поезијамызын јени-јени мөвзулар, проблемләр, характерләрлә зәнкинләшмәсини, жанрын структурундакы дәјишикликләри, форма ахтарышларыны елми-нәзәри вә тарихи аспектдә арашдырмағы гаршыја мәгсәд гојмушуг.

Тәдгигатымызда XX әср Азәрбајчан поемасы һәм дә бүтөвлүкдә мүасир дүнјакөрүшү, милли, бәшәри вә дини әхлаг нөгтеји-нәзәриндән шәрһ олунмуш, жанрын тарихи поема үчүн характерик проблемләр әсасында шәрһ вә тәсниф едилмишдир.

Мүәллиф епик поезијамызда бу күн үчүн гејри-мәгбул көрүнән, һәтта зәрәрли тә'сир бағышлајан идеоложи нөгсанларын тәһлилиндә објектив тарихилик принсипини рәһбәр тутмуш, субјектив, мәһдуд иттиһам вә тәнгидләрдән сәрф-нәзәр етмишдир. Поемаларын, онларын јени типли гәһрәманларынын тарихи вә типолокијасы јалныз әдәби-бәдии вә елми-нәзәри тәләбләрә истинадән тәсвир олунмушдур.

Биринчи фәсил

ПОЕМА, ПРОБЛЕМЛӘР, ПЕРСПЕКТИВЛӘР

Гәләмә вурулмуш гандал, јахуд кечмишин ибрәт дәрсләри.

Бу, тәкзибедилмәз һәгигәтдир ки, әдәбијјат һәјатын бәдии ин'икасыдыр. Зәманәсинин өвлады олан һәр бир сәнәткарын әсәриндә онун јашадығы дөврүн аб-һавасы, уғур вә нөгсанлары, инсанларын психолокијасы, һәјат тәрзи, мәишәти, арзу вә дүшүнчәләри өз әксини бу вә ја дикәр дәрәчәдә тапмалыдыр.

«Ушаглар валидејнләриндән чох јашыдларына охшајырлар»—дејәнләр һеч дә јанылмырлар. Бу сөзү ејни илә јазычылара да аид етмәк олар. Әлбәттә, јетмиш иллик империја бојундуруғу һәјатымыза олдуғу кими әдәбијјатымыза, инчәсәнәтимизә дә тә'сирсиз галмајыб. Бунун өзү дә тәбии бир просес кими објектив реаллыгдан доғмушдур.

Инди империја дөврүндә јашајан шаир вә јазычыларын дилиндән тутуб онлары дивана чәкмәк о гәдәр дә чәтин дејил. Чүнки һәмин дөврдә јашајан елә гәләм саһиби тапмаг олмаз ки, Ленинә, коммунист партијасына, јени гурулушун тәрәннүмүнә ше'р, мәгалә һәср етмәсин. Һәтта әдәбијјата 60—70, еләчә дә сәксәнинчи илләрдә кәлән исте'дадлы јазычыларын әсәрләриндән дә кифајәт гәдәр мисаллар кәтирә биләрик. Инди нејләјәк, бүтүн әдәбијјатын, инчәсәнәтин үстүндән чалын-чарпаз хәтми чәкмәлијик?!

Дүнјанын Низами кими бөјүк сәнәткары да јашадығы дөврүн шаһларына, сәркәрдәләринә мәдһијјәләр һәср етмәк мәҹбуријјәтиндә галыб. Анҹаг биз Низамини буна көрә јох, онун әсәрләриндәки бәшәри идејалара көрә севирик.

Сәнәткарларын әсәрләриндә олан нөгсанларын һамысыны онларын өз ајағына јазмаг чәһди дә инсафсызлыгдыр. Әлбәттә, тарих ибрәт дәрсидир. Лакин унутмајаг ки, ону инсанларын, субјектләрин арзусу јох, чәмијјәтин үмуми инкишаф ганунаујғунлуглары мүәјјән едир. Елә буна көрә дә һәјатымыздакы, еләчә дә әдәбијјатымызда, инчәсәнәтимиздәки нөгсанлара мүмкүн гәдәр објектив ме'јарла јанашмаг лазымдыр. Бу бахымдан әдәбијјатымызын кечдији јолу да, ајры-ајры жанрларын инкишаф тарихини дә мүасир дөврүн тәләбләри бахымындан, анчаг мүтләг һәмин әсәрләрин јарандығы шәраити, аб-һаваны нәзәрә алмагла гијмәтләндирмәк лазымдыр.

Сәнәт әсәрләринә зәррәбинлә бахан «әдәбијјат дарғалары» (Р. Рза) «Сәсли гыз», «Памбыг дастаны», «Москва» кими поемалар јазан, сосиализм гурулушуну тәблиғ едән, «формача милли, мәзмунча сосиалист» әдәбијјатын нүмунәләрини јаратмаға мәчбур едилән, «һәгиги сәнәткарын бајрамы Октјабр»—дејән Әһмәд Чавад кими сәнәткарларын «Әјил, Күрүм, әјил кеч дөвран сәнин дејил, кеч» мисраларына шүбһә илә јанашырдылар. «Көј көл» ше'риндәки «Күндүзләр чағырыр оғланы, гызы, кечәләр экс едир ајы, улдузу» мисраларына көрә шаири иттиһам едәнләр дә тапылырды.

«Мән кимәм, о бөјүк Ленинин оғлу» дејән, «Фантан», «Буруглар арасында», «Әфшан», «Чобан», «Дағлар фачиәси», «Мәним достум», «Шө'лә», «Сәһәр», «Азадлыг дастаны», «Вурушмалар» вә с. бу кими әсәрләриндә сосиализм идејаларыны тәблиғ вә тәрәннүм едән Мүшфигин зәһмәтини јерә вурмаг үчүн бирчә «Оху, тар» ше'ри кифајәт иди...

«Үмумпролетар ишинин тәкәрчији, винтчији» һесаб едилән әдәбијјат, инчәсәнәт һәмишә дөвләтин диггәт мәркәзиндә олса да, о заман сәнәткарлар үчүн чох ағыр јарадычылыг шәраити мөвчуд иди. Дәһшәт бурасында иди ки, јазмајан, сәсини чыхармајанлар да иттиһам олунурдулар. «Нечә сәнәткарсан ки, һәјатымыздакы сосиализмчәсинә дәјишикликләр сәни еһтизаза кәтирмир?» суалы да бичарә гәләм саһибләринә дикәр тәрәфдән әзаб-әзијјәт верирди. Һүсејн Чавид кими гүдрәтли бир сәнәткары зор илә дә олса дартыб «ингилаб гатарына отурдурдулар» (Мустафа Гулијев). Башга сөзлә десәк, јазычылар «параја дәјмә, бүтөвү кәсмә, доғра, дојунча је» әмрини јеринә јетирмәјә мәчбур идиләр.

30-чу илләр әдәбијјат тарихимизин кешмәкешли мәнзәрәсини өјрәнмәк бахымындан Әли Саләддинин «Әһмәд

Чавад» монографијасы фактларла зәнкиндир. Белә ки, тәдгигатчы тәкчә әдәби фактларла кифајәтләнмәмиш, дөвләт тәһлүкәсизлик комитәсинин архив сәнәдләриндән, һабелә јазычылар иттифагы пленумларынын, гурултајларынын стенограмларындан бәһрәләнмиш, көзләримизин гаршысында бәдбәхт, халгыны, торпағыны севмәкдән башга һеч бир күнаһы олмајан гәләм саһибләринин фачиәсини чанландыра билмишдир. Ән дәһшәтлиси одур ки, Ә. Чавад дөврүн дигтәси илә октјабрдан, јени гурулушун инсанлара кәтирдији сәадәтдән, Москвадан јазанда да, сијасәтдән узаг тәбиәт, мәһәббәт мөвзуларына мүрачиәт едәндә дә, һәтта тәрчүмә илә мәшғул оланда да бәдхаһлары она «илишмәк үчүн истинад нөгтәси тапмышлар. Мәсәлән, шаирин Шекспирдән тәрчүмә етдији ашағыдакы чүмләјә гәмиш гојанлара Әһмәд Чавадын вердији чаваб мә'налыдыр:

«Аллаһ вурсун сизи, бу хырда милчәкләр бизим зәһләмизи төкүр».—Русча беләдир. Әввәла, бу мәним сөзүм дејил, бу, Шекспирин сөзүдүр. Мән бурада нә сөз верәјдим? Мән бурада милли сијасәт јаратсам, бу дүзкүн дејил. Јолдашлар, инсаны белә дүшүнмәк, инсана белә јанашмаг олмаз. Зәһмәт чәк әсәри гој габағына, русчасына бах, франсызчасына бах, сонра да де ки, филанкәс контрреволјусјон фикир вермишдир»[1].

Мир Чәфәр Бағыровун вахтилә бир јердә ишләдији, дуз-чөрәк кәсдији Әһмәд Чавада дедији ашағыдакы сөзләр дә шаирин дүшдүјү чыхылмаз вәзијјәти анламаг бахымындан мараг доғурур: «Бәс онда «Ләзки гызлары» ше'ринә нә дејирсән? Бу ше'рдә сән әхлагсызлыг тәблиғ едирсән. Ләзки гызларыны өз јатағына чағырырсан. Бурада бир мүәллимин кечәләр тәк јатдығыны сөјләјир, она ушүдүјүндән дәм вурурсан. Јерли совет гызларыны «үшүјүрәм» ады илә алдадыб, дилә тутуб, намусларына тәчавүз етмәјә чалышырсан»[2].

Әлбәттә, вәзијјәтдән чыхмаг үчүн јазычылар инзибати амирлик дөврүнүн тәләбләринә риајәт етмәк пәрдәси алтында үрәјин, вичданын, милли тәфәккүр тәрзинин сәсилә тарихдә галачаг әсәр јаратмаг јолларында ахтарышлар апарырдылар. Тәбиидир ки, јазычынын бојнуна икигат чәтин бир вәзифә дүшдүјүндән, чох вахт о, әли ашындан да, вәли ашындан да олур, «бир әлдә ики гарпыз тутмағ»ын чәзасыны чәкирди. Беләликлә, һәмин

[1] Ә л и С а л ә д д и н. Әһмәд Чавад. Бакы, «Кәнчлик», 1992, с. 230.

[2] Јенә орада, с. 207.

зәрбәләр һәм дә әдәбијјатымызын инкишаф тарихинә дәјир, ону тәбии ахарындан чыхарырды.

«Әдәбијјат дарғаларынын» дигтәси илә јазычылар Демократик Азәрбајҹан Республикасыны, Мүсаваты, онун лидерләрини писләмәли, совет һакимијјәтини исә тә'рифләмәли идиләр. Әкс тәгдирдә онларын нәинки өзләрини, һәтта аиләләрини дә өлүм, сүркүн тәһлүкәси көзләјирди. Бүтүн бунлары нәзәрә алмадан С. Вурғунун поемаларына, о ҹүмләдән «26-лар»а гијмәт вермәк дә дүзкүн дејилдир. Бу, данылмаз фактдыр ки, әсәрдә халгымызын гәддар дүшмәнләри—Шаумјан кими нахәләфләр, ҹаниләр тә'рифләниб көјләрин једдинҹи гатына галдырылырдыса, Мәммәдәмин Рәсулзадә кими азадлыг мүҹаһиди тәнгидә мә'руз галырды:

Инди хәбәр верим охучума мән,
О «милләт рәһбәри» Рәсулзадәдән...

Мараглы фактдыр ки, С. Вурғун Рәсулзадәни мүәллиф сөзләри илә дејил, о дөврдә мүхтәлиф тәбәгәләри тәмсил едән ағзыкөјчәкләрдән биринин дили илә тәнгид едир вә беләликлә дә вәзијјәтдән чыхмаға чалышырды.

М. Ә. Рәсулзадә Түркијәдә милли шаирләримиздән ән көркәмлиси кими С. Вурғунун адыны чәкәндә она дејирләр ки, Вурғун «26-лар» поемасында сәни биабыр еләјиб, сән исә ону тә'рифләјирсән. М. Ә. Рәсулзадә исә ҹаваб вериб ки, о, дүз еләјиб, белә етмәсә, милләтә кәрәк олан дикәр әсәрләрини јаза билмәз. Дикәр тәрәфдән, о, мәним гадаған олунмуш адымы бир васитә тапыб өз поемасында чәкмәклә онун унудулмасына имкан вермәјиб.

Әдәби тәнгидин вахтилә «26-лар»ын мәзијјәти кими јүксәк гијмәтләндирдији, тәгдир етдији ҹәһәт—онун сосиалист мәзмуну, әслиндә әсәрин ән бөјүк гүсурудур. Анҹаг шаирин Бакынын о вахткы мүһитини нечә илһамла тәсвир етмәсинә көз јуммаг да инсафсызлыг оларды. Һәмин әсәрдәки һамбал сурәти илә М. Мүшфигин «Фантан» әсәринин гәһрәманы Ҹәбинин талеји арасында бир ујғунлуг вардыр. Онларын икисини дә Ирандан Бакыја еһтијаҹ кәтирмишдир.

Инсан талејиндән данышанда сәмими олан шаирләр дөврүн дигтәси илә поемаја зорла кәрәксиз парчалар чалајанда әсәрин тә'сир күҹүнә, тәбиилијинә хәләл кәтирмишләр. Мүшфиг өтәри дә олса, Азәрбајҹан парламанынын үстүндә үчрәнкли бајрағын далғаланмасындан сөһбәт ачыр. Мүәллиф өз гәһрәманы Ҹәбини «гәзәблә» һәмин бајраға бахмаға мәҹбур етмәклә әввәлки парчалардакы сәмимијјәтә хәләл кәтирир.

Һарын бәјләр, залымлар бизим классикләримизин дә әсәрләриндә һәмишә тәнгид олунуб. Бу мејл XX әср Азәрбајҹан поемалары үчүн дә хасдыр. Анҹаг ән пис ҹәһәт одур ки, инсанлара мә'нәви-әхлаги кејфијјәтләринә, баҹарыгларына, габилијјәтләринә, мәдәни сәвијјәләринә көрә јох, мәһз синфи нөгтеји-нәзәрдән гијмәт верилиб. Бәјдирсә, голчомагдырса, варлыдырса писдир, јохсулдурса, фәһлә, нөкәр, чобандырса јахшыдыр.

Конкрет нүмунәләрә мүраҹиәт едәк. М. Мүшфигин «Дағлар фаҹиәси» поемасында Һәсән вә онун достлары голчомаглар кими тәнгид олунур. Мүәллифин фикринҹә, онларын чоху «кафдар кими јөндәмсиз, ијрәнҹ»дир. Јохсул Елдар исә тә'рифләнир, һәтта онун голчомаг Һәсәнин арвады Күлпәрини әри дура-дура, шәриәт гајдаларына зидд олараг алмасына да һагг газандырылыр. Анҹаг бир бәдии сурәт кими Һәсән Елдардан биткин, ҹанлы чыхмышдыр. Үмумијјәтлә, поемалардакы мәнфи образлар гупгуру, јалныз иш үчүн јаранмыш мүсбәт образлардан даһа колоритлидир. Беләләринә мисал олараг «Комсомол поемасы»нын гәһрәманы Кәрај бәји, «Мәним достум» поемасынын гәһрәманы Садајы вә башгаларыны мисал көстәрә биләрик.

Мүсбәт образларын чохунун гуру, схематик чыхмасынын әсас сәбәбләриндән бири дә онлары нөгсансыз көстәрмәк, јерсиз шәкилдә бејнәлмиләлләшдирмәк ҹәһди олмушдур. Һәтта рус, украјын, белорус, өзбәк, газах... поемалары арасында да бир мәзмун, даһа доғрусу мөвзу ејнијјәти вар ки, бу да милли зәминдән, халг психолокијасындан, тәфәккүр тәрзиндән узаглашыб «сосиалист мәзмун» кәсб етмәк тәләбинин ганунаујғун нәтиҹәси иди. Мүсбәт гәһрәманлар мүтләг зәрбәчи, габагҹыл әмәк адамы, ингилабчы, динин дүшмәни, бејнәлмиләлчи... олмалы иди.

Һәпси әмәкчидир, һәпси зәрбәчи,
Һәпсинин марагла чалханыр ичи.

(«Буруг адамы»)

Парлаг зәрбәчидир мә'дәндә Ҹәби.

(«Фантан»)

Фирәнкиз клубун мүдирәсидир,
Сәрвиназ пионер сәркәрдәсидир.

(«Јүксәлиш»)

Бир гәдәр һәвәслә чалышсајдыныз,
Гырмызы ләвһәјә дүшүб адыныз,
Сизә верилләрди кечичи бајраг.

(«Буруглар арасында»)

Һәтта Күлпәри дә Һәсәндән чыхды,
Онун сирләрини верди Елдара,
Ағыр зәрбә вурду голчомаглара.
Нәһајәт иришиб арзуларына,
Күлпәри говушду өз Елдарына.
Јарыша чағырыр инди елләри.
Ичласда Күлпәри, ишдә Күлпәри.

(«Дағлар фачиәси»)

Әли иш вахты көрүнмәз, итидир,
Иш онун варлығыдыр, дөвләтидир.

(«Јахшы јолдаш»)

Јенилик тәләб едир,
Партија, дөвләт, һәјат.
Мааш күдмәјирәм һеч,
Көзләмирәм мүкафат.

(«Абшерон торпағында»)

Еј шанлы Октјабр, сән нәләр етдин, нәләр?
Бир күн бахдым ки, бөјүк Сталинлә бәрабәр
Отурүркән Бәстинин чыхарылмыш шәкили,
Демә бизим Бәсти дә бир колхозун вәкили.
Он беш илин ичиндә нә бөјүдүн, Бәсти, сән.
Қәсәр дүнја сәсини бир дәфә сән кәс десән.

(«Москва»)

Трактор чапараг дөврәләр вурур,
Күлзарын алнында парлајыр гүрур.

(«Кәнд сәһәри»)

Тәәссүф ки, бу чүр мисраларын сајыны истәдијимиз гәдәр артыра биләрик. Мүасир дөвр шаирләринин әсәрләриндән дә буна бәнзәр нүмунәләр кәтирмәк проблем дејил.

С. Вурғун «Қомсомол поемасы»нын гәһрәманларындан биринин—Бәхтијарын дедији «Мәһәббәт јарармы һеч комсомола?» сөзү илә М. Мүшфигин «Буруглар арасында» әсәриндәки гәһрәманын дүшүнчә тәрзи бир-биринә нә гәдәр јахындыр:

Шура мәктәбиндә севишмәк олмаз,
Доғру комсомолчу ешгә тутулмаз.

Бу вә буна бәнзәр ејнијјәт, ингибатор чүчәләринә бәнзәјән мүсбәт гәһрәман үлкүсүнүн әввәлчәдән һазырланыб сәнәткарлара верилмәси әдәбијјатымыза чох бөјүк зијанлар вурмушдур.

М. Мүшфигин «Буруглар арасында» поемасында belә бир мисра вар: «Онларда комсомол әхлагы јохдур». Көрәсән нәдир бу «комсомол әхлагы? Јадыма ел арасында кәзән машһур бир ләтифә, даһа доғрусу, олмуш әһвалат дүшүр. Ағдамда Мәшәди Аббас адлы мәшһур, һөрмәтли бир киши вар имиш. Мирчәфәр Бағыров да онун хәтрини чох истәјирмиш.

Мәшәдә Аббас Бакыја кәлирмиш. Јол боју јемәкханаларын јанында машыны сахладар, ичәри кириб һаләһвал тутар, сорушармыш:—Бала, аранызда комсомол вармы?

Тәләсик, севинчлә чаваб верәрләрмиш:

— Бәли, Мәшәди Аббас әми, бизә нә бујруғун?

— Һеч, бала, јахшы ишләмәк лазымды, ишинизда сајыг олун!

Тәхминән беш-алты јердә ејнијлә бу мәзмунда сөһбәт олур. Нәһајәт, кабабханалардан биринә чатанда Мәшәди Аббас јенә сорушур:

— А бала, аранызда комсомол вармы?

Ишчиләр нараһатлыгла дејирләр:

— Хејир.

Елә бил Мәшәди Аббасын чијниндән ағыр дағ көтүрүлүр. Дәриндән нәфәс алыб јолдашларына дејир:

— Ә, дүшүн ашағы архајынча чөрәјимизи јејәк!..

Бу ибрәтамиз һадисәнин архасында чох шеј кизләнир. Һәр ишә бурнуну сохан, чуғуллуг еләјән комсомол чамаата архајынча чөрәк јемәјә белә имкан вермирмиш.

Отузунчу илләрдә јазылан Азәрбајчан поемаларыны охујанда комсомол әхлагы һаггында чох шеј өјрәнирик:

Јохдур мәһәббәтдән нишанә мәндә.

(«Әфшан»)

Нә гәдәр комсомол олсаг да јенә,
Кәрәк саташмајаг Аллаһ евинә.

(«Қомсомол поемасы»)

Бир дә комсомолчу дејил хулиган.

(«Қомсомол поемасы»)

О бир комсомолчу оландан бәри,
Варлығы, мәнлији бәркијиб ишдә.

(«Мурадхан»)

Бу типли мисраларын сајыны артырмаг о гәдәр дә чәтин дејилдир.

Габилин 1962-чи илдә јаздығы «Трамвај парка кедир» поемасынын гәһрәманлары да кәнчләрдир. Онлар-

дан бири—Баләми трамвај сүрүчүсү, дикәри—Мүнәввәр исә кондуктордур. Сәрнишинләр кедәндән сонра онларын арасында кедән сөһбәт дә о дөврүн гәһрәманларынын характерини, дүшүнчә тәрзини ачмаг бахымындан ибрәтамиздир:

Көр бизим трамваја нә јазылыб, Мүнәввәр,
«Комсомола һәдијјә»—әнтигәдир бу сөзләр.
Һәр вагонун бөјрүнә јазылмајыр белә шеј,
«Комсомола һәдијјә» бөјүк шан-шөһрәтдир еј!
—Әлбәттә, чох бөјүкдүр, буна нә сөз, нә сөһбәт,
Бу вагонда ишләмәк сәадәтдир, сәадәт.

Кәлдијимиз үмуми нәтичә будур ки, ингилаб өвлады комсомол «тәбиәтин, дүшмәнин үстүнә һүчумлар чәкән», кечмиш адәт-ән'әнәләри сөкүб дағыдан, јалныз иш үчүн, ингилаби мүбаризә үчүн јетишдирилән кәнчлијин бөјүк бир дәстәсидир.

Шаирләримиз дөврүн тәләби илә комсомолчуларда бу вә ја буна бәнзәр дикәр чәһәтләри тәсвир едәндә образ чох гуру, схематик чыхырды. Лакин С. Вурғун кими гүдрәтли гәләм саһибләри бүтүн бу заһири чизкиләри вермәјә мәчбур олсалар да, гәһрәманларын характерини ачмаға, биткин инсан сурәтләри јаратмаға наил олурдулар. Узаг кетмәјәк, «Комсомол поемасы»ндакы Бәхтијар, Чәлал, Һумај образлары өз фәрди хүсусијјәтләри илә бир-бириндән сечилән отузунчу илләр кәнчлијинин нүмајәндәләридир.

Әдәбијјатда Ленин мөвзусуна мүрачиәт етмәк дә о дөврүн тәләбләриндән бири иди. Сајсыз-һесабсыз ше'рләр, поемалар, нәср әсәрләри јазылмыш, даһи рәһбәрин шөһрәти көјләрә галдырылмышды. Һәтта чох заман китабларын Ленинә һәср олунмуш әсәрлә ачылмасы сәрт тәләбә чеврилмишди. Бә'зән шаирләр өз араларында зарафатла дејирдиләр ки, ше'р гатарыны өз ардынча чәкиб апаран бир локомотив—Ленин ше'ри лазымдыр, ја јох?!

Јери кәлмишкән бир мәсәләни дә хатырлатмаг истәјирәм. Азәрбајчан јазычыларынын IX гурултајында Х. Рзанын чыхышы мәни бир әдәбијјат тарихи илә мәшғул олан тәдгигатчы кими нараһат етди. Х. Рза С. Рүстәмин «Өмрүм, күнүм, сәадәтим октјабр јашындадыр, партбилетим сол чибимдә, үрәјимин башындадыр» мисраларыны нүмунә кәтирәндән сонра елә бир чүмлә ишләтди ки, јазыја алмаг мүмкүн дејил.

Һәмин гурултајда Түркијәдән, Ирандан, Өзбәкистандан вә башга өлкәләрдән дә гонаглар кәлмишди. Чавад һеј'әт чыхышында деди:

—Хәлил Рза бир тәпик өзкәјә вуранда, икисини өзүмүзә вурур.

Х. Рзанын сөзләри мәни дә дүшүндүрүрдү. Фикирләширдим: «Ленин» поемасыны јазыб ССРИ Дөвләт мүкафаты алан Р. Рзадыр, бәс Х. Рза онун адыны нијә чәкмәди? Ленин һаггында, партија һаггында С. Вурғундан чох јазан јохдур, бәс Х. Рза онун адыны нијә чәкмәди? «Ленинлә сөһбәт» поемасыны јазыб Азәрбајчан Дөвләт мүкафаты алан Б. Ваһабзадәдир, Х. Рза нијә онун адыны чәкмәди?

Әлбәттә, бу сијаһыны истәдијимиз гәдәр узада биләрдик. Анчаг буна һеч лүзум да көрмүрүк. Чүнки Әли Кәрим кими көзәл, «сијасәтдән узаг» Азәрбајчан шаири дә Ленинә мәһәббәтлә әсәр јазыбса, демәли, мәсәләнин башга бир тәрәфи дә вар. «Јест такаја партија» ше'рини јазан Х. Рзанын «күнаһ»ы С. Рүстәмин «күнаһ»ындан аз дејил. Она көрә ки, С. Рүстәм јухарыдакы мисраны отузунчу, Х. Рза исә Ленинә һәср етдији ше'рләри јетмиш, сәксәнинчи илләрдә јазыб. Шаирин «Силаһым» ше'риндәки ашағыдакы мисралара фикир верәк:

Мәнә елә кәлир ки, Ленин мәним гәлбимдә,
Мәнимлә бир доғулуб.
Инсанлығын атасы анама оғул олуб.
Ленин азадлыг ешги, Ленин азадлыг нуру,
Тарих боју чан атмыш бәшәр Ленинә доғру,
Ленин бәшәрә доғру.
О мәним варлығымда јашајыр мәсләк кими,
Көксүмдә үрәк кими...

Мисраларын сајыны истәдијимиз гәдәр артыра биләрик. «Ленин чүт көзүмдә, нәбзимин вурғусунда, үрәјимин ән тәмиз дујғусунда јашајыр»—дејән, бундан башга Ленинә нечә-нечә башга ше'р һеср едән Х. Рза әкәр өз ше'рләрини дә хатырладыб, әдәбијјатымызын үмуми нөгсанларындан дашысајды, чәллад пәнчәсинин алтында јаранан көзәл сәнәт әсәрләриндән сөһбәт ачсајды, ону јалныз алгышлајардыг.

С. Вурғунун «Ленинин китабы», «Заманын бајрагдары», М. Мүшфигин« Азадлыг дастаны», Р. Рзанын «Ленин», Б. Ваһабзадәнин «Ленинлә сөһбәт» поемалары мөвзу бахымындан бу күн бизи гане етмәсә дә, онлар бәдии сәнәткарлыг бахымындан гијмәтли сәнәт нүмунәләридир. Һәмин әсәрләрин гәһрәманы идеалдыр, һуманистдир. Анчаг сонрадан биз көрдүк ки, болшевикләрин

әлинә кечмәсә Бакынын јандырылмасыны әмр едән әсл Ленинин симасы илә һәмин әсәрләрдә тәсвир олунан хејирхаһ, мүдрик инсанын арасында зәмин-асиман фәрг вармыш. Бу поемалар әслиндә Ленин јох, идеал инсан һаггында дүшүнчәләрдир.

Иш елә кәтирмишди ки, һәјатдакы бүтүн мүвәффәгијјәтләр јени гурулуш вә онун рәһбәринин ады илә бағланырды. С. Вурғун сырф аилә-мәишәт мәсәләләриндән бәһс едән сон дәрәчә көзәл әсәриндә—«Ајкүн»дә белә Ленини хатырламаја билмирди, даһа доғрусу, буна мәчбур иди:

Ахыр сорағыны мән Әмирханын
«Ленин» совхозундан ахтарыб алдым.

Белә чыхыр ки, инсанын учалмасы, јүксәлмәси үчүн онун јалныз вә јалныз Ленин совхозунда ишләмәси вачиб имиш. Һәтта шаир Ајкүнүн бәдии портретини јарадаркән ән вачиб чизки кими онун дөшүндә рәһбәрин әкси олан нишанын парламасыны көстәрмәли имиш:

Ајкүнүн гәлбиндә күн тәк алышан
Бир дүнја дујурам көјләрдән дәрин.
Јаныр сағ дөшүндә гызыл бир нишан,
Үстүндә әкси вар бизим рәһбәрин.

Анчаг С. Вурғунунун бүтүн бу еһтијаткарлығына бахмајараг, әсәр вә онун мүәллифи кәскин тәнгидә мә'руз галмышды.

Шаирләр чох заман Ленин мөвзусундан бир зиреһ, өзләрини горума васитәси кими дә истифадә етмишләр. Амансыз тәгибләр вахты Х. Рзанын јаздығы «Ленин» ше'рләри буна јахшы мисалдыр.

Бир дәфә, 1982-чи илдә Низами адына Әдәбијјат Институтунда Х. Рзаја онун «Кәнч гвардија»чылардан бәһс едән «Краснадон гарталлары» поемасынын чох тәбии, чанлы чыхмасындан данышдым. Дедим ки, бу әсәр Сизин бу вахтадәк јаздығыныз поемаларын ән јахшысыдыр. Шаир өзүнәмәхсус бир тәрздә деди:

— Икид, көрүнүр о поеманы јазан заман алман фашизми гәдәр дәһшәтли олан совет фашизми мәни сыхдығындан әсәр бу гәдәр тәбии алыныб.

Һәмин поемада да шаир ара-сыра азадлыг ешгијлә көзәрән сәтирләрини «партијаја сәдагәтини» көстәрән мисраларла өрт-басдыр етмәјә мәчбур иди. «Кәнч гвардија» тәшкилатынын рәһбәри Флип Петровичә бир нөв

һесабат верән шаир дејир ки, сәнин үзвү олдуғун партијаја мән дә кечмишәм:

Анд олсун Рајанын әзиз чанына,
Сәнин о јеканә јадикарына,
Мәним Тәбризимин, мәним Рзамын
Булбул тәранәли додагларына,
Сәнин ганын дүшән бу ал билети
Дөјүшә силаһ тәк апарачағам.
Јер үзүндән бүтүн фәналыглары
Диш-дырнағым илә гопарачағам.

Һәјатда олдуғу кими, әдәбијјатда да оғулун, гызын атаја, бачыоғлунун әмијә, дајыја, арвадын әрә дүшмән кәсилмәси әгидә, мәсләк гәһрәманлығы кими гијмәтләндирилирди. Чинкиз Ајтматовун «Гијамәт» әсәриндә партгомун дедији ашағыдакы сөзләр совет дөврү тәблиғаты үчүн сон дәрәчә характерик иди: «Демәли, күтләви тәблиғат иши биздә пис апарылыр, кәнчләрә бир даһа Павлик Морозову, онун гырғыз мәсләкдашы Кычан Чакынову нүмунә көстәрмәлијик».

М. Мүшфигин «Шө'лә» поемасынын гәһрәманы Шө'лә дајысыны вичдансыз, атасыны мәл'ун адландырыб онлары тутдурур. Павлик Моровозларын аталарыны сатмасы тәгдир едилдији бир вахтда һадисәләрин бу чүр гојулушу актуал сәсләнсә дә, бу күн һәмин анлары мә'нәвијјат тарихимизин шәрәфсиз сәһифәси һесаб едирик. Јахуд, Кәрај бәјин гызы Һумај атасынын ганыны комсомолчу Бәхтијара һалал едир вә и. а.

Шаирләримиз чадра әлејһинә, гадыны гул едән көһнә адәт-ән'әнәләр әлејһинә чох јазыблар. Дүз дә елэјибләр. Бу, мә'нәви-әхлаги тәрәгги уғрунда мүбаризә кими гијмәтләндирилмәлидир. О дөврдә јазылан әсәрләрин һамысына учдантутма пис дамғасы јапышдыра, чадраны тәблиғ еләјә билмәрик. Инди заман башгадыр. Тарихин тәкрарини кери дөндәрмәк олмаз.

Сәнәткарларымыз фырылдагчы дин хадимләрини дә тәнгид атәшинә тутублар, дүз дә еләјибләр. Анчаг һеч чүр «Хәбәрдар ејләјин Әрәбистаны очагда јандырды анам Гур'аны» мисраларынын мүәллифинин сәмимијјәтинә инана билмирик. Лакин С. Вурғунун ајры чыхыш јолу јох иди. Бу вә ја буна бәнзәр нөгсанлара көрә онун адыны һәтта әдәбијјат тарихимиздән силмәк чәһди күлүнч көрүнүр. Анар демишкән, «Бу күнкү рүсхәтли чәсарәт мөвгејиндән кечмишин е'тираз сәсләрини лаға гојанлар баша дүшмүрләр, ја баша дүшмәк истәмирләр ки, тарихимизин бөјүк бир дөврүндә ән намуслу шаир-

ләримиз, јазычыларымыз әсәрләрини јалныз Азәрбајчан дилиндә дејил, һәм дә езоп дилиндә јаратмаға мәчбур идиләр»[1].

Һәгиги сәнәт әсәри, сәнәткар шәхсијјәти ајсберги хатырладыр. Онун көрүнән тәрәфиндән чох көрүнмәјән тәрәфләри дә вар. Тәәссүф ки, ади охучу, күтлә әсәрә әсасән көрүнән тәрәфә көрә гијмәт верир. Беләләрини сәнәткарлыг мәсәләләри һеч дүшүндүрмүр дә...

Мә'лумдур ки, классик поезијамызда шаирләримиз өз әсәрләрини Аллаһын, пејғәмбәрин тә'рифи илә башлајырдылар. Совет дөврүндә һеч кәс бу чәсарәти едә билмәзди. Анчаг С. Вурғун кими гүдрәтли бир нәфәсә малик шаир өз сөзүнү һәмишә сәтиралты да олса дејә билирди. Өзү дә сәнәтин јүксәк вүс'әти илә! «Вагиф» драмыны хатырлајаг. Мүәллифин әсәри Видадинин ашағыдакы сөзләри илә башланмасыны тәсадүфи һесаб етмәк олармы?

Худаја, инсанын һалы јамандыр,
Нәләр чәкдијимиз сәнә әјандыр.
Мә'насы вармыдыр мин тәригәтин,
Ач, ач гапысыны сән һәгигәтин!..

Јахуд, С. Вурғунун «Октјабр» ше'ринә нәзәр салаг. Әсәри охудугча С. Вурғун гәләминин е'чазкар күчү адамы һејрәтә кәтирир. Бизә ирад тутарлар ки, шаир октјабры тәрәннүм едиб. Хејир, шаир арзуладығы бир бајрамдан сөһбәт ачыр. Ше'рин бир јериндә дә «октјабр» сөзү јохдур. Истәјирсән ше'рин сәрлөвһәсини дәјишиб «28 мај» гојаг вә Ә. Чавад да дахил олмагла мүасир шаирләримизин үчрәнкли бајрағымыза, мүстәгиллијимизә һәср етдикләри ше'рләрлә ону мүгајисә едәк. Бу исә ше'рин заһири тәрәфини көрәнләрә сәрф еләмәз.

«Ленин поемасы»ны јазан Р. Рза көрәсән нә үчүн бу мисраны гәләмә алыбмыш: «Ајдындыр ше'рин дили, надан мин ил охуја, јенә бир шеј анламаз?» «Ленин» поемасыны көзә соханлар, «Бағлары сары гум басды» сөзүнүн мә'насыны анламырлар, «Гызыл күл олмајајды» поемасынын үстүндән сүкутла кечирләр. «Дана вә балача гыз» ше'рини охумаға чохунун һөвсәләси дә чатмыр. Чүнки беләләринин көзү инчә мәтләбләри јох, анчаг «дана»ны көрүр.

Р. Рзанын бир ше'ри вар: «Пәнчәрә».

[1] Анар. «Һәјатым ағрыјыр», «Улдуз», 1993, № 5—6, с. 38.

Пәнчәрәни ачсам,
Бол-бол һава кәләр,
үшүјәрәм.
Пәнчәрәни бағласам,
бир отаг һавам галар,
исти олар, төјшүјәрәм...

Ади охучунун дајазлығыны дәрк едән шаир ахырда кинајәјә кечир вә дејир: «Үшүсәм јахшыды, ја төјшүсәм?»

Бурада пәнчәрә символик образдыр. Пәнчәрә ағыздыр, ону ачсан, үшүјәчәксән, чүнки сәни дә Сибирә көндәриләнләрин талеји көзләјәчәк. Пәнчәрәни бағлајанда исә партлајырсан, вичдан әзабы чәкирсән.

XX әср Азәрбајчан поемасында бир нәфәр дә олсун мүсбәт дин хадими образы јохдур. Һ. Чавидин «Азәр» әсәриндә Шејх, С. Вурғунун «Комсомол поемасы»нда Ахунд Ширәли, М. Мүшфигин «Дағлар фачиәси» поемасында Молла Сәфәр, «Сындырылан саз»да Молла Нәчәф вә башга бу кими сурәтләр биртәрәфли тәсвир олунмуш, јалныз онларын мәнфи чәһәтләриндән сөһбәт ачылмышдыр. Елә буна көрә дә һәмин сурәтләр чанлы инсан характерләри сәвијјәсинә јүксәлә билмәмишдир.

Бу мәсәләнин бәдии һаллиндә дә шаирләр дөврүн дигтәси илә һәрәкәт етмәјә мәчбур олмушлар. «Азәр» поемасынын «Мәсчиддә» адлы бөлмәсиндә дини ајини јеринә јетирән диндарлары мүәллиф «ипсиз дәлиләр» адландырыр. «Сәни ким дојурса танрын одур» гәнаәти дә бу күн үчүн мәгбул сајыла билмәз.

Һәмишә белә бир фикир олуб ки, дин елмин дүшмәни олмуш, онун инкишафына манечилик төрәтмишдир. Анчаг дини китаблары охујанда бунун тамамилә әксини көрүрүк. Һәзрәти Мүһәммәд әлејһиссәламын елм һаггында сөјләдији фикирләр инсанлары елмә, тәһсилә һәвәсләндирән сон дәрәчә гијмәтли һәдисләрдир. Конкрет нүмунәләрә мүрачиәт едәк:

«Алимләри ешидин, чүнки онлар дүнјанын чырағы, ахирәтин нурудурлар». «Елми бешикдән гәбрәдәк өјрәнин», «Гијамәт күнү шәһидләрин ганы алимләрин мүрәккәби илә бәрабәр тәрәзијә гојулар вә алимләрин мүрәккәби шәһидләрин ганындан ағыр кәләр». «Бир саат елм өјрәнмәк алтмыш иллик ибадәтдән хејирлидир».

Бу һикмәтамиз фикирләри охујандан сонра әсл һәгигәт үзә чыхыр. Бә'зи дин хадимләри елмин инкишафына манечилик төрәдибләрсә, бунларын һамысыны динин ајағына јазмаг инсафсызлыг оларды.

Мә'лумдур ки, елми биликләрин өјрәнилмәсиндә китабханаларын, мәктәбләрин хидмәти әвәзсиздир. Елм вә тәһсил очаглары тикмәк, онлары истифадәјә вермәк күнүн ән вачиб мәсәләләриндән биридир. Анчаг бүтүн бунлары мүгәддәс мә'бәдләрин һесабына етмәк нә дәрәчәдә доғрудур?! «Пејғәмбәр» әсәринә көрә сыхма-боғмаја салынан Һ. Чавид «Азәр» поемасынын гәһрәманларынын дили илә Шејхә ашағыдакы сөзләри демәјә мәчбурдур:

Мүтәвәккил дуран шу мәбәдләр,
Һәп күтүбханә, мәктәб олмалыдыр.

Елм вә техниканын наилијјәтләринин истеһсалата тәтбиги чох мүһүм мәсәләдир. Әсәрләримиздә трактор, булдозер, екскаватор, памбыгјыған машын вә с. бу кими техника нөвләри мәһз јени чәмијјәтин—советләр гурулушунун атрибутлары кими тәгдим едилиб. Сонралар билмишик ки, бу саһәдә дә советләр өлкәси ән зәиф капиталист өлкәләриндән белә чох-чох кеЙридә галырмыш.

Хәзәр дәнизиндә боғулан үч ушағы хилас едәндән сонра өзү дәрјада гәрг олан Тофиг Һүсејнов, доғрудан да, әсл гәһрәманлыг көстәрмишдир. С. Рүстәмин «Хиласкар» поемасы да онун хатирәсинә һәср олунмушдур. Әсәр пис тә'сир дә бағышламыр. Анчаг адамы нараһат едән будур ки, мүәллиф бу гәһрәманлығын сәбәбини дә ичтимаи гурулушда ахтарыр.

Бир од оғлујду оглан, бир совет баласыјды,
Гәлби гүввәт алмышды Ленин комсомолундан.
Вәтәни гәһрәманлар, гарталлар јувасыјды,
О, сон нәфәсиндә дә дөнмәди өз јолундан.

М. Мүшфигин «Дезертир» поемасында исә охујуруг:

Будур мө'чүзәси болшевикләрин,
Дүшүнчәләр дәрин, гајәләр дәрин.

Гумрал Садыгзадәнин атасы Сејид Һүсејнә һәср етдији сәнәдли әсәрдән бир парчаја фикир верәк: «Сејид Һүсејн ичласдан Јусиф Вәзирлә бир јердә чыхды. Һәр икиси ичласын кедишиндән наразы иди. Јусиф Вәзир деди:

— Көр мәнә нә дејирләр: пленум ахырынчы дәфә хәбәрдарлыг вермәклә сәни Иттифагда сахлајыб. Де көрәк пленумдан сонра өзүнчүн нә нәтичә чыхартмысан? Јарадычылығында нә кими јенидән гурулма ишләри көрмүсән? Дејин көрәк, ај чамаат, пленумдан чәми бешчә күн

кечиб, бу күн әрзиндә нечә өзүмү јенидән гура биләрәм? Бир мөһләт верин дә... Бир дә мән һеч баша дүшә билмирәм ки, өзүмү јенидән нечә гурачағам, бунун үчүн нејләмәлијәм, нә јазмалыјам?»

Ситат кәтирдијимиз бу парча о заман јазычыларын дүшдүјү чыхылмаз вәзијјәти анламаг бахымындан мараг доғурур. Әдәбијјатымызын тарихиндән данышанда бүтүн бунларын һамысыны нәзәрә алмалы, јаддан чыхармамалыјыг ки, С. Рүстәмә «Сус тар, сус, тар, разы дејил пролетар, сәндә чалынсын гатар» дедирдән дә замана иди, М. Мүшфигә «Будур ширин-ширин патефон чалыр, секаһдан усаныб, чарлистон чалыр» мисраларыны јаздыран да. Һәтта чејрандан, халчадан данышмаг белә керилик әламәти сајылырды. Мәсәлән, Мүшфигин «Мәним достум» поемасында Садајын һарынлығыны, онун «мә'нәви ејбәчәрлијини» көстәрмәк үчүн «халы»дан бир бәдии детал кими истифадә едилир:

Кирдим ичәри,
Башга бир һаләтдә көрдүм евләри.
Салмыш гәһрәманым һәр јана халы,
Бир о галмыш вурсун тавана халы.
—Мүбарәкдир,—дедим.
—Сағ ол.
Јејени,
Бир диван үстүндә отуртду мәни.

Бурада һәтта диванын јенилији, раһатлығы да синфи дүшмәнин симасыны ачмаг үчүн истифадә едилмиш поетик ајырынтыја чеврилир.

Поеманы охудугча мүәллифин мәнфи образ кими тәгдим етдији Садај чанлы бир инсан кими көзүмүз өнүндә чанланыр. Мүәллиф өзү Садајын мәнфи чәһәтләриндән үмуми сөзләрлә чох данышса да, анчаг тәсвирләр тамамилә башга сөз дејир. Әдәби тәнгид дә Садајы һеч вахт мүсбәт гәһрәман һесаб етмәјиб.

Бәс нәдир Садајын мәнфи чәһәтләри? О, јашадығы совет дөврүндә мүәллимлијин һанбаллыг олдуғуну, онун әмәјинин көјә совруландуғуну сөјләјир. Кечмишдә мүәллимин бөјүк һөрмәтиндән, јахшы јашамасындан данышыр.

Полшанын мүһарибәдән сонракы президенти Болеслов Берутун иш кабинетиндән тапылмыш Совет Иттифагы хүсуси хидмәт идарәсинин тә'лиматынын доггузунчу бәндиндә охујуруг: «Елә бир шәраит јарадылмалыдыр ки, дөвләт гуллугчуларынын мәвачиби, хүсуси хидмәт идарәси вә һәрби сәнаје ишчиләриндән саваjы, аз олсун.

Бу, илк нөвбәдә сәһијјә, мәһкәмә вә мәктәб ишчиләринә, һәмчинин бүтүн рәһбәр ишчиләрә аиддир»[1].

Заман көстәрди ки, Мүшфигин «мәнфи» гәһрәманы өз мүһакимәсиндә нә гәдәр һаглы имиш.

Садајын тәләбәсинә дәличәсинә вурулмасы, дәрс дејәркән мәһәббәтин тә'сириндән үрәјинин кетмәси, адамларын бидәб, бисавад олмасындан килејләнмәси, овчулуға мејил салмасы, тәбиәт көзәлликләриндән зөвг алмасы да онун характеринин зәиф чәһәтләри кими тәгдим олунур. Сән демә гәһрәманын гырговулплов јемәси дә онун јарамаз чәһәтләриндән бири имиш.

Дүшмәнин хидмәтләрини кичилтмәк, өз ади ишини исә шиширтмәк, милчәји үфүрүб филә дөндәрмәк совет әдәбијјатынын ән нагис чәһәтләриндән бири олмушдур. Мәсәлән, С. Рүстәмин «Гафурун үрәји» поемасында белә бир мисра вар: «Биздән өлән бирдисә, дүшмәнләрдән әллидир».

Мүһарибәдән бәһс едән һансы әсәри охујурсанса, филмә бахырсанса, совет әскәри фашистләри гырыб чатыр. Анчаг фактлар исә тамамилә башга шеј дејир. Советләрин минимум 22 милјон иткиси илә алманларын үч милјонлуг иткисини мүгајисә етдикдә адамын үзүнә истәр-истәмәз ачы бир тәбәссүм гонур.

Ше'рләримиздә, поемаларымызда совет әскәри сон дәрәчә һуманист, хејирхаһ инсан кими тәгдим олунур. Анчаг биз бу «хејирхаһ» ордунун әсл симасыны јалныз 20 јанвар 1990-чы илдә көрдүк. Гызыл ордунун шәрәфинә учалдылмыш абидә кими, ону тә'рифләјән әсәрләр дә тарихин сынағындан чыха билмәди.

Һәјатда өзүнү доғрултмајан коллективләшмәнин тәблиғинә һәср едилмиш поемалар да аз дејил. Анчаг бу мөвзуда јазылмыш әсәрләр арасында да сәнәт инчиси сәвијјәсинә галха билән поема јохдур. Сон дәрәчә илһамлы шаиримиз Мүшфигин «Дағлар фачиәси» поемасынын бир јериндә онун коллективләшмәни нечә үрәксиз, илһамсыз, гуру вә схематик бир дилә тәрәннүм етмәси дә мүәллиф мөвгеји һаггында аз сөз демир:

> Һамы башдан-баша кирмиш колхоза,
> Сә'јини, күчүнү вермиш колхоза.
> Бүтүн көһнәлији јыхырлар инди,
> Елликлә ағ күнә чыхырлар инди.

[1] Бах: «Улдуз» журналы, 1992, № 1—2, с. 54.

Бу сөзләри Ә. Чавадын «Памбыг дастаны» әсәриндәки ашағыдакы мисралара да аид едә биләрик:

> Памбығын фејзиндәндир
> Сарсылды көһнә һәјат.
> Дүнјаја өрнәк олду
> Коллектив тәсәррүфат.

Сосиалист реализминин әдәбијјатымыза гојдуғу ән јарарсыз мирасларданбири дә шүарчылыгдыр:

> Оғлум, гурулачаг орда да шура,
> Һәр јандан гопачаг бир гызыл ура.
>
> *«Јүксәлиш»*

> Шәһәрләр јарышында биринчидир Москва,
> Шуралар сәркисиндә бир инчидир Москва.
>
> *«Москва»*

> Коммунистләр кими сән чан-башла,
> Чалышыб гур ишини, ешгә бу башдан башла!
>
> *«Јахшы јолдаш»*

> Еј совет паспортлу бизим аналар,
> Сиздән ишыг алыр хәстәханалар.
>
> *«Бәсти»*

Иш о јерә кәлмишди ки, мүәллифләрин өзү кими онларын гәһрәманлары да шүарларла данышырдылар. «Муған» поемасында Манја Сарванын сосиализм јарышында галиб кәлмәсини севинчлә гаршылајыр:

> Шадам, севинирәм үрәкдән буна,
> Ешг олсун вәтәнин икид оғлуна.

«Бакынын дастаны» поемасында исә С. Вурғун шәһәрин еколокијасыны корлајан сосиализм түстүсүнү тә'рифләмәјә белә мәчбур иди:

> Көј үзүндә бурулдугча о түстүләр,
> Нәфәс кәлди бу кечәнин аһәнкинә.
> Үрәк кими дајанмајыр бизим шәһәр.
> Гара түстү! Гара түстү! Учал көјә!
> Чүнки инсан гүдрәтиндән јарандын сән.

Сосиализмин әдәбијјата гојдуғу ән пис мираслардан бири дә милләтин мәнафејини мүдафиә едән, онун тәәссүбкеши олан, хасијјәтиндә, давранышында милли хүсусијјәтләри сахлајан, милли тәфәккүр тәрзинә малик инсанларын һамысына «милләтчи» дамғасы вурулмасыдыр.

Аз.КБП XIII гурултајындакы мә'рузәсиндә Мир Чәфәр Бағыров дејирди: «Бир чох културмүәссисәләримиз-

дә халгын гәддар дүшмәнләри Руһулла Ахундов, Әли Кәримов, Гринч, Әли Назим, Талыблы, Тағы Шаһбази, Дубински вә башгалары узун заман билдикләрини етмишләр. Јазычылар Иттифагынын бу күн белә өз сыраларыны Салман Мүмтаз, Јусиф Вәзир, Санылы, Сејид Һүсејн, Һүсејн Ҹавид вә башгалары кими гәддар буржуа милләтчиләриндән тәмизләмәдији фактдыр»[1].

Бәли, Азәрбајҹан јазычылары мәһз белә бир чәтин вәзијјәтдә, тәзјигләр алтында јазыб-јаратмаға мәҹбур идиләр.

М. Мүшфигин 1935-ҹи илдә јаздығы «Јүксәлиш» поемасында охујуруг:

Онда ки ингилаб өлкәни сарды,
Гырмызы ордумуз ҹәбһәни јарды.
Бир чох тәләбәләр харичдә лакин
Дашыјыб руһунда милләтчи бир кин,
Ел дејиб, нә јазыг, елә дөнмәди,
Гәлбләриндә јанан очаг сөнмәди.
Охујуб ишчинин алмас тәрилә,
Көһнә бир дүнјанын әмәлләрилә
Јашајыб бизләрә дүшмән олдулар,
Өзкәнин дәрдинә дәрман олдулар.

Тарих көстәрди ки, рус империјасынын дәрбәдәр салдығы милли руһлу Азәрбајҹан зијалылары дүзкүн иш көрүбләр. Әкәр һәмин инсанлар вәтәнә дөнсәјдиләр, онлары да Мүшфигләрин, Ҹавидләрин талеји көзләмирдими?!

М. Мүшфиг зорла бејнәлмиләл никаһы тәблиғ етмәјә, Гуркенлә Күләндамын мәһәббәтиндән сөһбәт ачмаға, ашағыдакы мисралары јазмаға мәҹбур едән дә заманә иди:

Биз милли давадан әл чәкмәлијиз,
Синиф дөјүшүндә ган төкмәлијиз.

Мүбаризәнин бу истигамәтдә кетмәси халгымызын тарихинә чох ағыр зәрбәләр вурмуш, инкишафын тәбии ахарыны зорла ајрыча мәҹраја јөнәлтмишди.

С. Вурғун «Бөјүк сәнәт мәсәләләри» адлы мәгаләсиндә милли характер јарадылмасынын ваҹиблијиндән сөһбәт ачыр, милли хүсусијјәтләри јалныз милли дилләр арасындакы фәргләрә апарыб чыхармаг мејлини писләјир, «сосиалист бејнәлмиләлчилији» үлкүсүнү чох еһтијаткарлыгла кәсиб доғрамаға чалышырды: «Мәкәр бир рус коммунист олмушса, бу һалда о өз руслуғундан чыхырмы? Әксинә, о бир рус кими даһа күчлү олур...»[1]

Бу илләрдә јаранан әдәбијјат нүмунәләринин милли формада јазылмасы онун уғуруну тә'мин едирдисә, «мәзмунча сосиалист» үлкүсү әдәбијјатымызын 70 иллик тарихинә јекнәсәгликдән башга һеч нә кәтирмәмишдир. Мүшфигләрин, Ҹавидләрин, Ҹавадларын... фаҹиәси тәкҹә онларын физики ҹәһәтдән мәһв едилмәләри јох, һәм дә үрәкләри истәмәјән мәзмунда әсәрләр јазмаға мәҹбур едилмәләри иди. Әслиндә сосиализм гурулушу сәнәткарлары сосиалист реализми дејилән әдәби үслубда әсәрләр јазмаға тәһрик етмәклә онлары мә'нән өлдүрүр, әдәбијјатымызын тәбии инкишаф мејлләрини ајры мәҹраја дөндәрмәјә чалышырды.

Совет әдәбијјатынын әсас јарадыҹылыг методу сајылан сосиалист реализминин әсас тәләби һәјаты доғру, дүзкүн, ингилаби инкишафда әкс етдирмәк, типик шәраитдә типик характерләр јаратмаг олса да, әслиндә о, јазычы гәләминә вурулмуш гандал ролу ојнајырды.

Сосиалист реализминдә ингилаби романтиканын ваҹиблијини ортаја атан С. Вурғун бәлкә дә һәмин јарадыҹылыг методунун јазычы имканларыны чәрчивәјә салмасына ишарә едирмиш? Бәлкә дә, о, долајы јолла әдәбијјаты бу гандаллардан, трафаретләрдән хилас етмәк чәһди көстәририрмиш? Ону да дејәк ки, шаирин әсәрләрини тәдгигатчы көзү илә дөнә-дөнә охујандан сонра бу гәнаәтә кәлмишик. Вә бизә елә кәлир ки, мөвзусундан асылы олмајараг С. Вурғунун, еләҹә дә онун гәләм достларынын әсәрләрини охуҹуја севдирән дә «сосиалист реализминин гаты булудларыны» доғрајан, бичән шимшәк— романтика олмушдур.

Бәли, Азәрбајҹан әдәбијјатынын апарыҹы жанрларындан бири олан поема мәһз белә бир сосиал мүһитдә јараныб инкишаф едирди. Она көрә дә дөврүн бүтүн зиддијјәтли ҹәһәтләри поемаларымызда да бу вә ја дикәр дәрәҹәдә өз бәдии әксини тапмышдыр.

Поема вә әдәби тәнгид. Поема әдәбијјатын ән әһәмијјәтли жанрларындан бири кими һәмишә әдәби тәнгидин диггәт мәркәзиндә олуб, нечә дејәрләр, поемалар нечә-нечә тәнгидчи нәслинин өз елми тәфәккүрүнү, нәзәри сәвијјәсини, сәнәтә, әдәбијјата естетик мүнасибәтини үзә чыхаран, гәләмини пүхтәләшдирән сынаг мејданына чев-

[1] Ситат Г. Садыгзадәнин «Сон мәнзилин Хәзәр олду» әсәриндән көтүрүлүб. Бах: «Азәрбајҹан» журналы, 1991, № 9—10, сәһ. 123.

[1] Сәмәд Вурғун. Әсәрләри, 6-чы ҹилд, Бакы, «Елм», 1972, с. 252.

рилиб. Демәк олар ки, мәтбуатда һәр һансы поема чап олунан кими тәнгидчиләр бу әсәр һаггында өз мүлаһизәләрини исти-исти јазыб чап етдирирбләр. Она көрә дә бу тәнгидчи оперативлији, тәләскәнлик чох заман бәдии әсәрә дүзкүн ме'јарла јанашмаға имкан вермәјиб, һәтта ән сәвијјәли, сәриштәли тәнгидчиләрин мәгаләләриндә бәдии тәһлилләр һәмишә арха, сосиоложи тәһлилләр исә өн планда олуб. «Шаир сосиалист керчәклијини нечә әкс етдириб?»—проблеми әсәрин мәзијјәт вә нөгсанларыны гијмәтләндирмәк ме'јарына чеврилиб. Мәсәлән, С. Вурғунун «Ајкүн» поемасынын талеји бу бахымдан ибрәтамиздир. Поема 1952-чи илдә «Ингилаб вә мәдәнијјәт» журналынын 1-чи вә 2-чи нөмрәләриндә чап олунан кими әсасән класик әдәбијјатла мәшғул олан, о вахтадәк мүасир әдәби просес һаггында һеч бир мәгалә илә мәтбуатда чыхыш етмәјән Мирзаға Гулузадә һәмин ил «Коммунист» гәзетинин 13 март тарихли нөмрәсиндә чап етдирдији «С. Вурғунун «Ајкүн» поемасы һаггында» мәгаләсиндә әсәри «алт-үст» едирди. Онун әсас туталғачы исә бу иди: «Көрүнүр ки, С. Вурғун партија тәнгидиндән лазыми нәтичә чыхармамышдыр».

Әдәби тәнгидимизин көркәмли нүмајәндәси Мәммәдчәфәр Чәфәров да өз һәмкарындан керидә галмырды. Чәми ики күн сонра—15 март 1952-чи илдә «Әдәбијјат гәзети»ндә чап етдирдији «С. Вурғунун «Ајкүн» поемасы һаггында» мәгаләсиндә шаири ејни мөвгедән тәнгид едирди. Бу сифаришли мәгаләләр һаггында мәтбуатда, поеманын тәдгигинә һәср олунмуш дикәр јазыларда сөһбәт ачылдығындан, кениш шәрһә еһтијач көрмүрүк. Лакин јери кәлдикчә ону да гејд етмәлијик ки, М. Әлиоғлунун «Тәблиғатчы» журналынын 1956-чы ил 7-чи нөмрәсиндә чап етдирдији «С. Вурғунун «Ајкүн» поемасы һаггында», хүсусән Гасым Гасымзадәнин «Азәрбајчан» журналынын 1957-чи ил 5-чи нөмрәсиндә ишыг үзү көрән «Ајкүн вә онун поезијамызда мөвгеји» адлы мәгаләдә әсәрә објектив ме'јарла гијмәт вермәк мејли күчлү иди. Г. Гасымзадә мәгаләсинин әввәлиндә «сосиалист реализми јарадычылыг мәктәбинин көркәмли нүмајәндәси», «өзү дә әдәби мәктәб јарадан», «ичтимаи һәјата коммунист шаир мүнасибәти бәсләјән» епитетләрини елә бил С. Вурғунун гаршысына јазмагла ону вә өзүнү кәләчәк һүчумлардан горумаға чалышырды. О, даһа сонра С. Вурғунун јарадычылығындакы новаторлугдан данышыр, «Ајкүн»ү мүасир аилә-мәишәт мөвзусуна һәср олунмуш илк кениш епик әсәр кими характеризә едирди.

М. Гулузадәнин әксинә олараг о, С. Вурғунун «партија тәнгидиндән чидди нәтичә чыхардығыны, һәјаты тәрәннүм јолундан көстәрмәк јолуна, онун зиддијјәтли, мүбаризәли сәһнәләрини чанландырмаг јолуна» гајытдығыны көстәрир, әсәрин бәдии конфликтини белә мүәјјәнләшдирирди: «Ајкүн»дә шаирин гәләмә алдығы мәсәләләрин, һадисәләрин әсасында дајанан конфликт елә мүхтәлиф дүнјабахышларынын, зөвгләрин тоггушмасыдыр ки, бунлар сағлам бүнөврә үзәриндә инкишаф едә биләчәк бир аиләни дағытмаг мәгамына кәтирмишдир»[1].

Г. Гасымзадә өз мәгаләсиндә поемадан кәтирдији бәдии фактлара истинадән әсәрдәки әсас персонажларын характери һаггында да дүзкүн нәтичәјә кәлмиш, һәмчинин әдәбијјат тарихимиздә «Ајкүн»үн мөвгејини објектив гијмәтләндирмиш вә көстәрмишдир ки, И. Ибраһимовун (Кәбирлинин—Р. Ј.) «Илк мәһәббәт», Һ. Һүсејнзадәнин (Арифин—Р. Ј.) «Мәһәббәт поемасы», Ә. Күрчајлынын «Сынаг», Д. Ордубадлынын «Һәјат јолларында» поемаларында гојулан аилә конфликтләри вә образлар Әмирхан вә Ајкүн хәттинин тә'сириндән кәнарда дејилдир[2].

Даһа сонра М. Ариф «Коммунист» гәзетинин 12 октјабр 1958-чи ил тарихли нөмрәсиндә чап етдирдији «Ајкүн» вә мүасирлик» адлы мәгаләсиндә елә бил ки, бу башы бәлалы поема һаггында дискусијаја јекун вурмаг истәјирди. Лакин нүфузлу тәнгидчи дә оппонентәри илә ачыг полемикаја кирмәјә чәкинир, әсәр һаггында, онун персонажлары һаггында өз мүлаһизәләрини сөјләјирди. «Ајкүн» һаггында јазылан о бири мәгаләләр кими М. Арифин мәгаләсиндә дә бәдии тәһлил ишартылары сосиоложи тәһлил күлүнүн алтындан өзүнү арабир, надир һалларда көстәрә билирди.

Јери кәлмишкән ону да гејд едәк ки, поемалар һаггында өз тәнгиди мәгаләләри илә ән чох чыхыш едән мүәллифләрдән бири дә Мәммәд Ариф иди. Онун «Ингилаб вә мәдәнијјәт» журналынын 1933-чү ил тарихли биринчи нөмрәсиндә «Лирикадан епоса доғру» мәгаләсиндә М. Мүшфигин «Буруглар арасында» поемасындан сөһбәт ачылырды. Һәмин журналын 1935-чи ил тарихли 2-чи нөмрәсиндә чап едилән мәгаләси исә бүтөвлүкдә М. Мүшфигин поемаларына һәср едилмишди. Мүәллиф «Мүшфигин јарадычылығы үчүн поеманын сәчијјәви ол-

[1] Гасым Гасымзадә. Ашыг көрдүјүнү чағырар. Бакы, «Кәнчлик», 1969, с. 118—118.

[2] Јенә орада, с. 137.

мадығыны» иддиа едән А. Мусаханлыја е'тиразыны билдирир, лакин јенә дә Мүшфиг поемаларыны сосиоложи тәһлил сүзкәчиндән кечирирди. О, Мүшфигин гүввәтли тәрәфини, «өз јарадычылығыны билавоситә мәдәни ингилаб уғрунда мүбаризә васитәсинә гисмән чевирә билмәсиндә», нөгсанларыны исә онун поемаларынын мөвзу мәһдудлуғунда, «бәдии прожектору мүхтәлиф рәнкли, мүхтәлиф сәсли варлығымызын јалныз бир кичик вә мәһдуд бир сәһәсини ишыгландырмасында, сәнаје вә тәсәррүфатла әлагәдар мөвзуларын азлығында, сосиалист әмәји гәһрәманларыны вә кәнд тәсәррүфатынын коллективләшмәсиндә, севки әтрафында кедән хырда мәишәт чәкишмәләриндән јаха гуртара билмәмәсиндә көрүрдү.

Бир нечә ил сонра М. Ариф «Әдәбијјат гәзети»нин 11 декабр 1941-чи ил тарихли нөмрәсиндә кедән мәгаләсини о дөврүн дикәр көркәмли шаиринин—М. Раһимин поемаларына һәср етмишди. 1957-чи илдә чап етдирдији «Шаир Мәммәд Раһим» адлы китабчасына мүәллиф һәмин мәгаләни дә дахил етмиш, шаирин сонракы илләрдә јаздығы поемалар һаггында мүлаһизәләрини дә бураја әлавә етмишдир. Тәнгидчи чох доғру гәнаәтә кәлмишди ки, М. Раһимин поемаларында һадисәләр вә инсанлар дәрин үмумиләшдиричи мүһакимәләрлә дејил, һисс вә һәјәчанларла ишыгландырылыр[1].

М. Ариф Ч. Чаббарлынын «Гыз галасы» («Вәтән уғрунда» журналы, 1944-чү ил, № 7—8), З. Хәлилин «Ики дост» («Әдәбијјат гәзети», 24 мај 1947) вә С. Вурғунун «Муған» («Әдәбијјат гәзети», 16 сентјабр 1949) поемаларына һәср етдији мәгаләләриндә дә јенә дә тәһлилләри әсасән сосиоложи планда апарырды.

«Гыз галасы» һаггында јаздығы мәгаләдә ше'римизин гәдим дөврүндә шәрәфли јер тутан поеманын кет-кедә јерини гәзәл вә гәсидәјә тәрк етмәсини гејд едән, ингилабдан сонра Ч. Чаббарлынын илк дәфә олараг поема жанрыны тәчрүбә етмәсини мүсбәт гијмәтләндирән тәнгидчи С. Вурғунун, М. Раһимин, С. Рүстәмин, Р. Рзанын, З. Хәлилин поемаларыны хатырладыр, лакин тәәссүфлә гејд едирди ки, «поема үчүн әсас шәрт олан көркәмли инсан характерләрини, мә'на е'тибарилә мүһүм һадисәләрин тәсвири чәһәтиндән бу поемалары мүкәммәл һесаб етмәк олмаз»[2].

[1] Мәммәд Ариф. Сечилмиш әсәрләри, уч чилддә, 1-чи чилд, Бакы, «Елм», 1967, с. 473.

[2] Мәммәд Ариф. Сечилмиш әсәрләри, үч чилддә, 2-чи чилд, Бакы, «Елм», 1968, с. 322.

М. Арифин Азәрбајчан јазычыларынын үчүнчү гурултајы әрәфәсиндә јазыб чап етдирдији «Азәрбајчан совет ше'ри» («Азәрбајчан» журналы, 1959, № 2) вә «Поезијамыз һаггында («Азәрбајчан», 1966, № 2) мәгаләләриндә дә јени јаранан Азәрбајчан поемаларынын тәһлилинә әһәмијјәтли јер ајрылмышдыр.

С. Вурғунун бүтүн јарадычылыг нүмунәләри, о чүмләдән дә бир-биринә бәнзәмәјән мүхтәлиф мөвзулу, мүхтәлиф сәпкили поемалары һәмишә әдәби ичтимаијјәтин диггәт мәркәзиндә иди. Бу да тәсадүфи дејилди. Чүнки С. Вурғун новатор шаир иди, онун һәр бир әсәри тәнгидчиләри баш ишләтмәјә, дүшүнмәјә, еһтијатлы һәрәкәт етмәјә мәчбур едирди. Һәмин дөврдә бу вә ја дикәр шәкилдә онун јарадычылығына мүрачиәт етмәјән тәнгидчи, әдәбијјатшүнас тапмаг олмазды. Б. Ваһабзадәнин «Муған» һаггында («Коммунист» гәзети, 10 сентјабр 1949), Пәнаһ Хәлиловун «Зәнчинин арзулары» («Ингилаб вә мәдәнијјәт», 1949, № 8), «Муған» («Ингилаб вә мәдәнијјәт», 1950, №3), Осман Сарывәллинин С. Вурғунун поемасы һаггында («Коммунист гәзети, 6 феврал 1954), «Комсомол поемасы» вә онун чапа һазырланмасы һагда бә'зи гејдләр» («Азәрбајчан» журналы, 1958, № 10), Әкбәр Ағајевин «Кениш бәдии үмумиләшдирмә јолларында» («Азәрбајчан» журналы, 1954, № 2), Вагиф Вәлијевин «Кәнчлик дастаны» («Азәрбајчан» журналы, 1956, № 5), «Комсoмл поемасы» (Азәрбајчан» журналы, 1961, № 12), Гулу Хәлиловун «Хәлгилик вә ше'ријјәт нүмунәләри» («Бакы» гәзети, 22 сентјабр 1969), Мир Чәлалын «Јени ше'рин манифести» («Азәрбајчан», 1961, № 3), Хәлил Рзанын «Бакынын дастаны» вә поема жанрынын бә'зи мәсәләләри» («Азәрбајчан» журналы, 1961, № 11), мәгаләләриндә јенә дә сосиоложи тәһлилләр үстүнлүк тәшкил етсә дә, бәдии тәһлилләр апармаг мејли дә өзүнү көстәрирди. Даһа доғрусу, јахшы әсәр онун һаггында јазылан мәгаләјә дә мүсбәт мә'нада тә'сир едир, јени сөз демәк имканы верирди.

Тәнгидчи Әли Назим 21 октјабр 1934-чү ил тарихдә «Әдәбијјат гәзети»ндә чап етдирдији «Октјабр вә тәнгидимиз» адлы мәгаләсиндә јазырды: «Бизим тәнгидимиз бир әсәрә гијмәт верәркән вә јахуд ону тәһлил едәркән о әсәрдә екс етмиш олан реал мүнасибәтләри дејил, бәлкә мүчәррәд сурәтдә мәнимсәнилмиш бир нәзәријјә вә схеми әсас алыр»[1].

[1] Әли Назим. Сечилмиш әсәрләри. Бакы, «Јазычы», 1979, с. 294.

Өзү дә бу мүчәррәд нәзәријјә—схем сонракы илләрдә дә әдәбијјатымызда јаранан јени типли поемалара, гәһрәманлара, онларын фәалијјәт вә дүшүнчәләринә дүзкүн гијмәт вермәк имканыны тәнгидчиләримизин әлиндән алырды. Бүтүн үмумсовет әдәбијјатшүнаслығында һәтта ајры-ајры жанрларын инкишафынын, структур јенилијинин сәбәбини дә социалист реализми әдәби методунда ахтарырдылар. Тәбии ки, бүтүн әсәрләрә социалист, коммунизм идеалы, коммунист әхлагы нөгтеји-нәзәриндән гијмәт верилир, конфликтин бәдии һәллиндә мүәллифләр чох вахт тәмсил етдикләри пролетар синфинин мөвгејиндә дајанырдылар.

Әдәби тәнгидин диггәтини ән чох өзүнә чәкән поемалардан бири дә Р. Рзанын «Ленин» поемасы иди. Бу әсәр нәинки Азәрбајчан, еләчә дә Үмумсовет әдәбијјатынын наилијјәтләриндән һесаб едилирди. Әсәр тәкчә дәбдә олан мөвзусуна көрә дејил, һәм дә сәнәткарлыг мәзијјәтләринә көрә диггәти чәлб едирди. Бүтөвлүкдә «Ленин» поемасына һәср едилмиш ашағыдакы мәгаләләри көстәрә биләрик: Мәммәд Чәфәр, «Даһи Ленин һаггында поема» «Әдәбијјат гәзети, 6 ијун 1950; Әкбәр Ағајев, «Ингилаб даһиси һаггында поема», «Әдәбијјат гәзети, 17 јанвар 1951; Мәс'уд Әлиоғлу, «Өлмәз Ленин һаггында дәјәрли әсәр», «Азәрбајчан кәнчләри», 21 јанвар 1951; Чәфәр Хәндан, «Бөјүк мәһәббәтин ифадәси», «Коммунист», 18 јанвар 1951; Әһмәд Чәмил, «Өлмәз Ленин һаггында поема», «Азәрбајчан мүәллими», 21 апрел 1951; Ислам Ибраһимов, «Ленин» поемасы, «Азәрбајчан» журналы, 1960, № 4; Хәлил Рза, «Ленин» поемасынын ше'римиздә мөвгеји, АПИ-нин елми әсәрләри, 1963, XXV чилд.

М. Раһимин «Ленинград көјләриндә», «Абшерон торпағында», «Сајат Нова», «Натәван» поемалары һаггында чап едилән мәгаләләрдә дә социоложи тәһлилләр баш алыб кедирди. Б. Ваһабзадәнин «Һүсејнбала» поемасы һаггында» («Азәрбајчан кәнчләри», 10 декабр 1948), «Абшерон торпағында» («Әдәбијјат гәзети», 15 сентјабр 1951); Оручәлинин «Вәтән гәһрәманы» («Ингилаб вә мәдәнијјәт», 1948, № 11); Назим Ахундовун «Абшерон торпағында» поемасы һаггында» («Кәнчә коммунисти», 19 апрел 1953); Г. Хәлиловун «М. Раһимин поемалары» («Әдәбијат вә инчәсәнәт» гәзети, 5 октјабр 1957); Аслан Аслановун «Натәван» һаггында поема» («Әдәбијјат вә инчәсәнәт», 1 декабр 1962); Шүкүр Ханларовун «Сајат Нова» («Азәрбајчан», 1953, № 10) мәгаләләри гәнаәтимизин доғрулуғуну сүбут үчүн һәр чүр материал верир.

Елә поемалар вар ки, онлар әдәбијјатымызда әһәмијјәтли һадисәјә чеврилә билмәмиш, елә буна көрә дә һәмин әсәрләр һаггында јазылан мәгаләләр дә әдәби тәнгид тарихимиздә һадисәјә чеврилмәмишдир. Белә мәгаләләрә мисал олараг Ә. Ағајевин Ә. Аббасовун «Сәрһәд бојунда» поемасы һаггында јаздығы «Сәрһәд бојунда» («Револјусија вә култура», № 4); Б. Ваһабзадәнин, Әлфи Гасымовун Ә. Аббасовун «Гырмызы бајраглы кәми» поемасы һаггында јаздыглары ејни адлы мәгаләләр («Азәрбајчан кәнчләри», 10 ијул 1953); «Әдәбијјат вә инчәсәнәт» гәзети, 22 август 1953); Фәридә Вәзирова, Әлфи Гасымов вә Һ. Һүсејнзадәнин И. Ибраһимовун ејни адлы поемасы һаггында јаздыглары «Сәһралар чичәкләнир» («Азәрбајчан кәнчләри», 24 апрел, 1953, «Әдәбијјат гәзети», 30 мај 1953, «Коммунист» гәзети, 14 нојабр 1953); З. Хәлилин «Фәдаи» поемасы һаггында Мәс'уд Әлиоғлунун, Әһәд Һүсејновун «Фәдаи» поемасы һаггында» («Азәрбајчан кәнчләри», 15 август 1948, «Әдәбијјат гәзети», 19 нојабр 1948); И. Һүмбәтовун «Кәмидә сөһбәт» поемасы һаггында Ағасәф Ахундовун «Кәмидә сөһбәт» («Коммунист» гәзети, 22 нојабр 1955); Габилин «Достлар» поемасы һаггында Назим Ахундовун «Достлар» («Коммунист» гәзети, 20 ијун, 1949); Б. Ваһабзадәнин «Садә адамлар» поемасы һаггында Г. Хәлиловун, Ә. Һүсејновун «Садә адамлар» («Әдәбијјат вә инчәсәнәт» гәзети, 13 јанвар 1954, «Әдәбијјат вә инчәсәнәт», 18 сентјабр 1954); Б. Гасымовун «Ирадә» поемасы һаггында Г. Хәлиловун «Ирадә» («Бакы» гәзети, 5 сентјабр 1958); С. Рүстәмин «Көлкәләрин рө'јасы» поемасы һаггыда М. Чәлалын «Бир поема һаггында» («Ингилаб вә мәдәнијјәт», 1934, № 6—7); И. Чошгунун «Гызыл мејдан» поемасы һаггында Г. Исмајыловун «Москва һаггында поема» («Азәрбајчан кәчләри», 4 нојабр 1961); М. Раһимин «Өлмәз гәһрәман» поемасы һаггында Оручәлинин «Өлмәз гәһрәман» («Вәтән уғрунда», 1946, № 8); Мәс'уд Әлиоғлунун А. Әлисолтанын «Тој палтары» («Азәрбајчан кәнчләри» 30 јанвар 1949), В. Шыхлынын «Дөнүш» («Әдәбијјат гәзети», 26 мај 1949); Б, Азәроғлунун «Минкәчевирдә» («Әдәбијјат гәзети», 25 сентјабр 1949), Әлфи Гасымовун Х. Рзанын «Коммунизм гәһрәманлары» поемасы һаггында «Коммунизм гәһрәманлары» («Әдәбијјат вә инчәсәнәт», 11 ијун 1955) јаздыглары мәгаләләри көстәрә биләрик.

50-чи, 60-чы вә 70-чи илләрдә поема жанры саһәсиндә чидди јарадычылыг ахтарышлары апаран, бә'зи бүдрәмәләрә бахмајараг әһәмијјәтли сәнәт уғурлары газанан З. Хәлилин, Б. Ваһабзадәнин, Н. Хәзринин, Ә. Күрчајлынын, А. Бабајевин, Һ. Арифин, Габилин, Х. Рзанын, Н. Һәсәнзадәнин вә башгаларынын јарадычылығы да әдәби тәнгидин тәдгигат, сынаг објекти иди. М. Арифин «Ики дост һаггында» («Әдәбијјат гәзети», 24 мај 1947), Ә. Гасымовун «Унудулмаз күнләр һаггында поема» («Әдәбијјат вә инчәсәнәт», 1 март 1958), Оручәлинин «Улдузлар» («Әдәбијјат вә инчәсәнәт», 1 јанвар 1960), К. Кәләнтәрлинин «Шаирин һәдијјәси» («Азәрбајчан кәнчләри», 5 октјабр 1961) мәгаләси З. Хәлилин; П. Хәлиловун «Конфликт вә онун һәлли» («Әдәбијјат вә инчәсәнәт», 9 ијун 1957), Камран Мәммәдовун «Бир поема вә онун тәнгиди» («Әдәбијјат вә инчәсәнәт», 13 ијул 1957) мәгаләләри Б. Ваһабзадәнин; М. Дилбазинин «Кичик тәпә» мәнзум роман һаггында» («Бакы» гәзети, 29 сентјабр 1959), З. Хәлилин «Кичик тәпә» һаггында («Әдәбијјат вә инчәсәнәт», 30 јанвар 1960), Ә. Гулијевин «Тарихи һәгигәтләри унутмаг олмаз» («Әдәбијјат вә инчәсәнәт», 20 феврал 1960), Ҹ. Мәммәдовун «Кичик тәпә» һаггында («Азәрбајчан кәнчләри» 5 феврал 1960), Г. Хәлиловун «Фәһлә достумла сөһбәт» (Әдәбијјат вә инчәсәнәт», 10 ијун 1961), Оручәлинин «Шаирин јарадычылыг уғурлары» («Әдәбијјат вә инчәсәнәт», 14 март 1964), Н. Хәзринин; Әкбәр Ағајевин «Муған ахшамлары» («Әдәбијјат вә инчәсәнәт», 2 ијул 1955), «Дурналар Ҹәнуба учур» («Әдәбијјат вә инчәсәнәт), 2 ијул 1950), Х. Рзанын «Мәһәббәтин сәси» («Әдәбијјат вә инчәсәнәт», 29 ијул 1967), Тәһсин Мүтәллибовун «Һәјат дүшүнчәләри» («Коммунист» гәзети, 5 апрел 1968) мәгаләләри Ә. Күрчајлынын; Вагиф Вәлијевин «Халг шаири һаггында дастан» («Бакы», 20 јанвар 1963), Н. Хәзринин «Јолда»ны охујаркән» («Коммунист» гәзети, 31 јанвар 1963), Тофиг Мүтәллибовун «Јолда» («Азәрбајчан кәнчләри», 7 феврал 1974) мәгаләләри Һ. Арифин; Ағасәф Ахундовун «Јаныглы күлүшләр» («Азәрбајчан» журналы, 1957, № 7), Мәммәдли Әскәровун «Ме'мар һаггында поема» («Әдәбијјат вә инчәсәнәт», 20 јанвар 1973), Рамиз Мәммәдовун «Елоғлумун поемасы» һаггында» («Бакы» гәзети, 17 март 1959), Шамил Салмановун «Поезијаја сәдагәт», («Әдәбијјат вә инчәсәнәт», 13 нојабр 1965), мәгаләләри А. Бабајевин; Г. Хәлиловун «Меһпарә» («Әдәбијјат вә инчәсәнәт», 5 ијул 1958), Ә. Гасымовун «Мәһәббәт поемасы» («Азәрбајчан» журналы, 1959,

№ 6), Мәммәд Ҹәфәрин «Әдәби гејдләр» («Әдәбијјат вә инчәсәнәт», 13 феврал 1960), Х. Рзанын «Тарихи-романтик поема» («Әдәбијјат вә инчәсәнәт», 24 ијун 1972), Кәрај Фәзлинин «Илк аккордлар» («Әдәбијјат вә инчәсәнәт», 20 јанвар 1959), М. Әлиоғлунун «Меһпарә» поемасы вә мәктәб» («Азәрбајчан мүәллими», 6 август 1959), Н. Һәсәнзадәнин «Һүнәрин тәрәннүмү» («Әдәбијјат вә инчәсәнәт», 23 март 1974), Ә. Һүсејновун «Сәһәр дүшүнчәләри», («Әдәбијјат вә инчәсәнәт», 1 август 1980) мәгаләләри Габилин; Б. Ваһабзадәнин «Кәнчлик дујғулары» («Азәрбајчан» журналы, 1959, № 9), Гәлбимизин мәһәббәти һаггында поема» («Бакы» гәзети, 9 ијун, 1969), Г. Намазовун «Нәриманов һаггында поема» («Азәрбајчан мүәллими», 11 ијун 1969), Г. Исмајыловун «Бир поема һаггында («Азәрбајчан кәнчләри», 19 август 1956), «Һардасан» («Әдәбијјат вә инчәсәнәт», 9 јанвар 1960), Һ. Һүсејнзадәнин «Ачыг мәктуб» («Азәрбајчан» журналы 1958, № 1), Ҹ. Абдуллајевин «Нәримановун поетик образы» («Әдәбијјат вә инчәсәнәт» 28 ијун 1969), С. Рүстәмин «Аловлар ичәрисиндә» («Коммунист» гәзети», 13 ијун 1979), Ф. Көчәрлинин «Нәсилләрә нүмунә» («Азәрбајчан кәнчләри», 17 феврал 1979) мәгаләләри Нәриман Һәсәнзадәнин; З. Хәлилин «Одлу үрәкләр» («Коммунист», 20 феврал 1949), Ә. Күрчајлынын «Мөвзу актуаллығы вә онун бәдии һәлли» («Коммунист» гәзети 23 мај 1972) мәгаләләри Новруз Кәнчәлинин; Ағасәф Ахундовун «Бәли, бу мәһәббәтдир» («Азәрбајчан кәнчләри», 29 март 1959), Бәкир Нәбијевин «Мәһәббәтин тәрәннүмү» («Азәрбајчан» журналы, 1959, № 2), К. Мәммәдовун «Мәһәббәт дастаны» һаггында сөһбәт» («Әдәбијјат вә инчәсәнәт», 3 октјабр 1959), Габилин «Поезија, гәһрәманлыг» («Коммунист» гәзети, 15 феврал 1968) мәгаләләриндә Х. Рзанын поемалары бәдии тәһлил сүзкәчиндән кечирилирди. Әсәрдәки һадисәләрә, конфликт вә онун бәдии һәллинә, характерләрә мүнасибәтдә јенә дә дөврүн тәләб етдији сосиоложи үлкүләр әсәрә гијмәт вермәк ме'јарына чеврилирди.

Елә поемалар вар иди ки, тамам диггәтдән кәнарда галмыш, еләләри дә вар иди ки, һаггында ҹәми бирҹә мәгалә чап олунмушду. Б. Нәбијевин «Ана» поемасы мәгаләси («Әдәбијјат гәзети», 15 феврал 1952) О. Сарывәллинин; Г. Гасымзадәнин «Ҹәмиләнин өзү кими» мәгаләси («Әдәбијјат вә инчәсәнәт», 7 октјабр 1961) Мирварид Дилбазинин; А. Аслановун «Фыртыналар адасы» поемасы һаггында («Азәрбајчан кәнчләри» 17 мај 1958),

Ислам Сәфәрлинин; Әлфи Гасымовун «Һәјат јолларында» мәгаләси («Әдәбијјат вә инчәсәнәт, 14 август 1954) Давуд Ордубадлынын; И. Әбиловун «Адсыз адам» («Әдәбијјат вә инчәсәнәт», 17 август, 1963) мәгаләси И. Кәбирлинин; Г. Хәлиловун «Бизим дағларда» (Әдәбијјат вә инчәсәнәт», 18 сентјабр 1954) Гасым Гасымзадәнин; Ә. Һүсејновун «Чавабсыз галан суаллар» («Әдәбијјат вә инчәсәнәт», 28 октјабр 1956) Сәрдар Әсәдин; «Үчүнчү атлы» («Әдәбијјат вә инчәсәнәт», 4 апрел 1959) Әли Кәримин; Габилин «Ел ашығынын сурәти» («Әдәбијјат вә инчәсәнәт», 26 јанвар 1963, № 4) Ислам Сәфәрлинин; Б. Бағыровун «Сәһәр јелләри» («Бакы» гәзети, 8 ијун 1964) Тофиг Бајрамын поемаларына һәср едилмишдир.

Көрүндүјү кими, поемалар һаггында чох адамлар мәгалә јазмышдыр. Бу ресензијаларын әксәријјәтиндә әсәрдәки һадисәләри нағыл етмәк, гәһрәманларын һәрәкәтләринә заманын тәләби илә коммунист әхлагы нөгтеји-нәзәриндән гијмәт вермәк мејли күчлү иди. Бу мәгаләләр боллуғу ичәрисиндә поема жанрынын күлл һалында проблематик тәһлили Б. Ваһабзадәнин «Поемаларымызда сәнәткарлыг мәсәләләринә даир» («Әдәбијјат вә инчәсәнәт», 17 октјабр 1953), Мәс'уд Әлиоғлунун «Јени поемаларымыз» («Азәрбајчан» журналы, 1958, № 4), Г. Гасымзадәнин «Ше'римизин һазыркы вәзијјәти» («Азәрбајчан» журналы, 1958 № 5), Бәкир Нәбијевин «Поемаларымызын идеја-бәдии хүсусијјәтләри («Азәрбајчан журналы, 1961, № 8), Әһәд Һүсејновун «Поемаларымызын идеја-бәдии хүсусијјәтләри» («Азәрбајчан журналы, 1962, № 4), Хәлил Рзанын «Әдәбијјатымызда поема жанрынын јаранмасы вә инкишафына бир нәзәр» (АПИ-нин елми әсәрләри, 1963, XXIV чилд), «Поемалар һаггында бә'зи гејдләр» («Әдәбијјат вә инчәсәнәт», 13 март 1965), Мир Чәлалын «Поемаларымызда мүасирлик» («Улдуз» журналы, 1973, № 9) мәгаләләри үчүн характерик иди.

Поемаларымызын дили проблеминә һәср едилмиш мәгаләләр ичәрисиндә исә ики мәгалә әһәмијјәтли иди; Ағамуса Ахундовун «Поемаларымызын дили һагда гејдләр», («Әдәбијјат вә инчәсәнәт» гәзети, 1 август 1950) вә Мурадхан Чаһанкировун «Епик поезијамызда дилнитг васитәси илә типикләшдирмә мәсәләсинә даир» («Азәрбајчан ЕА-нын хәбәрләри, әдәбијјат, дил, инчәсәнәт, 1969, № 2).

Поемаларымыз һаггында ән чох мәгалә јазан тәнгидчиләримиз сырасында Мәс'уд Әлиоғлунун адыны хүсуси гејд етмәк лазымдыр. Тәнгидчинин ајры-ајры поемалар вә жанрын проблемләринә һәср олунмуш он бешдән чох мәгаләси чап олунмушдур. Н. Хәзринин «Хатирәләр», «Кәнчлијин сәси», («Ики поема һаггында, «Азәрбајчан кәнчләри», 9 апрел 1948), Б. Ваһабзадәнин «Ајлы кечәләр», («Ајлы кечәләр» поемасы һаггында, «Азәрбајчан кәнчләри», 18 јанвар 1948), «Әбәди һејкәл», («Әбәди һејкәл» поемасы, «Әдәбијјат вә инчәсәнәт», 26 сентјабр 1953) вә с. бу кими јазылар мүәјјән мә'нада мүәллифин илк гәләм тәчрүбәләри иди. Дикәр тәрәфдән зәиф поемаларын тәнгидиндә тәнгидчи гәләми дә зәиф тә'сир бағышлајырды.

Б. Ваһабзадәнин «Изтирабын сону», («Бир аиләнин тарихи, «Әдәбијјат вә инчәсәнәт», 31 март 1957), Ә. Күрчајлынын «Дурналар Чәнуба учур» («Парчаланмыш үрәјин дәрди», «Бакы», 29 август 1960), Б. Ваһабзадәнин «Е'тираф», Ф. Меһдинин «Өмүр тәзәләнир», Ф. Садығын «Өмрүн бир күнү» вә с. («Беш поема һаггында мүлаһизәләр», «Улдуз», 1967, № 9) поемалар һаггында јаздығы мәгаләләр тәнгидчи гәләминин јеткинлијиндән хәбәр верирди. Мәс'удун поемалар һаггында јаздығы ән сәвијјәли әсәри исә «Јени поемаларымыз» («Азәрбајчан» журналы, 1958, № 4) мәгаләсидир. Бурада тәнгидчи сон илләрдә јаранмыш чохсајлы поемалары бәдии тәһлил сүзкәчиндән кечирмәјә чалышыр ки, бу да поемаларымызын үмуми мәнзәрәси һаггында охучуда мүәјјән тәсәввүр јарадыр.

Мәс'уд Әлиоғлу поемаја ахынын бир сәбәбини дә «поема жанрында јарадылан әсәрләрин тәһлилинин зәифлијиндә көрүрдү. О јазырды: «Тәнгид вә әдәби ичтимаијјәт бу чидди мүзакирәјә бөјүк еһтијачы олан мәсәләләрин үстүндән сүкутла кечмишдир. Доғрудур, поемаларын әксәријјәти һаггында бә'зи тәнгиди мәгалә вә гејдләр олмушдур, лакин бунлар библиографија сәвијјәсиндән јухары галхмамышдыр»[1].

Бу, тәнгидчинин доғру гәнаәти иди вә һәмин сөзләри онун өз мәгаләләринә дә аид етмәк оларды.

Һ. Һүсејнзадәнин «Мәһәббәт поемасы», Давуд Ордубадлынын «Күчлү ахын», Мәмәд Раһимин «Өкеј ана», «Сајат Нова», Габилин «Меһпарә», И. Ибраһимовун «Илк мәһәббәт», Б. Ваһабзадәнин «Изтирабын сону»,

[1] Мәс'уд Вәлијев. «Јени поемаларымыз», «Азәрбајчан» журналы, 1958, № 4, с. 183.

Н. Һәсәнзадәнин «Дағлар гызы», Ә. Күрчәјлынын «Сынаг», З. Хәлилин «Улдузлар», И. Сәфәрлинин «Фыртыналар адасы», А. Бабајевин «Елоғлумун поемасы» вә с. әсәрләрин мәзијјәт вә нөгсанларыны көстәрән мүәллиф белә нәтиҹәјә кәлирди ки, еһтирасларын тоггушмасы, кәркин вә мараглы һадисәләр фонунда инсан талејинин көстәрилмәси, мөһкәм сүжет хәтти, епик тәсвир үсулу поетик әсәрләрин руһуну тәшкил етмишдир. Реалист нәср әсәрләриндә олдуғу кими, поемаларда да бир вә ја бир нечә инсан һәјатынын тәсвири, иҹтимаи мәишәт проблемләринин бәдии һәлли әсас јер тутмушдур. Мәс'уд Әлиоғлунун фикринҹә, драматизм, һәјатын кениш епик тәсвири вә с. сон дөврләрдә јарадылан епик әсәрләрин башлыҹа кејфијјәти олмушдур»[1].

Бәкир Нәбијевин «Поемаларымызын идеја-бәдии хүсусијјәтләри» («Азәрбајҹан» журналы, 1961, № 8) мәгаләсиндә һәјатымызда һәр аддымда өзүнү көстәрән јениликләри, адамларымызын характериндә јаранан тәзә кејфијјәтләри, «әзәмәтли гуруҹулуг ишләримизи» тәсвир етмәк үчүн поема жанрынын кениш имкана малик олдуғундан сөһбәт ачылыр. Мүәллиф кечән илки епик әсәрләр арасында ән чох диггәти чәлб едән З. Хәлилин «Улдузлар» мәнзум романынын тәһлилини верир вә чох доғру гәнаәтә кәлир ки, «Улдузлар»ын конфликти зәифдир. «Алты иллик јарадыҹылыг әмәјинин мәһсулу олан бөјүк бир мәнзум романда мүасир һәјаты поетик идракын мәһсулу олан парлаг инсан характерләри галлерејасынын олмамасы онун үчүн бағышланмаз гүсурдур»[2].

Мүәллиф даһа сонра ардыҹыллыгла Ф. Меһдинин «Сәни көзләјирәм», Ә. Әлибәјлинин «Полад», Н. Һәсәнзадәнин «Көрпә илә сөһбәт», И. Кәбирлинин «Онун көлкәси», Р. Мәммәдовун «Тәк чинар», «Ики бәләдчи», И. Сәфәрлинин «Гығылҹым», Ә. Күрчәјлынын «Дурналар Ҹәнуба учур», М. Сејидзадәнин «Шаирин кәнҹлији», Рүф'әт Ахундовун «Зиндан» поемаларыны тәһлил едир, онларын һәр биринин ајры-ајрылыгда мәзијјәт вә нөгсанларыны көстәрир. Лакин проблемли тәһлил олмадығындан мүәллифин ајры-ајры поемалар һаггында јаздығы ҹүмләләр информасија характери дашыјыр. Елә

[1] Мәс'уд Вәлијев. Јени поемаларымыз. «Азәрбајҹан», 1958, № 4, с. 210.

[2] Бәкир Нәбијев. Поемаларымызын идеја-бәдии хүсусијјәтләри. «Азәрбајҹан» журналы, 1961, № 8, с. 208.

тә'сир бағышлајыр ки, ајры-ајры поемалар һаггында јазылмыш аннотасијалар ардыҹыллыгла дүзүлүб мәгаләјә чеврилмишдир.

Ә. Һүсејновун «Поемаларымызын идеја-бәдии кејфијјәтләри» («Азәрбајҹан», 1962, № 4) мәгаләсиндә исә Р. Рзанын «Бир күн дә инсан өмрүдүр», Ә. Күрчәјлынын «Мәним мәһәббәтим», Н. Хәзринин «Сумгајыт сәһифәләри», М. Дилбазинин «Әлчәзаирли гыз». М. Күлкүнүн «Фирудин», Н. Һәсәнзадәнин «Биз бир илдә доғулдуг» поемалары тәһлил олунур. Бу әсәрләрин уғур вә нөгсанлары әсасән доғру көстәрилсә дә, мәгаләдә проблемли тәһлил јохдур, бәдии арашдырмалар өтәри вә солғундур.

70-ҹи илләрин ахыры вә сәксәнинҹи илләрдә 50—60-ҹы илләрлә мүгајисәдә поема жанрына мараг «азалмышды». Лакин фикримизҹә, жанрын проблемләрини индииндии дәрк едән шаирләримиз јарадыҹылыға даһа ҹидди мүнасибәт бәсләјирдиләр. Поемалар сај һесабы илә аз олдуғу кими онлара, жанрын проблематикасына һәср едилмиш мәгаләләр дә азлыг тәшкил едирди. Лакин бу һеч дә о демәк дејилди ки, поема жанры тәнәззүлә уғрамышды, әксинә, бу илләрдә јени типли, јени структурлу поемалар мејдана кәлсә дә, әдәби тәнгид онларын уғур вә нөгсанларыны көстәрмәкдә нәдәнсә тәрәддүд едирди. Лакин бу илләрдә дә јени јаранан поемалар һаггында хејли ресензијалар чап олунмуш, шаирләримизин ајрыајры ше'р китаблары һаггында јазылан мәгаләләрдә өтәри дә олса поемалар һаггында да сөз сөјләнилмишдир. Әдәби тәнгидин диггәтини ән чох өзүнә чәкән мүасир поемалар ичәрисиндә Габилин «Нәсими», Б. Ваһабзадәнин «Ленинлә сөһбәт», «Муғам», «Атылмышлар», Н. Һәсәнзадәнин «Нәриман», «Зүмрүд гушу», «Кимин суалы вар» поемаларыны көстәрә биләрик. Анҹаг бу илләрдә Јашар Гарајевин «Поезијанын илләри вә јоллары» адлы әһатәли мәгаләси истисна едиләрсә, поеманын жанр хүсусијјәтләрини ачан, онун структурундакы, бәдии формасындакы, тематикасындакы јениләшмә просесини көстәрән икинҹи бир мәгаләјә раст кәлмирик. Жанрын үмуми проблемләри бахымындан бу мәгаләләр бизә лазыми материал вермәдијиндән, ресензија сәвијјәсиндән јухары галхмадығындан онлар һаггында узун-узады сөһбәт ачмаг фикриндән дашындыг вә әсас фикримизи жанрын инкишафы үчүн характерик әсәрләр вә мәгаләләр әсасында гурмағы лазым билдик.

Жанрын инкишаф мејлләри. Дүнја, еләҹә дә Азәр-

бајчан әдәбијјатында ән кениш јајылан, шөһрәт газанан әдәби жанрлардан биринин поема олмасы шүбһә доғурмур. Классикләримиздән Хагани, Низами, Фүзули бу жанрын өлмәз нүмунәләрини јаратмышлар. Үмумијјәтлә көтүрсәк, ән гәдим дөврләрдән бу күнәдәк әдәбијјатымызын тарихиндә поема жанры өзүнәмәхсус, шәрәфли јер тутмушдур. А. Рүстәмованын «Азәрбајчан епик ше'ринин инкишаф јоллары» (Бакы, 1970) вә Ј. Пиријевин «XIX әср Азәрбајчан әдәбијјатында поема жанры» (Бакы, 1970) әсәрләри классик поемаларымызын тәдгигинә һәср олунмушдур.

XX әсрдә ичтимаи-сијаси һадисәләрин тә'сирилә бағлы олараг поеманын мөвзу вә мәзмун даирәси даһа да кенишләнмиш, шаирләр бу жанрын әсрләрин сынағындан чыхмыш әвәзсиз имканларындан максимум дәрәчәдә истифадә етмәјә чалышмышлар. Буало чох доғру гејд едирди ки, «дүзкүн гурулмуш биткин вә аһәнкдар олан көзәл поема јүнкүл бир һәвәс вә ја тәсадүф нәтичәсиндә дејил, бөјүк бир һәјат тәчрүбәси вә зәһмәт сајәсиндә јараныр: бунун үчүн тәчрүбәсиз шакирдин зәиф сәси јох, күчлү сәнәткар нәфәси» лазымдыр[1].

Әлбәттә, илк илләрдә «тәчрүбәсиз шакирдләрин зәиф сәси» ешидилсә дә, классик ән'әнәләримиз зәмининдә формалашан XX әср поемасы Һ. Чавид, С. Вурғун, М. Мүшфиг, М. Раһим, С. Рүстәм, Р. Рза вә б. шаирләрин «күчлү сәнәткар нәфәси» сајәсиндә јени-јени уғурлар газанмаға башлајырды. Әлбәттә, бу илләрдә јазылан поемалары һәчм, әһатә даирәси е'тибарилә классикләрин поемалары илә мүгајисә етмәк дүзкүн дејилдир. Чүнки Низаминин поемалары, Фүзулинин «Лејли вә Мәчнун»у әслиндә поема јох, мәнзум романдыр. Бу әсәрләрин һәчми, әһатә даирәси мүасир поемалардан гат-гат кенишдир. Лакин буна бахмајараг XX әсрдә бу жанрын мөвзу даирәси даһа да кенишләнмиш, онун композисијасында, структурунда әһәмијјәтли дәјишикликләр јаранмышдыр. Елә буна көрә дә жанрын проблемләри, онун структуру, инкишаф мејлләри истәр үмумиттифаг әдәби тәнгидиндә, истәрсә дә Азәрбајчан әдәбијјатшүнаслығында дискусијалара, мүзакирәләрә, мүбаһисәләрә сәбәб олмушдур.

И. Кәбирли 1961-чи илдә «Дружба народов» журналынын 7-чи нөмрәсиндә чап етдирдији «Мүасир поемада сүжетин ролу» адлы мәгаләсиндә поеманын дахили структурунда сүжетин ролуну әсасән дүзкүн гијмәтләндирирди. Лакин мүәллифин сүжетин әһәмијјәтини даһа габарыг нәзәрә чарпдырмаг, «һәјаты дәрк вә тәдгиг ишиндә онун е'тибарлы аләт» олдуғуну көстәрмәк хатринә поемалардакы лирик үнсүрләрә мејдан охумасы, ону кәрәксиз бир елемент һесаб етмәси һаглы е'тираза сәбәб олмушду. Әкбәр Ағајев елә һәмин ил «Јенилик дујғусу вә поезија» адлы мәгаләсиндә И. Кәбирлинин сүжет һаггында фикирләри илә разылашса да, лирикаја гаршы «амансыз мөвгеји»ни тәнгид едир, көстәрирди ки, И. Кәбирли Азәрбајчан, еләчә дә рус поезијасынын тәчрүбәсини нәзәрдән гачырыр[1].

Даһа сонра Әкбәр мүәллим рус вә Азәрбајчан поемасынын мүхтәлиф сәпкили көзәл нүмунәләринә истинадән бу гәнаәтә кәлирди ки, лирикасыз епопеја вә поема сојуг чыхар, онун тә'сири һәрәкәтсиз олар. «Мәсәлә сүжетә риајәт етмәкдә дејил, мәсәлә буиларын арасындакы тәнасүбү тапмагдадыр»[2].

Елә јазычылар, тәнгидчиләр дә вар иди ки, мүасир поемада сүжети көһнәлмиш, кәрәксиз һесаб едирдиләр. Гасым Гасымзадә сүжетли, характерли поемаларын көһнәлдијини иддиа едән, «лирик поемалара доғру мејл кетдикчә даһа чох гүввәтләнир, поемада һадисә вә әһвалатлары көстәрмәк нисбәтән арха плана кечир, лирик гәһрәман өзүнү габаға верир»—дејән Х. Рзанын мөвгеји илә разылашмыр, ејни заманда поемада «лирикаја сәлиб јүрүшү» е'лан едән И. Кәбирлинин фикирләрини дә дүзкүн һесаб етмирди. Г. Гасымзадәнин фикирләри илә Ә. Ағајевин фикирләри арасында бир ујғунлуг вар иди. О, мүхтәлиф: лирик вә епик сәпкидә јазылмыш ики көзәл әсәри—Н. Хәзринин «Сумгајыт сәһифәләри» вә Ә. Күрчајлынын «Наркиндән әсән күләк» поемаларыны мүгајисә едир вә доғру нәтичәјә кәлирди: «Демәли, истәр «Сумгајыт сәһифәләри», истәрсә «Наркиндән әсән күләк» поемалары, мүхтәлиф дәст-хәтлә, поема жанрынын мүхтәлиф нөвләриндә јазылсалар да, һәр бири ајрылыгда гүввәтли емосионал тә'сирә маликдир. Белә олдугда лирик, јахуд епик жанрлары гаршылашдырыб биринә јенилик, дикәринә исә көһнәлик дамғасы вурмағын нә мә'насы?!»[3]

---

[1] Буало. Поезија сәнәти. Бакы, Азәрнәшр, 1969, с. 56.

[1] Әкбәр Ағајев. Әсрин тәрәннүмү. Бакы, Јазычы, 1980, с. 124.

[2] Јенә орада, с. 129.

[3] Гасым Гасымзадә: Ашыг көрдүјүнү чағырар: Бакы. Кәнчлик, 1969, с. 18.

Бүтүн бу мүбаһисәләр јени мөвзулу, јени бәдии формалы поемаларын мејдана кәлмәси илә әлагәдар иди. Поемаларда лиризм тәрәфдарларындан бири олан Х. Рза «Поемалар һаггында бә'зи гејдләр» адлы мәгаләсиндә тамамилә башга бир мөвгејдән чыхыш едәрәк јазырды ки, һәјатын епик лөвһәләрини чәкмәкдә, кәркин конфликт вә зәнкин инсан характерләри јаратмагда бу әдәби нөвүн имканлары хүсусилә бөјүкдүр»[1].

Мүасир Азәрбајчан әдәбијјатшүнаслығында поема жанры һаггында кедән бу вә ја буна бәнзәр мүбаһисәләрдән сонра үмумиттифаг әдәбијјатшүнаслығында да поема жанры мүзакирә објектинә чеврилди. 1965-чи илдә «Литературнаја газета»да А. Адалисин «Поема нәдир?» адлы мәгаләси чап олундугдан сонра гызғын мүбаһисәләр башлады. «Поема-канон» мөвчуд олмалыдырмы? суалыны верән И. Селвински өзү өз суалына гәтијјәтлә «бәли» чавабы верир, жанрын гајда-ганунларына е'тинасызлыг көстәрәнләрә е'тиразыны билдирирди. Ал. Михајлов исә дејирди ки, епик поемалар әсри чоxдан гуртармышдыр. Дискусијада Л. Озеров, С. Смирнов, Г. Мирзојев, Н. Доризо, В. Гусев, А. Кешеков вә башгалары иштирак едирдиләр. Анчаг С. А. Коваленко чох доғру гејд едирди ки, дискусија иштиракчылары мүбаһисә вә полемика бурулғанында баш сындыранда поема өз инкишафындан галмыр, жанрын јени-јени нөвләри үзә чыхырды[2].

Поема жанры һаггында мүбаһисәләр 1973—1974-чү илләрдә «Литературнаја обозрение» журналынын сәһифәләриндә јенә дә ејни гајдада давам едирди. Белорус шаири вә тәнгидчиси А. Арочконун мүзакирәни ашағыдакы чүмлә илә ачмасы да мә'налы иди: «Поема өзүнүн јени кејфијјәтли сычрајышыны көзләмәкдән јорулуб»[3].

Өзбәк шаири Рәмз Бабачан исә дејирди ки, поема жанрынын вәзијјәти һәјәчан доғурур. О, өз көһнә симасыны итириб, јени кејфијјәтләри исә һәлә өзүнүнкүләшдирә билмәјиб»[4].

Тәнгидчи Ал. Михајлов өз чыхышында јенә дә поемада лирикаја үстүнлүк верир, Е. Уманскаја исә дејирди: «Мән епизми поеманын ән әсас елементи һесаб едирәм»[1].

[1] Хәлил Рза. Поемалар һаггында бә'зи гејдләр. «Әдәбијјат вә инчәсәнәт», 13 март 1965.

[2] С.А. Коваленко. Поэма как жанр литературы. Знание, 1882. с. 14.

[3] М. Арочко. Поэма: кризис или возрождение. «Литературное обозрение», 1973, № 5, с. 61.

[4] Р. Бабаджан. Лучше старая картина «Литературное обозрение», 1974, № 1, с. 45.

Јенә дә бу мүбаһисәләр давам eлэдији вахтда тәнгидчиләрин ирадларыны, онларын ресептләрини гулаг ардына вуран шаирләр өзләринин јени типли, јени формалы әсәрләрини јаратмагла әдәбијјатшүнаслары чаш-баш гојур, онларын мүбаһисә дәјирманыны сусуз—јени әсәрсиз гојмурдулар.

Поеманы жанрлар жанры адландыран Јустинас Мартсинкјавичјусун фикирләри даһа чох мараг доғурурду. О, Владимир Огнјевә вердији мүсаһибәсиндә дејирди ки, поема һеч заман өз адыны вә имканларыны унутмамалыдыр. Онун имканлары исә һәгигәтән бөјүкдүр. Бу жанр әдәбијјатын бүтүн башга жанрларынын наилијјәтләриндән вә кәшфләриндән истифадә едә биләр вә етмәлидир.

Даһа сонра шаир өз фикирләрини конкрет шәкилдә шәрһ eлэјирди: «Характер јараданда поема нәсрин тәчрүбәсиндән, лириканын илаһи имканларындан, драмын даими һәрәкәтдә олан башланғычындан истифадә едә биләр. Һәтта еһтираслы публисистика да поема үчүн өкеј елемент дејил»[2]. «Бундан башга дүнјанын вә инсанын вәзијјәтини гијмәтләндирәркән поема јени критеријалар ахтарыр ки, бу мә'нада о даһа чох фәлсәфәјә јахынлашыр»[3]. «Поема үчүн тәкчә тарихи һадисәләр, чәмијјәт вә онун ајры-ајры синифләри јох, һәм дә ичтимаи фикир вә идејалар тарихи вачибдир»[4].

Бизим фикримизчә, ичтимаи-сијаси һадисәләрин тә'сири илә поема жанрында кедән јениләшмә просесинин мәнбәјини Јустинас Мартсинкјавичјус даһа доғру мүәјјәнләшдирә билмишди.

Жанрын инкишаф проблемләри илә мәшғул олан тәнгидчиләр дәстәси јетишмәкдә иди. М. Числовун, А. М. Банкетовун, П. Выходсевин, С. А. Коваленконун, Л. К. Шведсованын вә башгаларынын мәгалә вә монографијаларында поема жанрынын нәзәри проблемләрини ишыгландырмаг мејли күчлү иди. М. Числов өз тәдгигатларында епизмлә лиризмин вәһдәтдә көтүрүлмәсини мүасир поеманын ән әсас елементләриндән бири һесаб едә-

[1] Е. Уманская. Зачем поэма. «Литературное обозрение», 1974, № 2, с. 50.

[2] Юстинас Марцинкявичюс. Судьбы поэмы. Литература и современность. Сборник седьмой. Статьи о литературе. М. «Худ. литература», 1967, с. 373.

[3] Јенә орада, с. 173.

[4] Јенә орада, с. 173.

рәк јазырды ки, епосда әсас диггәт инсанын һәјат јолуну нәгл етмәјә јөнәлмәлидир. Лирика исә конкрет инсан һәјәҹанларыны ҹанландырмаға, бу һәјатын даһа долғун бәдии әксини вермәјә көмәк едир[1].

Числов дикәр тәдгигатларында да поемалар һаггында кедән мүбаһисәләри үмумиләшдирир, әдәби фактлара истинадән өз нәзәри гәнаәтләрини әсасландырмаға чалышырды. О гејд едирди ки, совет поемасынын инкишаф јолу көстәрир ки, лирика илә епос арасында кечилмәз сәдд јохдур»[2]. Тәдгигатчы белә гәнаәтә кәлирди: «Лирик поемаларын ән јахшы нүмунәләри көстәрир ки, бу ҹүр әсәрләр һәјат һадисәләринә кетдикҹә даһа чох јахынлашыр, инсанларын мә'нәви дүнјасынын ән дәрин гатларына дахил олмагла мүасирләримизин характерини даһа долғун әкс етдирмәјә чалышыр. Бу јолда о, өзүнүн лирик тәбиәтини дәјишмәдән јери кәлдикҹә епик ҹизкиләр газаныр, бирбаша епик поема тәҹрүбәсинә истинад едир»[3].

Банкетов да өз тәдгигатында ашағыдакы суаллара ҹаваб тапмаға чалышырды: Бу күнкү поема һансы ҹәһәтијлә характерикдир вә онун инкишафында ән апарыҹы тенденсија—ән'әнә һансыдыр? Гәһрәманларын иштиракы вә ја јохлуғу? Сүжет, јохса сүжетсизлик? Поемада характерләрин тоггушмасы ваҹибдирми? вә с. Тәнгидчи көстәрирди ки, поемаларда һәм лирик, һәм епик характерләрин көзәл нүмунәләри јаранмышдыр. Һәтта бә'зи лирик поемаларда гәһрәманын характери епик әһәмијјәт кәсб едир. Даһа сонра о, епизмлә лиризмин вәһдәтинин ваҹиблијиндән сөһбәт ачараг јазырды: «Әкәр поеманы бир бинаја бәнзәтсәк, онун лирик корпусу кифајәт гәдәр е'тибарлы епик бүнөврә үзәриндә дајанмалыдыр»[4].

Азәрбајҹан әдәбијјатшүнасларындан М. Арифин, М. Ҹәфәрин, Мир Ҹәлалын, М. Әлиоғлунун, Б. Нәбијевин, Г. Гасымзадәнин, Х. Рзанын Ј. Гарајевин, А. Абдулзадәнин, С. Салмановун, Ш. Алышановун вә башгаларынын поема жанры, онун идеја-бәдии кејфијјәтләри һаггында ајры-ајры вахтларда сөјләдикләри мүлаһизәләр дә үмумиттифаг әдәбијјатшүнаслығындакы фикирләрлә сәсләшмәкдә иди. М. Ҹәлал јазырды: «Поема бөјүк, чәтин вә мүрәккәб формалы әсәрдир. Поема гәһрәманнамәдир. Онун әсасында мүһүм, бөјүк һадисәләр вә гәһрәманлар гојула биләр. Анҹаг шәрт поеманын ишләнмәсиндәдир»[1].

М. Ҹәфәр Азәрбајҹан јазычыларынын бешинҹи гурултајында «Ше'римиз сон беш илдә» адлы мә'рузәсиндә дејирди: «Мән билирәм ки, нәзәријјәдә «сырф лирик поемалары» үстүн тутанлар вар. Анҹаг, мәнҹә, епик жанрын тәбиәти еләдир ки, белә әсәрләрдә әкәр шаир ҹанлы објектив тәсвирләри илә, ҹанлы реал характерләри илә охуҹуну гәнаәтләндирә билмирсә, инандыра билмирсә, сөзлә, мәнтиги мүлаһизә илә, «башдан-баша лиризм» илә гәтијјән охуҹуну инандыра билмәз. Һәр жанрын өз тәбиәти, өз тәләби вар»[2].

Беш ил сонра—1976-чы илдә Азәрбајҹан јазычыларынын алтынҹы гурултајында Јашар Гарајев «Поезијанын илләри вә јоллары» адлы мә'рузәсиндә поема жанрына хејли јер ајырмышды. «Драмын, епосун вә лириканын поема дахилиндә букүнкү синтези лириканын хејринә олуб»—дејән тәнгидчи һаглы иди. Даһа сонра о, дејирди ки, поема—поезијаны ағыр чәкидә тәмсил едән бир жанрдыр вә өз вүс'әт өлчүләри илә бирликдә о өз жанр тәбиәтини дә итирә биләр»[3].

VI гурултајдан бир ил сонра—1977-ҹи илдә «Поема, ахтарышлар, перспективләр»[4] мөвзусунда кечирилән јарадыҹылыг мүзакирәси дә жанрын тематикасында, онун бәдии формасында јаранан әһәмијјәтли дәјишикликләрлә әлагәдар иди. Мәммәдҹәфәр Ҹәфәров өз фикирләрини белә изаһ едирди: «Поетика китабларындан мә'лум олан тә'рифә көрә, поемада биринҹи нөвбәдә, конкрет бир һәјат һадисәләринин вә инсан талејинин епик тәсвирләри, типик характер јаратмаг, монументаллыг, динамика, драматизм, сүжет ардычыллығы, композисија бүтөвлүјү тәләб олунур. Поемада тәсвир олунан һадисә вә инсан

---

1 М. Числов. О некоторых аспектах анализа больших стихотворных форм. Методологические проблемы литературной критики. М, «Мысль», с. 224.

2 М. Числов. Современная советская поэма. Суждения, споры. Современный литературный процесс и критика. М., «Мысль», 1975, с. 211.

3 Јенә орада, с. 206—207.

4 А. М. Банкетов. Лирика в эпосе-Некоторые особенности современной поэмы. — Сб. Обогащение метода социалистического реализма и проблема многообразия советского искусства. М., «Мысль», 1967; с. 164,

1 Мир Ҹәлал. Классикләр вә мүасирләр. Бакы, Азәрнәшр, 1973, с. 280—281.

2 Мәммәдҹәфәр Ҹәфәров. Сәнәт јолларында. Бакы, Кәнҹлик, 1975, с. 133.

3 Јашар Гарајев. Поезија вә нәср. Бакы, Јазычы, 1979, с. 81.

4 Поема, ахтарышлар, перспективләр. «Әдәбијјат вә инҹәсәнәт» гәзети, 29 октјабр 1977.

фәалијјәтинин әввәли, ахыры олмалыдыр. Белә поемаларда лирика, лирик рич'әтләр исә анчаг һадисәләрин маһијјәтинин, ичтимаи-сијаси, әхлаги мөвзунун ачылмасына хидмәт едән бир васитә олур. Башга сөзлә, поемада епик тәсвир әсас көтүрүлүр. Лирика, лирик һашијәләр көмәкчи васитә олур».

Мә'рузәчи Шириндил Алышанов гејд едирди ки, заман өз дахили мәзмуну илә формаја тә'сир көстәрир, «жанр заманын формалары» (Белински) шәклиндә мејдана чыхыр. Тарих мүасирлијин мә'нәви-әхлаги сынаг ме'јары кими өзүнү көстәрир.

Мүзакирәләрдә «лирик поема», «синтез-поема», «поема-диалог», «поема-монолог», «поема-мүрачиәт» типли әсәрләрин јаранмасындан сөһбәт кетдији кими, «Нәсими», «Зүмрүд гушу» типли епик-драматик поемаларын јаранмасы поемада епиклијин арадан чыхмасы фикрини алт-үст едән әһәмијјәтли бәдии фактлар кими хатырладылырды. Г. Гасымзадә өз фикирләрини әсасландырараг дејирди ки, «епик поема сүгута уғрајыр» мүлаһизәси көкүндән јанлышдыр.

Ә. Күрчајлы да епизмин мүдафиәчиләриндән бири кими чыхыш едирди: «Поема өз тәбиәти вә илкин шәклинә көрә һәјат һадисәләрини әкс етдирән, мүәјјән конфликтләр үзәриндә гурулан әдәби жанрдыр».

С. Рүстәмханлы исә поемада јалныз епиклик тәләб етмәк мејли илә разылашмыр вә дејирди: «Поемадакы һадисәләри ејни илә нәсрлә дә вермәк оларса вә бунунла мөвзу һеч нә итирмәзсә, белә поемалар јазылмаса даһа јахшыдыр».

Ј. Гарајев поемада лиризмлә епизмин вәһдәтинин даһа чох фајда верә биләчәјиндән данышырды: «Лирик поема лирикада әријән вә јох олан поема демәк дејилдир, әксинә, лирика поемаја поеманын епик имканларыны тамамламаг вә она хидмәт етмәк үчүн лазымдыр».

Поемада һәм һадисә, һәм дә һисс-һәјәчан үстүнлүк тәшкил едир. Лирика илә епизмин говушуғу поеманын мәзијјәтләрини, онун хүсусијјәтләрини шәртләндирән ән башлыча васитәләрдәндир. Әкәр поеманы чанлы бир организмә бәнзәтсәк, онун склети епизм, әти вә ганы исә лирикадыр.

Поема гурулуш е'тибарилә мүрәккәб жанрдыр. М. Числов гејд едир ки, синтетик жанр олан поеманын «гапылары» лирика үчүн дә, епос үчүн дә, драм үчүн дә ачыгдыр. Бүтүн әдәби нөвләр поеманын башлыча һәрәкәтверичи гүввәси олан поетик образлылыг васитәси илә жанрын дахилиндә өзүнә јер тапа билир[1].

Әлбәттә, тәнгидчинин Јустинас Мартсинкјавичјусун фикирләринә бәнзәјән бу фикиринин доғрулуғуна шүбһә етмирик. Мүхтәлиф формалы поемалары күлл һалында тәдгигата чәлб етдикдә һәмин гәнаәтләрин доғрулуғуна бир даһа инанырыг.

Выходсевин ашағыдакы мүлаһизәләринин објективлији дә шүбһә доғурмур ки, әдәби жанр проблеми тарихи проблемдир. Һәјатдакы, керчәкликдәки дәјишикликләр жанрын инкишафына һәмишә тә'сир көстәрир, јазычыја әсәрин проблемини, тематикасыны, епик тәһкијә формасыны сечмәји дә дигтә едир[2].

Доғрудан да, һәр дөврүн өзүнәмәхсус кејими олдуғу кими, јени әдәби фикрин дә өзүнә јени формалар ахтармасы ганунаујғун һалдыр. Илләр кечдикчә, ичтимаи-сијаси һадисәләрин тә'сирилә һәм поеманын мөвзу даирәси кенишләнмиш, һәм дә онун бәдии формасында дәјишиклик јаранмышдыр. Шаирләр мөвзуја ујғун форма ахтармыш, бу да өз нөвбәсиндә жанрын структурунда әһәмијјәтли дәјишиклијә сәбәб олмушдур.

XX әсрдә јаранмыш поемалары әсасән үч група ајыра биләрик: лирик поемалар, епик поемалар, драматик поемалар. Әлбәттә, елә поемалар да вар ки, онларда һәм лирик, һәм епик, һәм дә драматик үнсүрләр диалектик вәһдәтдәдир. Белә әсәрләрин ән көзәл нүмунәләриндән бири С. Вурғунун «Комсомол поемасы»дыр.

Лирик поемаларда һадисәләрин өзүндән чох лирик гәһрәманын һисс вә һәјәчанлары, дүшүнчәләри өн плана кәтирилир. Белә әсәрләрдә мүәллиф өз гајәсини лирик сәпкидә ифадә етмәјә чалышыр.

XX әсрдә мүхтәлиф сәпкили лирик поемалар јаранмышдыр. Бу әсәрләрдән бир гисми әввәлдән ахыра кими мүрачиәт интонасијасы илә јазылдығындан онлары **поема-мүрачиәт** адландырмағы даһа мүнасиб һесаб едирик. Бу типли поемаларда шаирләр мүрачиәтдән бәдии васитә кими истифадә едирләр. Белә әсәрләрдә гәһрәманлара олунан мүрачиәт һәм онларын, һәм дә мүәллифин дахили дүнјасыны ачмаг васитәсинә чеврилир. Әһмәд Чавадын «Сәсли гыз» (1928—1929), «Күр» (1930), «Гызым үчүн» (1935), Сәмәд Вурғунун «Мачәра» (1932—

---

[1] Михаил Числов. Время зрелости — пора поэмы. Москва, «Советский писатель, 1986, с. 71.

[2] П. Выходцев. Новаторство, традиции, мастерства. «Советский писатель», Ленинград, 1973, с. 103.

1933), «Бәсти» (1937), М. Мүшфигин «Сәһәр» (1935), Р. Рзанын «Анамын кәлин гызы» (1959—1957), Б. Ваһабзадәнин «Фачиә» (1972) вә с. әсәрләрини поема-мүрачиәтин характерик нүмунәләри һесаб етмәк олар. Бу әсәрләрдә мүрачиәт интонасијасы әввәлдән ахыра кими давам едир.

Ә. Ҹавад «Гызым үчүн» әсәриндә гызына хитабла өз кешмәкешли һәјаты һаггында она мә'лумат верир. Адыны чәкдијимиз дикәр әсәрләрдә дә мүрачиәтдән бәдии васитә кими истифадә олунур. «Күр» поемасында шаир Күрә хитабла данышса да, әслиндә сөзүнү она јох, инсанлара дејир. Онун мисраларында сәтиралты мә'налар да тапмаг мүкүндүр:

Сәң көрдүн, ат дөшүндә ајлар, јылдызлар кетди,
Ширванын базарындан нә гәдәр гызлар кетди.
Јахшы јадында галмыш, ким өлдү, ким дирилди,
Һәр кәлән ганлы динә нә гурбанлар верилди.
Лакин сән һеч бир заман галмадын ахышындан...

Фикримизчә, Күрүн өз ахарындан галмамасы һәјатын да өз ахарындан чыхарылмасынын гејри-мүмкүнлүјүнә ишарәдир. Лакин бу фикрә гәнбәргулу гојулачағындан горхан шаир сонракы мисраларда ону малаламаға чалышыр. Поеманын сонунда исә онун сөјләдији:

Әјил, Күрүм, әјил кеч,
Мејдан сәнин дејил, кеч.

мисралары фикримизчә, бәндә салынан Күрүн јох, әслиндә әјилмәјә мәҹбур едилән вүгарлы инсанларын бәдии образынын ҹизкиләридир.

С. Вурғунун гадын азадлығы мөвзусунда јазылмыш һәр ики поема-мүрачиәтиндә шаир әввәлдән ахыра гәдәр өз гәһрәманларына—өзкә гундағына лајла чалан, неһрә чалхајан, гајмаг тутан, мүсибәтләрә дөзмәјиб өзүнү гырыг бир чатыдан асмаг истәјән, он үч јашында зорла гачырылыб јашлы бир кишијә арвад едилән, нәһајәт, бир чаван чобана гошулуб гачан, заманәнин тәләби илә шәргин илк азад гадынларындан биринә чеврилән гыза («Мачәра»), доғулан кими ады Бәсти гојулан, јени гурулушун кәлиши илә силкиниб мәтбәхдән чыхан, әмәк мејданында гәһрәманлыглар көстәрән, мә'нәвијјатча да јүксәлән көркәмли әмәк гәһрәманына («Бәсти») хитабла кечмишин фачиәләриндән сөһбәт ачыр, ону мүасир дөврлә мүгајисә едир:

...Бәсти, нә хош кечир бизимлә дөвран...
Вар олсун дөвраны белә јарадан.
Бу шаир көнлүмүн бир шүары вар:
Өлсүн јурдумуза хаин чыханлар.

Поема-мүрачиәтләр ичәрисиндә һәчм е'тибарилә ән бөјүјү «Сәһәр»дир. Поеманын киришиндә вә сонлуғунда өз романтикасына хитаб едән шаир әсәрин әсас һиссәсиндә үзүнү Сәһәрә чевирир, онун талејини, башына кәләнләри, јүксәлишини мүрачиәт интонасијасы илә нәгл едир. Поеманы охудугча көрүрүк ки, Сәһәрин талеји илә С. Вурғунун Бәстисинин талеји арасында бир ујғунлуг вардыр. Бәсти кими Сәһәр дә доғуландан валидејнләри наразы галырлар. Сәһәрин дә ушаглығы Бәстинин ушаглығы кими фәрәһсиз кечир. Һәтта кечмиш адәт-ән'әнәләрин әсири олан атасы да Сәһәрә ачыгла, нифрәтлә бахыр, «Арвад тајфасыјла јоһам өлүнчә»,—сөјләјир. Зүлмләр көрән, һагсызлыға, тәһгрләрә мә'руз галан, «көз јашы селләри»ндә боғулан гызын јүксәлишини алгышлајан шаир ону Жанна-Д-аркла, Томрислә мүгајисә едир. Азәрбајҹан гадынынын јүксәлиши, онун мә'нәви тәрәггиси шаирин үрәјини илһамла долдурур. Мүәллиф әсәр боју өз сөзүнү гәһрәманына хитабла сөјләјир. Шаирин Сәһәрә сон хитабы будур:

Уч, Сәһәр, учушун јејин олсун гој!
Галхдығын фәзалар әнкин олсун гој!
Чалыш, учурумдан чыхар өзүнү,
О тоздан, гурумдан чыхар өзүнү.
Ишлә, ганадларын кәркин олсун гој!
Ҹәмијјәт даһа да зәнкин олсун гој!
Һәјат суја дүшән, ајнаја дүшән
Бир шән ишыг кими рәнкин олсун гој.

Шаирләримиз тәкчә адларыны чәкдијимиз әсәрләрдә јох, дикәр поемаларын да ајры-ајры фәсилләриндә мүрачиәтдән, хитабдан бир бәдии васитә кими истифадә етмәјә чалышмышлар.

Нәби Хәзринин «Шәһидләр вә шаһидләр» поемасыны поема-мүрачиәтин јахшы нүмунәси һесаб етмәк олар. Лакин «Шәһидләр вә шаһидләр» поемасы илә Н. Хәзри поемаларынын структуал имканлары кенишләнир вә жанрын јени нөвү—поема-мүрачиәт вә ја поема-монолог нөвү јараныр»[1] гәнаәти илә разылашмырыг. Чүнки «Шәһидләр вә шаһидләр» поемасы әдәбијјатымызда поема-

[1] Рүстәм Әзизов. Поеманын кенишләнән үфүгләри. Бакы, Јазычы, 1985, с. 154.

мүрачиәтин илк нүмунәси дејилдир. Һәлә отузунчу илләрдә бу типли поемаларын көзәл нүмунәләри јаранмышдыр. Дикәр тәрәфдән, мүәллифин тәрәддүдү, әсәрин ја поема-мүрачиәт, ја да поема-монолог олдуғуну сөјләмәси елмиликлә бир араја сығмыр.

«Шәһидләр вә шаһидләр» әсәрин ән бөјүк фачиәләриндән биринә—Хиросимаја атом бомбасы атылмасы нәтичәсиндә бәшәријјәтә, тәбиәтә вурулан сағалмаз јараја е'тираз әламәти олараг јазылмышдыр. Поеманын структуру, онун формасы мөвзудан, онун характериндән доғмушдур. Хиросима хатирә музејиндә атом бомбасынын партладығы 8—15 дәгигәдә дајанмыш чиб саатынын, дүнја ушагларынын јығдығы пулла шүаланмадан һәлак олан мәктәбли гыза гојулан абидәнин, учулуб-дағылан мин-мин биналардан биринин горунуб сахланан диварларынын, кичик бир тәпәдәки шәһид мәзарларынын, Сакит океанын зәһәрләнмиш суларынын инсанлара мүрачиәтиндән бәдии васитә кими истифадә едән шаир атом бомбасынын тәбиәтә вә бәшәријјәтә вурдуғу мадди вә мә'нәви зијанын дәһшәтләрини ачмаға наил олмушдур.

Поема бәшәријјәтин талејиндән нараһат шаирин бүтүн фәлакәтләрин баиси олан инсанлара мүрачиәти илә битир. О, инсанлары «үрәјин гәзәб долу силаһыны ити сахламаға», бу фачиәни унутмамаға чағырыр. Даһа сонра дејир ки, кәлин әл-әлә вериб јер үзүнүн сабаһыны горујаг.

С. Рүстәмин «Гыз дәрди, ана дәрди», Ә. Күрчәјлынын «Ади адам», Х. Рзанын «Мәним мәһәббәтим» әсәрләрини дә поема-мүрачиәт адландыра биләрик.

Поема-монолог. Мә'лумдур ки, монолог ајры-ајры әсәрләрин компоненти олуб, гәһрәманын мә'нәви аләмини өз нитги. чыхышы илә ачмаға хидмәт едән бәдии васитәләрдәндир. Дүнја әдәбијјатында Һамлетин, Азәрбајчан әдәбијјатында исә Кефли Искәндәрин монологу мәшһурдур. Азәрбајчан поемаларында да јери кәлдикчә гәһрәманларын характерини ачмаг үчүн монологлардан бир бәдии васитә кими истифадә олунмушдур. Мәсәлән, Сәмәд Вурғунун «Зәнчинин арзулары» поемасында зәнчинин, Мәммәд Аразын «Мән дә инсан олдум» поемасында фәһләнин чыхышыны дедијимизә нүмунә кө̆стәрә биләрик. Лакин елә поемалар да вар ки, онлар бүтөвлүкдә монолог формасында јазылмышдыр.

М. Мүшфигин «Азадлыг дастаны» әсәри ашағыдакы мисраларла башлајыр:

Мәним азадлығым, мәним ишимдир,
Һәјатым, гүввәтим, јүксәлишимдир.
Мәнә өз әмәјим, өз һаггым јетәр,
Бу зәнкин вәтәним, бу халгым јетәр.
Гәләм булбүлүмә јетәр бу күлшән,
Галдырсын сәсини көјләрә шан-шан...

Сәһифәләр чеврилдикчә, поеманын мәркәзиндә гојулан проблемләрин әсасән бу руһда ишыгландырылмасынын шаһиди олуруг. Башга сөзлә десәк, гәһрәманын монологу поеманын әсас мәзмунуну тәшкил едир. Лирик гәһрәманын сәвијјәсинин, онун дүнјакөрүшүнүн, характеринин ачылмасында монолог башлыча бәдии васитәјә чеврилир.

С. Вурғунун «Заманын бајрагдары» поемасы идеја-мәзмуну е'тибарилә бу күнүн тәләбләринә чаваб вермәсә дә, әсәр бәдии сәнәткарлыг бахымындан поема-монологун ән мүкәммәл нүмунәсидир.

С. Рүстәмханлы «Дидәркинләр» (1978) поемасыны поема-монолог адландырмышдыр. Шаирин китабына кириш сөрү јазан Бәкир Нәбијев «Дидәркинләр»и тәрәггипәрвәр дүнја ичтимаијјәтинин иртичаја гаршы е'тираз сәсини әкс етдирән гүввәтли, поетик иттиһам акты адландырыр.

Поемада биткин сүжет јохдур. Әсәрин мәркәзиндә зәманәси илә мөһкәм бағлы, кешмәкешли дүнјанын һәр үзүнә бәләд олан шаирин бәдии образы дајаныр. О, көркәмли шәхсијјәтләрдән—Маһмуд Дәрвишдән, Хаганидән, Фүзулидән, Нәсимидән, Назим Һикмәтдән, Ленидән, Луис Корваландан, Сөһраб Таһирдән, Балаш Азәроғлундан данышса да, онларын талејиндән сөһбәт ачса да, әслиндә әсәрин гәһрәманы онун өзүдүр.

«Дидәркинләр» поемасында чағлајан «монолог шәләләси» өз мәнбәјини XX әср шаиринин «дүшүнчәләр чешмәсиндән» көтүрүр. Вәтәнин лајагәтли мүһачир оғулларынын талејиндән сөһбәт ачан С. Рүстәмханлы әсримизи атом, елм әсри јох, азадлыға јол ачан дөјүш, чүр'әт, мүһачирәт әсри адландырыр. Елә бил шаирин үрәјинә дамыбмыш ки, о заман адыны чәкмәк мүмкүн олмајан мүһачир Азәрбајчан оғулларынын өзләри, ја да гадаған олунмуш адлары азад, мүстәгил вәтәнә дөнә биләчәкдир.

Ч. Новрузун «Заман» әсәри дә поема-монолог шәклиндә јазылмышдыр. Шаирин заман һаггында дүшүнчәләри ајры-ајры монологлар васитәси илә верилмишдир.

Јашар Гарајевин Х. Рзанын «Туфандан күчлүләр»

поемасыны бүтүнлүкдә «ше'римизин фәһлә монологу» адландырмасы да тәсадүфи дејилди.

Мүасир поезијамызда поема-монологун ән көзәл нүмунәләриндән бири дә Бәхтијар Ваһабзадәнин 1982-чи илдә јаздығы «Америка көзәли» поемасыдыр. Мүәллиф зиддијјәтләрлә долу, пулун һөкмранлыг етдији капитал дүнјасынын инсанларын мә'нәвијјатына вурдуғу зәрбәни көстәрмәк үчүн монолог формасыны фикирләшмишдир. 1973-чү ил мүсабигәсиндә «Америка көзәли» адыны алмыш Емма Најтын дилиндән нәғл едилән һадисәләр поеманын әсас мәзмунуну тәшкил едир. Мүәллиф өз гәһрәманынын монологу васитәси илә доллар дүнјасынын зиддијјәтли мәнзәрәләрини јаратмаға, һәм дә өз гәһрәманынн характерини ачмаға наил олмушдур.

Дүзлүклә, һәгигәтлә, намуслу јолла арзуларына чата билмәјән бу гыз, јаланла, рија илә «Америка көзәли»нә чеврилир, нәинки бир вахт она көзүнүн учујла бахмајан Рудолфу, һәтта бүтүн Америка кәнчләрини өзүнә мәфтун едир. Лакин Б. Ваһабзадә гәһрәманыны охучуја севдирән бунлар јох, онун сәмими е'тирафы, һәгигәт уғрунда мүбаризәсидир. Емма Најтын рәфигәси Мери ондан гат-гат көзәл олса да, «Америка көзәли» о јох, Еммадыр. Емма көзәл сәси илә үрәкләри овсунласа да, Американын ән шөһрәтли мүғәнниси о јох, сәси олмајан Меридир.

Өз көзәл сәси илә тамашачылары һејрәтдә гојан Емма Најт өзүнү Мери кими тәгдим едир, Мерини исә «Америка көзәли» Емма Најт адыјла сәһнәјә чәкир. «Адлары дәјишилмәклә» әсл гијмәтләрини алан рәфигәләр өзләрини хошбәхт санырлар, алгышлар илк дәфә өз доғру һәдәфини тапыр.

Поема ашағыдакы мисраларла битир:

Сән бу һәгигәти унутма бир ан:
Һагты ахтармағын јолу будур тәк:
Адлары дәјишсән һағын адындан
Алар өз јерини јаланла керчәк.

Поема-диалог. Бу чүр әсәрләрдә гәһрәманларын дахили дүнјасы, онларын арзу вә дүшүнчәләри, сосиал вә мәишәт проблемләри диалоглар васитәси илә ачылыр. Поема-диалог да көјдән дүшмә дејилдир, халг әдәбијјатымыздакы фолклор ән'әнәләри илә бағлыдыр. Дастанларымызда бәдии диалогун көзәл нүмунәләринә раст кәлирик.

Балаш Азәроғлунун «Әсримизин һәгигәти» поемасында мүәллиф әсас фикрини, гајәсини, бәшәријјәтә фәлакәт кәтирән фашизмә мүнасибәтини билдирмәк үчүн диалогдан бир васитә кими истифадә етмишдир. Азәрлә Нејман арасында кедән диалоглар васитәси илә мүхтәлиф халгларын—Азәрбајчан вә алман халгынын өвладларынын динә, ичтимаи һәјата, инсанлыға мүнасибәтини көстәрән мүәллиф һәм дә бу васитә илә онларын характерини дә ачмаға чалышмышдыр. Сөһбәтләрдән мә'лум олур ки, Буһенвалдда тәкчә башга халгларын нүмајәндәләри јох—Нејманын атасы кими мүгәддәс кешиш-алим, өзү дә миллијјәтчә алман олан инсан да јандырылмышдыр. Мүәллиф өз идејасыны Нејманын ашағыдакы сөзләри илә ифадә етмәјә чалышыр:

Бир әгидә јолунда
Өлүмә кедәнләрин
Нә ағы, нә гарасы?
Бизим гәлбимиздәдир
Инсанлығын уғрунда
Өләнләрин јарасы.

Анчаг диалоглардан көрүнүр ки, Нејманла Азәрдә бир фикир ајрылығы вар. Әлбәттә, бу да тәсадүфи дејилдир. Сосиалист идеалындан данышан Азәри Нејманын баша дүшмәмәсиндә гејри-тәбии һеч нә јохдур.

Иса Исмајылзадә 1986-чы илдә тамамладығы «Бир өмүрлүк кечә» поемасыны шаир С. Вурғунун һејкәли илә онун оғлу Вагиф Сәмәдоғлунун хәјали диалогу шәклиндә гурмушдур. Гејри-ади көрүнсә дә, диалоглар чох сәмими тә'сир бағышлајыр вә ајры-ајры заманәләрин өвлады олан ики сәнәткарын характерини ачмаг васитәсинә чеврилир.

Атанын өз дөврү һаггында балаја, баланын өз дөврү һаггында атаја мә'лумат вермәсиндән бир бәдии васитә кими истифадә едән Иса Исмајылзадә мараглы штрихләрлә, деталларла XX әсрин зиддијјәтли мәнзәрәсини јарада билир. Мүһитин инсан мә'нәвијјатына тә'сири мәсәләси дә поеманын мәркәзиндә гојулан мүһүм проблемләрдән бири кими өзүнү көстәрир. «39-да доғулуб, 37-дә өлдүм»—дејән баланын ејһамларыны ата о дәгигә баша дүшүр вә дејир ки, мәним илһамымы, атымы-мурадымы өз јолундан чыхарыб дағa-даша саланлар вар иди.

Поемада мүәллиф һејкәл шаирин бәдии портретини јарадыр, диалоглар васитәси илә исә бу гәһрәманын характерини ачыр. Мисралар бир-бирини әвәз етдикчә шаирин дахили дүнјасы онун заһири көркәминдәки нуранилији, мүдриклији тамамлајыр. Шаирин һәјат өлүм,

сәнәткар вә заман һаггында мүлаһизәләри дә мараглыдыр. Поемада биз С. Вурғуну өвладларыны дәрин мәһәббәтлә севән бир ата, көркәмли ичтимаи хадим, садиг дост, Азәрбајҹан тәбиәтинин фүсункар көзәлликләриндән вәҹдә кәлән һәссас бир шаир кими көрүрүк. Онун үрәјиндәки һәјат ешги, јашамаг һәсрәти дә диалоглар васитәси илә ачылыр:

Мәним бурда нә ишим вар—
мәндән олса,
Баш көтүрүб пједесталдан гачардым,
Синәмдәки бу даш, бүрүнҹ дүјмәләри
Бирчә-бирчә ачардым...

Һәјатсевәр шаирин дилиндән дејилән «әлли јашында һејкәлә дөнмәк мәним нәјимә кәрәк иди» сөзләри дә онун һәјат һәсрәтини ачмаг васитәсинә хидмәт едән бир деталдыр.

И. Исмајылзадәнин һејкәл Сәмәд Вурғуну, дикәр шаирләрин јаратдығы ҹанлы Сәмәд Вурғун образындан даһа ҹанлы, колоритлидир.

Халг әдәбијјатыны, етнографијаны, халг мәишәтини јахшы билән Елдар Бахышын «Балыг өлүмү» поемасы да поема-диалогун јахшы нүмунәси һесаб едилә биләр. Тәкҹә әсәрин мәзмунунда јох, онун формасында да миллилијин тәзаһүрүнү көрүрүк. Поема Дәдә Дәрвишлә Өлүмүн диалогу, «дејишмәси» илә ачылыр. Әсәр боју тәкрарланан «алды Дәдә Дәрвиш», «алды Өлүм» сөзләринин тәкрары дастанларымыздакы һадисәләрин кедишини хатырладыр. Шаир һәјат, өлүм, көләлик, азадлыг һаггында дүшүнҹәләрини бу лаконик, фолклор бичимли диалоглар васитәси илә ифадә етмәјә чалышыр. Көзләримизин өнүндә һәм Дәдә Дәрвишин, һәм дә Өлүмүн символик образы ҹанланыр. Әсәрин әсас гәһрәманы Сәмәд Беһрәнки, онун талеји, мәсләки, эгидәси һаггында илк мә'луматлары да шаир бу символик сөһбәтләр васитәси илә верир.

Үрәји азадлыг ешгијлә чырпынан Сәмәдлә гул психолокијасы илә тәрбијә олунан Сәфәрәли ханын диалогу исә бәдии конфликти кәркинләшдирир, гәһрәманларын характеринин һәртәрәфли ачылмасына зәмин јарадыр. Сәмәд гәләминин, Сәмәд тәхәјјүлүнүн мәһсулу Балача Гара Балыг шаһлыг, истибдад режиминин бүтүн нүмајәндәләрини ләрзәјә салыр.

Тәһлил етдијимиз поемалардан көрдүјүмүз кими поема-диалог шаирләрә өз фикирләрини ифадә етмәк үчүн

кениш имканлар верир. Өзү дә бу диалоглар әсәрдәки һадисәләрә бир драматизм, кәркинлик кәтирир.

Нәғмәләр поемасы. Азәрбајҹан әдәбијјатында нәғмәләр поемасынын илк јарадычысы да С. Вурғундур. Онун «Муған», «Бакынын дастаны» поемалары ајры-ајры нәғмәләр шәклиндә јазылмышдыр. «Муған» поемасы он доггуз, «Бакынын дастаны» исә беш нәғмәдән ибарәтдир. Лакин гејд етмәк лазымдыр ки, бу нәғмәләр истәр һәчми, истәрсә дә руһу е'тибарилә нәғмә чәрчивәсинә сығмыр. Нәғмәләрин әксәријјәти «нәғмә» мә'насындан чох «фәсил» мәфһумуна даһа чох ујғундур. Белә ки, һәмин нәғмәләрин бә'зиләриндә биткин сүжетә, бә'зиләриндә исә онун үнсүрләринә раст кәлирик. Мәсәлән, «Муған гызы» адланан доггузунҹу, «Минкәчевир гәһрәманы» адланан он биринҹи нәғмәләр һәр бири ајры-ајрылыгда миниатүр поеманы хатырладыр. Һәтта бу парчаларын һәр биринин ајры-ајры гәһрәманы вардыр. Мүәллиф лаконик бојаларла онларын характерини дә ачмаға наил олмушдур. Һәмин нәғмәләри охудугча Муған гызы да, Сарван да көзүмүзүн гаршысында биткин инсан образы кими ҹанланыр.

Елә нәғмәләр дә вар ки, орада лирика, епик тәсвирләри үстәләјир. Мәсәлән, биринҹи нәғмә мәшһур «Ҹејран» ше'риндән ибарәтдир.

Ајры-ајры нәғмәләрдә Муғанын баһары, пајызы, сәһәри, ахшамы, онун бу күнү, кәләҹәји, әмәк адамларынын арзу вә дүшүнҹәләри мәһәббәтлә тәрәннүм олунур. Бүтүн поема боју лирика епик тәсвирләрин үстүнә өз сеһркар ганадларыны кәриб һәссас охучунун көнүл рүбабыны көкдән дүшмәјә гојмур. Бүтүн бунлары тә'мин едән исә, поеманын нәғмәләр шәклиндә јазылмасыдыр.

Бу сөзләри ејни илә «Бакынын дастаны» поемасына да аид едә биләрик. Бу поеманын биринҹи нәғмәсиндә Бакынын баһары, икинҹи нәғмәсиндә Бакынын кечәләри, үчүнҹү нәғмәсиндә Коммунист—индики Истиглал күчәси, дөрдүнҹү нәғмәсиндә Ичәришәһәр, нәһајәт, бешинҹи нәғмәсиндә исә буруглар сәлтәнәти тәсвир вә тәрәннүм олунур. С. Вурғунун өзүнәмәхсус үслубу, аловлу поетик нәфәси тәсвирләрә бир ҹанлылыг, тәравәт кәтирир, охучуну сеһрли бир дүнјаја сәјаһәтә апарыр.

О илләрдә С. Вурғунун јарадычылыг ахтарышларындан нәинки Азәрбајҹан, еләҹә дә дикәр халгларын шаирләри дә бәһрәләнирдиләр. «Вурғун илһамынын ән уҹа орбити поезијанын сәмасы иди. О, һәлә «Муған» поемасы илә өзүндән сонракы поетик перспективин, Твар-

довскинин вә Јегор Исајевин кәләчәк епик ахтарышларынын—«Үфүгләрдән үфүгләрә» вә «Јаддашын мәһкәмәси» үслубунун илк өзүл дашларыны гојурду»[1].

Өз сәнәт мүәллими С. Вурғунун әдәби ән'әнәләрини ләјагәтлә давам етдирән Нәби Хәзри дә нәғмәләр поемасынын көзәл нүмунәләрини јаратмышдыр. Онун гәләминин мәһсулу олан «Сумгајыт сәһифәләри», «Күнәшин бачысы», «Ики Хәзәр» поемалары бу баһымдан диггәти даһа чох чәлб едир.

Н. Хәзринин тәдгигатчыларындан биринин—Рүстәм Әзизовун «Сумгајыт сәһифәләри»ни тәһлил едәркән кәлдији нәтичә илә биз дә разылашырыг: «Поеманын—«Сумгајыт сәһифәләри»нин (Р. Ј.)—бу шәкилдә гурулмасы, охучуја С. Вурғунун «Муған» поемасынын нәғмәләр үзрә инкишафыны хатырладыр»[2].

Н. Хәзри «Күнәшин бачысы» поемасындакы ајры-ајры фәсилләри сәда адландырыб. Һәмин парчалары охудугда һисс олунур ки, «сәда» сөзүнү «нәғмә» илә әвәз етмәк даһа мәгсәдәујғундур. Алты сәдадан ибарәт олан бу поеманын һәр нәғмәсиндә дәрин бир лиризм вардыр. Әсәр боју Севилин күнәшлә, «Бешинчи сәда»да Мил дүзү илә, «Алтынчы сәда»да Аразла, Загатала дағлары илә символик сөһбәтләри һәм нәғмәләр поемасындакы лирик нотлары күчләндирмәјә, һәм дә шаир тәбиәтли механизатор гызын характерини ачмаға хидмәт едир.

«Ики Хәзәр» поемасы ашағыдакы бөлмәләрдән ибарәтдир: «Нефт дашларынын нәғмәси», «Севкилимин нәғмәси», «Һәлак олмуш буруғун нәғмәси», «Оғлумун нәғмәси», «Мәним өз нәғмәм», «Өлмәзлик нәғмәси».

Көрүндүјү кими, мүәллиф бурада да өз поетик гајәсини ачыгламаг үчүн нәғмәләрдән поетик васитә кими истифадә етмишдир.

Ф. Гочанын «Гарангуш јолу» поемасы да нәғмәләр шәклиндә јазылмышдыр. Поемадакы үч нәғмәдә шаир космик кәшфләр фонунда мүасирләримизин арзу вә дүшүнчәләрини әкс етдирмәјә наил олмушдур.

Сәјаһәтләр поемасы. Мә'лумдур ки, јазычыларымыз һәјатда көрдүкләри, шаһиди олдуглары һадисәләри өзләринин фәрди јарадычылыг призмасындан кечириб, көзәл сәнәт әсәрләри јаратмышлар. Анчаг бу әсәрләрин һәрәси ајры-ајры бәдии формаларда јарадылмышдыр. Елә

---

[1] Ј а ш а р Г а р а ј е в. Ме'јар шәхсијјәтдир. Бакы, Јазычы, 1988, с. 191.

[2] Р ү с т ә м Ә з и з о в. Поеманын кенишләнән үфүгләри. Бакы, Јазычы, 1985, с. 74.

әсәрләр дә вар ки, онлар сөзүн һәгиги мә'насында сәјаһәтнамәдир. Зејналабдин Марағалынын «Ибраһим бәјин сәјаһәтнамәси» әсәри буна көзәл нүмунәдир.

Заман кечдикчә поезијада да сәјаһәтнамәдән бир бәдии форма кими истифадә олунмушдур. Һүсејн Чавидин мүрәккәб композисијаја малик «Азәр» поемасы Азәрбајчан әдәбијјатында илк поема—сәјаһәтнамәдир. Бир тәрәфдән мүәллиф поеманы тамамламаға имкан тапмамыш, дикәр тәрәфдән исә әсәрин бә'зи парчалары итиббатмышдыр. Лакин буна бахмајараг, «Азәр» биткин әсәр тә'сири бағышлајыр. Чавидин бу илк вә сон поемасы әдәбијјатымызын тарихиндә бәнзәри олмајан әсәрдир. Бир тәрәфдән поема боју лириканын, епик тәсвирләрин вә драматик үнсүрләрин диалектик вәһдәтдә көтүрүлмәси, дикәр тәрәфдән һадисәләрин сәјаһәтнамә формасында инкишафы «Азәр»ин композисија мүрәккәблијини шәртләндирән амилә чеврилмишдир.

Мүәллиф өз гәһрәманы Азәри Гәрбә вә Шәргә сәјаһәтә апарыр. Әсәрдәки бүтүн һадиәсләр онун көзләри гаршысында баш верир. Биз Азәри каһ дүшүнчәләрә даларкән, каһ кәнчләрә мәсләһәт верәркән, каһ мәсчиддә шејхлә мүбаһисә едәркән, каһ әскәрләрин тә'риминә бахаркән, каһ көмүр мә'дәнләриндә, каһ мүһачирләр арасында, каһ Нил јаврусуну, тысбаға ојнадан һарынлары, каһ кор чалғычыны мүшаһидә едәркән, каһ мәзарлыгдан кечәркән, каһ дәниз кәнарында, каһ кәнддә, каһ да шәһәрдә көрүрүк. Илк нәзәрдә бир-биринә дәхли олмајан ајры-ајры һадисәләри, ајры-ајры инсан талејләрини мүәллиф Азәрин мүшаһидәси васитәсилә ејни мәчраја јөнәлдир вә беләликлә јашадығымыз дүнјанын кениш мәнзәрәсини чанландырмаға мүвәффәг олур.

Гејд етмәк лазымдыр ки, Азәр пассив сејрчи дејил, о, бә'зән һадисәләрин фәал иштиракчысына чеврилир.

Һүсејн Чавид Гәрб вә Шәрг дүнјасына, ајры-ајры мүһитдә јашајан инсанларын талејинә, онларын мәишәтинә өз гәһрәманы Азәрин көзләри илә бахыр, һадисәләрә онун дили илә гијмәт верир. Мәсәлән, мәзарлыгдан кечән Азәрин дүшүнчәләрини поетик тәсвирин мәркәзинә кәтирән мүәллиф гәһрәманынын дили илә дејир:

Өлүм вар ки, һәјат гәдәр дәјәрли,
Һәјат вар ки, өлүмдән дә зәһәрли...
Јашамаг да хошдур, өлмәк дә хошдур,
Гајәсиз һәјатда өлүм дә бошдур.

Һүсејн Арифин «Јолда» поемасыны бүтөвлүкдә сәјаһәт поемасы адландырмаг дүзкүн дејилдир. Лакин мүәл-

лиф өз гәһрәманынын характерини ачмаг үчүн сәјаһәтдән бир бәдии васитә кими истифадә етмәјә чалышмышдыр. Сәмәд Вурғунун ов бәһанәси илә Азәрбајчан торпағыны кәзиб долашмасы, онун Муғана, Милә, Күр саһилләринә, Минкәчевирә, Кәлбәчәр јајлагларына сәјаһәти, әскәрләрин јанына кедиб онларын гаршысында чыхыш етмәси, садә әмәк адамлары илә көрүшү, Авропаја мә'лум сәјаһәтиндән көтүрүлмүш ајры-ајры поетик фрагментләр гәһрәманын характериндәки мүәјјән чәһәтләри ачмаға хидмәт едир.

М. Дилбазинин «Доғма јурдун јолларында» поемасы да сәјаһәт формасында јазылмышдыр. Әсәр шаирин иллләрдән бәри гојнунда бој атдығы доғма јерләрә јенидән гајыдаркән алдығы тәәссүратлар әсасында јазылыб. Доғма јурдун јоллары илә ирәлиләјән лирик гәһрәман доғма јерләри, евләри көрдүкчә хәјалында өтән илләрин лөвһәләри чанланыр.

«Өмрүн ахшамында ана јурдуму кәздим күндоғандан күнбатанадәк» мисралары илә поемасыны башлајан мүәллиф кәнддәки јениләшмә просесинин тәсвирини вермәји дә унутмур.

ФРАГМЕНТЛӘР ПОЕМАСЫ. Белә поемаларда биткин сүжет олмур. Гәһрәманларын характери, онларын дахили дүнјасы јығчам, лаконик фрагментләр васитәси илә ачылыр. Әли Кәримин «Һејкәл вә һејкәлин гардашы» поемасы фрагментләр поемасына көзәл нүмунәдир. Әсәрдәки характерик фрагментләр, ајры-ајры һәјат лөвһәләри бир-бири илә елә үзви вәһдәтдә верилиб ки, әсәрин гәһрәманлары, онларын арзу вә дүшүнчәләри, хасијјәтләри һаггында охучуда долғун тәсәввүр јараныр. Поеманын бир сәтрини дә һәјәчансыз охумаг мүмкүн дејил. Әсәрдә бирчә артыг, кәлишиз көзәл, һадисәләрин үмуми инкишафына, характерләрин ачылмасына көмәк етмәјән мисра јохдур. Чәмиллә чәбһә досту Әһмәдин, Вагифлә мүәллифин сөһбәти нә гәдәр чанлы, динамик лөвһәләрдир.

Ә. Кәрим гәһрәманларынын характерини ачаркән ән'әнәви јолла кетмир. Поемада дөјүш сәһнәләринин тәсвириндән чох гәһрәманларын дахили аләминин ачылмасына диггәт верилир. Дөјүшә чанлы инсан кими кедиб кәндә һејкәл кими гајыдан Чәмилин талеји фонунда мүәллиф һәм мүһарибәнин ағыр илләриндән, һәм дә инсанларын арзу вә дүшүнчәләриндән сөһбәт ачыр. Поемада һејкәл Чәмилин өзүнүн, анасынын, гардашы Вагифин, чәбһә досту Әһмәдин характеринин ачылмасы үчүн көзәл поетик васитәләрдән истифадә олунур:

Анам—дәрдли бир гары
аз гала чаршабы ачыб
сахламаг истәјир
Чәмилин башына јаған
долуну,
јағышы,
гары.
Елә әли
үрәјинин үстәдир.
Каһ дејир ки, «гаранлыгдыр,
Чәмил дарыхар»,
Каһ да: «Она сојугдур, истидир».
Мән дә гонаг кәләндә
истәјирәм кедиб чағырым.
Сөзүм јерә дүшәр дејирәм,
бирдән кәлмәз инсафсыз.
Үрәјимдә тој сөзү партлајыр
Көрәндә она лајигли бир гыз.

Поема башдан-баша бу чүр чанлы, поетик лөвһәләрлә долудур. Биринчи фрагмент «Һејкәл узаға бахыр», икинчи фрагмент «Чоғрафијадан 5», үчүнчү фрагмент «Аналар дүнјасы», дөрдүнчү фрагмент «Анамын шифаһи күндәлији», бешинчи фрагмент «Гоншулара тәсәлли», једдинчи фрагмент «Адсыз гәһрәман» адландырылмышдыр. Бу фрагментләрин һамысы емосионал поетик лөвһәләр олуб гәһрәманларын характерини ачмаг васитәсинә чеврилир.

Фикрәт Гочанын «Ингилаб» әсәри дә поема-фрагментдир. Поеманы охудугча көзләримизин гаршысында каһ Чордано Брунонун, каһ Спартакын, каһ Бабәкин, каһ Мәһәммәд Һадинин һәјатынын мүәјјән анларыны әкс етдирән лөвһәләр чанланыр. Шаир бу вә дикәр фрагментләр васитәси илә һәјатда, чәмијјәтдә баш верән үсјанларын маһијјәтини ачмаға чалышмыш, әсасән мәгсәдинә наил олмушдур.

Асдылар, кәсдиләр, ода атдылар,
гуршунла дөјдүләр
синәмизә, алнымыза;
Чанымызда мүркүләјән
ингилабы ојатдылар.

Адыны чәкмәдијимиз дикәр шаирләрин—Р. Рзанын, Б. Ваһабзадәнин вә башгаларынын поемаларында да јери кәлдикчә фрагментләрдән бәдии васитә кими истифа-

дә олунмушдур. Лакин онларын әсәрләри бүтөвлүкдә фрагментләр үзәриндә гурулмадығындан, фрагмент онларын поемаларынын јалныз бир компоненти олдуғундан һәмин әсәрләр һаггында бу бөлмәдә сөһбәт ачмағы лазым билмирик.

Поема-хатирә. Бу типли әсәрләрдә шаирләр јаддашларыны силкәләјир, нә вахтса башларына кәлән, шаһиди олдуглары ән мараглы һадисәләри гәләмә алмаға, өмрүн өтән күнләринин поетик салнамәсини јаратмаға мә'нәви еһтијач һисс едирләр. «Өтән күнә күн чатмаз, чаласан күнү күнә» гәнаәти чох заман бу типли поема мүәллифинин мә'нәви мөвгејинин ифадәчисинә чеврилир. Лакин өмрүн ағрылы-ачылы хатирәләри дә унудулмур. Өтән анларын доғмалығы хатирәләрә бир һәзинлик, көврәклик нотлары кәтирир. Бу исә өз нөвбәсиндә поема-хатирәнин сәмимијјәтини артыран васитәјә чеврилир.

С. Вурғунун «Ачы хатирәләр», Р. Рзанын «Хатирәләр дүзүмү», Ә. Күрчәјлынын «Ушаглыг», Б. Азәроғлунун «Мәним чәһбә достларым». Һ. Арифин «Мүәллим һаггында хатирә». Ә. Кәрәмин «О мәнә данышды ки», Ф. Садығын «Атам гајытды», М. Јагубун «Ун ишығы», Ч. Новрузун «Даванын мин сифәти», М. Исмајылын «Аман тәклик әлиндән» поемалары хатирә формасында јазылмышдыр. Бу әсәрләрин әксәријјәти хатирә аһәнкијлә башлајыб, хатирә аһәнкијлә дә битир.

Јахшы јадымдадыр, доггуз јашымда
Ағачдан готазлы бир ат миндијим.
С. Вурғун, «Ачы хатирәләр»

Биз дөрд ушаг идик,
Үч оғлан, бир гыз,
Ајагла јорардыг кәнд јолларыны.
Ә. Күрчәјлы, «Ушаглыг»

Тез кәлиб тез дә кечди
Өмрүн илк фәсилләри.
Јенә јадыма дүшдү
Шән ушаглыг илләри.
Һ. Ариф, «Мүәллим һаггында хатирә»

Адыны чәкдијимиз әсәрләрин һамысында өмрүн өтән күнләри хатырланса да, онларын мөвзусу да, мәзмуну да, поетик үслубу да бир-бириндән фәргләнир. С. Вурғунун поемасыны оxујанда јохсуллуг, еһтијач ичиндә әзаб-әзијјәт чәкән аиләнин талеји көзүмүзүн гаршысында чанланыр. Ә. Кәрим «О мәнә данышды ки» поемасында өзүнүн јох, гәһрәманынын башына кәлән һадисәләри хатирә

үслубунда әкс етдириб, хатирә әсәрин мәзмунуну данышмаг васитәсинә чеврилиб. Ә. Күрчәјлынын «Ушаглыг», М. Јагубун «Ун ишығы», М. Исмајылын «Аман тәклик әлиндән» поемаларында мүһарибәнин арха чәбһәнин инсанларынын талејинә вурдуғу зәрбәләрдән данышылыр. «Ун ишығы», «Аман тәклик әлиндән» поемаларында дәјирманын символик образы ачлыг чәкән милјонларын әзаб-әзијјәтинин ифадәчисинә чеврилир. «Даванын мин сифәти» поемасында Ч. Новруз арха чәбһәнин бүтүн ағырлығыны өз үзәринә көтүрән инсанларын талејини өз дајысынын талеји тимсалында үмумиләшдирмәјә чалышыб.

Р. Рзанын «Хатирәләр дүзүмү» поемасыны һәјәчансыз охумаг мүмкүн дејил. Шаир нәинки һадисәләри, еләчә дә онларын баш вердији касыб јазычы мәнзилинин мәнзәрәсини характерик тәфәррүатлар васитәси илә чанландыра билмишдир. Поемада Азәрбајчан јазычыларынын бир нечәсинин гајғылы кәнчлик илләри, онларын гаршысына зәманәнин чыхардығы проблемләр һаггында охучуја әтрафлы мә'лумат верилир. Һадисәләрин мәркәзиндә Сабит Рәһманын талеји дајаныр. Өз гәләм достуну итирән шаир хатирәләр чығыры илә кери гајытмаға мә'нәви еһтијач һисс едир:

Тәк нечә гајыдым о күнләрә,
нечә кечим о јолу?
Хатирәләр мәни горхудур.
Бу јолда
нә гәдәр севинчимиз вар,
нә гәдәр чәтинликләримиз.
Бә'зән кәдәр дә доғулур
Севинчлә әкиз.

Ф. Садығын «Атам гајытды» поемасында исә күнаһсыз јерә тутулан инсанын бәраәт алмасы илә бир аиләнин итән севинчинин кери гајытмасы поетик тәсвирин мәркәзинә кәтирилир.

Б. Азәроғлунун «Мәним чәбһә достларым» хатирә поемасындакы һадисәләр Чәнуби Азәрбајчанда чәрәјан едир. Мүәллиф әсәрдә өзүнүн вә достларынын мүһарибә вахты «Зидди-фашист» чәмијјәтиндәки фәалијјәтләриндән сөһбәт ачыр. Хатирә формасы әсәрә бир ширинлик кәтирир. Гәзетчи Зејни поеманын ән уғурлу бәдии образы кими јадда галыр.

М. Исмајылын мүһарибә мөвзусунда јаздығы дикәр әсәрдә—«Үрәјимә даман сәсләр», М. Шүкүрүн «Онлар бәлкә гајытды» поемаларында да бир хатирә аһәнки вар-

дыр. Бу поемаларын һәр икиси мүһарибә мөвзусунда јазылмышдыр. Әлбәттә, ушаглығы мүһарибә илләриндә кечән шаирләрин о илләрин үрәк көјнәдән мәнзәрәләрини хатирә фонунда бәдии тәсвирин мәркәзинә чәкмәләри дә ганунаујғун һал иди.

Ә. Салаһзадәнин «Једди пара кәнд нағылы» поемасында исә хатирә аһәнки бир гәдәр дахили пландадыр, инсан талејинин дахили гатларыны әкс етдирир. Хатирәнин заһири тәрәфиндә Гәмәр оғланларынын адына халы, әлчәк тохујур, Вејсәл идарәдә дәстәк гулағында әјләшиб, анчаг бу гәһрәманларын дахилиндә бир јанғы, һәјәчан, изтираб, ағры, көз јашы чағламагдадыр. Әләкбәр бүтүн бунлары үмуми сөзләрлә јох, инандырычы бәдии деталларла көстәрә билир. Үрәјинә оғлунун өлүм хәбәри даманда Гәмәрин бармагларынын учунда ипин гырылмасы уғурлу бәдии деталдыр. Гара хәбәр ешидән Бадам гарынын фачиәсини көстәрмәк бахымындан ашағыдакы тәшбеһ характерикдир:

Сачлары бир топа гар кими кәлди овчуна,
көз јашлары јанағыны дағлады.
Кағыза бир бахды, бахды,
көрдү: гара кағыз ағды...

Отун бир адам боју галхмасы, гочалара бојун әјмәмәси, ушаглара бој вермәмәси кими деталлар да хатирәнин дахили планда олмасыны тә'мин едән чәһәтләрдир.

М. Күнәрин «Ата чәкичи һаггында нәғмә», «Имран һаггында нәғмә», «Нәнәмин сәрв оғуллары һаггында нәғмә», «Илјана һаггында нәғмә» әсәрләри нәғмә адландырылса да, әслиндә бу әсәрләрдә хатирә елементләри даһа күчлүдүр. Шаир мүһарибә дөврүндә јашајан инсанларын һәјатыны лирик-психоложи хатирәләр васитәси илә әкс етдирмәјә наил олур. Хүсусилә «Илјана һаггында нәғмә» поемасы даһа уғурлудур. Әсәрин гәһрәманы Илјананын өвлад һәсрәти, кәнд адамларынын бу гәриб кәлинә мәһәббәти, һөрмәти елә тәбии, һәрарәтли бојаларла әкс олунуб ки, охучу өзүнү һәмин кәнд адамларындан бири һесаб едир, вурғунлугла, һәјәчанла, интизарла Илјананын бүтүн һәрәкәтләрини изләјир.

Н. Кәсәмәнлинин «Улдузлу папаглар», «Бош бешијин лајласы», «Матрос Һәсән», «Дәли Зәһра», «Бостанчы Пири киши», «Чохушаглы Ашыр киши», «Кор Ибраһим» поемаларынын һамысы хатирә формасында јазылмышдыр. Бу јығчам, миниатүр поемалар шаирин көрүб-танıдығы, мүхтәлиф талејли, мүхтәлиф характерли инсанлар һаггында поетик хатирәләрдир.

Поема-мәктуб. Мә'лумдур ки, истәр классикләримимин, истәрсә дә мүасирләримизин јарадычылығында мәнзум мәктублардан кениш истифадә олунмушдур. Мәктуб формасында јазылмыш ән мүкәммәл Азәрбајчан поемасы Шаһ Исмајыл Хәтаинин «Дәһнамә» әсәридир. Он мәктубдан ибарәт олдуғуна көрә мүәллиф поемаја «Дәһнамә» ады вермишдир.

Мүасир шаирләримиз дә классикләрин јарадычылыг нүмунәләриндән бәһрәләнәрәк бу јолу давам етдирмәк тәшәббүсү көстәрмишләр. Балаш Азәроғлунун 1956-чы илдә јаздығы «Илк мәктуб» поемасында өз өвладындан ајры дүшән, һәлә көрпә икән гызыны Тәбриздә гојуб Шимали Азәрбајчана кәлмәјә мәчбур олан атанын һәјәчанлары, изтираблары, өвлад һәсрәти, вәтән һәсрәти габарыг шәкилдә өз әксини тапмышдыр. Бу мәктуб-поемада охучу һәм дә ата үзүнә һәсрәт галан, нәнә умудунда јашајан, әјнинә кејмәјә палтар тапмадығы үчүн мәктәбә кетмәјән он јашлы Солмазын бәдии образы илә дә таныш олур. Әсәрдәки нәнә сурәти дә мүвәффәгијјәтлидир.

Халг шаири Рәсул Рзанын «Сәндән сәнә» (1972—1976) әсәри «поема-мәктуб»ун јахшы нүмунәләриндәндир. Бурада инсан гајғылары, дүшүнчәләри, гәһрәманын мәктуб јаздығы көнүлдашына вермәк истәдији мә'луматлар поетик либаса бүрүнмүшдүр. Бу мәктублар ән севимли адама үнванландығындан мүәллиф ән көзәл сөзләрдән истифадә етмәјә чалышмышдыр. Охучу бу мәктублар васитәси илә мүасирләримизин һәјат тәрзи илә, дахили аләми илә, нифрәти, дәрди, севинчи, дүнјакөрүшү, күндәлик гајғылары илә таныш олур. Әкәр бу поеманын гәһрәманларынын һәјатыны шәрти олараг ајсбергә бәнзәтсәк, демәлијик ки, онун көрүнән тәрәфиндән чох көрүнмәјән тәрәфи өн плана кәтирилмишдир. Белә ки, бу мәктублары охујанда көзләримизин гаршысында әввәлчә бир-бирини узагдан-узаға танıјан, сонра бир-бирини дәрин мәһәббәтлә севән, аилә гуран, өвлад севинчи дадан, талејин һөкмү илә чисмән ајры дүшән, аһ-уфсуз, һәјат ешги илә долу мәктубларын дили илә инсанларын мә'нәви аләми чанланыр:

Дарыхырам күлүшүн үчүн,
гәмли көзләрин үчүн.
Гашларынын көлкәси үчүн,
үмидләримин никаран өлкәси үчүн
дарыхырам...

Ф. Гочанын «Үнвансыз мәктуб», Н. Кәнчәлинин «Көндәрилмәмиш мәктуб», Ә. Тудәнин «Севки мәктублары» да поема-мәктуб нүмунәләридир.

Ән јахшы поема-мәктублардан бири дә Тофиг Абдинин беш мәктубдан ибарәт «Атама мәктублар» поемасыдыр. Мәктуб бир-бириндән ајры дүшән, бири шәһәрдә, бири кәнддә јашајан, илк нәзәрдә бир-бири илә јадлашан адамларын һај-күјсүз, тәмәннасыз доғмалығыны көстәрмәк васитәсинә чеврилир. Мәктубларын һамысынын мүәллифи оғулдур, атадан ҹаваб мәктубу кәлмир. Анчаг охуҹу оғул мәктублары васитәси илә өмрүнү-күнүнү зәһмәтә һәср едән, мазутлу әлләријлә, үст-башыјла, күндән торпаг кими гаралан сифәтијлә фәхр елəјән, ајда-илдә бир дәфә, тојдан-тоја, бајрамдан бајрама әјнинә дүзәмәлли палтар кејинән, шәһәрдәки оғлундан килејли атанын бәдии образы илә таныш олур.

Мәктублар һәм дә адама јовушмаз оғулун дахили дүнјасына ишыг салан бир бәдии васитәјә чеврилир. Оғул шәһәрдә јашаса да кәнди унутмајан, атасыны, анасыны, торпағы севән, сосиал мүһитдә боғулан, чапалајан, ичтимаи бәрабәрсизликдән дәһшәтә кәлән инсанларын үмумиләшмиш бәдии образына чеврилир.

Мүәллифләрин өзләри поема адландырмасалар да, Н. Һәсәнзадәнин «Рәсул Һәмзәтова мәктуб», Е. Бахышын «Фәләстинә мәктуб», «Ҹон Һаррисә мәктуб», Зори Балајана мәктуб» әсәрләрини дә миниатүр поема-мәктублар һесаб едирик. Бу әсәрләрдә дә мәктубдан бәдии форма елементи кими истифадә олунмушдур.

Поема-күндәлик. Бу сәпкили поемалара да XX әср әдәбијјатында раст кәлмәк мүмкүндүр. Белә әсәрләрдә гәһрәманларын характери, дөврүн зиддијјәтли мәнзәрәси күндәлик тәфәррүатлар васитәси илә өз әксини тапыр. Назим Һикмәтин «Ҹоканда илә Си-АУ» әсәри поема-күндәлијин көзәл нүмунәси һесаб едилә биләр.

Назим Һикмәт ән'әнәләриндән јарадыҹы шәкилдә бәһрәләнән Балаш Азәроғлунун 1964-ҹү илдә битирдији «Бир мәһбусун күндәлији» поемасында да әсәрин әсас гәһрәманынын јаздығы күндәликләр мүәллиф гајәсинин ифадәчисинә чеврилән бир бәдии васитә кими өзүнү көстәрир.

Поема мүһарибә мөвзусунда јазылмышдыр. Мүәллиф дөјүшләрдә әсир дүшән, башы бәлалар чәкән, ишкәнҹәләрә мә'руз галан, нәһајәт, Буһенвалд әсир дүшәркәсиндә јандырылан бир инсанын күндәликләри васитәси илә мүһарибә дөврүнүн ағры-әзабларыны, фашизмин бәшәријјәтә кәтирдији дәһшәтләри ачыб көстәрмәји гаршысына мәгсәд гојмуш вә гисмән дә олса өз истәјинә наил ола билмишдир. Мүәллиф өз гәһрәманынын нә адыны, нә миллијјәтини көстәрмәмиш, ону бүтүн бәшәријјәтин хејирхаһ, сүлһ, әмин-аманлыг истәјән өвладларындан бири кими характеризә етмәјә чалышмышдыр.

Поема-репортажын да илк нүмунәсини јарадан Рәсул Рзадыр. Онун әсәрләриндән бири белә адланыр: «Хәстәләр евиндән репортаж». Хәстәханада јатан шаир көрдүкләриндән сөһбәт ачдыгча елә бил бурадан «лирик репортаж» верир. Онун гәһрәманлары исә үрәкләри һәјат ешги илә долу инсанлардыр. Шаири јолухмаға кәлән Әзиз һәкимин дә, онун палата јолдашы әфганыстанлы Рзанын да телеји охуҹуну дүшүндүрүр. Лирик гәһрәмана тохтаглыг верән, сәндә һеч нә јохдур дејән, үрәкләри һәјат ешги илә дөјүнән бу инсанларын гәфил өлүм хәбәрләри дүнјанын гәрибә ишләриндән хәбәр верир.

Јахшы ҹәһәтдир ки, мүәллифин хәстәханадан вердији «репортаж»лар аһла, хәстә инилтиләријлә долу дејилдир. Әксинә, бу мәгамда сағламлығын, һәјатын гәдрини даһа јахшы билән хәстәләр пәнҹәрәдән үмидлә һәјата доғру бојланырлар. Вәрәгләр чеврилдикҹә охуҹу елә бил һәкимләрин никаранчылыг гарышыг тәбәссүмүнү өз көзләри илә көрүр. Пајызын, гышын тәсвири әсас һадисәләрә бир нөв фон јарадыр.

Шаирин хәстәханада Назим Һикмәтлә хәјали сөһбәти дә мараг доғурур. Лакин, фикримизҹә, әсәрин ән мараглы јери «Һәлә тездир дедиләр» адлы бөлмәдир. Бурада һәјат ешги даһа күчлүдүр. Гоншу палаталардан бириндә көрпәсинә охшама дејән гадынын сәси лирик гәһрәманы гәрибә арзулар дүнјасына апарыр. Онун хәјалында ҹәррaһларын мејвә ағачларына ҹалаг вурмасы, кардиологларын торпағын нәбзини динләмәси, дантистләрин алаг еләмәси, окулистләрин әлләриндә габарыг шүшә чичәк тозларыны јохламасы, онкологларын ағач көвдәләриндә шиш ахтармасы, тибб баҹыларынын сыныг будаглары сарымасы, хәстә көзләмәкдән көзләринин көкү саралан хәстәхана көзәтчиси, хәстәханаја ана олачаг һамилә гадыны кәтирән ајпара нишанлы машын ҹанланыр. Лакин шаир бирдән хәјалындан ајрылыр вә тәәссүф едир ки, бу арзуларын һәјата кечмәсинә һәлә чох вар.

Тејмур Елчинин «Освенсим» әсәри дә поема-репортажын мараглы нүмунәләриндәндир.

БАЛЛАДА. Изаһлы луғәтдә гејд олунур ки, баллада

франсыз сөзүдүр. Әфсанә, нағыл, јахуд тарихи мәзмунда јазылмыш тәһкијә системли әсәрләр баллада адланды-рылыр.

Баллада Азәрбајчан ше'ринә мәхсус жанр дејилдир. Лакин совет дөврүндә рус вә дүнја әдәбијјатынын тә'си-ри илә биздә дә балладалар јаранмышдыр. Анчаг шаир-ләримиз бу жанрын тәләбләринә, онун гафијә гурулушу-на о гәдәр дә риајәт етмәмиш, мүхтәлиф мүндәричәли, мүхтәлиф формалы поема-балладалар јаратмышлар. Әли Кәримин «Бир сантиметр һаггында баллада», Мәммәд Аразын «Әскәр гәбри һаггында баллада», Фикрәт Гоча-нын «Әскәр балладасы», «Азад күнләр балладасы» вә с. дедијимизә мисал ола биләр.

«Бир сантиметр һаггында баллада» әсәринин гәһрә-маны идманчы Әждәри каһ мәғлуб олан, каһ һәјәчан кечирән, каһ јарыша чидди шәкилдә һазырлашан, каһ да галиб кәлән вәзијјәтдә көрүрүк. Поемада Ә. Кәримин зәррәдә үмман көстәрмәк бачарығы охучуну һејран гојур. Фәтһ олунмуш километрләр ичәрисиндә бир сантиметр нәдир ки? Лакин бир сантиметр һәссас охучуја, тәдгигат-чыја үмуми гәләбәмиздә аз-чох әмәји олан садә, тәвазө-кар, сырави инсанын талејини хатырладыр. Гәләбәдә бе-ләләринин әмәји көрүнмәсә дә, бир сантиметрин чатыш-мамазлығы ачы мәғлубијјәтә сәбәб ола билир. Башга сөзлә десәк, кәмијјәт дәјишмәсиндән кејфијјәт дәјишмә-синә кечмәк үчүн бир сантиметр дә, бир дамчы да кифа-јәтдир. Поемада буну әјани шәкилдә көрән, гәһрәманла бир һәјәчан кечирән охучу мүәллифин «Бир сантиметр, әзизим, бөјүкдүр, сонсуздур бир мәмләкәт кими, бир ди-јар кими» гәнаәтинә тамамилә шәрик олур.

М. Аразын «Әскәр гәбри һаггында баллада» вә Фик-рәт Гочанын «Әскәр балладасы» поемаларынын мөвзусу тәхминән ејнидир. Һәр ики әсәрин ајры-ајры јерләриндә мүрачиәт интонасијасы вардыр. Гәһрәманларын талелә-ри дә бир-биринә охшајыр. Онларын икиси дә мүһари-бәдә һәлак олуб. М. Аразы Лвов шәһәриндәки гәбристан-лыгда Ибраһимов фамилијалы бир әскәрин гәбри, Ф. Го-чаны исә Чечен-Ингуш Мухтар Республикасынын На-урски рајонундакы сәнкәрдә дөјүш вәзијјәтиндә галмыш, бармағы тәтикдә олан бир әскәр чәсәди һәјәчанланды-рыр. Һәр ики баллада өз мәнбәјини бу һәјәчанлардан көтүрүр. Һәр ики поемада бәшәријјәтә фәлакәт кәтирән мүһарибәјә нифрәт мотивләри чох күчлүдүр.

Әзиз Мирәһмәдовун тәртиб етдији «Әдәбијјатшүнас-лыг терминләри лүғәтиндә охујуруг: «Совет әдәбијјатын-

да һәчмчә бир о гәдәр бөјүк олмајан, гәһрәманлыг сәһ-нәләрини көстәрән ше'рләрә баллада дејилир»[1].

Һаггында сөһбәт ачдығымыз поемаларда бүтүнлүклә олмаса да, балладаја мәхсус ашағыдакы чәһәтләр бу вә ја дикәр дәрәчәдә көзләнилмишдир: јығчамлыг, тәһкијә үсулу ,гәһрәманлыг сәһнәләринин тәсвири.

Поема-пејзаж. Бу формада јазылмыш поемаларда тә-биәтин әсрарәнкиз лөвһәләри өн планда дајаныр. Лакин поема-пејзажда мүәллифин әсас мәгсәди тәбиәт лөвһәси јаратмагла битмир. Сөзлә јарадылмыш таблоларда да тәбиәт чанлыдыр. Дикәр тәрәфдән, дујумлу, көзәлликдән зөвг алан инсанын һисс вә һәјәчанлары мәнзәрәләрә бир емосионаллыг кәтирир. Башга сөзлә, көзүмүз өнүндә тәк-чә көзәл тәбиәт лөвһәси чанланмыр, биз һәм дә бу лөв-һәјә һејранлыгла бахан инсан үрәјинин дөјүнтүләрини ешидир, онун һәјәчанларынын шаһидинә чеврилир, сә-нәткарын тәбиәт көзәлликләринә естетик мүнасибәти илә таныш олуруг.

С. Вурғунун «Талыстан» поемасы поема-пејзажын ән көзәл нүмунәсидир. Поемада башы гарлы, булудлу, их-тијар дағларын, онларын дөшүндәки мешәләрин, јүксәк-дән кечмишә бахан гајаларын, нәғмәкар гушларын, дағ кечиләринин, маралларын, инсан әлләријлә јарадылмыш, илләр кечдикчә тәбиәтә говушмуш гәдим галаларын, атыны сәјирдән күләкләрин, гыжылтыјла ахан Талыстан чајынын хәјал күлдүрән хош мәнзәрәләринин тәсвири мәһарәтлә јарадылмышдыр. Охучу тәбиәти, бу көзәлли-јин фонунда једәјиндә ат доланан, тәбиәти һејранлыгла сүзән шаири; әлиндә гәләм думанлы дағлара бојланыб бахан мәктәбли гызы; сејрәнкаһа чыхан көзәлләри, ана-лары елә бил ки, көзләри илә көрүр, ашағыдакы мисра-лар онун чанына јағ кими јајылыр:

Шаир ,бу јерләри јахындан таны,
Тәбиәт гуранда Азәрбајчаны
Ону сығалламыш гүдрәтин әли —
Бир бөјүк үрәкли гүввәтин әли.

Лакин шаир дөврүн дигтәси илә поемада Лениндән, гызыл бајраглы вәтәндән, колхоздан, Сајат Новадан да сөһбәт ачыр ки, бунлар гүдрәтли сәнәткар гәләми илә ја-радылмыш тәбиәт лөвһәләриндә јад нотлар кими сәс-ләнир.

---

[1] Әдәбијјатшүнаслыг терминләри лүғәти. Бакы, Маариф, 1978, сәһ. 20.

Т. Маһмудун «Мешәдә галан нәғмә» поемасында мешәнин көзәллији онун гојнунда кәзән нәчиб, һәссас, севиб-севилән кәнчләрин һиссләри илә вәһдәтдә верилир. Әсмәр дә, Давуд да тәбиәтин бир парчасы кими тәгдим едилир вә поема-пејзажа бир һәрарәт, чанлылыг, емосионаллыг кәтирир.

Х. Рзанын «Ганадлар» пејзаж-поемасында исә Гызылағач горуғундакы гушларын әксәријјәтинин заһири көркәминин тәсвири вардыр. Илһамла јазылмыш бу поемада тәбиәти дәличәсинә севән шаир үрәјинин чырпынтылары ешидилмәкдәдир.

Ә. Салаһзадәнин «Көј көл» поемасы да поема-пејзажын јахшы нүмунәләриндәндир. Әләкбәр поемада Көј көлү ади гајдада, олдуғу кими дејил, өзүнәмәхсус поетик образлар системи илә көрүб көстәрмәјә чалышыр.

Аллегорик поема. Бу нөв поема әдәбијјатымыз үчүн јени дејилдир. М. Фүзулинин «Сөһбәтүл-әсмар», «Һәфтичам», «Бәнкү-бадә» поемаларыны хатырлатмаг кифајәткидә јазылмыш поема чох дејилдир. Лакин Һикмәт Зијанын бир сыра тәмсил-поемалары—«Ејибсиз мејмун», «Өрдәкләр гонаглыгда» вә с. о чүмләдән Габилин «Агибәт» адлы поемасы бу типдә јаранан әсәрләрә нүмунә ола биләр.

Дүшүнчәләр поемасы. Әлбәттә, дүшүнчә һәр бир бәдии әсәрин мәркәзиндә мүәллиф фикринин ифадәчисинә чеврилә билир. Анчаг елә поемаларымыз вардыр ки, орада һадисәнин өзү јох, һәмин һадисәләр һаггында мүәллиф дүшүнчәләри өн планда дајаныр. С. Вурғунун «Ленинин китабы» әсәри белә поемаларымызын јахшы нүмунәсидир.

Мүасир әдәбијјатымызда дүшүнчәләр поемасынын мараглы нүмунәләрини Ә. Салаһзадә јаратмышдыр. «Феврал—1966», «Гајаларын хатирәси», «Тарла», «Күрә», «Фатма халанын ҳалысы» вә с. бу кими поемаларда һадисә јох, онун сәнәткар үрәјиндә доғурдуғу поетик ассосасијалар, дүшүнчәләр өн пландадыр. Үмумијјәтлә Әләкбәрин поемалары образлы дејимләр кәрпичиндән һөрүлмүш балача биналары хатырладыр.

Поема-әфсанә, поема-рәвајәт. XX әср Азәрбајчан әдәбијјатында јарадылан поемаларын бөјүк бир гисми әфсанә вә рәвајәт формасында јарадылмышдыр. Бу чүр әсәрләрдә мүәллифләр ја фолклор материалларыны нәзмә чәкмиш, халг арасында јајылмыш рәвајәтләрдән, әфсанәләрдән, нағыллардан истифадә етмиш, ја да әдәби гајәләрини өз сәнәткарлыг фантазијаларынын мәһсулу олан әфсанә, рәвајәт вә нағыллар васитәси илә ифадә етмәјә чалышмышлар.

Белә әсәрләрә мисал олараг Ч. Чаббарлынын «Гыз галасы», С. Вурғунун «Гыз галасы», «Булаг әфсанәси», «Аслан гајасы», «Ајын әфсанәси». М. Мүшфигин «Чобан», М. Раһимин «Гырх гыз», «Арзу гыз», Ә. Чавадын «Ајла күнәш», Р. Рзанын «Јашыл дәрјалар гызынын чеһизи», Һ. Арифин «Дурукөл әфсанәси», Н. Хәзринин «Әфсанәли јухулар», А. Бабајевин «Гыз галасы», Фикрәт Садығын «Бачы-гардаш нағылы», «Балыгчы вә су пәриси», «Арзу булағы», «Вәтәнин әл бојда дашы», «Ана әли», Н. Кәсәмәнлинин « Дәли Домрул», А. Абдуллазадәнин «Улу Горгуд» вә с. поемалары көстәрә биләрик.

Публисистик поема. Поемада публисистик үнсүрләр һәмишә олмушдур. Лакин бу адла чап олунан јеканә поема Рүстәм Беһрудинин «Даһа күлә-күлә ағламаг олмур» поемасыдыр. Әсәр көркәмли әдибимиз Чәлил Мәммәдгулузадә һејкәли өнүндә дүшүнчәләр формасында гурулуб. Поеманын киришиндә, сәккиз фәслинин, о чүмләдән бөлмәләрин һәр биринин әввәлиндә Ч. Мәмәдгулузадәнин фикирләриндән епиграф кими истифадә олунуб. Поемадакы һәр фәслин мәзмуну бу епиграфлардан доғулур. Мүәллиф мүасир һәјатымызда јени-јени формаларда тәзаһүр едән нөгсанларымызы Ч. Мәммәдгулузадәнин публисистик фикирләри призмасындан бәдии тәһлил објектинә чевирмәјә чалышыр.

Кино-поема. Кино XX әсрин мө'чүзәси кими мәишәтимизә дахил олмушдур. Кино ссенариләримиз чох олуб. Һәтта С. Вурғунун «Ајкүн» поемасы әсасында филм дә чәкилиб. Анчаг әдәбијјатымызда илк вә һәләлик сон кино-поема Ф. Садығын «Сәһрада тәнһа буруг» әсәридир. Даһа доғрусу Фикрәт өз поемасыны белә адландырыб.

Әсәрин мәркәзиндә 1949-чу илдә Чејранчөлдә илк буруғу газан нефтчиләрин әмәји бәдии тәсвир објектидир. Әсәрдәки һадисәләр бир нөв ше'рлә јазылмыш, өз екран тәчәссүмүнү көзләјән ссенаријә бәнзәјир.

Фантастик поема. Азәрбајчан фолклорунда фантастик елементләр күчлү олса да, јазылы әдәбијјатда бу саһәјә мејл едән сәнәткарлары бармагла сајмаг олар. Нәсрдә фантастика саһәсиндә уғурлар газанан чәми ики јазычымыз вардыр: Емин Маһмудов вә мәрһум Намиг Абдуллајев.

Поезијада бу саһәдә илк дәфә гәләмини сынајан Һүсрәт Гәсәмәнлидир. 1983-чү илдә јаздыгы «Прометеј од ичиндә» поемасы һәләлик әдәбијјатымызда фантастик поеманын илк вә сон нүмунәсидир. Әслиндә поемада тәсвир едилән һадисәләр мүасир инсанлар үчүн дејил, бәшәријјәтә илк дәфә од оғурлајыб верән Прометеј үчүн фантастикдир. Мүәллиф Прометеји Галилејлә, Чордано Бруно илә, «од ичән, бәшәријјәти ода галајан», Буһенвалд, Освенсим очаглары галајан инсанларла үз-үзә кәтирир. Прометејин инсанлардан гачыб, зәнчирләндији дағда өзүнү тәзәдән зәнчирлә бағламасы инсан вәһшиликләрини габарыг шәкилдә ачмаг васитәсинә чеврилир.

Көрүндүјү кими, XX әср Азәрбајчан поемасынын структурунда әһәмијјәтли дәјишикликләр нәзәрә чарпмагдадыр. Белә ки, бу илләрдә мүхтәлиф мөвзуларда мүхтәлиф типли, мүхтәлиф бәдии формалы поемалар мејдана кәлмишдир. Үмид етмәк олар ки, шаирләримиз кәләчәкдә һәмин бәдии формалардан истифадә етмәклә даһа марагла әсәрләр јарада биләчәкләр.

Буалонун гејд етдији кими «һәр бир поеманын өз сифәти, өз чизкиләри вар. Бу чизкиләр исә онларын һәр биринә ајрыча көзәллик кәтирир»[1].

[1] Буало. Поезија сәнәти. Азәрнәшр, 1969, с. 42.

Икинчи фәсил

БӘДИИ КОНФЛИКТ

Мә'лумдур ки, бәдии конфликт һәмишә реал һәјати зиддијјәтләри әкс етдирир. Халгын һәјаты илә, заманла сых бағлылығына көрә һәр дөврүн өзүнәмәхсус конфликтләри вардыр. Һәјатдакы сосиал дөнүшләр, чәмијјәтин идеја-мә'нәви инкишафы вә тәнәззүлү, инсанларын һәјат шәраитинин, мәдәни сәвијјәсинин дәјишмәси, онларын битиб-түкәнмәк билмәјән күндәлик гајғылары јени-јени конфликтләрин јаранмасына сәбәб олур.

Зиддијјәти конфликт үчүн мүһүм амил һесаб едән Һекел јазырды ки, һәрәкәтин әкс һәрәкәтлә вәһдәти заманы—јалныз белә һалда идеал ајдын вә фәал олур. Чүнки инди мүбаризәдә аһәнкдар марагдан јаха гуртаранлар бир-бири илә үз-үзә дајаныр вә гаршылыглы зиддијјәт өз зәрури һәллини көзләјир[1]. «Јалныз ајдынлығын өзүнү чох мүһүм фәрг кими бирузә вердији вә кејфијјәт е'тибарилә бир-биријә антогонист мүнасибәтдә олан бир сыра коллизијаларын јаранмасына сәбәб олдуғу јердә чидди характер вә әһәмијјәтли ситуасија биринчи чыхыш едә биләр»[2]—дејән көркәмли философ конфликтин үч нөвүнү фәргләндирир: тәмиз физики вәзијјәтдән әмәлә кәлән коллизијалар; физики әсас үзәриндә дајанан мә'нәви коллизијалар вә нәһајәт, инсанын шәхси фәалијјәтиндән, мә'нәви ајрылыгдан доған чидди, мараглы антагонизм кими чыхыш етмәк һүгугу олан мүнагишәләр.

Һекелин фикринчә ,тәмиз, тәбии әсаса малик коллизијалар кәләчәк антагонизм үчүн јалныз истинад нөгтәси тәшкил едир. Көркәмли философ ситуасија илә конфликти вәһдәтдә көтүрүр вә гејд едир ки, бир-бири илә мүбаризә апармаг үчүн идеал характер дашыјан мараг олмалыдыр. Белә ки, гүввәнин әлејһинә гүввә чыхыш едир[3].

Көркәмли философлар, әдәбијјатшүнаслар Һекел фикирләринин расионал тохумундан истифадә едиб она тарихи конкретлик кәтирмәјә, реал һәјати зиддијјәтләрин

[1] Гегель. Соч., т. XII, М., 1938, с. 221.
[2] Јенә орада, с. 210.
[3] Јенә орада, с. 224.

маһијјәтини, мадди аләмин, еләчә дә чәмијјәтин инкишафында онларын ролуну елми әсасларла шәрһ етмәјә чалышмышлар.

Ф. Енкелсин «Анти-Дүринг» әсәриндә охујуруг: «Елә ки, биз шејләри онларын һәрәкәти һалында, һәјат һалында, бир-биринә тә'сир көстәрмәси һалында тәдгиг етмәјә башлајырыг, вәзијјәт тамамилә башга чүр олур. Бурада биз дәрһал зиддијјәтләрә раст кәлирик. Һәрәкәт өзү зиддијјәтдир»[1].

Әксликләрин мүбаризәси јохдурса инкишафдан, һәјатдан сөһбәт белә кедә билмәз. Ән гәдим абидәләримиздә, мәсәлән, Зәрдүштүн «Авеста»сында Хејирлә Шәрин әбәди-әзәли мүбаризәси, бу мүбаризәдә Хејирин гәләбәси өн планда дајаныр. Һәјат, сосиал мүһит дәјишдикчә Хејирин Шәрлә мүбаризәси јени-јени чаларда өзүнү көстәрир.

Мәһәммәд Хијабанинин фикринчә, бәшәријјәт аләминдә ики шеј бир-бири илә һәмишә мүбаризәдәдир: һагг вә зор... Дүнјадакы бүтүн бу кешмәкешләр вә харабачылыглар һагг илә зорун дүшмәнчилији нәтичәсиндәдир. Зор һагга табе едилмәмәлидир. Бәшәријјәт һеч бир вахт һаггы ајаг алтына атмаг истәмәмишдир... Һаггы кери чәкәнләр һагг илә зор арасында сәһв едәнләрдир[2].

Ј. Манн «натурал мәктәб» нүмајәндәләринин әсәрләри әсасында конфликт һаггында өз мүлаһизәләрини әсасландырмаға чалышыр, Ковелинә јаздығы мәктубда Белинскинин конфликт һаггында сөјләдији фикирләр үзәриндә дајаныр. О, конфликтин үч типини фәргләндирир. Биринчи вә икинчи типдә әсасән персонаж, онун психоложи өзүнәмәхсуслуғу, һәјат јолу, башланғычдан нәтичәјә, јахуд әксинә сөһбәт ачылыр. Үчүнчү типдә әсасән керчәкликлә идеоложи вә фәлсәфи мөвгеләр үз-үзә гојулур. Бүтүн тип конфликтләрдә икинчи тәрәф—керчәклик гәләбә чалыр, һәм дә бу гәләбә лабүддүр[3].

Һәјатдакы рәнкарәнк зиддијјәтләр бәдии конфликт үчүн зәнкин материал верир. Бунларын ичәрисиндән ән типик, характерик оланыны сечиб әсәрин бәдии конфликтинә чевирмәк сәнәткарлығын башлыча шәртләриндәндир. Башга сөзлә десәк, реал, «күлчә һалында» олан

[1] Ф. Енкелс. Анти-Дүринг. Азәрнәшр, 1967, с. 119.

[2] Г. Мәммәдли. Хијабани. Бакы, 1949, сәһ. 153—155.— Ситат Мәммәд Чәфәрин сечилмиш әсәрләринин икинчи чилдиндән көтүрүлмүшдүр. Бакы, 1974, с.. 134.

[3] Ю. Манн. О движущейся типологии конфликтов. «Вопросы литературы», 1971, № 10.

зиддијјәтләр елә зәрури хаммала бәнзәјир ки, ону е'мал етмәји бачармаг—уғурлу бәдии конфликтә чевирә билмәк сәнәткарын дүнјакөрүшүндән, онун зиддијјәтли мүнасибәтиндән, һәјаты әкс етдирмәк мәһарәтиндән, үслубундан хејли дәрәчәдә асылыдыр. Демәли, конфликтин рәнкарәнклијини тәкчә мөвзу мүәјјәнләшдирмир. Ејни дөврүн һадисәләринин ин'икасыны верән, ејни мөвзуда јазылмыш мүхтәлиф сәпкили поемаларын конфликти маһијјәтчә бир-бириндән фәргләнмәсә дә, бу мүнагишәләр ајры-ајры формаларда тәзаһүр едир вә өз бәдии һәллини тапыр.

Конфликт вә характер проблеми илә даһа систематик мәшғул олан әдәбијјатшүнас Е. Горбунова «Вопросы литературы» журналынын 1959-чу ил он биринчи нөмрәсиндә чап етдирдији «Дахили вә заһири конфликтләрин вәһдәти» адлы мәгаләсиндә јазырды ки, әсл инчәсәнәт әсәрләриндә гәһрәманларын һәјат шәраити нејтрал васитә, фон олараг галмыр вә гала да билмәз. О, характери һөкмән һәрәкәтә мәчбур едир, онун дахили коллизијасынын мәнбәјинә чеврилир.

Мүәллиф Чек Линдсејин «Мәнә елә кәлир ки, јалныз дахили вә заһири конфликтләрин диалектик вәһдәтдә көтүрүлмәси новаторлуг мәсәләсини һәлл етмәјә имкан верәр» фикринә әсасланараг бәдии әсәрдә дахили вә заһири конфликтләрин вәһдәтдә көтүрүлмәсинин вачиблијиндән бәһс едир. Гејд едир ки, бәдии әсәрләрдә конфликт онун идеја-мәзмунунун ачылмасына хидмәт едир. Конфликтин мәркәзиндә гәһрәманын әсас марағы, онун фәрди хүсусијјәтләри гојуланда характер фәал, емосионал чәһәтдән сирајәтедичи олур. Бу заман һәмин гајәнин өзү характерин дахили коллизијасына тәбии олараг тәкан верир вә драматик конфликт идејанын ачылмасынын һәрәкәтверичи импулсуна чеврилир[1].

Е. Горбунова конфликт вә характер проблеминә хејли мәгалә һәср етсә дә, онун «Идеја, конфликт, характер» адлы монографијасы истәр һәчм, истәрсә дә нәзәри сәвијјәси е'тибарилә һәмин проблемин тәдгигинә һәср олунмуш ән дәјәрли тәдгигат әсәрләриндәндир. Мүәллифин фикринчә, әсл инчәсәнәт әсәрләриндә идеја, конфликт вә характерләрин бирлији зәруридир[2]. «Драматик конфликт јал-

[1] Е. Горбунова. Единство внутреннего и внешнего в конфликт. «Вопросы литературы, 1959, № 11, с. 24—26.

[2] Е. Горбунова. Идеи, конфликты, характеры, Москва, 1960, сәһ. 131.

ныз һәрәкәтверичи винт дејил, һәм дә онун дахили естетик әсасдыр. Әсл драматик һәрәкәт јалныз дахили, зәрури вә бәдии ҹәһәтдән әсасландырылмыш конфликтин үзви вәһдәтиндән төрәјир[1]. Һәгиги драматик конфликт персонажын мә'нәви аләминин ачылмасына хидмәт едир, ону фәаллашдырыр вә дахилиндәки габилијјәти, күчү, бүтүн дикәр хүсусијјәтләри һәрәкәтә кәтирир, идејанын гондарма һиссләр, һәрәкәт васитәсијлә дејил, фәрди, дүзкүн шәкилдә ачылмасыны тә'мин едән импулса чеврилир[2].

Е. Горбунова һәр һансы бир тарихи дөврүн реал һәјати зиддијјәтләрини көстәрән конфликтә јалныз бәдии форма елементи кими бахмағы дүзкүн һесаб етмир. О, конфликти мәзмунун өзәји, характерин инкишафынын мәнбәји, онларын мөвҹудлуғунун сәбәби һесаб едир, драматик конфликтдә характерин әһәмијјәтини гијмәтләндирмәјән тәнгидчиләри, о ҹүмләдән Холодову тәнгид едәрәк јазыр ки, әсл драматик конфликт одур ки, бир-биринә зидд фикирләр вә онларын чарпышмасы бизим үчүн ҹанлы характерләри вә онун васитәсијлә конфликтин мәзмунуну тәшкил едән идејаны ачыр[3].

Заһири, тәсадүфи мүнагишәләри өн плана чәкмәк, ејни заманда, тәсвир олунан епоханын характерик зиддијјәтләринин үстүндән кечмәк ҹәһди әсәрин бәдии конфликтини зәифләдир. И. А. Масејев чох доғру көстәрир ки, јалныз реал һәјати зиддијјәтләр—конфликтләр типикләшдирмәјә, гәһрәманларын характерини һәртәрәфли ачмаға, тарихи һадисәләрин реал лөвһәләрини ҹанландырмаға имкан верәр. О, белә нәтиҹәјә кәлир ки, бәдии әсәрдә конфликтин ики әсас функсијасы вардыр: конфликт һәјати зиддијјәтләри әкс етдирмәјин спесифик формасыдыр; бәдии типикләшдирмә вә бәдии образлар јаратмаг васитәсидир[4].

Әдәбијјатшүнас Д. Ф. Ивановун да конфликт һаггында фикирләри мараглыдыр. Онун фикринҹә, конфликт чох ваҹиб естетик категорија кими реал һәјати зиддијјәтләри, керчәкликдәки инкишаф ганунауј ғунлугларыны әкс етдирмәк васитәсидир ки, сәнәткар онун көмәји нәтиҹәсиндә даһа бөјүк гүввә илә өз епохасынын әсас ҹәһәтләрини әкс етдирир, гәһрәманларын сүжетлә бағлы гаршылыглы әлагәләрини, иҹтимаи мүбаризәдә онларын

[1] Јенә орада, сәһ. 57.
[2] Јенә орада, сәһ. 80.
[3] Јенә орада, сәһ. 166.
[4] И. А. Масеев. Сущность и роль конфликта в искусстве. Проблемы эстетики Москва, Изд, Академии Наук СССР, 1958, с. 137—161.

мөвгејини көстәрир, инсан характерләри, типләр јарадыр. Белә олан сурәтдә конфликти дикәр јарадыҹылыг компонентләриндән ајырмамалыјыг, чүнки о, сәнәткарын үмуми идејасынын кристаллашмасы просесиндә доғулур, персонажларын характери илә бирликдә сүжети, композисијаны идарә едир, истәр мәзмун, истәрсә дә форма ҹәһәтдән инҹәсәнәт әсәрләринин ән мүһүм естетик елементи кими өзүнү көстәрир[1].

«Бәдии конфликт әсәрин структурунда ән әсас компонентләрдән биридир. Онунла тәкҹә гәһрәманын характери ифадә олунмур, һәм дә әсәрин образлар консепсијасы формалашыр»[2].

Јазычы, әдәбијјатшүнас Чинкиз Һүсејнов да конфликт вә характер проблеминә бир нечә мәгалә һәср етмишдир. Онун «Литературныј Азербајджан» журналынын 1958-ҹи ил 6-чы нөмрәсиндә чап олунан «Һәјати вә гондарма конфликтләр» мәгаләси Азәрбајҹан нәсринә һәср олунуб. Мүәллифин «Мүасир совет әдәбијјатында әхлаги конфликтләр» мәгаләси елми-методоложи бахымдан даһа әһатәлидир. Ч. Һүсејнов әхлаги конфликтләри мүасир һәјатла, елми-техники тәрәгги илә, тәбиәт проблеми илә әлагәләндирмәји ганунауј ғун һесаб едир. Белә гәнаәтә кәлир ки, әхлаги конфликтләрин методоложи тәһлили она халгын тарихи талеји контекстиндә бахмағы тәләб едир[3].

В. М. Ковынев «Бәдии конфликтин диалектик материалист тәбиәти» адлы тәдгигатында белә гәнаәтә кәлир ки, инҹәсәнәтдә конфликтин дөрд әсас функсијасы вардыр: бу, һәр шејдән әввәл, керчәклијин реал һәјати зиддијјәтләрини әкс етдирмәјин хүсуси формасыдыр; гәһрәманын характерини ачмаг васитәсидир; үчүнҹүсү, конфликтин конструктив функсијасы вардыр ки, онунла бәдии әсәрин структуру мүәјјәнләшир; нәһајәт, конфликт фәалијјәтин радикал дөнүмүнү көстәрир вә онун ардыҹыллыгла инкишафыны характеризә едир[4].

[1] Д. Ф. Иванов. Изображение конфликтов в литературе о колхозной жизни. Партийность литературы и проблемы художественного мастерства, Москва, 1961, с. 81.
[2] А. Глушко. Характер и конфликт в современном советском рассказе. Современный литературный процес и критика. Москва, 1975, с. 171.
[3] Ч. Гусейнов. Нравственные конфликты в современной советской литературе. Методологические проблемы современной критики. М., 1976, с. 184.
[4] В. М. Ковынев. О диалектико-материалистической природе художественного конфликта. Приволжские книжное изд., Саратов, 1965, с. 4.

Үмумијјәтлә, совет әдәбијјатшүнаслығында конфликт вә характер проблеминә һәср едилмиш хејли монографија, мәгаләләр вардыр. Азәрбајчан әдәбијјатшүнаслығында исә бу проблемә һәср олунмуш чәми бир-ики тәдгигат әсәри мөвчуддур[1].

Конфликтсизлик нәзәријјәчиләри иддиа едирдиләр ки, сосиализмдә антагонист зиддијјәтләр арадан галхдығы үчүн бәдии әсәрләрдә куја конфликт өз әһәмијјәтини итирмишдир. Бу нәзәријјәнин тәрәфдарлары әслиндә һәјатдакы реал һәјати зиддијјәтләри өрт-басдыр етмәк истәјирдиләр.

Бәдии әсәрин зәиф, јахуд гүввәтли чыхмасынын әсас сәбәбләриндән бирини дә конфтиктдә ахтармаг лазымдыр. «Сәнәткарын һәјат һәгигәтләриндән узаглашмасы, һәјатын реал зиддијјәтләрини јумшалтмаг, өрт-басдыр етмәк чәһдләри инчәсәнәтин инкишафына чох чидди манеә төрәдир»[2].

Әдәбијјат вә инчәсәнәтдә конфликтсизлијин сәбәбини, әсасән, шәхсијјәтпәрәстишин нәтичәләри илә изаһ етмәјә чалышырдылар. Бу, тәкзибедилмәз һәгигәтдир ки, шәхсијјәтпәрәстиш һәјатын бүтүн саһәләриндә олдуғу кими әдәбијјата да өз мәнфи тә'сирини көстәрмишди. Лакин бәдии әсәрдә конфликтин олмамасыны, јахуд гондарма, сүн'и мүнагишәләр үзәриндә гурулмасынын, сәнәт әсәрләринин бәдии чәһәтдән солғунлуғунун әсас сәбәбини һәјаты дәриндән өјрәнмәдән, кәркин јарадычылыг ахтарышлары апармадан һадисәләри үздән тәсвир едән сәнәткар истедадынын нагисилијиндә ахтармаг даһа доғру оларды. Низами әсәрләриндә гылынчынын далы да, габағы да кәсән һөкмдарлары тәнгид етмәкдән чәкинмирди. Нәсими дабанындан сојуланда белә өз амалындан дөнмәмишди. Сабир тәһгирләрә, һәдәләрә мә'руз галса да, онун сатирасынын сијаси кәскинлији, ифша күчү кетдикчә артырды.

С. Вурғун һәлә 1941-чи илдә Азәрбајчан Јазычылар Иттифагынын кечирдији әдәби тәнгид конфрансына көндәрдији мәктубда «сосиализм дөврүндә, синифсиз чәмијјәт дөврүндә дәрин ичтимаи конфликтләр ола билмәз» мүддәасыны ирәли сүрән јазычылары кәскин тәнгид едәрәк јазырды ки, һәр һансы әсәрин әсасында мөһкәм вә

[1] Ј у с и ф о в В а г и ф Азиз оглы. Конфликт и характер в современной Азербайджанской прозе. Баку, 1979; Сафаров Ехтирам Али оглы. Конфликт и характер в драматургии Н. Везирова. Баку, 1985.

[2] Г. Л о м и д з е. За правдивое отражение жизненных конфликтов в литературе. «Вопросы философии», 1952, № 5, с. 149.

дүшүндүрүчү бир ичтимаи конфликт дурмалыдыр. Чүнки конфликт нә гәдәр дајаз оларса, әсәр дә о гәдәр дајаз олар. Әдәбијјат тарихи көстәрир ки, ән чох өмүр сүрән әсәрләр бөјүк тарихи конфликтләр үзәриндә гурулмуш әсәрләрдир[1].

Бә'зи јазычылар бәдии әсәрдә конфликтин зәрурилијини гәбул етсәләр дә, бу фикирдә идиләр ки, һәр мөвзу кәскин бәдии конфликт үчүн материал вермир. Мәсәлән, Н. Грибачев «Совет әдәбијјатынын бә'зи хүсусијјәтләри» адлы мәгаләсиндә иддиа едирди ки, јазычы бәдии конфликт үчүн даһа чох материал верән мүнасиб мөвзулара мүрачиәт етмәлидир[2]. Нәтичә е'тибарилә конфликтсизлик нәзәријјәсинә апарыб чыхаран «һәр мөвзунун конфликт үчүн материал вермәмәси» фикри һаглы тәнгидә мә'руз галмышдыр[3].

Аилә-мәишәтдән тутмуш ичтимаи мүнасибәтләрә гәдәр һәјатын елә бир саһәси јохдур ки, орадакы спесифик зиддијјәтләр бәдии конфликт үчүн материал вермәмиш олсун. Конфликти бүтүн һадисәләри өз әтрафында топлајан меһвәрә бәнзәдән М. Һүсејн јазырды ки, драматик конфликт даһа дәрин бир шәкилдә тәзаһүр едир. Бурада јазычыдан даһа зәнкин бојалар тәләб олунур[4].

Һәр һансы бир дөврүн типик зиддијјәтләрини әкс етдирән бәдии конфликтдә һәмин дөврүн хүсусијјәтләри бу вә ја дикәр дәрәчәдә чәмләнмиш олдуғундан, о, сәнәткара тәсвир етдији епоханын чанлы лөвһәләрини јаратмаг имканы верир. «Бәдии әсәрдә драматик конфликт проблеми маһијјәт е'тибарилә инчәсәнәтин керчәклијә естетик мүнасибәти проблемидир. Драмын идеја-мәзмуну илә онун гидаландығы ичтимаи инкишафдакы реал зиддијјәтләрин диалектик вәһдәти бәдии метод вә васитәләри бүтүнлүкдә баша дүшмәк үчүн ачардыр[5].

Көрүндүјү кими, конфликт ајры-ајры һәјати зиддијјәтләрин ин'икасыдыр. Бу зиддијјәтләрин көкү исә маһијјәтчә чәмијјәтин әсас конфликти илә, диалектик инкишаф зиддијјәтләри илә бағлыдыр. Бүтүн дикәр конфликтләр ичтимаи конфликт зәмининдә формалашдығы үчүн сосиал конфликтләр ајры-ајры гәһрәманларын фәрди талејинә дә тә'сирсиз галмыр. Чек Линдсејин сөзләри

[1] С ә м ә д В у р ғ у н. Әсәрләри, алты чилддә, 5-чи чилд, Бакы, «Елм», 1972, с. 165.

[2] «Коммунист» журналы, 1954, № 17.

[3] Бах: Проблемы теории литературы. М., 1958, с. 100—152.

[4] М е һ д и Һ ү с е ј н. Әсәрләри, 10-чу чилд. Бакы, 1979, с. 62.

[5] Е. Г о р б у н о в а. Идеи, конфликты, характеры. М., 1960. с. 119.

илә десәк: «Һәр һансы ҹәмијјәт үчүн характерик олан әсас конфликтдә һәмин ҹәмијјәтин һәр бир үзвү бу вә ја дикәр дәрәҹәдә иштирак едир вә бу онун характеринин инкишафыны мүәјјәнләшдирир»[1].

Иҹтимаи вә шәхси, заһири вә дахили конфликтләрин диалектик вәһдәтдә көтүрүлмәси олдугҹа ваҹибдир. Чүнки бунсуз ҹәмијјәт вә шәхсијјәт проблеминин дәрин елми шәрһини вермәк мүмкүн дејилдир.

Бизим јашадығымыз XX јүзиллик чох кешмәкешли, зиддијјәтләри рәнкарәнк бир әсрдир. Она көрә дә бу јүзилликдә јаранан бәдии әсәрләр, о ҹүмләдән дә поемалардакы зиддијјәтләр ајры-ајры формаларда тәзаһүр едир. XX әсрдә јаранан мүхтәлиф сәпкили Азәрбајҹан поемаларында дөвр үчүн характерик олан зиддијјәтләр: синфи мүбаризә, мүһарибә, динҹ гуруҹулуг илләри илә, инсанларын аилә-мәишәти илә бағлы мүнагишәләр һәмин әсәрләрин бәдии конфликтинә чеврилирди. Өзү дә бу вә ја буна бәнзәр дикәр конфликтләрин бәдии һәллиндә мүәллиф мөвгеји онун мәнсуб олдуғу ҹәмијјәтин әхлаг ганунлары илә үст-үстә дүшүрдү ки, бу да тәсадүфи дејилди.

* * *

Совет һакимијјәти гуруландан сонра јаранан бәдии әдәбијјат нүмунәләриндә, еләҹә дә поемаларда дөвр үчүн сәҹијјәви олан зиддијјәт, синфи мүбаризәнин бәдии әкси даһа характерик иди. Демәк олар ки, 20—30-ҹу, еләҹә дә ондан сонракы илләрдә јаранан әсәрләрин мәркәзиндә һәмин мүнагишәнин бәдии һәлли мәсәләси дајанырды. Башга сөзлә десәк, синфи мүбаризәни әсәрин бәдии конфликтинә чевирмәк, өзү дә бу мүнагишәни јохсулларын, пролетариатын хејиринә һәлл етмәк дөврүн тәләби иди. «Бир бајраг алтында бирләшән шаирләрин» әсәрләриндәки схематизм, характер охшарлығы мәһз бурадан ирәли кәлирди.

Бу дөврдә јазыб јарадан шаирләрдән С. Рүстәмин, С. Вурғунун, М. Мүшфигин, Р. Рзанын, М. Раһимин поемаларында бәдии конфликт реал һәјатдакы кәскин, барышмаз мүбаризәни әкс етдирирди. С. Рүстәмин «Комсомол», «Партизан Әли», «Голсуз гәһрәман», С. Вурғунун «Комсомол поемасы», «Маҹәра», «Мурадхан». М. Мүшфигин «Буруг адамы», «Фонтан», «Буруглар арасында», «Әфшан», «Дағлар фаҹиәси», «Шө'лә», «Сәһәр», «Азадлыг дастаны», «Сындырылан саз», М. Раһимин «Дөјүш күнләри», «Араз гырағында» әсәрләриндә һадисәләрә синфи нөгтеји-нәзәрдән гијмәт вермәк мејли күчлү иди. Бу әсәрләрин гәһрәманлары тутдуглары јол вә әгидә е'тибарилә ики ҹәбһәјә ајрылырды. Бу ики ҹәбһәнин нүмајәндәләри бир-бири илә тоггушур, амансыз мүбаризә апарырдылар. М. Мүшфигин «Сәһәр» поемасындан кәтирдијимиз ашағыдакы мисралар о дөврдә јаранан поемаларын мәркәзиндәки бәдии конфликти мүәјјәнләшдирмәк бахымындан мараг доғурур:

Ингилаб өлкәдә гајнады, дашды,
Үз-үзә варлыјлә јохсул туташды.
...Гырмызы далғалар дағлары ашды,
Мүсават башыны көтүрдү гачды.

Демәк олар ки, бу илләрдә јаранмыш поемаларын әксәријјәтиндә болшевикләрин һәрәкәтини, мүбаризәсинин маһијјәтини шиширтмәк мејли күчлү иди. Елә буна көрә дә С. Рүстәм «Партизан Әли» поемасында јазырды:

Мүһарибә күнләриндә мүдһишдир, горхулудур,
Дүшмәнин мин түфәнкиндән бир болшевик түфәнки.

Шаирләр дөврүн тәләби илә һәр шејә синфилик нөгтеји-нәзәриндән гијмәт верирдиләр. Һәтта онларын бә'зиси өз әсәрләринин зәифлијини, бурадакы схематизми дәрк етсәләр дә, сијаси ҹәһәтдән дүзкүн мөвге тутдугларына көрә тохдаглыг тапырдылар. М. Мүшфиг «Комсомолдан илһам алырам» адлы мәгаләсиндә јазырды: «Мәним «Буруглар арасында» адлы әсәрим бир чох нөгсан вә хәталарыма бахмајараг, Сталин рајону мә'дәни ишчиләринин «маҹәрасыны» әкс етдирир. Мән әсәрләримдә планлы һәјат көрмәк үчүн ҹан атырам. «Әфшан» адлы әсәрим схематик сәһвләринә бахмајараг колхоз дахилиндәки синфи дүшмәнләрин ич үзүнү верән бир әсәрдир»[1].

Бу ҹүмләләр һәм совет шаиринин фаҹиәсини, һәм дә Мүшфиг вә онун кими исте'дадлы гәләм саһибләринин һәр шејдән хәбәрдарлығыны, ајыглығыны, һадисәләри дүзкүн гијмәтләндирдијини көстәрмәк бахымындан мараг доғурур. Бурада истәр-истәмәз С. Вурғунун һәлә

[1] Третий съезд писателей СССР, стеног, отч. М., 1959, с. 119.

[1] «Кәнҹ ишчи» гәзети, 29 октјабр, 1933. Ситат К. Һүсејноғлунун» «Мүшфиг» китабындан көтүрүлүб. Бакы, Азәрнәшр, 1968, сәһ. 77.

1936-чы илдә јазыб «Әдәбијјат гәзети»ндә чап етдирдији «Формализм вә натурализм әлејһинә» мәгаләсиндәки ашағыдакы чүмләләри хатырламалы олуруг: «Јазычынын өз нөгсаныны көрмәси, е'тираф етмәси, дүзәлтмәси бөјүк шәрәфдир. Јазычы бунсуз инкишаф едә билмәз. Сәнәткар бунсуз сәнәткар дејил»[1].

С. Вурғунун Мүшфигә бахында нисби хошбәхтлији онда иди ки, һеч олмаса, 1956-чы илләдәк јашаја, «Комсомол поемасы»на өмрүнүн сонунда да олса әл кәздирә, јалныз өзүнә мә'лум олан нөгсанлары гисмән дә олса дүзәлдә билмишди. Анҹаг бу јолда о, чох ағрыларла, ачыларла үзләшмәли, чәтин шәраитдә јарадычылыг ахтарышлары апармалы иди. Ким билир, совет поезијасы һаггында мә'рузә едәндә С. Вурғун ашағыдакы чүмләни бәлкә дә Кәрај бәјә һагг газандырмаг үчүн демишди: «Дүшмәни зәиф көстәрсәк, биз өз гүввәмизи дә көстәрә билмәрик»[2].

Бизә елә кәлир ки, С. Вурғун мәһз бу истигамәтдә ахтарышлар апардығындан, «Комсомол поемасы» бу мөвзуда јазылмыш дикәр поемалардан ҹидди шәкилдә фәргләнир. Әсәрин бәдии конфликти јени гурулушу тәмсил едән комсомолчуларла Кәрај бәј вә онун тәрәфдарлары арасындакы ҹидди мүнасибәтләри әкс етдирир. «Мәнфи» образы ҹанлы инсан кими вермәјә чалышан С. Вурғун әсасән, өз мәгсәдинә наил олмуш, конфликтин динамизмини артырмыш, образлары мүсбәт вә мәнфи ҹәһәтләри илә, милли хүсусијјәтләри илә тәсвир етмишдир. «Комсомол поемасы» һәгиги халг дастаныдыр. Бурадакы характерләр, онларын сәҹијјәви сифәтләри, тәсвир олунан һадисәләр, адәт ән'әнәләр, тәбиәт көзәлликләри, дағлар, дәрәләр, сылдырым гајалар, мөвсүм вә мәрасим ајинләри, һамысы Азәрбајҹан характери, Азәрбајҹан тәбиәти вә Азәрбајҹан колоритидир»[3].

Јухарыда адларыны чәкдијимиз поемалардакы образлар ики ҹәбһәјә бөлүнмүшләр. Биринҹи ҹәбһәнин нүмајәндәләри јенилији, сосиализм гурулушуну алгышлајыр, көһнә адәт-ән'әнәләрин чәрчивәсинә сығышмыр, һәјатлары јени гурулушун тәләб етдији кими гурмаг истәјирләрсә, икинҹи ҹәбһәнин нүмајәндәләри—«өлән бир синфин төр-төкүнтүләри» јени дүнјаја хор бахыр, һәр васитә илә јени гурулуша, ону тәмсил едәнләрә бадалаг кәлмәк истәјирдиләр. Биринҹи ҹәбһәнин үзвләри јени һәјат арзусу илә јашајыр, икинҹиләр өз кечмиш ҹаһ-ҹәлаллы күнләрини кери гајтармаға чалышырдылар. Бу ики ҹәбһә арасындакы зидд мүнасибәтләри әкс етдирән бәдии конфликт бир ан да олсун зәифләмир, мүбаризә јени ҹәбһәнин нүмајәндәләринин гәләбәси илә баша чатырды. «Әски мәишәтин, әски һәјатын гул етдији Әфшанлар, Сәһәрләр, Шө'ләләр, Күлпәриләр Хасајлара, Биләндәрләрә, Һәсәнләрә, Молла Сәфәрләрә, Нәҹәфләрә гаршы вурушмада тәсвир олунурду. Үмумијјәтлә, синфи мүбаризәни әкс етдирән бүтүн әсәрләрдә, о ҹүмләдән М. Мүшфигин поемаларында да конфликт көһнәлијин мәһви, јенилијин гәләбәси илә өз бәдии һәллини тапырды.

Лакин бүтүн бунлар дөврүн дигтәси илә һәрәкәт едән әдәби тәнгиди гане етмирди. Мәммәд Ариф 1935-ҹи илдә «Ингилаб вә мәдәнијјәт» журналынын 2-ҹи нөмрәсиндә чап етдирдији «Мүшфигин поемалары» адлы мәгаләсиндә Мүшфиг поемаларынын мәзијјәт вә нөгсанларыны көстәрир, өз нараһатчылығыны белә ифадә едирди: «Биз Мүшфигин бу поемаларында синфи дүшмән галыгларынын галибијјәтли сосиализм инкишафы шәраитиндә мәһв олдуғуну (истәр мадди вә истәрсә дә мә'нәви ҹәһәтдән), сүгут етдијини, өлдүјүнү көрмүрүк. О, өлән синиф нүмајәндәләрини бүтүн бошлуғу, мискинлији вә чиркинлији илә тәсвир едә билмир; одур ки, поемаларынын сонунда шаир мүтләг бир инзибати тәдбир көрүлдүјүнә ишарә етмәјә мәҹбур олур»[1].

Һәмин мәгаләдә «Мүшфигин өз јарадычылығыны билаваситә мәдәни ингилаб уғрунда гисмән мүбаризә васитәсинә чевирә билмәси» онун јарадычылығынын гүввәтли тәрәфи һесаб едилирди. Дөврүн тәләби илә бәдиилик јох, сосиоложи мүнасибәтләр әсәрләри гијмәтләндирмәк ме'јарына чеврилирди.

Дөврүн дигтәси, заманын тәләби мүхтәлиф жанрлы әсәрләр арасында да бир јахынлыг, гоһумлуг, охшарлыг јаратмышды. Мәсәлән, М. Мүшфигин «Әфшан» поемасы илә Ҹ. Ҹаббарлынын «Алмаз» әсәрләри арасында гәрибә бир ујғунлуг вар. Биз бу ујғунлуғу тәкҹә тәсвир едилән һадисәләрдә, конфликтин бәдии һәллиндә дејил, һәм дә характерләрин бир-биринә охшарлығында көрүрүк. Әфшан да, Алмаз да шәһәрдән кәндә кәлиб мүәллим ишлә-

---

[1] Сәмәд Вурғун. Әсәрләри, алты ҹилддә, 5-ҹи ҹилд. Бакы, Елм, 1972, сәһ. 51.

[2] Сәмәд Вурғун. Әсәрләри, алты ҹилддә, 6-чы ҹилд, Бакы, Елм, 1972, с. 332.

[3] Бәхтијар Ваһабзадә. Сәмәд Вурғун, Бакы, Азәрнәшр, 1968, с. 90.

[1] Мәммәд Ариф. Сечилмиш әсәрләри, үч ҹилддә, 1-ҹи ҹилд, Бакы, Елм, 1967, сәһ. 46.

јир, кәндин ичтимаи ишләриндә фәал иштирак едир, голчомаглара, көһнәлијин бүтүн галыгларына гаршы мүбаризә апарыр. Алмазын да, Әфшанын да ишләрини јохламаг үчүн комиссија кәлир. Анчаг бу јохлама синфи дүшмәнләрин арзуларыны көзләриндә гојур.

Алмаз вәтәндашлыг борчуну күндә дөрд саат дәрс демәклә битмиш һесаб едән мәктәб директору Мирзә Сәмәндәрә, Әфшан;

> «Нәјимә лазымдыр мәним сијасәт?
> Дәрсими дејәрәм, кедәрәм евә,
> Чәкәмәз руһума кимсә чәрчивә» —

дејән Биләндәрә гаршы мүбаризә апарыр. Кәнд шура сәдрлијинә кечәндән сонра Мирзә Сәмәндәр кими јох, Шәриф кими һәрәкәт едир. Шәриф Алмаза «мәһәббәт бәсләдији» кими, кәнд шура катиби Биләндәр дә Әфшана өз «мәһәббәтини» изһар едир...

Мүшфигин ән уғурлу поемаларындан бири «Сындыдылан саз»дыр. «Поемада халг нүмајәндәси илә дин нүмајәндәси мәһарәтлә гаршылашдырылмышдыр»[1]. Конфликтин бир тәрәфиндә Молла Нәчәф, дикәр тәрәфиндә исә халг ашығы Думан дајаныр. Молла адамлары итаәтә, Думан исә азадлыға сәсләјир. Молланын тәрәфиндә кәнд чамаатына ағалыг едән, онлары сојан, инчидән, «кефинә корлуг вермәјиб» истәдији гызы зорла алан голчомаг Дадаш, Думанын тәрәфиндә исә садә, зәһмәткеш халг дајаныр. Бу мүнагишә дә әввәлки әсәрләрдә олдуғу кими јохсулларын гәләбәси илә баша чатыр.

Ибрәтамиз фактдыр ки, совет дөврүндә, хүсусилә отузунчу илләрдә синфи мүбаризәнин нә шәкилдә гојулушу вә һәлли ән мүһүм чәһәтләрдән бири һесаб едилирди. Меһди Һүсејнин 1930-чу илдә јаздығы «Јарадычылыг методу мәсәләләри» мәгаләсиндән кәтирдијимиз ашағыдакы чүмләләр о дөвр үчүн чох характерик иди: «Чанлы инсан» шүарыны бә'зиләри чох јанлыш тәтбиг едирләр. Јазычылар өз әсәрләриндәки голчомаглары «һәгиги инсан сифәтләриндән мәһрум олмајан» шәкилдә көстәрирләр. Нәтичәдә тәсадүфи олараг шура сәдрлији вәзифәсини дашыјан бир голчомаг, кәнд болшевикиндән јахшы көзә чарпдырылыр. Пролетар әдәбијјаты өз гаршысында голчомагларын јенидән тәрбијәси мәсәләсини һеч бир заман гојмамыш вә гојмајачагдыр. Белә әдәбијјат синфи

---

[1] Кулһүсејн Һүсејноғлу. Мүшфиг. Бакы, Азәрнәшр, 1968, сәһ. 80.

мүбаризәни сәтһи көрдүјү кими, чох заман синфи дүшмәнләри тәсвирдә дә ачиз галыр, бир сөзлә корлашыр»[1].

Бүтүн совет шаирләринин јарадычылығында олдуғу кими, һәмин дөврдә јашамыш Азәрбајчан шаирләри өз ше'рләриндә пролетар ингилабынын рәһбәри В. И. Ленини тәрәннүм етмиш, епик әсәрләрдә онун бәдии образыны јаратмаг јарышына кирмишдиләр. Һәтта Әли Кәрим кими сијасәтдән узаг шаирин дә Ленинә ше'р һәср етмәси тәсадүфи дејилди. Бүтүн совет адамлары кими совет дөврүндә јашајан шаирләр дә бәшәријјәтин хиласыны Ленин идејаларынын бәргәрар олмасында көрүрдүләр. Әкәр С. Рүстәм отузунчу илләрдә «Өмрүм, күнүм, сәадәтим октјабр јашындадыр, Партбилетим сол чибимдә үрәјимин башындадыр» мисраларыны јазмышдыса, мүстәгиллијимизин аловлу чарчыларындан бири кими танынан Хәлил Рза 70-чи илдә «Јест такаја партија» ше'рини јазмыш, 79-чу илдә «Силаһым» адлы ше'риндә Ленини илһамла тәрәннүм едәрәк јазмышды: «О мәним варлығымда јашајыр мәсләк кими»...

С. Вурғунун «Заманын бајрагдары», «Ленинин китабы», Р. Рзанын «Ленин» поемалары мөвзуларына көрә бу күн гәнаәтбәхш көрүнмәсә дә, бәдии сәнәткарлыг бахымындан мүкәммәл сәнәт әсәрләридир. Синфи мүбаризә бу әсәрләрин дә бәдии конфликтини тәшкил едир.

Орижиналлығы, монументаллығы вә бәдии сигләти илә Ленин һаггында јазылмыш ән дәјәрли әсәрләрдән сајылан Р. Рзанын «Ленин» поемасы нәинки Азәрбајчан, еләчә дә үмумсовет әдәбијјатынын ән көзәл нүмунәләриндән һесаб едилирди. Поема 1951-чи илдә ССРИ Дөвләт мүкафатына лајиг көрүлмүшдү.

С. Вурғун 1949-чу илдә «Бөјүк әдәбијјат уғрунда» мәгаләсиндә јазырды: «Мән гәләм јолдашым Рәсул Рзанын Ленин һаггында јаздығы гүввәтли, тә'сирли поемасындан парчалар охумушам. Бу әсәрин чап олунан вә мәнә мә'лум олан ајры-ајры парчаларына әсасланараг чәсарәтлә дејә биләрәм ки, Мајаковскинин «Ленин» поемасындан сонра Ленин һаггында бүтүн совет поезијасында белә бир вүс'әтли әсәр охумамышам»[2].

Заман С. Вурғунун фикирләрини тәсдигләди. Р. Рзанын поемасы бөјүк шөһрәт газанды. Истәр Азәрбајчан, истәрсә дә дикәр халгларын әдәбијјатшүнаслары поема

---

[1] Меһди Һүсејн. Әсәрләри, он чилддә, 9-чу чилд, Бакы, Јазычы, 1979, сәһ. 18—19.

[2] Сәмәд Вурғун. Әсәрләри, алты чилддә, 6-чы чилд, Бакы, Елм, 1972, с. 159—160.

һаггында онларча мәгаләләр јазыб чап етдирдиләр. Азәрбајчан әдәбијјатшүнасларындан М. Ҹәфәрин, А. Ағајевин, Ҹ. Хәнданын, М. Ибраһимовун, М. Адиловун, Б. Нәбијевин, Б. Бағыровун, К. Әлибәјованын вә башгаларынын мәгаләләриндә поемаја чох јүксәк гијмәт верилирди.

Ушаглыг чағларындан тутмуш өмрүнүн сон күнләринәдәк Ленинин һәјатында баш верән ән марағлы анлары поетик лөвһәләрлә ҹанландыран Р. Рза әдәби гәһрәманын характеринин һәртәрәфли ачылмасына хидмәт едән сәҹијјәви деталлардан истифадә етмишдир. Поеманын мүхтәлиф сәһифәләриндә охуҹу Ленини каһ гардаш иткисиндән көјнәјән, каһ өз мәнтиги илә приставы һејрәтә кәтирән, зинданда belә никбинлијини итирмәјәрәк јени партијанын програмыны јазан, каһ фәһләләрлә, әскәрләрлә сөһбәт едән, онларла чијин-зијинә имәҹиликдә чалышан, вәтәндаш мәктубларыны диггәтлә охујан, каһ да өз кәскин нитги илә дүшмәнләрини ифша едиб фәһләләрин көзүнү ачан бир инсан кими көрүр. Әсәрдә Ленинин мүдирклији вә даһилији садәлији вә тәвазөкарлығы илә вәһдәтдә верилирди.

Әсрин икинҹи јарысында да тарихи-ингилаби мөвзуја мараг азалмамышды. Ә. Күрчајлынын «Ленин бурда јашамыш» (1957), З. Хәлилин «Дан улдузу» (1962)*, И. Сәфәрлинин «Гығылҹым» (1960), Ә. Әлибәјлинин «Достлуг көрпүсү» (1963), С. Рүстәмин «Рус гардашыма» (1964), Р. Рзанын «Халг һәкими» (1965), Н. Һәсәнзадәнин «Нәриман (1957—1968), Б. Ваһабзадәнин «Ленинлә сөһбәт» (1974) вә с. поемаларын мәркәзиндәки бәдии конфликт дә өз гидасыны синфи мүбаризәдән көтүрүрдү. Лакин әгидә е'тибарилә бир-биринин әкси олан сурәтләри гаршылашдырмаг, онларын характерини бу сосиал конфликт васитәси илә ачмаг адларыны чәкдијимиз поемаларын һамысы үчүн характерик дејилдир. «Ленин бурда јашамыш», «Рус гардашыма» вә «Ленинлә сөһбәт» поемасында конфликтин епик һәллиндән сөһбәт кедә билмәз. Чүнки бу әсәрләр әсасән лирик поемалардыр. «Халг һәкими» поемасында характерик бир епизод васитәси илә һәјатын зиддијјәтли лөвһәләри үмумиләшдирилмишдир. «Гығылҹым», «Дан улдузу» вә «Достлуг көрпүсү» поемаларында исә конкрет бир сүжет дөврүн мүрәккәб, зиддијјәтли һадисәләринин мүбаризәси кими инкишаф едир. «Нәриман» поемасында исә драматик үнсүрләр даһа габарыгдыр. Тәсадүфи дејил ки, һәмин поеманын мотивләри әсасында «Бүтүн шәрг билсин» адлы театр тамашасы уғурла нүмајиш етдирилмишдир.

* Поема илк дәфә «Азәрбајчан» журналында—1963. № 4—«Ленин һаггында Азәрбајчан һекајәси» ады илә чап олунуб.

Ленинин «Искра» гәзетини нәшр етдирмәк уғрунда апардығы мүбаризә, һабелә бу гәзетин матритсаларынын чәтинликлә Бакыја кәтирилмәси, гәзетин Нина мәтбәәсиндә чап олунмасы вә јајылмасы «Гығылҹым» поемасынын мәркәзиндә дајанан башлыҹа һадисәдир.

Бәдии конфликт елә бир үмуми категоријадыр ки, истәр тарихи-сосиоложи, истәр шәхси, истәрсә дә мә'нәви-әхлаги конфликтләр бураја дахилдир. Башга сөзлә десәк, характериндән асылы олмајараг бүтүн һәјати зиддијјәтләри әсәрин бәдии конфликтинә чевирмәк мүмкүндүр. Анҹаг бәдии конфликтин реал һәјати зиддијјәтләри нә дәрәҹәдә әкс етдирмәси сәнәткарын өзүндән, даһа характерик моментләри сечиб ајыра билмәк габилијјәтиндән хејли дәрәҹәдә асылыдыр. Ејни тарихи дөврүн һадисәләрини әкс етдирән әсәрләрин бириндә бәдии конфликтин зәиф, дикәриндә гүввәтли чыхмасынын сәбәби дә елә будур. Конкрет олараг «Гығылҹым» поемасына кәлдикдә исә, һисс олунур ки, мүәллиф әкс етдирдији тарихи дөврү диггәтлә өјрәнмиш, реал һәјати зиддијјәтләри өз әсәринин бәдии конфликтинә чевирмәјә чалышмышдыр. Ленинлә ингилаби тәшкилатын дикәр үзвләри арасында мүнагишә әмәлә кәлсә дә, бурада да әсас конфликт Ленин вә онун силаһдашлары илә капиталистләр арасындакы антогонист мүнасибәтләри әкс етдирир. «Гығылҹым» поемасында јалныз образлар дејил, һадисә вә епизодлар да тарихидир»[1].

Поема нөгсансыз да дејилдир. Бурада да ән'әнәви схематизм өзүнү көстәрмәкдәдир. Образлар зәнкин инсан характерләри сәвијјәсинә јүксәлә билмәмишдир.

«Дан улдузу» поемасында исә Бакыда кедән синфи мүбаризәнин мүәјјән мәрһәләси өз поетик ин'икасыны тапмыш, 26-ларын өлүмүндән сонра бу бејнәлмилəл шәһәрдә мүхтәлиф әгидәли адамларын һадисәләрә башга-башга мүнасибәтиндән, онларын мүбаризәсиндән сөһбәт ачылмышдыр.

Милләтин дәрдини чәкмәкдән чох өз башынын һајына галмыш Милләт Һәсән вәзијјәтдән чыхыш јолу тапа билмир. Инкилис Муса гуртулушу Авропада, Султан бәј Түркијәдә, Нәриман исә ингилабчы Русијада көрүр. Бе-

[1] С а л ы г Ш ү к ү р о в. Орта мәктәбдә тарихи поемаларын тәһлили. Бакы, Маариф, 1974, с. 55.

ләликлә, зидд мүнасибәтләр, мүнагишәләр әсәрдәки бәдии конфликтин мајасыны тәшкил едир.

Тарихи кечмишимизин бу күнкү һәјат, тәфәккүр бахымындан ән зиддијјәтли дөврүнү әкс етдирән әсәрләр ичәрисиндә Н. Һәсәнзадәнин «Нәриман» поемасы хүсусилә диггәти чәлб едир. Инди Нәримановун шәхсијјәти һаггында бирмә'налы мүнасибәт олмаса да, һәр һалда, Нәриманов о дөврүн ичтимаи һәјатына тә'сир едә билән инсан иди. Өз гәһрәманынын һәјатыны диггәтлә өјрәнән шаир мараглы бир поема јаратмыш, Н. Нәримановун биткин бәдии образыны чанландыра билмишдир. Тарихи һадисәләри садәчә нәзмә чәкмәк јолу илә кетмәјән мүәллиф типик шәраитдә типик характерләр јаратмаға даһа чох мејл етмиш, конкрет бәдии лөвһәләр јарада билмишдир.

Поеманын мүвәффәгијјәтләрини шәртләндирән дикәр чәһәт ондакы бәдии конфликтин чохшахәлилијидир. Биз әсәрин гәһрәманы Нәриман Нәриманову мүхтәлиф әгидәли адамларла: каһ диндарларла, каһ маариф вә мәдәнијјәт дүшмәнләри илә, каһ гочу Гәләндәрлә, каһ ана дилинә хор бахан маариф мә'муру илә, каһ фәһләләрин ганыны соран саһибкарларла, каһ ингилабдан горхан университет ректору илә, каһ мүсават рәһбәрләри илә, каһ да Кенујада Ллјод Чорчла үз-үзә кәлән көрүрүк. Конфликтин бу мүхтәлиф шахәләри Нәриманын характеринин һәртәрәфли ачылмасына шәраит јарадыр. Әсәр боју охучу Нәриманы пиллә-пиллә учалан, мәтинләшән көрүр. Нәримановун Ленинлә, кенерал Шыхлински илә вә Һемингуејлә сөһбәти дә мараглыдыр. Нәриман—Сәријјә хәтти исә Нәриманы сон дәрчә һәссас, дәрин мәһәббәтлә севән бир инсан кими нәзәримиздә чанландырыр.

Шаир поемадакы Гәриб, Чијәләк, Сәријјә образларыны да характерик чизкиләрлә тәгдим едә билмишдир.

С. Вурғунун «26-лар», Ә. Әлибәјлинин «Достлуг көрпүсү», З. Хәлилин «Гатыр Мәммәд» әсәрләринин гәһрәманлары әслиндә бизим халгын дүшмәнләридир. Чүнки онлар халгымызын инди баша дүшдүјүмүз мә'нада мүстәгиллијини истәмәјәнләр идиләр. Анчаг о бири әсәрләр јох, С. Вурғунун ады чәкилән әсәри бир сәнәт нүмунәси кими инди дә тәравәтини итирмәмишдир.

Јери кәлмишкән ону да гејд едәк ки, «26-лар» поемасы һәмишә әдәби тәнгидин диггәт мәркәзиндә олмуш, шаирин 1935-чи илдә јаздығы «Аслан гајасы» поемасы исә нисбәтән унудулмушдур. Бу да тәсадүфи дејилдн.

Чүнки «Аслан гајасы» поемасында елә мәгамлар вар ки, ону тәһлил етмәјә киришән тәнгидчи ади бир еһтијатсызлыг учбатындан, өзүнү дә, шаири дә күдаза верә биләрди. Шәраитдән еһтијатланан шаирин өзү дә поемадакы әсас тарихи һадисәни әфсанә либасына бүрүмүш, бунунла да кәркинлијини јүнкүнләшдирә билмишди. Бурадакы бәдии конфликт «синфилик пәрдәсинә бүрүнсә дә» һәссас охучу һисс едир ки, «Аслан гајасы» поемасында даһа чидди бир мүнагишә—истилачы чар ордусу илә онлара табе олмаг истәмәјән азәрбајчанлыларын арасындакы зидд мүнасибәтләр өз бәдии ин'икасыны тапмышдыр. Әслиндә Бакы ханы Һүсејнгулу ханла Аслан арасындакы мүнагишә гондармадыр. Чүнки Аслан Һүсејнгулу хана гаршы јох, Сисјанова гаршы мүбаризә апарыр. Шәһәрин ачарыны тәгдим етмәјә кәлмәк бәһанәсијлә Асланын—Һүсејнгулу ханын нөкәрләриндән биринин Гафгазда рус гошунларынын баш команданы олан П. Д. Сисјанову өлдүрмәси тарихи фактдыр. О заман өз әсәрини бу тарихи факт үзәриндә гурмаг чәсарәт тәләб еләјирди.

Мә'лум сәбәбләр үзүндән мүәллифин өзү дә, әдәби тәнгид дә «Аслан гајасы»ны әфсанәви поема һесаб етмәк мәчбуријјәтиндә иди.

Јалныз 50 ил сонра шаир Сабир Рүстәмханлы һәмин тарихи фактын башга бир вариантыны—кенерал Сисјановун Кәнчәјә һүчумуну, онун Чавад ханы өлдүрмәсини «Сөнмүш очағын ағысы» (1985) поемасынын мөвзусуна чевирә билди. Поеманын илк мисраларында шаирин јаздығы ашағыдакы мисралар әсәрин мәзмуну һаггында охучуја илк мә'лумат верир:

Әфсанәјә бәнзәјән һәгигәтдир кечмишим,
Мүт'иләр бу кечмиши гурдаламаг истәмир.

Поеманын үмуми мәзмунундан доған гәнаәт будур: «Кечмиши гурдаламаг истәмәјән бу күнкү мүт'иләр дә димдик-димдијә хорузланан, бир-биринә көмәк әли узатмајан ханларла һәмфикирдир». Анчаг нә јахшы ки, тәпәдән дырнаға әгидә, мәсләк, кишилик символу олан Чавад ханлар вар.

Поемада әсас бәдии конфликт ишғалчы империја ордусу илә тәк галмыш Кәнчә ханлығы арасындакы зидд мүнасибәтләрин бәдии ин'икасыдыр. Чавад ханын өз сөзүндән дөнмәмәси, дүшмәнә бојун әјмәмәси, онун дүшүнчәләри, оғлу илә сөһбәти сон дәрәчә һәјәчанландырычы бојаларла әкс едилмишдир. Шаир мараглы бәдии детал-

ларла һәм Чавад ханын, һәм дә онун оғлунун характерини ачмаға наил олмушдур. Бу мәсәләләр барәдә мүвафиг бөлмәләрдә сөһбәт ачылачагдыр.

Конфликтин бир-бири илә барышмајан зидд гүтбләриндә ики шәхсијјәт дајаныб: империја ордусунун кенералы Сисјанов вә Кәнчә ханы Чавад хан. Сисјанов нә тәһгиредичи тәклифләрлә, нә һијлә илә, нә дә күч илә Чавад ханы тәслим едә, ону дөјүш јолундан дөндәрә билмир. Јенә сапы өзүмүздән олан балталарын васитәси илә кенерал шәһәрә кәлән сују бағлајыр, адамларын ирадәсини гырмаға чалышыр. Әсәрдәки дөјүш сәһнәләри дә чох чанлы вә динамикдир. Мүәллиф тарихи факты тәһриф етмир, Чавад ханын өлүмү илә халгымызын башына кәләчәк фачиәләри үмумиләшдирилмиш шәкилдә охучунун нәзәринә чатдырыр.

Шејтан кирди араја, анламадыг бу дәрди,
Гоншу дарда галдыгча һамымыз дарда галдыг.
Мәмләкәт бирләшсәјди, биримиз бөјүјәрдик,
Мәмләкәти ајырыб, һамымыз хырдаландыг.

Мүәллиф чох һаглы олараг бүтүн бәлаларымызын көкүнү мәһз бу ајрылыгда көрүр. Әсәрин үмуми руһу инсанлары көлә психолокијасындан јаха гуртармаға, әл-әлә вериб үмуми дүшмәнә гаршы барышмаз мүбаризә апармаға сәсләјир. Поеманын сон һиссәсиндә «Көјдән үч алма дүшдү» дејән шаир елә бил ки, тарихи һәгигәтләри әфсанәләрлә пәрдәләјәнләрә гаршы үсјан едир.

Сов.ИКП-нин XX гурултајындан сонра иртича туфаны бир гәдәр сәнкидији үчүн Азәрбајчан шаирләри бундан истифадә етмәјә чалышдылар. Рәсул Рзанын «Гызыл күл олмајајды», Бәхтијар Ваһабзадәнин «Күлүстан», «Ики горху», Ә. Күрчајлынын «Инсан һәсрәти», «Заманын һөкмү» поемалары мејдана кәлди. Бу әсәрләрдә тарихи һадисәләри јени истигамәтдә ишыгландырмаг мејли күчлү иди.

Б. Ваһабзадәнин «Күлүстан» поемасы (1959) өз ачыгсачыглығы, барышмаз мөвгеји илә сечилдији үчүн онун мүәллифи даһа чох сыхма-боғмаја салынды. Шаир өз поемасынын мәркәзиндә Күлүстан вә Түркмәнчај мүгавиләсиндән сонра ики јерә парчаланан Азәрбајчанын фачиәли талејини гојмушду. Поеманын чап едилдији «Шәки фәһләси» гәзетинин нөмрәләри јандырылса да, әсәр әлјазмасы шәклиндә әл-әл кәзир, охунурду.

Поеманы халга севдирән шаирин мөвгеји иди. Әсәрдәки бәдии конфликт ејни тарихи дөврдә јашајан адам-

ларын јох, тарихи һадисәјә мүасир көзлә бахан шаирлә, онун тәмсил етдији инсанларла «Күлүстан» мүгавиләсинә гол гојанлар арасындакы зидд мүнасибәтләрин бәдии әксидир. Әсәри охудугча үрәјимиздә бу ајрылыға гол гојан, бир доғманы парчалајан ики јада нифрәт һисси ојаныр.

Поема тарихи бир фачиәмизи әкс етдирсә дә, онун руһу охучуну ваһид Азәрбајчан идејасына сәсләјирди.

Әкәр С. Вурғунун «Аслан гајасы», С. Рүстәмханлынын «Сөнмүш очағын ағысы» поемаларында ајры-ајры ханлыгларын империја ордусуна гаршы мүбаризәсиндән данышылырса, Б. Ваһабзадәнин «Шәһидләр» поемасында Азәрбајчан халгынын јени мәрһәләдә истиглал, мүстәгиллик, демократија уғрунда мүбаризәси өн плана кәтирилир. Бу да тәсадүфи дејил. Әдәбијјат һәјатын бәдии ин'икасы олдуғундан әввәлки поемаларын јазылдығы илләрдә—нә 1935-дә, нә дә 1985-дә бу проблеми «Шәһидләр»дәки сәвијјәдә галдырмаг мүмкүн дејилди. 1990-чы ил 20 јанварда «хиласкар орду» кими танидығымыз бир ордунун әлијалын адамларын үстүнә һүчуму, онлары амансызчасына мәһв етмәси Азәрбајчан халгынын талејиндә јени бир мәрһәләнин башландығындан хәбәр верән, халгы гәфләт јухусундан ајылдан бир һадисә иди. Халг нә биләјди ки, «хиласкар ордуја» абидә учалтдығы мејданда һәмин ордуну тәмсил едән гүввәләр она амансыз диван тутачаг, Гызыл орду мејданыны Ганлы мејдана—20 јанвара дөндәрәчәк.

«Шәһидләр» поемасы һадисәләрин гызғын изи илә јазылан бир әсәр олса да, онун идејасы шаирин үрәјиндә, варлығында, мәсләкиндә узун илләрдән бәри долашмагда иди. Адыны чәкдијимиз ганлы һадисә ајры-ајры ше'рләрдә, поемаларда ара-сыра нәзәрә чарпан азадлыг, истиглалијјәт гығылчымларыны алова чевирди. «Шәһидләр» халгын азадлыг мүбаризәсинин поетик салнамәсинә дөндү:

Гызыл гәрәнфилләр әлләрдә мин-мин,
Шәһидләр өнүндә бир ан дондулар.
Фәдакар оғуллар Рәсулзадәнин
Бајрағы алтында дәфн олундулар.
Далды бир анлыға сукута көј, јер
Милләт үрәјини сукутдан асды.
Он сәккиздә өлән көһнә шәһидләр
Тәзә шәһидләри бағрына басды.

Мүәллифин бурада он сәккизинчи ил шәһидләрини хатырлатмасы тәсадүфи дејил. Поемадакы бәдии конф-

ликт дә тарихидир вә 1918-чи илдән, бәлкә дә «Күлүс-тан» мүгавиләси бағландығы вахтдан дөврүмүзә гәдәр давам едән реал һәјати зиддијјәтләрин бәдии ин'икасыдыр. Әкәр совет дөврүндә јазылан әсәрләрдә бу зиддијјәт ајры истигамәтдән ишыгландырылырдыса, «Шәһидләр»дә өз јени бәдии һәллини тапыр, халг үрәјинин арзусунун, истәјинин бәдии әксинә дөнүр.

Конфликтин мәнфи гүтбүндә дајанан әскәрин дилиндән сөјләнән ашағыдакы мисралар һадисәләрин маһијјәтини баша дүшмәк, образлара гијмәт вермәк бахымындан характерикдир:

Бир солдат бағырды:—Беләдир гајда
Әвәз өдәмәкдә әр оғлу әрәм.
Атан шәһид олду мәним јолумда,
Мән сәнин өзүнү шәһид ејләрәм.

Мүхтәлиф зидд мүнасибәтләри әкс етдирән конфликт әсәрдә тәсвир олунан тарихи шәхсијјәтләрин—Илһамын, Фәризәнин, Ларисанын, Сүрәјјанын, Баба мүәллимин, Ағабәјин... характерини ачмаг васитәсинә чеврилир. Әсәрин ән јахшы чәһәти одур ки, мүәллиф ифрат милләтчилик мөвгејиндә дајанмыр, инсанлыг, һуманизм ишығында һадисәләрин поетик шәрһини вермәјә чалышыр. Өз милләтинин һагсыз тәләбләринә дөзмәјиб өзүнү өлдүрән Кеорки Рантиковичин бәдии образыны јаратмагдан белә чәкинмир.

О ганлы шәнбә кечәсиндә доғулан ушаглардан онундан доггузунун оғлан олмасы фактындан шаир милләтин кәләчәјинә инамыны көстәрмәк васитәси кими истифадә едир вә әсәри никбин сонлугла битирир:

Залымын сәфәри башдан гәләтдир,
Заманын сәсини биз дә динләрик.
Дүнја кучүмүзә јахшы бәләддир,
Һәлә бичилмәмиш әкиләнләрик.

Әкәр 20—30-чу илләр епик поезијасы үчүн синфи мүбаризәнин бәдии әкси, коллективләшмә уғрунда мүбаризәнин ин'икасы характерик идисә, 40-чы илләрдә мүһарибә апарычы мөвзуја чеврилди. Бу да тәсадүфи дејилди. 1941—1945-чи илләр мүһарибәси башлајан кими «үмумпролетар ишинин тәкәрчији, винтчији олан» әдәбијјат да јени истигамәтдә фәалијјәтә башлады вә «һәр шеј гәләбә үчүн» чағырышына гошулду. Әлбәттә илк вахтлар һадисәләрин гызғын изи илә гәләбәјә чағырыш руһлу ше'рләр јаранмаға башлады. Даһа сонра шаирләр совет дөјүшчүсү илә фашист әскәри арасындакы зидд мүнасибәти өз епик әсәрләринин бәдии конфликтинә чевирмәк тәшәббүсү көстәрдиләр. Сүлејман Рүстәмин «Илдырым» (1942), «Гафурун үрәји» (1947), Мәммәд Раһимин «Ленинград көјләриндә» (1948) поемалары јаранды. «Илдырым» чох зәиф поема иди. Она көрә ки, «охучу гәһрәманлыг һаггында сөз ешидир, гәһрәманлығын өзүнү исә көрмүр. Буна көрә дә Илдырым чанлы бир сурәтә чеврилә билмир»[1].

«Гафурун үрәји» поемасы исә чанлы дөјүш сәһнәләри тәсвир едилән мүвәффәгијјәтли әсәрләрдән иди. С. Рүстәм өз гәһрәманы Гафурун характерини мәһз бу дөјүшләр васитәси илә ачмаға чалышырды. Азәрбајчанлы дөјүшчүнүн өз синәсини күллә габағына вериб командирини—Снетскини хилас етмәси јүксәк вәтәнпәрвәрлик нүмунәси һесаб едилирди.

М. Раһимин «Ленинград көјләриндә» поемасы даһа мүвәффәгијјәтли иди. Бурада дөјүш сәһнәләринин тәсвири, лирик рич'әтләр өз емосионаллығы илә диггәти чәлб едирди. Һәмин әсәрдә дә халглар достлуғу идејасы өн планда иди. Шаир Һүсејнбала илә Алексејин достлуғу тимсалында совет адамларынын сарсылмаз бирлијини бәдии сөзүн гүдрәти васитәсилә әкс етдирмәјә чалышырды. М. Арифин сөзләри илә десәк: «Бир-бириндән мараглы тәсвир едилмиш мүхтәлиф учушлар, һава вурушлары, бомбардманлар мүһарибә шәраити һаггында ајдын тәсәввүр ојатдығы кими, гәһрәманларын характерини дә һәртәрәфли ачыб көстәрмәјә көмәк едир»[2] -ди.

Доғрудан да, мүһарибә мөвзусунда јазылмыш әсәрләр ичәрисиндә М. Раһимин «Ленинград көјләриндә» поемасы хүсуси јер тутурду. Әсәр үмумсовет әдәбијјатынын наилијјәти һесаб едилдијиндән, она ССРИ Дөвләт мүкафаты—Сталин мүкафаты верилмәси дә тәсадүфи дејилди. Әсәрдә дөјүш сәһнәләри дә, гәһрәманларын характери дә дөврүн тәләбләринә тамамилә ујғун иди.

Мүһарибәнин инсанларын талејинә вурдуғу јаралар заман-заман көјнәдијиндән сонракы илләрдә дә бу мөвзуја мурачиәт олунурду. «Партијанын XX гурултајындан сонра совет јазычылары чәмијјәтимизин инкишафынын башлыча мәрһәләләринә, о чүмләдән мүһарибә дөв-

[1] Атиф Зејналлы. Кечилмәмиш јолларла. Бакы, Елм, 1970, сәһ. 100.
[2] Мәммәд Ариф. Сечилмиш әсәрләри, 1-чи чилд, Бакы, Елм, 1967, сәһ. 481.

рүнүн һадисә вә чәтинликләринә даһа дәгиг ме'јарла јанашдылар, халг талејинин бәдии тәһлилини дәринләшдирдиләр»[1] сөзләриндә һәгигәт вар иди. Мәммәд Аразын «Үч оғул анасы» (1957), «Араз ахыр» (1959—1960), Ә. Күрчајлынын «Гәзәбли сулар» (1958), Н. Һәсәнзадәнин «Һарадасан?» (1957—1958), Х. Рзанын «Мәһәббәт дастаны» (1957—59), «Краснадон гарталлары» (1960—1967), Ф. Меһдинин «Сәни көзләјирәм (1960), А. Зејналлынын «Буз гала» (1963), Ә. Кәримин «О мәнә данышды ки» (1964), «Һејкәл вә һејкәлин гардашы» (1969), И. Сәфәрлинин «Сынаг кечәси» (1965), Ә. Әлибәјлинин «Көзләр, үрәкләр, әмәлләр» (1965) поемаларында фашизмә гаршы мүбаризәнин поетик лөвһәләри јарадылмышдыр. Бу әсәрләрин бәдии конфликти мүхтәлиф ичтимаи гурулушлары, зидд әгидәләри тәмсил едән ики чәбһә арасындакы антогонист мүнагишәни әкс етдирир вә гәһрәманларын характерини ачмаг васитәсинә чеврилирди. «Һардасан?» вә «Мәфтилләр архасында» поемаларында Меһди, Мирдамәд вә Әкбәрлә дүшәркә рәисләри, «Сынаг кечәси» поемасында совет әскәри илә фашист полковники үз-үзә кәтирилир, бу мүнагишә һәм мүсбәт, һәм дә мәнфи образларын характерини ачмаг васитәсинә хидмәт едирди.

Әввәлки илләрдә јаранмыш поемаларда С. Рүстәмин «Илдырым», «Гафурун гәлби», З. Хәлилин «Татјана», М. Раһимин «Ленинград көјләриндә» әсәрләриндә әсасән дөјүш сәһнәләри чанландырылыр, дүшмәнлә үз-үзә чарпышан, она ган уддуран, гәһрәманчасына һәлак олан дөјүшчүнүн бәдии образы јарадылыр, совет адамынын сарсылмазлығы тәрәннүм едилирди. Сонракы илләрин поемаларында исә, әсасән, дөјүш сәһнәләри арха, мүһарибәнин инсанларын шәхси талејинә тә'сири мәсәләси өн плана кечмиш, ајры-ајры гәһрәманларын симасында инсанларын дахилиндәки мә'нәви-әхлаги кејфијјәтләри даһа дәриндән ачыб көстәрмәк мејли күчләнмишдир.

Поемаларын әксәријјәтиндә, хүсусән лирик поемаларда дөјүшчүләрин конкрет сурәтләрини јаратмаға чәһд көстәрилмиш, онларын әхлаги идеаллары үмуми дүшмәнә гаршы гојулмушдур. Мукәммәл, һәртәрәфли ишләнмиш дүшмән сурәтләринин јохлуғу бу әсәрләрин әксәријјәтинә хас олан характерик гүсурдур.

Мүһарибә мөвзусунда јазылмыш бә'зи поемаларда микроконфликтләрдән дә истифадә олунмушдур. Мәсәлән, «Көзләр, үрәкләр, әмәлләр» поемасында «һәр евдә, әсәбләрдә, бејинләрдә, үрәкләрдә кедирди мүһарибә»— дејән мүәллиф әсәрин әсас конфликтинин тәркиб һиссәси кими вердији Оксана илә алман гарысы арасындакы микроконфликт васитәси илә өз гәһрәманынын дахили аләминә нүфуз етмиш, онларын характерләрини ачмаға мүвәффәг олмушдур. Алман гарысы она пәнаһ кәтирән гачгынлары әввәлчә «узаг един хатанызы башымдан»—дејә рәдд етмәк истәсә дә, сонра онлара рәһми кәлир. Анчаг о, Оксананын украјналы олдуғуну билдикдә, истәр-истәмәз, гызы евдән говмаг гәрарына кәлир. Бу заман јаралы, ачсусуз, јорғун Оксананын гәлбиндә вүгар баш галдырыр. О, гарыја јалвармыр, ондан имдад диләмир, әксинә һеч нәдән горхмадығыны билдирир. «Оғлуму Украјнада өлдүрдү сизинкиләр»—дејән гарыја фашистәрин төрәтдији ганлы чинајәтләрдән сөһбәт ачыр. О дејир ки, Сизин оғлунузун өлүмүнүн әсас сәбәбкары Һитлердир. Бизимкиләр ондан милјон-милјон ананын интигамыны алачаглар.

Мүһарибә мөвзусуна һәср олунмуш әсәрләр ичәрисиндә Хәлил Рзанын «Краснадон гарталлары» поемасы конфликт вә характер бахымындан даһа чох диггәти чәлб едир. Әсәр бәдии сәнәткарлыг чәһәтдән шаирин ән мүкәммәл поемаларындандыр. Бундан әввәл мүһарибә мөвзусунда гәләмини сынајан, мүәјјән әдәби тәчрүбә топлајан шаир мәшһур «Моладаја гвардија» тәшкилатынын үзвү Әли Дадашовун гәһрәманлығынын изинә дүшмүш, онун вә мәсләк достларынын һәјатыны мүкәммәл өјрәнмиш, кәркин јарадычылыг ахтарышларындан сонра «Краснадон гарталлары» поемасыны јазмышдыр. Әсәрин пролоГундакы «Беш дәфә јазмышам мән бу дастаны, дөрд дәфә бүдрәјиб, күлләләмишәм» мисраларындан өјрәнирик ки, «Краснадон гарталлары» шаирин кәркин јарадычылыг ахтарышларынын мәһсулудур.

Мүһарибәјә һәср едилмиш дикәр поемалардан фәргли олараг Х. Рза үмуми дүшмән образы јаратмамыш, конфликтин ики гүтбүндә дајанан конкрет гәһрәманлары үз-үзә кәтирмиш, гәһрәманларын характерини мәһз бу барышмаз мүнагишә фонунда ачмаға наил олмушдур. Конфликтин бир тәрәфиндә Филипп Петрович, Әли, Серкеј, Олег, Улјана.., дикәр тәрәфиндә исә фашист Ренатус, хаин Соликовски, сатгын Кулешов, Кеннади Почетсов кими конкрет образлар дајаныр. Һәм мүсбәт, һәм дә мәнфи образлар мүгәвва кими јох, чанлы инсанлар кими тәсвир олунмушлар. Ајры-ајры фәсилләрдә мәсләк, әгидәчә ејни олан, лакин фәрди чизкиләри илә бир-би-

[1] Бәкир Нәбијев. Бөјүк Вәтән мүһарибәси вә Азәрбајчан әдәбијјаты. Бакы, Елм, 1977, сәһ. 291.

риндән сечилән, фашизмә гаршы амансыз мүбаризә апаран «Кәнч гвардијачы»ларын јадда галан бәдии образлары јарадылмышдыр. Мәнфи образларын да мә'нәвијјатындакы бә'зи ишыглы чәһәтләрин бәдии әкси, онларын дүшүнчәләрә далмасынын, арабир вичдан әзабы чәкмәсинин тәсвири характерләрин һәртәрәфли ачылмасына зәмин јарадыр. Ренатусун Әлинин чәкдији шәкилләрә бахмасы, «Фашист рәссамлыг елејә билмәз» дејәркән онун хәјалән илк кәнчлик илләрини, ағсачлы рәссам Гребердән дәрс алмасыны, онун чәкдији таблолары хатырламасы образын фәрдиләшдирилмәсинә хидмәт едән марагл чизкиләрдир. Јахуд, 70 нәфәр гвардијачыны сатан Кеннади Почетсовун вичдан әзабы чәкмәси сәһнәләри дә мәнфи образын дахилиндәки ишыглы чәһәтләри көстәрмәк бахымындан мараг доғурур.

Әли илә, Филипп Петровичлә Ренатусун гаршылашдығы сәһнәләр, комсомолчу гызларын дәһшәтли истинтаг заманы өзләрини мәрдликлә апармаларыны көстәрән лөвһәләр, онларын бирликдә маһны охумаларынын тәсвири чох чанлы, колоритли, емосионал чыхмышдыр. Поеманы охујанда адам шаирин сәмимијјәтинә зәррә гәдәр дә шүбһә етмир.

Поеманын ајры-ајры сәһифәләриндә шаирин рич'әтләрә чыхмасы, Азәрбајчанын гәһрәман оғулларыны— Мәздәки, Вараз оғлу Чаваншири, Һәзи Асланову, Һүсејнбаланы, Сәттархана, Бабәки, Мәһјәддини, Фаризи, Әлиһејдәри, Меһди Һүсејнзадәни, Камал Гасымову хатырламасы, «Доғрансам да, тикә-тикә ризә-ризә, мүбаризә-мүбаризә» сөјләмәси шаирин мөвгеји һаггында чох шеј дејир.

Б. Ваһабзадәнин 1969-чу илдә гәләмә алдығы «Дөрд јүз он алты» поемасы мүһарибә мөвзусунда јазылмыш әсәрләр сырасында өзүнә шәрәфли јер тутур. Әсәр елә бил ки, әфсанәви 416-чы дивизијанын дөјүш јолунун поетик салнамәсидир. Бурада ваһид сүжет хәтти олмаса да ајры-ајры фрагментләр бир-бири илә сых сурәтдә әлагәдардыр. Шаир өз гәһрәманларынын—Азәрин, Әмраһын, Идрисин, Ағаширинин, Мәммәдин, Мүзәффәрин, Баһәддинин, Гасымын, топчу шаир Әнвәр Әлибәјлинин, Ваһабын, Әлизадә Әзизин характерини фашистләрә гаршы мүбаризә фонунда ачмаға наил олмушдур. Мүәллиф алман халгынын көркәмли оғулларыны да фашизмин дүшмәни һесаб едирди. Чүнки онлар характерчә конфликтин мүсбәт гүтбүндәки инсанларла ејни сырада дururлар. Лакин бу әсәрдә дә конкрет дүшмән образы јохдур.

Бәшәријјәтә фәлакәт кәтирән мүһарибәнин јаралары заман-заман инсанларын үрәјини көврәлтмишдир. Мүһарибәнин гуртармасындан отуз, отуз беш ил сонра да мүхтәлиф әдәби нәсилләри тәмсил едән шаирләрин бу мөвзуја мүрачиәти тәсадүфи дејилдир. Рәсул Рзанын «Бир мин дөрд јүз он сәккиз», Фикрәт Гочанын «Јаралы чичәкләр», А. Абдуллазадәнин «Мәни инсан чағырыр», Иса Исмајылзадәнин «Бөјүдүлмүш шәкилләр», «Торпағын нәбзи вурур», Ә. Салаһзадәнин «Једди пара кәнд нағылы», Фикрәт Садығын «Буз нәнни», «Он үч шам» поемаларында мүһарибәнин инсан талејинә кәтирдији фәлакәтләр өн пландадыр. Доғрудур, бу әсәрләр мөвзу е'тибарилә ејнидир. Мәгсәд дә ајдындыр. Бу поемаларын һамысында мүһарибәјә нифрәт мотивләри күчлүдүр. Бәдии конфликтләр дә ејни дөврүн реал һәјати зиддијјәтләрини, фашизмлә онлара гаршы мүбаризә апаранларын арасындакы мүнагишәни әкс етдирир. Анчаг һәр шаирин өз фәрди үслубу олдуғу кими, онларын әсәрләриндәки бәдии конфликт дә мүхтәлиф шәкилдә тәзаһүр едир.

Бир мин дөрд јүз он сәккиз—бу, мүһарибәнин давам етдији мүддәтдир. Елә буна көрә дә Р. Рза һәмин рәгәми өз поемасына сәрлөвһә сечмиш вә мүһарибәнин һәр бир күнүнүн дәһшәтини, ағырлығыны нәзәрә чарпдырмаг мәгсәдини гаршыја гојмушдур. Поеманын илк сәһифәләриндәки бу мисралар мүһарибәнин башланмасындан вә конфликтин һансы истигамәтдә давам едәчәјиндән хәбәр верир:

Алышды илк танк
Үзү шәргә.
Душду торпаға
илк шәһид,
Үзү гәрбә.

Сәһифәләр чеврилдикчә ајдын олур ки, ајры-ајры өлкәләрин јох, мәсләкләрин, әгидәләрин давасы, мәрдләрин, намәрдләрин, ишығын, зүлмәтин давасы әсәрдәки бәдии конфликтин нүвәсидир.

Әсәрин әввәлиндә доғум еви тәсвир едилир. Оғлан ушағы доғулан кими јер-көј титрәјир, мүһарибә башлајыр. Әсәрин сон сәһифәләриндә дә доғум еви тәсвир едилир. Мүһарибәнин башландығы күн доғулан ушаг—бу күнүн бәхтијар атасы доғум евинин гаршысында дуруб бир чүт ушагла чөлә чыхан һәјат јолдашыны көзләјир. Әсәрин бу чүр сонлугла битмәси конфликтин бәдии һәллиндә мүәллиф мөвгејинин ифадәчисинә чеврилир.

«Јаралы чичәкләр» поемасында исә конкрет дүшмәнләр үз-үзә кәтирилир. Өзү дә әввәлки әсәрләрдән фәргли олараг Фикрәт Гоча алман забитинин үрәјиндә олан нәчиб инсани һиссләри өн плана кәтирмәкдән чәкинмир. Рабитә хәттини бәрпа етмәјә кәлән совет әскәрини вурмаға алман забитинин әли кәлмир, аллаһа јалварыр ки, бу өлүмдә онун иштиракы олмасын. Забитин әскәрин голларыны вурмасынын, әскәрин диши илә телләри бир-биринә бағламасынын тәсвири дә чанлыдыр, инандырычыдыр.

«Бөјүдүлән шәкилләр» поемасында исә дөјүш сәһнәләри јох, мүһарибәнин инсанлара кәтирдији фәлакәтләр өн плана чәкилир. Бөјүдүлмүш әскәр шәкилләриндән бәдии детал кими истифадә едән шаир өз гәһрәманларынын—оғулларыны, әрләрини, аталарыны итирмиш кәнд адамларынын харакерини ачмаға наил олур.

Мүһарибә мөвзусунда јазылмыш поемаларда ајры-ајры милләтләрин јох, мәсләкчә, әгидәчә бир оланларын талеји бәдии тәсвир објектидир. Мәсәлән, Ф. Садығын «Буз нәнни», «Он үч шам» поемаларында Мачарыстандакы дөјүшләр, И. Исмајылзадәнин «Торпағын нәбзи вурур» поемасында исә фәлакәтли өлүм дүшәркәси Саласпилсдә инсанларын башына кәтирилән мүсибәтләр тәсвир олунур.

Отузунчу илләрдән башлајараг Азәрбајчан поезијасында дөврүн, заманын дигтәси илә мүһүм јер тутан мөвзулардан бири дә бејнәлхалг мөвзу иди. Шаирләр, јазычылар тәкчә өз ичләринә гапылыб галмыр, бәшәријјәти дүшүндүрән бүтүн проблемләрә өз мүнасибәтләрини билдирмәјә тәшәббүс көстәрирдиләр. Бу тәшәббүсүн нәтичәси кими Рәсул Рзанын «Алабама гурбанлары» (1932), «Һәбәшистан» (1936), «Си-АУ», Сәмәд Вурғунун «Өлүм күрсүсү» (1934), «Зәнчинин арзулары» (1948) поемалары јаранды. Әлбәттә бу әсәрләр өз үслубу, композисијасы е'тибарилә бир-бириндән чидди шәкилдә фәргләнирди. Анчаг һәмин әсәрләрин мәзмунунда бир үмуми руһ һаким иди. Бу әсәрләрдә сосиалист идеолокијасы илә капиталист, мүстәмләкәчилик идејасы гаршы-гаршыја гојулур вә бу зиддијјәт һәмин әсәрләрин бәдии конфликтинин нүвәсини тәшкил едирди. Бу мөвзуда јазылмыш әсәрләрдә дә дүнјада баш верән сосиал һадисәләр «Бүтүн өлкәләрин пролетарлары бирләшин!» призмасындан ишыгландырылырды. Она көрә дә һәмин әсәрләрдә бәдии конфликт синфи мүнагишәни экс етдирир, конфликтин бәдии һәллиндә мүтләг үстүнлүк јохсуллара верилирди. «Дүнја Совет Сосиалист Республикалары Иттифагы јарадылмасы» идејасы да көјдән дүшмә дејилди, заманын дигтәсинин ганунаујғун нәтичәси иди. «Алабама гурбанлары» поемасы ашағыдакы мисраларла битирди:

> Асачајыг о чәлладлар сүрүсүнү!
> О заман фәрәһиндән дашараг
> әмр едәрсән гајышлара.
> Әмр едәрсән гошулсунлар
> бүтүн чаһан динамосу чархларына,
> ишыг—гүввә вермәкчин
> ДССРИ дијарына.

Әсрин биринчи јарысында олдуғу кими, икинчи јарысында да Азәрбајчан шаирләри дүнја һадисәләринә биканә галмамыш, бејнәлхалг мөвзуда бир сыра мараглы поема јаранмышдыр. Belә әсәрләрә мисал олараг Осман Сарывәллинин «Мисирли гардашлар (1958), Тејмур Елчинин «Пекин зәнки» (1958), Мирварид Дилбазинин «Әлчәзаирли гыз» (1958—60), Гасым Гасымзадәнин «Балача дајә» (1962), Атиф Зејналлынын «Бешләрдән бири» (1962), Рәсул Рзанын «Зәнчи баласы Вилли һаггында баллада» (1963). Бәхтијар Ваһабзадәнин «Јоллар, оғуллар» (1962—1963), Фикрәт Гочанын «Ингилаб», «Салам, Вјетнам», «Хосе Рисал», «Амилкар Кабрал», «Үнвансыз мәктуб» вә с. әсәрләри көстәрә биләрик.

М. Дилбазинин «Әлчәзаирли гыз», Б. Ваһабзадәнин «Јоллар, оғуллар» поемалары Әлчәзаир халгынын милли азадлыг һәрәкатына һәср олунмушдур. Бу әсәрләрин бәдии конфликти милли истиглалијјәт уғрунда мүбаризә апаран вәтәнпәрвәр Әлчәзаир өвладлары илә франсыз империалистләри арасындакы кәскин ичтимаи мүнагишәни экс етдирир. Һәр ики поемада Әлчәзаир вәтәнпәрвәрләри илә һәмрә'ј олан, онларын милли истиглалијјәт уғрунда мүбаризәсинә өз көмәк әлини узадан франсызларын—Жаклинин, Чәмиләнин вәкили Жакварженсин («Әлчәзаирли гыз»), Анри мүәллимин («Јоллар, оғуллар», еләчә дә империалистләрә јалтагланан, вәтәнин азадлығы јох, өз вар-дөвләтләри һаггында фикирләшән әлчәзаирлиләрин бәдии образынын јарадылмасы бу әсәрләрдәки ичтимаи конфликтин маһијјәтини даһа дәриндән анламаға көмәк едир.

Әлчәзаир халгынын милли истиглалијјәт уғрунда мүбаризәсинин маһијјәтини дәриндән өјрәнән, бу һадисәләри өз сәнәткар тәхәјјүлү илә даһа да зәнкинләшдирән М. Дилбази гәһрәманлығы илә дүнја ичтимаијјәтинин

дәрин рәғбәтини газанмыш әрәб гызынын—Ҹәмилә Бу-һеридән мүкәммәл бәдии образыны јаратмыш, онун тимсалында Әлҹәзаир халгынын мәрдлијини, азадлыг идеалларыны мәһарәтлә үмумиләшдирмәјә мүвәффәг олмушдур. Шаир јохсул бир комада дүнјаја көз ачмыш садә әрәб гызынын характеринин ичтимаи мүһит зәмининдә формалашмасыны, сосиал һадисәләрин маһијјәтини јаваш-јаваш дәрк едиб халгын адындан данышан бир вәтәнпәрвәрә чеврилмәсини инандырычы лөвһәләрлә үмумиләшдирә билмишдир.

Вәтәнин сәадәти јолунда ишкәнҹәләрә мәрдликлә дөзән јалныз Ҹәмилә дејилдир; Буаза, Боје, Көвһәр—Әлҹәзаирин бу мәрд гызлары азғынлашмыш фирәнк империалистләринин вердији ишкәнҹәләрин гурбаны олсалар да, мә'нән галиб кәлирләр. Вәтән мәһәббәти, азадлыг ешги бу зәриф чичәкләрә дөзүм, инам, вүгар бәхш етмишдир. Әсәрдә гызларын тәсвиринә кениш јер ајрылмаса да, шаир лаконик бојаларла, мараглы бәдии деталларла вәтәни дәрин мәһәббәтлә севән, азадлыг уғрунда мәрдликлә мүбаризә апаран әрәб гызларынын јадда галан образыны јарада билмиш, бу зәриф гызлары јыртычы, хәбис мүдахиләчиләрлә үз-үзә кәтирәрәк һәр ики тәрәфин характериндәки, әхлаги көрүшләриндәки бир-биринә зидд ҹәһәтләри әкс етдирмәјә мүвәффәг олмушдур. Поемада Әлҹәзаир гызларынын мүбаризәси бүтөвлүкдә халгын милли азадлыг һәрәкатынын тәркиб һиссәсидир. Вәтәнин дәрдли нәғмәсини охујан балыгчыдан, мә'сум аналардан тутмуш ингилаб рәһбәри Јасәф Сәә'ддинә гәдәр һамынын—бүтүн Әлҹәзаир халгынын азадлыг уғрунда мүбаризәјә галхмасы поетик лөвһәләрлә ҹанландырылмыш, икид оғулларынын, гызларынын ахан ганы баһасына истиглалијјәт газаныш Әлҹәзаир халгынын һүнәри мәһәббәтлә тәрәннүм олунмушдур.

«Јоллар, оғуллар» поемасы «чох драмтик, шахәләнән бир мүнагишә хәттинә маликдир»[1]. Ичтимаи конфликтлә үзви сурәтдә бағлы олан ата илә оғуллар (Бен Осман, Мустафа, Етјен), әр илә арвадлар (Бен Осман—Зәһра, Нана), нәһајәт, бир-биринә зидд әгидәли гардашлар (Мустафа—Етјен) арасындакы микроконфтиктләр әсас конфликтин долғунлашмасына, еләҹә дә характерләрин әтрафлы ачылмасына зәмин јаратмышдыр. Милјончу Бен Османын «мәдәнијјәти аздыр»—дејә һәјат јолдашы Зәһрадан ајрылыб франсыз назирләриндән биринин кичик бачысы Нана илә евләнмәси әсәрдәки конфликтин бу истигамәтдә инкишафы үчүн зәмин һазырламышдыр.

[1] Ҹәлал Абдуллајев. Лирика вә заман. Бакы, Јазычы, 1982, с. 162.

Поемада һәм әсас конфликтләр, һәм дә микроконфликтләр өз долғун бәдии һәллини тапмыш, шаир Әлҹәзаир халгынын тарихи гәләбәсини, еләҹә дә бу гәләбәнин ајры-ајры әгидәли адамларын фәрди талејинә тә'сирини тәбии бојаларла әкс етдирмәјә наил олмушдур.

Оғулларын—Мустафа илә Етјенин характерләри, әхлаги идеаллары бир-биринә дабан-дабана зидд олдуғу кими, онларын аналарынын—Зәһра илә Нананын дүнјакөрүшләри, әрә, өвлада, вәтәнә мүнасибәтләри дә башга-башгадыр. Әр евиндән говуландан сонра да өз вүгарыны сындырмајан Зәһра еһтијаҹ ичиндә јашаса да, Бен Османын көндәрдији һәдијјәләри гәбул етмир, оғлуну һалал зәһмәтлә, алын тәри илә бөјүдүр. Мустафанын мејитинин франсызлар тәрәфиндән асылдығыны көрән Зәһранын үрәјиндән гара ганлар кетсә дә, Р. Рзанын «Һилал» (1940) поемасыдакы ана кими дүшмән гаршысында өзүнү сындырмыр. Бен Османын пул вериб оғлунун мејитини франсызлардан алмаг истәмәси ,онлара јалвармасы, аһ-уф етмәси Зәһраны гәзәбләндирир:

—Бен Осман, лә'нәт олсун намусуна, арына,
О, өзүнү сатмады франсыз пулларына
Мејити сатылармы?
Вәтәнә сәҹдә гылан пула сәҹдә гылармы?!.

Бу, Зәһра илә Бен Османын характерҹә бир-бириндән фәргләндијини көстәрән мараглы драматик сәһнәдир.

Б. Ваһабзадәнин башга поемаларында олдуғу кими, «Јоллар, оғуллар» поемасында да истәр һадисәләрә, истәрсә дә образлара мүәллифин мүнасибәти ачыг-ашкар һисс олунур. Өз гәһрәманларынын характерини ичтимаи конфликт зәмининдә ачан шаир епик позијанын имканларындан бачарыгла истифадә едир. Поемада һадисәләрин инкишафы илә сых сурәтдә бағлы олан мараглы бәдии деталлар, рич'әтләр гәһрәманларын мә'нәвијјатынын јени-јени ҹәһәтләрини үзә чыхарыр. Мүәллиф характеристикасы, еләҹә дә сурәтләрин бир-бири һаггында сөјләдикләри сөзләр әсәр боју образларын дахили аләминдә әјани шәкилдә өзүнү көстәрән ҹәһәтләрин даһа да долғунлашмасына, системә салынмасына зәмин јарадыр.

Бејнәлхалг мөвзуда јазылмыш поемалар ичәрисиндә Фикрәт Гоҹанын әсәрләри диггәти даһа чох ҹәлб едир.

Онун јухарыда адыны чәкдијимиз әсәрләри өз орижинал структуру илә сечилир. Бу әсәрләрин һамысы ән'әнәви трафаретләрдән узагдыр. Бурада мәктуб да вар, дүшүнчә дә. Мүрачиәт дә вар, монолог да, диалог да вар, тәһкијә дә...

Јахшы чәһәтдир ки, шаир Кубадан, Испанијадан, Гвинејадан, Вјетнамдан јазанда да өз вәтәнини, торпағыны унутмур. Вјетнамын икијә бөлүнмәсиндән данышан шаир әслиндә икијә бөлүнән Азәрбајчан халгынын тарихи фачиәсини јада салыр. Онун поемаларынын гәһрәманлары—Хосе Рисал («Хосе Рисал»), Амилкар Кабрал («Амилкар Кабрал»), Че Гевара («Үнвансыз мәктуб») вә башгалары ајры-ајры милләтин нүмајәндәләри олсалар да, әгидә е'тибарилә бир-биринә чох јахын адамлардырлар. Онлар мәнсуб олдуглары халгларын азадлығы, истиглалијјәти јолунда јорулмадан мүбаризә апаран, лазым кәләндә чанларыны белә әсиркәмәјән инсанлардыр. Һәмин әсәрләрин бәдии конфликти дә бу гәһрәманларын вә онларын тәмсил етдикләри гүввәләрин истилачылара, азадлыг дүшмәнләринә гаршы апардыглары мүбаризәнин бәдии ин'икасыдыр.

«Үнвансыз мәктуб» поемасы ашағыдакы мисраларла битир:

Чилидә јенидән доғулду,
Әлиндә автомат,
тунч һејкәл олду.
Биринчи Чејә һүчум еләди хунта,
Тунч синәсинә мәрмиләр ата-ата.
Че өлмәди,
Пједесталындан дүшдү,
Јенә кизли фәалијјәтә кечди.

Фикрәт Гоча поемаларынын гәһрәманлары Р. Рза вә С. Вурғун поемаларындакы бәдии образларын мә'нәви варисләридир.

XX әср Азәрбајчан поемасы үчүн ән характерик темалардан бири дә әмәк мөвзусу иди. Јени дөврүн инсанынын характерини истеһсалат конфликтләри зәмининдә ачмаг о дөврүн тәләбләриндән иди. С. Вурғунун «Кәнд сәһәри», «Бәсти», «Муған», С. Рүстәмин «Јахшы јолдаш», М. Мүшфигин «Буруг адамы», «Јүксәлиш», «Фантан», «Буруглар арасында», Әһмәд Чавадын «Памбыг дастаны», М. Раһимин «Хәзәр суларында», «Абшерон торпағында» вә с. бу кими поемаларда зәһмәтин инсаны учалтмасы, тәнбәллијин, мүфтәхорлуғун исә јени дөвр адамына јарашмајан сифәт олдуғу бәдии тәсвирин мәркәзинә чәкилмишдир. Бу дөврүн поемаларында гәһрәманларын характерини «сосиализм јарышы» фонунда ачмаг да дәбдә иди. «Муған» поемасында Манја илә Сарван арасында кедән сосиализм јарышынын тәсвири дедијимизә әјани сүбутдур.

Әдәбијјат һәјатда кедән просесләрин ин'икасыны верәндә тарихи дөврүн сәчијјәви хүсусијјәтләрини өзүндә чәмләјән салнамә сәвијјәсинә јүксәлир. Бу бахымдан истеһсалат мөвзусунда јазылан әсәрләр дә о дөврүн сәчијјәви хүсусијјәтләрини өјрәнмәк бахымындан мараг доғурур.

Әсрин икинчи јарысында башга жанрларда олдуғу кими «өз јүксәк тә'сир күчү, бәдии әзәмәти, чохшахәлилији е'тибарилә поезијанын, еләчә дә әдәбијјатын башга жанрларындан сечилән»[1], «поезијаны ағыр чәкидә тәмсил едән»[2] поема да мүасир керчәклијин долғун әксинә чан атырды. Бу илләрдә әввәлки илләрдән фәргли олараг һәјаты бәзәк-дүзәксиз, реал чәтинликләри вә зиддијјәтләри өрт-басдыр етмәдән тәсвир мејли күчләнирди. Анчаг бүтүн бунлар бир мәгсәдә—совет адамынын даһа долғун бәдии образыны јаратмаға хидмәт едирди. Елә буна көрә дә тәрәннүм заһирән арха, дөвр үчүн сәчијјәви конфликтләр өн плана кәтирилирди. Поемаларын әксәријјәтиндә јенинин көһнә үзәриндә гәләбәси сосиалист һәјат тәрзинин ганунаујғун јекуну вә пафосу кими көстәрилирди.

А. Сурков мүасир конфликтин тәбиәтини инсанларын әмәји вә ичтимаи фәалијјәти илә бағлајырды. Гејд едирди ки, инсанын характерини онун ишиндән ајры тәсәввүр етмәк олмаз. Дөврүмүзүн чохлу әхлаги, етик проблемләринин, бизим мүасирләримизин интеллектуал һәјатынын ачары да бурададыр[3].

И. Сәфәрлинин «Фыртыналар адасы» (1956), М. Раһимин «Хәзәр суларында» (1958), Т. Әјјубовун «Далғалар» (1963) поемаларында мүәллифләр инсанын фыртыналы дәнизлә чарпышмасынын тәсвири илә кифајәтләнмәмиш, һәм дә гәһрәманлар арасындакы зидд мүнасибәтләри өз әсәрләринин бәдии конфликтинә чевирмишләр. К. Фәзлинин «Гызыл дашлар» (1963), К. Кәләнтәрлинин «Дәниз вә мәһәббәт» (1964) поемаларында исә гәһрәманларын характерини фыртына илә, туфанла мү-

---

[1] Гасым Гасымзадә. Ше'римизин һазыркы вәзијјәти. «Азәрбајчан, 1958, с. 210.

[2] Јашар Гарајев. Поезија вә нәср. Бакы, 1979, с. 81.

[3] Бах: Третий съезд писателей ССР, стеног. отч., М., 1959, с. 13.

баризә фонунда чанландырмаға чәһд көстәрилмишдир. Бу әсәрләрдә конфликт јалныз тәбиәтлә инсан арасында кетдији үчүн сурәтләр мүкәммәл инсан характерләри сәвијјәсинә галха билмәмишдир. «Дәниз вә мәһәббәт»ин мәзијјәтләри илә јанашы онун нөгсанларыны да көстәрән Н. Хәзри һаглы олараг гејд едирди ки, әсәрдә «гәһрәманлар һәјатын дигтә етдији шәкилдә јох, мүәллифин ирадәсинә табе олараг һәрәкәт едирләр»[1].

Мә'лумдур ки, конфликтин ән азы бир-биринә зидд ики компоненти олур. Она көрә ки, «конфликт мүбаризәдир. Бу мүбаризәдә кимин гәләбә чалмасы да мараглыдыр вә бәлкә тәрбијәви чәһәтдән әһәмијјәтлидир»[2]. «Фыртыналар адасы»нда әсас конфликт Заман Заманзадә илә Уста Е'тибар, «Хәзәр суларында» әсәриндә Чинарла Һејран, «Далғалар»да исә Шејда илә Араз арасында кедир. Бу әсәрләрин һәр үчүндә гәһрәманлар арасындакы зидд мүнасибәтләр, әсасән, онларын характериндәки ујғунсузлугдан, ичтимаи ишә мүхтәлиф мүнасибәтдән доғур.

Павел Антаколскинин «Нефтчиләр һаггында јени поема» адлы мәгаләсиндә Т. Әјјубовун «Далғалар» поемасынын мәзијјәтләриндән сөһбәт ачылыр. Лакин мүәллиф әсәрдәки һадисәләрә истинад етмәдијиндән онун тезисләри һавадан асыла галмыш кимидир. Мәгаләдә охујуруг: «Поемадакы һадисәләр кәркин лиризм әсасында инкишаф едир. Әсәрдәки бүтүн сәсләри доғуран вә онлара бәраәт газандыран да һәмин бу лиризмдир»[3].

Поеманын гәһрәманларындан биринин—Күләрин адичә бир тә'сирлә узун илләрдән бәри севдији, хасијјәтинә бәләд олдуғу Араздан үз дөндәриб Шејдаја әрә кетмәси, истәрсә дә дәнизә гастрола кедәркән әри илә кери гајытмагдан имтина едиб Аразын јанында галмасы онун јүнкүлхасијјәтли бир гыз олмасына дәлаләт едир. Антаколскинин тәгдир етдији кәркин лиризм дә Күләрин бу һәрәкәтләринә бәраәт газандыра билмир. Онун Араза олан мәһәббәти дә, севкилисинин өлүмүндән сонра дәниздә галыб ишләмәси дә инандырычы дејил. Она көрә ки, гәһрәман өз гәлбинин истәјинә јох, мүәллифин ирадәсинә табе олараг һәрәкәт едир. Шаир әгидәчә бир-бири-

[1] Нәби Хәзри. Бөјүк дөврүн бөјүк поезијасы. «Азәрбајчан», 1958, № 11, с. 83.

[2] Мәммәд Ариф. Әдәби-тәнгиди мәгаләләр. Бакы, 1958, с. 161.

[3] Павел Антаколски. Нефтчиләр һаггында јени поема». «Әдәбијјат вә инчәсәнәт», 2 феврал 1963-чү ил.

ринин әкси олан Аразла Шејда арасындакы конфликти дәринләшдирмәк мәгсәдилә белә етсә дә әслиндә истәјинә наил ола билмир. «Әкәр шаир чанлы, објектив тәсвирләри илә, чанлы, реал характерләри илә охучуну гәнаәтләндирә билмирсә, сөзлә, мәнтиги мүлаһизә илә, башдан-баша лиризм илә охучуну инандыра билмәз»[1].

Дүнја шөһрәти газанмыш бүтүн бәдии әсәрләрин мәркәзиндә реал һәјати конфликтләр дајаныр. Сәнәткарлар типик конфликт дахилиндә һәјатын бәдии тәһлилини вермәјә чалышыр, реал инсан сурәтләри, зәнкин характерләр јаратмаға наил олурлар. И. А. Масејев конфликти јалныз шпионлардан, оғрулардан, бүрократлардан, идеоложи дүшмәнләрдән бәһс едән әсәрләрдә ахтаранлары кәскин тәнгид едәрәк көстәрирди ки, чәмијјәтдә јени илә көһнә арасындакы конфликт олдугча мүрәккәб вә рәнкарәнкдир[2].

Г. Гасымзадәнин «Јајлагдан кәлән јол» (1954—1956), Ә. Күрчајлынын «Сынаг» (1956), Һ. Арифин «О гајытмады» (1957), Ә. Илһамын «Јени кәнд» (1963), Ш. Гурбановун «Үрәк чырпынтылары» (1965) поемаларында тәсәррүфатын инкишафындакы чәтинликләр, кәнд, онун чичәкләнмәси уғрунда мүбаризә өзүнүн бәдии ин'икасыны тапмышдыр. Бу әсәрләрдә конфликт мүәјјән бир схем үзрә инкишаф едир. Әввәлән, јенилик тәрәфдарлары гуруб јаратмаг, сәһралары күлүстана дөндәрмәк, инсанларын јашајышыны јахшылашдырмаг арзусујла јашајыб ишләјирләрсә, мүһафизәкар гүввәләр «көһнә базара тәзә нырх» гојанлары сырадан чыхармаға, өзләринә даһа сәрфәли көһнә гајда илә јашамаға чәһд едирләр. Икинчиси, вахтилә аз-чох хидмәтләри олмуш бә'зи адамлар ловғаланыр, өјрәнмәк әвәзинә јенилијә мане олурлар. Сәлим («Сынаг»), Мурад («О гајытмады»), Фәрман («Үрәк чырпынтылары»), һесабдар Шәһнијар, иши күчү башындан ашан «бөјүк адам»—колхоз сәдри («Дағ кәнди»), Әлихан («Јени кәнд») беләләринин бәдии сурәтидир. Шәхсијјәтәпәрәстишин тәнгидиндән сонра бу типли образларын мејдана кәлмәси һәмин дөвр поезијасы үчүн характерик иди.

«Әкәр конфликт сырф истеһсалат, тәсәррүфат, елми мүбаһисәдән узаг кедә билмирсә, белә конфликт характерләрин әсас чизкиләрини, онун сосиал маһијјәтини ач-

[1] Мәммәдчәфәр Чәфәров. Сәнәт јолларында. Бакы, 1975, с. 133.

[3] Проблемы эстетики. М., 1958, с. 130—131.

маг игтидарында дејилдир»[1]. Ә. Күрчајлынын «Сынаг» поемасында мүһарибәдән сонракы дөврүн һадисәләри епик планда әкс етдирилмишдир. Поеманын мәркәзиндә о дөвр үчүн чох актуал бир мәсәлә халг-рәһбәр ишчи проблеми дајаныр. Мүәллифин әсәри «Сынаг» адландырмасы да тәсадүфи дејилди. Белә ки, онун гәһрәманы мүһарибә, даһа сонра динч гуручулуг илләринин бәркбошуна, исти-сојуғуна дүшүб чыхмыш адамдыр. Шаир чәбһәдән јени гајытмыш Гүдрәтлә колхоз сәдри Сәлим арасында кедән конфликт фонунда онларын характерини ачмаға наил олмушдур.

Гүдрәтин чәбһәдән кери гајыданда анасынын өлдүјүнү, севкилиси Гәрәнфилин Сәлимә әрә кетдијини ешитмәси конфликт үчүн бир нөв зәмин һазырлајырса, онун мүнагишәнин башланмасына сәбәб олур. Гәрәнфилин сөјләдији сөзләр Гүдрәтин Сәлимә нифрәтини гат-гат артырыр, конфликтин кәркинләшмәсини тә'мин едир. Өз мәнбәјини шәхси талејдән көтүрән бу мүнагишә ичтимаи һәјатда, үмуми ишә мүнасибәтдә даһа да долғунлашыр. Гүдрәт тез-тез «мәнәм-мәнәм» дејән, халгын сөзүнә гулаг асмаг истәмәјән Сәлимлә үз-үзә кәлмәли, онун үмуми ишә зијан кәтирән ағылсыз һәрәкәтләринә гаршы чыхмалы олур. Гүдрәтин симасында ифшачысыны көрән Сәлим әлалтыларынын көмәји илә рәгибини ел ичиндә һөрмәтдән салмаға, өз күнаһларыны да онун бојнуна јыхмаға чалышыр. Анчаг Гүдрәтин тәкләнмәси мүмкүн дејилдир. Чүнки дул Фаты, Иман киши кими кәндин сағлам гүввәләрини тәмсил едән адамлар онун тәрәфиндәдирләр.

Беләликлә, әввәлчә ики адам арасындакы зидд мүнасибәтләри әкс етдирән конфликт кетдикчә долғунлашараг бүтүн кәнди әһатә едир. Гүдрәт—Гәрәнфил, Гәрәнфил—Сәлим, Сәлим—Фаты, Иман киши, Гүдрәт—Мәсмәгары, чүчәкөз Мәдәт арасындакы микроконфликтләр әсас конфликтин чохшахәлилијини тә'мин едир, онун дәринләшмәсинә сәбәб олур. Ичтимаи вә шәхси конфликтләрин диалектик вәһдәтдә верилмәси поеманын мүвәффәгијјәтини шәртләндирән ән башлыча чәһәтләрдән бири кими өзүнү көстәрир.

Ә. Ағајев јазыр ки, «Сынаг»да конфликт дахили пландадыр, онун епик ифадәси һадисәләрә, күчлү сәһнәләрә кечмир, амма буна еһтијач вардыр. Сәлимин гаршысында Гүдрәтин даһа чох јүксәлмәси зәруријјәти буну тәләб едир, әкс тәгдирдә дул Фаты һамыдан күчлү вә гејрәтли көрүнә биләр[1].

Ичласда Гүдрәтин чыхышы, онун Сәлимә нә сөјләмәси көстәрилмәсә дә, әсәр боју Гүдрәтлә Сәлим арасындакы конфликт зәифләмир, охучу онлары тез-тез үз-үзә кәлән көрүр. Конфликт мүәјјән мүддәт кизли галса да, дахили характер дашыса да, чај гајаја раст кәләркән көпүкләндији кими, мүәјјән вахтларда, гаршылашма сәһнәләриндә, ајры-ајры һадисәләрә мүнасибәтдә конфликтин сакит, кизли ахары елә бил ки, гајалара тохунуб шаһә галхыр, көпүкләнир.

Гүдрәт чәбһәјә кедиб дүшмәнә гаршы вурушурса, Сәлим архада галыб сәдр сечилир, колхозун тахылыны пајламагла чамаатын вар-јохуну, палтардан, габ-гачагдан тутмуш јорғанынадәк һәр шејини әлләриндән алыб өз шәхси малына чевирир. Гүдрәт чәбһәдә вәтәнин талејини дүшүнүрсә, Сәлим колхоз сәдри мөвгејиндә дә өз шәхси вар-дөвләтини чохалтмаг гајғысына галыр, дөјүшә кетмиш әскәрин севкилисини зорла гачырыб өзүнә арвад едир. Мүһарибә Гүдрәти физики, Сәлими исә мә'нәви чәһәтдән ејбәчәрләшдириб. Гүдрәтин үзүндәки дөјүш нишанәләри—чапыглар она баш учалығы кәтирибсә, Сәлимин мә'нәви ејбәчәрлији ону адамлар арасында көзүкөлкәли едиб.

Кәнд һәјатына һәср олунмуш ән јахшы поемаларда конфликт образларын дахили аләмини ишыгландыран бәдии васитәјә чеврилир, гәһрәманларын характери көһнәликлә јенилијин мүбаризәси фонунда ачылыр.

Бә'зи поемаларын—«Бағлар» (1959), «Тәк чинар» (1960) вә с. бәдии чәһәтдән солғунлуғу, образларын натамамлығы әсәрләрдәки ичтимаи конфликтин зәифлији, гејри-типиклији илә әлагәдардыр. М. Ариф чох доғру гејд едир ки, «зәиф конфликтин өзү дә конфликтсизлик тә'сири бағышлајыр»[2]. Әсәрләрин зәиф чыхмасынын, характерләрин әтрафлы ачылмамасынын дикәр сәбәби дә ичтимаи вә шәхси конфликтләр арасындакы диалектик вәһдәтин позулмасыдыр.

[1] Дж. Аллаков, Проблема характера в туркменской прозе на современном этапе. Автореферат док., диссертации. Ашхабад, 1971, с. 3—4.

[1] Әкбәр Ағајев. Јеткинликдән камиллијә. Әсрин тәрәннүмү, Бакы, Јазычы, 1980, с. 216.

[2] М. Ариф. Әдәби-мәгаләләр. Бакы, 1958, с. 160.

* * *

30—40-чы илләрин әдәбијјатында гәһрәманлар һәмишә иш башында көстәрилирди. Бу сәһв тенденсија «чанлы инсан олмаға вахт тапмајан сурәтләр силсиләси әмәлә кәтирмишди»[1]. Әсрин икинчи јарысындан сонра јаранмыш поемаларда исә гәһрәманларын фәрди талеји, онларын арзу вә дүшүнчәләри јаваш-јаваш өн плана кечмәкдә иди. Отузунчу илләр Азәрбајчан поезијасынын јахшы нүмунәләриндән һесаб едилән «Јахшы јолдаш» (1933) поемасынын гәһрәманы памбыгчы Нијазын оғлу олур. Көрпәсини көрмәк арзусујла алышыб јанан кәнч ата јалварыб ичазә истәјәндә она белә чаваб верирләр:

Дедиләр:—Анла, дүшүн, көр нәчисән.
Сән ки өн сәфдә кедән зәрбәчисән.
Һәлә гал, сонра, кедәрсән, сонра...
Бурдан үстүнмү ора?
Бурадыр чанлы вуруш мејданы,
Кәрәк илк нөвбәдә мәғлуб еләјәк сәһраны,
Сонра биз сөһбәт ачаг көрпәдән,
һәм арвадан.

Р. Рзанын «Лејли вә Мәчнун» (1954—1958) поемасынын гәһрәманы Лејли исә белә дејир:

Үзр истәјирәм, оғлан,
Чох данышды төвләдән,
Бир дә ки мал-гарадан.
Мал-гара јахшы шејдир,
Һеч сөзүм јохдур, амма
Јахшы олар даһа чох
Диггәт верәк иш көрән
Чанлы, садә адама.

Мә'нәви-әхлаги проблемләрин бәдии әсәрләрдә чох чидди шәкилдә гојулмасы, һәр шејдән әввәл, дөврүн, заманын тәләби иди. План долдурмаг уғрунда мүбаризәнин вачиблијини педантчасына баша дүшәнләр инсан, онун талеји, сәадәти, мә'налы истираһәти, сағламлығы һаггында дүшүнмәк белә истәмирдиләр. «Бөјүк дајаг» (1952—1957) романынын гәһрәманы Рүстәм киши дејир: «Бизим заманда планлары јеринә јетирдин, папағыны чәп гој кәз, нејләсән сөз дејән олмајачаг».

Р. Рзанын «Дана вә балача гыз» (1959), «Бир күн дә инсан өмрүдүр» (1961) әсәрләриндә колхозун бир данасы үчүн әлдән-ајагдан кедән, һәр шеји, һәтта чанлы инсаны

[1] Е л ч и н. Тәнгид вә әдәбијјатшүнаслығын проблемләри, Бакы, 1981, с. 249.

плана гурбан верәнләр чәсарәтлә тәнгид һәдәфи сечилир, Борис Дубровинин сөзләријлә десәк, «шаир (Р. Рза— Р. Ј.) чәсарәтлә јох, мән дејәрдим ки, фәдакарлыгла һадисәләрин ичинә атылыр. Онун ән ади күнләринин садә ишләринә һәср олунмуш вә садә бир дилла јазылмыш ше'рләри бирдән-бирә јүксәк поетик пафос газаныр вә бә'зән әсл әзәмәтли бир зирвәјә галхыр»[1].

«Бир күн дә инсан өмрүдүр» поемасынын гәһрәманы инсан, онун хошбәхт, фираван һәјаты һаггында дүшүнүр, планын архасында инсанларын бәхтијар күнләрини көрә билир. Рајком катибинин бир күнлүк өмрүнү, даһа доғрусу, онун јатағына узандыгдан сонра дүшүнчәләрә далдығы дәгигәләри поемада тәсвир објектинә чевирән Р. Рза елә типик моменти әкс етдирмишдир ки, охучунун көзләри гаршысында заманәси илә мөһкәм тәмасда олан бир инсанын гајғылары, бу гајғылар фонунда бүтөв бир рајонун тәсәррүфаты, инсанларын талеји чанланыр. Елә бил ки, биз конфликтин дүјүн нөгтәсини, дүшүнчәләрә гәрг олмуш катиби көрмәклә рајондакы бүтүн ишләр һаггында мә'лумат әлдә едирик. Дахили планда олан бу конфликтин кизли шахәләри рајонун мүхтәлиф објектләринә, мүәссисәләринә узаныр. Катиби иш просесиндә көрмәсәк дә, әсәрдә онун характери мәһз бу шахәләрә мүнасибәтдә ачылыр. Катиби тәкчә тәсәррүфат, план јох, инсанларын мәдәни һәјаты, мә'налы истираһәти дүшүндүрүр. Елә буна көрә дә о, мәркәздән зәнк едиб рәсми шәкилдә планын нә шәкилдә өдәнилмәсини сорушан рәсми шәхслә «План дөвләт ганунудур, билирсән өзүн. Анчаг адамсыз нә план, нә долум. Адамларда олсун көзүн» дејән дикәр рәһбәр ишчини мүгајисә едир.

Бәдии деталлардан мәһарәтлә истифадә едән мүәллиф гәһрәманынын инчә зөвглү, һәссас бир инсан, аиләсини, өвладыны дәрин мәһәббәтлә севән бир ата олдуғуну да јығчам, орижинал васитәләрлә чанландыра билмишдир.

Жанрын инкишафында мүшаһидә едилән әламәтләр һадисәчилијин азалмасы, инсанын мә'нәви аләминин дәринләшмәси вә конфликтин әсасыны тәшкил етмәсидир»[2]. Бу бахымдан Р. Рзанын поемалары даһа чох диггәти чәлб едир. Јығчам, лакин олдугча характерик бир һадисә, епизод васитәсилә гәһрәманларын характерини ачсә,

[1] Б о р и с Д у б р о в и н. Мүасирлик дујғусу. «Әдәбијјат вә инчәсәнәт» гәзети, 14 апрел 1960-чы ил.

[2] Азәрбајчан совет әдәбијјаты тарихи, 2-чи чилд, Бакы, «Елм», 1967, сәһ. 222.

маг, онларын мә'нәви дүнјасына нүфуз етмәк Р. Рза поемаларынын мәзијјәтләри кими јадда галыр. Мәсәлән, «Лејли вә Мәчнун» поемасынын илк сәһифәләриндә мүәллиф бизи ики кәнчлә таныш едир. Әлбәттә, бу кәнчләр о дөврүн гәһрәманларыдырлар. Будур, купедә «ики комсомол нишаны үз-үзә» дајаныб. Һәлә бир-бирини танымајан бу ики кәнчи Хам торпагларда ишләмәк арзусу бирләшдириб. Мүәллиф көстәрир ки, евдән, раһат јашајышдан ајрылан бу кәнчләри хам торпаглара апаран тәкчә кәнчлик романтикасы дејил, онларын характерләриндәки вәтәнпәрвәрлик һиссидир. Мараглыдыр ки, әсәрин бәдии конфликти дә бу ики кәнч арасындакы мүнагишәни әкс етдирир. Гыз—Лејли ән'әнәјә, милли сојкөкүмүзә бағлылығын, оғлан исә бүтүн бунлары керилик һесаб едән «мүасир комсомолчуларын» тәмсилчисидир. Габарыг шәкилдә һисс олунур ки, мүәллиф һиссләрин алилијинин, мүгәддәслијинин, мәһәббәтин үлвилијинин тәрәфдарыдыр. О, Лејлинин дилијлә Мәчнуна әмәлли-башлы дәрс верир.

Р. Рза әјани шәкилдә сүбут едир ки, јахшы илә јахшы арасында да конфликтин олмасы мүкүндүр.

«Инсанын әсл тарихини тарихчи јох, сәнәткар јазыр»— дејән Максим Горкинин сөзләриндә һәгигәт вардыр. Көркәмли философларын, алимләрин Балзакын, Л. Толстојун әсәрләринә јүксәк гијмәт вермәләри тәсадүфи дејилдир. Һәјат һәгигәтләрини бәдии һәгигәт сәвијјәсинә јүксәлдә билмәк, тарихи дөврүн характерик һадисәләрини өн плана чәкмәк, реал зиддијјәтләри әсәрин бәдии конфликтинә чевирмәклә гәһрәманларын үмумиләшмиш типик образларыны чанландырмаг, тарихи һадисәләри, фактлары сәнәткар тәхәјјүлү илә зәнкинләшдирмәк һәр бир сәнәткарын гаршысында дуран чидди јарадычылыг проблемләридир.

XX әсрдә јашајыб-јаратмыш көркәмли Азәрбајчан шаирләринин әсәрләриндә дөврүн зиддијјәтли мәнзәрәләри бу вә ја дикәр дәрәчәдә өз бәдии әксини тапмышдыр. Бу әсәрләр өз үслубу, дили, композисијасы е'тибарилә бир-бириндән сечилсәләр дә онларын бөјүк әксәријјәтини идеја ејнијјәти бирләшдирир. Белә ки, истәр интилаб, истәр истеһсалат, истәр бејнәлмиләл мөвзулара мүрачиәт едән јазычылар һәјата «сосиалист реализми» дејилән ејни призмадан бахдыгларындан онларын гәһрәманлары да характерчә, әгидәчә бир-бирләринә јахындырлар.

Конфликт анлајышы реализмлә, онун принсипләри илә сых бағлыдыр. Она көрә ки, «бөјүк вә һәјати конфликтдә һәмишә долғун мә'на, дәрин тарихилик вар»[1]. Сәнәткар әкс етдирдији епоханын зиддијјәтләрини бәдии конфликт сәвијјәсинә галдырмаг гүдрәтиндә дејилсә, һәмин дөврүн чанлы мәнзәрәсини јарада билмәз. Тарихи мөвзуларда јазылан әсәрләрдә узаг кечмишә мүрачиәт едилсә дә, әслиндә һәмин дөврә бу күнкү инсанын көзү илә нәзәр салыныр. Тарихи һадисәләр мүасир, мөвчуд чәмијјәтин, синфин мәнафеји, ичтимаи әхлаг нормалары нөгтеји-нәзәриндән арашдырылыр. «Мүасир поеманын структурунда тарихин иштиракчысы вә мүшаһидәчиси олан сәнәткар шәхсијјәтинин чох мүһүм јер тутмасы әсәрин емосионал атмосферасыны јүксәлдир вә тарихи һадисәләрин мә'насыны даһа ајдын мүәјјәнләшдирмәјә көмәк едир»[2].

Кечмишдә баш верән һадисә илә һазыркы ичтимаи һадисәләр арасында бир сәсләшмә олдугда әсәрин тә'сир күчү даһа да артыр, тарихән биздән ашағы пилләдә чәрәјан етмиш һадисәләрин даһа реал, долғун мәнзәрәсини јаратмаг имканы мејдана чыхыр.

XX әср Азәрбајчан поезијасында тарихи мөвзуја мүрачиәт һеч дә тәсадүфи дејилди. Мүасир һәјатын чатышмамазлыгларыны тәнгид етмәјә чәсарәт етмәјән шаирләр кечмишин тимсалында мә'нәви јарамазлыглары гамчылајырдылар. Әсрин биринчи јарысында бир сыра тарихи поемалар јаранмышды. Белә әсәрләрә мисал олараг Һ. Ҝ. Санылынын «Намус давасы» (1926), М .Раһимин «Гачаг Нәби» (1929), С. Вурғунун «Аслан гајасы» (1935), З. Хәлилин «Тарас» (1938), «Гатыр Мәммәд» (1940), С. Ивановун «Имадәддин Нәсими (1941) поемаларыны көстәрә биләрик.

Әсрин икинчи јарысында Азәрбајчан шаирләри «тарихи һадисәләри мүасир һәјатын тәләбләри руһунда еһја етмәјә»[3] даһа чох фикир вермишләр. Онлар тарихи кечмиши идеализә етмәмиш, онун зиддијјәтләрлә долу реал лөвһәләрини јаратмаға чәһд көстәрмишләр.

Әкәр Мәммәд Раһимин «Гачаг Нәби» поемасы әсасән ајры-ајры нәғмәләр шәклиндә јазылмышдыса, онун «Сајат Нова (1956) поемасы биткин сүжетә, кәскин конф-

---

[1] Мирзә Ибраһимов. Хәлгилик вә реализм чәбһәсиндән. Бакы, 1961, с. 254.

[2] П. Выходцев. Новаторство, традиции, мастерства. Советский писатеь, Ленинградское отделение, 1973, с. 103.

[3] Бәкир Нәбијев. Бөјүк Вәтән мүһарибәси вә Азәрбајчан әдәбијјаты. Бакы, Елм, 1977, с. 88.

ликтә малик әсәрдир. Бу ики поеманы мүгајисә етдикдә истәр реал һәјати лөвһәләри чанландырмаг, истәрсә дә зәнкин характерләр јаратмаг бахымындан икинчинин даһа мүкәммәл әсәр олдуғуну көрүрүк.

Гачаг Нәби дөврүндәки зиддијјәтләр һеч дә кәскинлији е'тибарилә Сајат Нова дөврүнүн зиддијјәтләриндән керидә галмыр. Лакин «Сајат Нова»дакы бәдии конфликт «Гачаг Нәби» поемасындакына нисбәтән даһа кәскиндир. Поеманын гәһрәманы дөврүн зиддијјәтләри ичәрисиндә тәсвир олунур вә буна көрә дә әсәрин бәдии конфликти конкретлик вә тарихилик кәсб едир. Демәли, сәнәткарын экс етдирдији дөврүн зиддијјәтләрини нә дәрәчәдә өјрәниб ону конфликтә чевирмәсиндән, сүжетин даһа мүнасиб һадисә үзәриндә гурулмасындан, характерин ачылмасы үчүн тапдығы бәдии деталларын сәчијјәвилијиндән чох шеј асылыдыр.

Конфликтин чохшахәлилији, һәјатилији әсәрин бәдии күчүнү, онун мүвәффәгијјәтләрини шәртләндирән амилләрдән биридир. Сајат Нова каһ вәзир Гуријаја, каһ мүсәлман кәндлисини дөјдүрән Кнјаза, каһ јохсуллары алдадыб сојан кешишә, каһ Тифлиси одлара галајан Гачара гаршы гојулур. Гәһрәманын характери бу чохшахәли конфликт зәмининдә ачылыр.

С. Владимировун фикринчә, әкәр характер мүһитлә тән кәлирсә, драматик коллизијаја јер галмыр[1]. Сајат Нова нә үчүн заманәсиндән наразыдыр? Она көрә ки, ичтимаи гурулушун јохсуллары әзән, варлылары мүдафиә едән ганунлары онун әхлаги идеалына зиддир. Сајат Нова вәзир Гуријанын әмри илә нифрәт етдији адамы мәһв етмәк јох, өз үрәјинин сәсијлә, гәлбинин һөкмүјлә јазыб-јаратмаг истәјир, бу ганунлар исә онун јарадычылыг азадлығына гандал вурур. Әсәрин әсас конфликти дә өз мәнбәјини бурадан көтүрүр.

Чаризмә, онун инсан азадлығыны боған ганунларына нифрәт едән Лермонтовун Гафгаза сүркүнү, бөјүк рус шаиринин Гафгаз халгларынын һәјатыны дәриндән өјрәнәрәк бир сыра маргалы әсәрләр јаратмасы тарихи һәгигәтдир. Әли Кәримин «Үчүнчү атлы» (1958) поемасы һәмин һадисәјә истинадән јазылса да, фактлар конкрет тарихи мә'насында көтүрүлмәмиш, зәнкин шаир тәхәјјүлү сајәсиндә көзәл бир сәнәт әсәри мејдана кәлмишдир.

Чаризмлә габагчыл рус зијалылары арасындакы барышмаз зиддијјәт поеманын бәдии конфликтини тәшкил

---

[1] «Театр и драматургия», выпуск третий, Л., 1971, с, 5.

едир. Әсәрдәки образларын ичтимаи һәјат шәраити вә бир-биринә зидд әхлаги идеаллары бу конфликтин мүхтәлиф гүтбләриндә онларын мүбаризәсинә тәкан верир. Конфликтин бир тәрәфиндә Русијаны халглар һәбсханасына чевирән чаризм, онун јохсуллары әзән, варлылары мүдафиә едән сијасәти, дикәр тәрәфдән исә азадлыг, бәрабәрлик идејаларынын чарчылары дајанырлар. Икинчи тәрәф һәлә ки, күчсүздүр, чаризми деврмәк игтидарында дејилдир. Биринчи тәрәф исә һаким синфи тәнгид едәнләри чәзаландырыр, Пушкинләри Дантесләрин күлләсијлә өлдүртдүрүр, Лермонтовлары сүркүн етдирир. Биринчи тәрәфин топу, топханасы вар, икинчи тәрәфин силаһы исә сөздүр. Лермонтовлар, Мирзә Фәтәлиләр бу топдан, топханадан горхмадыглары һалда, онларын ачы һәгигәтлә, нифрәтлә јоғрулмуш сөзләри чары вә «тахт әтрафында үшүшән јығын»ы ләрзәјә кәтирир, һаким синфин күркүнә бирә салыр. Биринчи тәрәф башга халгларын мәдәнијјәтинә, адәт-ән'әнәләринә јухарыдан ашағы, дәвә налбәндә бахан кими бахыр, икинчи тәрәфин нүмајәндәләри исә башга халглара да, онун мәдәнијјәтинә дә һөрмәтлә јанашыр. Пушкинин өлүмү Лермонтов кими Мирзә Фәтәлинин дә гәзәбинә сәбәб олур, о, шаирин гатилләрини иттиһам едир. Ағсачлы Гафгаз бөјүк сәнәткарын өлүмүнә Сәбуһинин ше'рилә јас сахлајыр.

Мирзә Фәтәли рус халгыны, онун мәдәнијјәтини, әдәбијјатыны дәрин мәһәббәтлә севдији кими, Лермонтов да Азәрбајчан дилини өјрәнир, онун мусигисини, фолклор нүмунәләрини марагла динләјир, «Ашыг Гәриб» кими көзәл сәнәт әсәри јарадыр.

«Бир заман одлу мисралары әл-әлә верән» сәнәткарларын—Лермонтовла Мирзә Фәтәлинин көрүшү, онларын сөһбәти мүтәрәгги зијалыларын чаризмә, онун ганунларына нифрәтини, һабелә халглар достлуғуну тәчәссүм етдирән характерик сәһнә кими диггәти чәлб едир. Ә. Кәрим гәһрәманларын бүтүн мүсбәт чәһәтләрини көстәрмәклә јанашы, онлары идеаллашдырмамыш, дүнјакөрүшләриндәки тарихи мәһдудлуғу да көстәрмәјә мүвәффәг олмушдур. Лермонтов да, Мирзә Фәтәли дә өлкәнин ачыначаглы вәзијјәтә дүшмәсиндә чаризми күнаһкар сајсалар да, вәзијјәтдән чыхыш јолу тапа билмир, шикајәтләнмәклә, дәрдләрини бир-бири илә бөлүшмәклә кифајәтләнирләр.

Типикләшмә вә фәрдиләшмәдән мәһарәтлә истифадә едән Ә. Кәрим гәһрәманларын характеринин даһа чанлы, һәјати чыхмасына наил олур. Онун мүсбәт гәһрәманы

Лермонтов чаризмдән наразы рус зијалыларынын әһвали-руһијјәсини бүтүнлүкдә өз үзәриндә чәмләјән типик образдыр.

Әли Кәрим өз гәһрәманларынын характеринә ујғун бәдии портретләрини јарадыр. Әсас образларын характериндәки зидд әхлаги идеаллар әсәрдәки конфликтин кәркинлијини вә һәјатилијини тә'мин едир. Конфликт вә характерләрин диалектик вәһдәти «Үчүнчү атлы»нын мүвәффәгијјәтләрини тә'мин едән башлыча васитәјә чеврилир.

Р. Рзанын «Фүзули» (1958), Б. Ваһабзадәнин «Шәби-һичран» (1958), Һ. Мәммәдин «Одлу шикајәтләр» (1958) поемасы ејни илин әдәби мәһсулу олдуғу кими, ејни тарихи дөврүн һадисәләрини әһатә едир. Фүзулијә мәһәббәтин тәзаһүрү кими мејдана кәлән һәр үч әсәрин бәдии конфликти бөјүк шаирин јашадығы дөврүн һәјати зиддијјәтләрини әкс етдирир. Һәр үч әсәрдә әсасән ејни тарихи фактлара, һадисәләрә истинад олунур. Лакин бу әсәрләр өз идеја-бәдии мәзијјәтләри илә бир-бириндән фәргләнирләр.

Р. Рзанын поемасы «Фүзули» адландырылса да, әсәрин әсас гәһрәманы Фүзули дејил, онун валидејнләридир. Шаир тарихи һадисәләрлә узлашан чох мә'налы бир сүжет әтрафында феодализм дөврүндә ағыр күзәран кечирән, бүтүн бәлалары да, онун ничатыны да аллаһталада көрән, авам, лакин мә'нәвијјатча саф, тәмиз инсанларын бәдии образларыны јаратмыш, онларын характерини Кәрбәла сәфәри фонунда ачмышдыр. Әсәрин гәһрәманлары өз һәјат тәрзләриндән наразы олсалар да, нәинки е'тираз сәсләрини учалтмаға, һәтта бу һагда дүшүнмәјә белә чәсарәтләри чатмыр. Талејини тәвәккүлә бағлајан бу инсанлар һәмишә хоф ичиндәдирләр.

Р. Рза Сүлејман киши илә Лаләнин симасында феодализм дөврүндә ағыр күзәран кечирән Азәрбајчан кәндлиләринин ичтимаи кәдәрини, онларын психолокијасыны үмумиләшдирә билмишдир.

Тәсвир етдији дөвр үчүн характерик зиддијјәти кәскин бәдии конфликтә чевирмәјә мүвәффәг олан Бәхтијар Ваһабзадә «Шәби-һичран» поемасында һәм Фүзули дөврүнүн чанлы мәнзәрәсини јарада билмиш, һәм дә әсас образларын характерини һәртәрәфли ачмаға наил олмушдур. Бу конфликтин бир тәрәфиндә феодализм дөврүнүн ганун-гајдаларына бојун әјмәк истәмәјән, заманәсиндән наразы Фүзули вә онун тәмсил етдији саф, тәмиз мә'нәвијјатлы адамлар: Лејла, Әбдүл Кәрим—дикәр тәрәфиндә исә өз әмисини өлдүрүб һакимијјәтә кечән Зүлфүгар, Султан Сүлејман вә онларын тәмсил етдикләри феодал чәмијјәтинин лидерләри дајаныр. Ичтимаи бәрабәрсизлик, образларын һәјат шәраитиндәки, характериндәки ајрылыг зиддијјәтин, конфликтин лабүдлүјүнү шәртләндирән амил кими өзүнү көстәрир. «Поемадакы конфликт әсәрин әкс етдирдији заман үчүн сәчијјәвидир. Бу конфликт јүксәк инсани һиссләрлә бу һиссләри боған, исте'дадларын инкишафына һәр васитә илә мане олан сарај мүһити арасындакы мүнасибәтләрдән доғур» (Б. Нәбијев).

Фүзули Зүлфүгарын халга етдији зүлмә гаршы кәскин е'тиразыны билдирир, Зүлфүгар исә өлкәни әдаләтлә идарә етмәк әвәзинә шаирә дағ вурмаг, ону алчалтмаг, мә'нәви чәһәтдән өлдүрмәк үчүн јоллар ахтарыр, башына топлашан јалтагларын мәсләһәти илә Фүзулинин севкилиси Лејланы һәрәмханаја кәтирир, шаирин, һәм дә онун вәфалы севкилисинин үрәјинә сағалмаз јара вурур. Анчаг онун чисмани гәләбәси мә'нәви мәғлубијјәт тә'сири бағышлајыр. Фүзулидән, онун нүфузундан горхан Бағдад һакими шаири сараја чағырыб онун дәрсини вермәк, өз үстүнлүјүнү, гүдрәтини, «һөкмфәрма»лығыны нүмајиш етдирмәк истәсә дә мәгсәдинә наил ола билмир. Низами Кәнчәвинин «Хосров вә Ширин» әсәриндәки Хосровла Фәрһадын гаршылашдығы сәһнәни хатырладан бу көрүш заманы Бағдад һакими илә Фүзулинин мүкалимәси Зүлфүгарын мәғлубијјәти илә сона чатыр. Вүгарлы шаир нәинки һөкмдарын гаршысында баш әјир, өз ағлы, дүшүнчәси, вәтәнпәрвәрлији, мәһәббәти илә һакимләрдән, јүксәк тәбәгәнин нүмајәндәләриндән гат-гат үстүн олдуғуну сүбут едир. Ханла Мәһәммәдин сөһбәти онларын характериндәки зидд чәһәтләри әкс етдирдији үчүн конфликт кетдикчә дәринләшир.

Б. Ваһабзадә тахт-тачыны атыб гачмаға мәчбур олан Зүлфүгарла Фүзулини јенидән гаршылашдырыр. Бу сәһнә бөјүк шаирин гәләбәсинин тәнтәнәси кими сәсләнир. Лакин әсәрин әсас конфликти бунунла өз бәдии һәллини тапмыр. Чүнки Фүзулинин дүшмәни тәкчә Зүлфүгар дејил, онун тәмсил етдији һаким синифдир. Елә буна көрә дә Зүлфүгары башгасынын әвәз етмәсилә өлкәдә һеч дә вәзијјәт дәјишмир. Рүшвәтхорлуғун, фитнә-фәсадын, әдаләтсизлијин баиси олан ичтимаи гурулуш бөјүк шаирин кәскин тәнгидинә мә'руз галыр.

Ичтимаи бәрабәрсизлик, өлкәнин вәзијјәти Фүзулинин, еләчә дә дикәр гәһрәманларын талејинә тә'сирсиз

ғалмыр. Лакин һеч нә шаирин вүгарыны әјә билмир, өндакы һәјат ешгини азалтмыр. Бүтүн бунлар конфликтин бәдии һәллиндә онун мә'нәви гәләбәсини тә'мин едир.

Лејла—Зүлфүгар хәтти поемадакы әсас конфликти күчләндирир. Ичтимаи вә шәхси конфликтин вәһдәти әсәрдәки драматизми, онун тә'сир күчүнү артырыр.

Султан Сүлејманын М. Фүзулијә ајда 9 ағча тәгаүд тә'јин етмәси вә шаирин бу пулу ала билмәмәси тарихи фактдыр. О да мә'лумдур ки, бу һадисәдән сонра М. Фүзули зәманәсини гамчылајан «Шикајәтнамә» әсәрини јазмышдыр. Бу тарихи һадисәдән һәм «Шәби-һичран», һәм дә «Одлу шикајәтләр» поемасында истифадә олунмушдур. «Шәби-һичран»да көстәрилир ки, Әбдүл Кәрим досту Мәһәммәдин чох јохсул күзәран кечирдијини көрүб она үрәји јаныр вә шаирдән хәбәрсиз Султан Сүлејманын јанына кедиб она тәгаүд верилмәсини хаһиш едир.

«Одлу шикајәтләр»дә исә тәсвир олунур ки, Султан Сүлејман бир күн кеф мәчлисиндә Фүзулинин ше'рини хanәндәдән ешидир вә она тәгаүд тә'јин едир. Әлбәттә, кеф мәчлисиндә гызырғаланмадан пул хәрчләјән Султан Сүлејманын 9 ағча тәгаүд тә'јин етмәси даһа инандырычы тә'сир бағышлајыр.

Әкәр Б. Ваһабзадә јухарыдакы һадисәдән бир епизод кими истифадә етмишсә, Һ. Мәммәд поемасыны бүтүнлүкдә һәмин тарихи факт үзәриндә гурмушдур.

М. Сејидзадәнин «Шаирин кәнчлији» (1960) поемасынын бәдии конфликтинин бир гүтбүндә Мәһәммәд Фүзули вә онун тәрәфдарлары—Әсмәр, Һәбиби, Нуру баба, дикәр гүтбүндә исә Бағдад валиси, сарај ә'јаны әмир, сарај шаирләри Шаһи вә Пәнаһи дајаныр. Илк һадисәләр Һәбибинин евиндә чәрәјан едир. Сарај шаирләри Шаһи вә Пәнаһи илә Фүзули арасында мүнагишә кәскин шәкил алыр. Фүзули сарајлары чәкинмәдән бајгуш јувасы адландырыр.

Фүзулинин Бағдад валиси илә үз-үзә кәлдији сәһнә С. Вурғунун «Вагиф» пјесиндә Вагифлә Гачарын үз-үзә кәлдији сәһнәни хатырладыр. Мүнагишә кулминасија нөгтәсинә чатыр. Әждәр Валинин әмри илә үсјанкар, сарајлара мејдан охујан Фүзулини өлдүрмәјә кедир. Бағдада Әсмәрлә кәзән Фүзулинин дилиндән «Шәби-һичран» гәзәлини ешидән Әждәр өз фикриндән дашыныр.

Шаһинин тәләби илә Көвһәрин шәраба зәһәр гатыб Фүзулијә ичирмәк чәһди дә уғурсузлугла нәтичәләнир. Чинајәтин ачылдығыны көрән Көвһәр зәһәрли шәрабы өзү ичир, онун галан һиссәсини исә Әждәр зорла Шаһи вә Пәнаһијә ичирир. Беләликлә, әсәрин конфликти һаггын, әдаләтин гәләбәси илә өз бәдии һәллин тапыр.

Лакин әсәрдә Фүзулини өлдүрмәјә кәлән Әждәрин шаирин гәзәлини ешидән кими фикриндән дөнмәси, Бағдад валисинә дүшмән кәсилмәси, орду сәркәрдәси Халиди өлдүрмәси үчүн әсәрдә инандырычы психоложи зәмин һазырланмајыб.

Азәрбајчан шаирләринин диггәтини өзүнә даһа чох чәкән тарихи шәхсијјәтләрдән бири дә ингилаби сатирамызын баниси Мирзә Әләкбәр Сабирдир. Бу да тәсадүфи дејилдир. Чүнки Сабирдән јазмаг вәтәндән, халгдан, онун дәрдләриндән јазмаг демәкдир. С. Вурғунун сөзләри илә десәк, Сабирин јарадычылығында халгымызын руһу, һәјаты вардыр.

А. Бабајевин «Јаныглы күлүшләр» (1949—1956), Ф. Садығын «Өмрүн бир күнү» (1960), Н. Хәзринин «Дағлар дағымдыр мәним» (1962), Б. Ваһабзадәнин «Ағлар-күләјән» (1962), Н. Һәсәнзадәнин «Һејбәдә кәзән ше'р» (1962), М. Аразын «Мән дә инсан олдум» (1962), Р. Рзанын «Халг шаири» (1960—1970) поемаларындакы бәдии конфликт ингилаби сатириклә онун зәманәси арасындакы чохшахәли мүнагишәләри әкс етдирир. Бу поемаларын һеч бириндә ән'әнәви гајда илә Сабирин тәрчүмеји-һалыны нәзмә чәкмәк мејли өзүнү көстәрмир. Мүәллифләр бөјүк сатирикин һәјатындакы ајры-ајры һадисәләрә, фактлара истинадән онун јашадығы дөврүн тәзадлы лөвһәләрини јарадыр, Сабирин фәрди талеји ичтимаи һадисәләрлә вәһдәтдә верилир. Бу әсәрләрдә Сабирлә ајры-ајры адамлар арасындакы мүнагишә өзү дә ичтимаи конфликт сәвијјәсинә јүксәлир. Бөјүк сатирики бу јүксәк тәбәгәнин—бәјләрин, ханларын, һачыларын, руһаниләрин, мүфәттишләрин дүшмәнинә чевирән әсас чәһәт онун «бүлбүлдән, күләдән јазмаг әвәзинә» сијаси мәсәләләрә гарышмасы, јатмышлары јухудан ајылтмаг, дилсизләрин ағзына дил вермәк чәһдидир.

Милләтин бөјүк дәрдинин, онун гара күнүнүн сәбәбини чәһаләтдә көрдүјү үчүн халгы ајылтмаға, мүбаризәјә галдырмаға чалышан бөјүк шаир әзаб-әзијјәтләрә, тәһгирләрә мә'руз галыр. Молла Чаббарлар, Әһмәд Камаллар («Јаныглы күлүшләр»), Гочу Фејзиләр, Һачы Пириләр, «атасынын алдығы рүшвәтлә доланан, Түкәзбанлары атыб Сонјаларын башына фырфыра тәк фырлананлар», «милләт өзүмүзүндүр, милләтдән сәнә нә вар?—дејән моллалар, бәјләр, тачирләр, ханлар («Өмрүн бир күнү»),

бөјүк шаирин хәстәләнмәсини ешидәндә севинән мәшә-диләр, баггаллар, ону «кафир», «бабы» адландыранлар («Дағлар дағымдыр мәним»), «Ширванда һеч кәс Мирзә Әләкбәрлә алвер етмәсин»—дејән Ахунд («Ағлар-күлә-јән»), «һым, мүәллим, сијасәт»... дејән бојну грахмаллы» мәктәб мүфәттиши, рүшвәт алан назир («Һејбәдә кәзән ше'р») вә онларын тәмсил етдикләри синфин нүмајәндә-ләри Сабирә кәскин һүчум едир, ону тәкләмәк, мәһв ет-мәк истәјирләр. Бу конфликт синфи антогонизми әкс ет-дирән әсас ичтимаи конфликтин башланмасы үчүн бир васитә ролу ојнајыр.

Сабирлә нәинки онун дүшмәнләри, һәтта өз дәрдинин, ачыначаглы вәзијјәтинин сәбәбини баша дүшмәјәнләр арасында да мүнагишә мөвчуддур ки, бу да һәмин адам-ларын авамлығы, диндарлығы илә әлагәдардыр.

Бу бахымдан Сабирин гызы вә оғлунун хатирәләрин-дән көтүрдүјүмүз ашағыдакы чүмләләр чох характерик-дир. Сәријјә Таһирзадә јазыр: «Бир күн нәнәм—атамын доғма анасы анамын јанына кәлиб:—Нијә отурмушсан, сән шәр'ән азадсан, о (Сабир—Р. Ј.) бабыдыр, кет бошан, мән дә сүдүмү она һалал етмәјәчәјәм,—деди»[1].

Шаирин оғлунун хатирәсиндә исә охујуруг: «Атам ади һәјатда нә гәдәр башыашағы, гарагабаг вә јуха тәбиәт-ли имишсә, иш вахты бир о гәдәр чошгун вә сарсылмаз олармыш»[2].

Сабир һаггында јазылмыш мүхтәлиф сәпкили поема-лары охујанда онун өз мәгсәди, амалы јолунда һәр чүр әзаб-әзијјәтләрә, тәһгирләрә синә кәрдијинин шаһиди олуруг. Поемаларда Сабирин чохшахәли, кәркин мүба-ризәсинин өн плана кәтирилмәси онун характеринин әт-рафлы ачылмасына зәмин јаратмышдыр. «Јаныглы кү-лүшләр», «Дағлар дағымдыр мәним», «Һејбәдә кәзән ше'р» поемалары үчүн конфликтин епик һәлли харак-терикдирсә, «Өмрүн бир күнү», «Ағлар-күләјән», «Мән дә инсан олдум» поемаларында лирик психоложи тәһлилә даһа чох мејл олунмушдур.

Ајры-ајры тарихи шәхсијјәтләрлә ичтимаи гурулуш, замана арасындакы мүнагишә Ислам Сәфәрлинин «Әләс-кәр» (1959—1962), Тофиг Бајрамын «Сәһәр јелләри» (1962), Һүсејн Арифин «Үрәкләр бирләшәндә» (1962), Әлиаға Күрчајлынын «Дурналар Ҹәнуба учур» (1960),

---

[1] Сәријјә Таһирзадә. Хатиратымдан. Мүасирләри Сабир һаггында. Бакы, Ушагкәнчнәшр, 1962, сәһ. 193.

[2] Мәммәдсәлим Таһирли. Атам һаггында хатирә-ләр. «Азәрбајчан», № 5, 1952, с. 157.

Р. Рзанын «Халг һакими» (1965) поемаларынын бәдии конфликтини тәшкил едир. Анчаг һәм тәсвир олунан та-рихи дөвр, һәм дә шәхсијјәтләрин характеринин мүх-тәлифлији, онларын сосиал проблемләри дәрк етмәк сә-вијјәләринин бир-бириндән сечилмәси, сәнәткарларын үс-луб рәнкарәнклији, онларын сүжет, композисија гурмаг, характер јаратмаг имканлары бу әсәрләрдәки бәдии конфликтин ајры-ајры формаларда тәзаһүрүнә сәбәб ол-мушдур.

«Әләскәр» поемасындакы бәдии конфликт өз мәнбәји-ни шәхси мүнасибәтләрдән көтүрсә дә, һадисәләр инки-шаф етдикчә бу мүнагишә дәринләшмәјә, ичтимаи мәз-мун алмаға башлајыр. Јохсул Әләскәрин өз ағасынын гызына вурулмасы, онунла Кәблә Гурбан арасындакы илк наразылыға зәмин јарадыр. Пуллу Мәһәррәмкилдә-ки кеф мәчлисиндә Әләскәрин коханы, кәттаны, приста-вы, молланы ифша едән «Чыхыбдыр» рәдифли гошманы сөјләмәси бу мүнагишәнин һәм кәскинләшмәсинә, һәм дә бөјүјүб ичтимаи мәзмун кәсб етмәсинә сәбәб олур. Сү-жетин мүхтәлиф мәрһәләләриндә јаваш-јаваш күчләнән, кәркинләшән конфликт Ашыг Әләскәрин «мејдан сула-масы», Мәһәррәмин вә онун достларынын гылынча әл атмасы сәһнәси илә кулиминасија нөгтәсинә чатыр. Сәһ-нәбанунун Әләскәрә гошулуб гачмасы, јолда Сәһнәба-нунун Мәһәррәмин, Мәһәррәмин исә Дәли Һәсәнин күл-ләси илә өлдүрүлмәси сүжетин инкишафынын развјаз-ка мәрһәләсини тәшкил едир.

Ислам Сәфәрли тарихи һадисәләрә еһкам кими ја-нашмамыш, «Әләскәрин тәрчүмеји-һалынын хроноложи мә'нада әсири олмамышдыр»[1]. Мәсәлән, Әләскәрин Сәһ-нәбануну севмәси, онун вүсалына говуша билмәмәси та-рихи факт олса да, Сәһнәбанунун тој күнү Әләскәрә го-шулуб гачмасы сәһнәсини шаир өзү ујдурмушдур. Буна бахмајараг, сүжетин бу истигамәтдә инкишафы әсәрин драматизмини, онун бәдии тә'сир күчүнү артырмышдыр. Ејни заманда, Ашыг Әләскәрин Анаханымла евләнмәси тарихи факт олса да, бу һадисәләрин үмуми шәкилдә нәзмә чәкилмәси әсәрә ағырлыг кәтирмишдир.

И. Сәфәрли бәдии конфликти гәһрәманларын характе-рини ачмаг васитәсинә чевирә билмишдир. Елә буна кө-рә дә чох вахт образ һаггында мүәллиф характеристика-сына еһтијач галмамышдыр.

---

[1] Габил. Ел ашығынын сурәти. «Әдәбијјат вә инчәсәнәт», 26 јанвар 1963-чү ил.

Т. Бајрамын «Сәһәр јелләри» поемасы бир бәдбәхт мүсәлманын үрәккөјнәдичи фачәсинин тәсвири илә ачылыр. Бу, әсәрдәки әсас һадисәләрин башланмасы үчүн зәмин һазырлајыр. Поеманын конфликти дә мәһз јохсулларын, онларын тимсалында милләтин, халгын һалына ачыјан маарифпәрвәр зијалыларла (Бестужев, Ахундов) чаризмә сәдагәтлә гуллуг едән забитләр, руһаниләр, варлылар арасында кедир. Бестужев дә, Ахундов да чинләриндә зәрли чар забити погонлары кәздирсәләр дә, онларын үрәкләри халга, чаризмин сијасәтиндән әзаб-әзијјәт чәкән садә адамлара бағлыдыр. Өзү дә бу бағлылыг һеч дә милли мәһдудијјәт танымыр. Лакин әсәрдәки ичтимаи конфликт мүәјјән мә'нада кизли характер дашыјыр. Белә ки, чар идарәсиндә гуллуг едән Ахундов да, Гафгаза сүркүн едилмиш Бестужев дә поемада, демәк олар ки, чаризмин шикајәтинә гаршы ачыг шәкилдә, ардычыл мүбаризә апармырлар. Мәсәлән, Мирзә Фәтәлинин «чарпышмаға јени мејдан истәјирәм» демәси көстәрир ки, о, конкрет мүбаризә һәдәфини мүәјјәнләшдирмәкдә белә чәтинлик чәкир. Ахундовун вә Бестужевин чаризмә, онун сијасәтинә нифрәтләри ја икисинин сөһбәти, ја да дахили дүшүнчәјә далдыглары дәгигәләрдә өзүнү көстәрир. Поеманын бәдии конфликти синифләр арасындакы антогонизми әкс етдирмәсә дә, әсәри охудугча онун гәһрәманларынын кор-коранә, фәһмлә дә олса конфликтин мүхтәлиф гүтбләриндә мәһз синфи мәнафе нөгтеји-нәзәриндән чәмләнмәсини сезмәк о гәдәр дә чәтин дејилдир. Конфликтин бу истигамәтдә инкишафы о дөврки әдәбијјат үчүн характерик чәһәт иди.

М. Раһимин «Натәван» (1962) поемасынын бәдии конфликти дә синфи антогонизми әкс етдирмир. Әсәрдә бир-биринә гаршы гојулмуш сурәтләр—Натәван, Һачы Сәфәр, Ахунд Сәфа ејни синфин нүмајәндәләри олсалар да, онларын һәјата бахышы, инсанлара мүнасибәти башга-башгадыр. Натәван ше'р-сәнәт вурғунудур, өз халгыны, онун әдәбијјатыны, мәдәнијјәтини дәрин мәһәббәтлә севир, инсанын һүгугларыны ,мәнлијини тапдалајан ганунлара бојун әјмир. Һачы Сәфәрлә Ахунд Сәфа исә ше'рә, сәнәтә зәрәрли, адамлары јолундан аздыран васитә кими бахыр, Гарабағ ханлығынын ифласа уғрамасынын әсас сәбәбини дә Хан гызынын атасынын јолу илә кетмәјиб ше'р јазмаға гуршанмасында көрүрләр.

Натәванын башга халглара, онларын әдәбијјатына, инчәсәнәтинә мәһәббәтлә јанашмасы, франсыз јазычысы Дүма илә сөһбәти, «Мәчлиси-үнс»дә кишиләрлә дејишмәси милләтә хәјанәт, адәт-ән'әнәјә һөрмәтсизлик кими гијмәтләндирилир. Һачы Сәфәрин тәшәббүсү илә Ахундун Хан гызынын јанына кедиб ону иттифага чағырмасы, Натәванын гәти шәкилдә бу тәклифи рәдд етмәси конфликти даһа да дәринләшдирир. Һачы Сәфәрин Абдулла бәј Асини ичирдиб Натәвана һәчв јаздырмасы, даһа сонра Ахунд Сәфанын мәсчидин минбәриндән Натәваны шәриәтә хилаф чыхан әхлагсыз адландырмасы конфликтин дүјүм нөгтәсини тәшкил едир. «Бу конфликтин өзү дә (Натәванла Ахунд Сәфа, Һачы Сәфәр арасындакы—Р. Ј.) башга вә даһа әсас бир зиддијјәтдән—ачыг фикирли, мәдәни, инкишаф етмиш, инчә зөвглү, зәриф гәлбли шаир—рәссам Натәванла дөвран арасындакы кәскин мүнагишәдән доғур»[1]. Натәванын бөјүклүјү ондадыр ки, һәчвә һәчвлә јох, инсанлара етдији јахшылыгларла чаваб верир. Бу хејирхаһ ишләрин чамаатын севинчинә сәбәб олмасы, онларын Хан гызыны һөрмәтдән салмаг үчүн тәдбир төкмәләри, шаирәнин Ахундун ирадларына вердији чаваблар конфликтин мүхтәлиф гүтбләриндә дајанан адамлар арасындакы мүнагишәнин маһијјәтини анламаға, һәм дә бир-биринә зидд характерли гәһрәманлары даһа јахындан танымаға көмәк едир.

Әсас конфликтдән башга поемада Натәванла әри Хасај бәј, һабелә, ше'ри сијасәтдән узаглашдырмаға чалышан бә'зи «Мәчлиси-үнс»чүләр арасында микроконфликт баш верир ки, бу, әсас конфликтин долғунлашмасына, һәм дә Натәванын характеринин әтрафлы ачылмасына хидмәт едир.

Ә. Күрчајлынын поемалары конфликт вә характер бахымындан даһа чох диггәти чәлб едир. Она көрә ки, «Күрчајлыда епик планда әсәр јаратмаг габилијјәти күчлүдүр. Мараглы сүжет вә конфликтләр тапмаг, гәләмә алдығы гәһрәманларын характерини вә инкишафыны изләмәк онун поемаларында өзүнү һәмишә көстәрир. «Дурналар Чәнуба учур» поемасында да ејни хүсусијјәтләрлә гаршылашырыг»[2].

Поеманын Тифлисдә Шејтанбазарын тәсвири илә ачылмасы тәсадүфи дејилдир. XX әсрин әввәлләринә хас тәзадлы лөвһәләр һадисәләрин кәләчәк инкишафы үчүн, һәм дә бу мүһитдә јашајан инсанларын характерини ач-

[1] Чәлал Абдуллајев. Көнүл дујғулары. «Әдәбијјат вә инчәсәнәт» гәзети, 31 ијул 1965-чи ил.

[2] Ә. Ағајев. Дурналар Чәнуба учур. «Әдәбијјат вә инчәсәнәт» гәзети, 2 ијун 1960-чы ил.

маг, онларын мүбаризәсинин маһијјәтини анламаг үчүн зәмин, «типик шәраит» јарадыр.

«Дурналар Ҹәнуба учур» поемасынын конфликти ајры-ајры адамлар—Аға Назим, Савалан, Мирзә Ҹәлил арасындакы зидд мүнасибәтләри әкс етдирсә дә, бу мүнагишә маһијјәтҹә ичтимаи характер дашыјыр. «Молла Нәсрәддин» журналынын редактору Мирзә Ҹәлиллә сензор Аға Назим арасындакы зиддијјәт садәҹә гәзетчи, сензор ихтилафы дејилдир.

Әсәрдә әсас конфликтин апарыҹы шахәләриндән бири тәдриҹән, өзү дә кизли шәкилдә инкишаф едиб кулминасија нөгтәсинә чатыр. Кәләҹәк күрәкәнинин «Молла Нәсрәддин» журналынын редаксијасына кетдијини ешидән Аға Назимлә Савалан арасында илк мүнагишә әмәлә кәлир. Анҹаг сөһбәт әснасында мә'лум олур ки, бу зиддијјәт һәлә әсас конфликтин заһири тәрәфијмиш. Аға Назим тәмсил етдији синфин адындан мәсҹидләрә, һөкумәтә, дивана, јаланчы милләт вәкилләринә мејдан охујан, аләми бир-биринә гарышдыран «лағлағы, һоггабаз» Мирзә Ҹәлилдән јана-јана, «садәлөвһ, белә ишләрдән башы чыхмајан» Савалана данышанда парадоксал бир вәзијјәт әмәлә кәлир. Аға Назим Саваланын ҹавабларында, онун ичтимаи һадисәләрә мүнасибәтиндә ачыгајдын «Молла Нәсрәддин» руһу олдуғуну, өз дүшмәнинин јахын мүттәфиги илә үз-үзә дајандығыны дәрк етсә дә, кәләҹәк күрәкәнини ата әркјаналығы илә бу јолдан чәкиндирмәјә чалышыр. О, сөзләри гылынҹ кими кәсәрли «Фәрјади» тәхәллүсүнүн Савалана мәхсус олдуғуну билдикдә дәһшәтә кәлир.

«Дурналар Ҹәнуба учур» тарихи поемадыр. Әсәрин сүжети әсасән мүәллиф тәхәјјүлүнүн мәһсулу олса да, о, XX әсрин әввәлләриндәки һадисәләрин реал мәнзәрәсини ҹанландырмаға имкан верир. Анҹаг поемада бә'зи тарихи фактларын тәһрифинә дә јол верилмишдир. Әлбәттә, сәнәткар үчүн һадисәләри бүтүн тәрфәррүаты илә, тарихи дәгигликлә вермәк мәҹбури дејилдир. Анҹаг елә мәсәләләр вардыр ки, тарихилик принсипини көзләмәк лазым кәлир.

Поеманын үчүнҹү һиссәсиндә Мирзә Ҹәлил илк дәфә Аға Назимлә үз-үзә кәлиб сөһбәт едәркән бу милләт вәкилинин симасында Сабир сатирасы һәдәфләриндән биринин прототипини көрүр вә бөјүк сатирики анараг «Сабирә рәһмәт!»—дејир. Бурадан белә мә'лум олур ки, әсәрдәки һадисәләр Сабирин өлүмүндән сонракы дөврү әкс етдирир. Поеманын онунҹу һиссәсиндә Мирзә Ҹәлиллә Аға Назим арасындакы конфликтин чох кәркин бир шәкил алдығы заманда исә Һәмидә ханым һәјат јолдашына мәсләһәт билир ки, бир ајлыг шәһәрдән чыхыб истираһәтә кетсин. Мирзә Ҹәлил белә бир вахтда «шәһәрдән чыхмағы горхаглыг әламәти сајарлар»—дејә бу тәклифә разы олмур вә бундан башга һәлә чох ишләр көрәҹәјиндән, јарымчыг галмыш «Өлүләр» әсәрини тамамлајаҹағындан сөһбәт ачыр.

Мә'лумдур ки, Ҹ. Мәммәдгулузадә «Өлүләр»и 1907-ҹи илдә јазмаға башламыш, 1909-ҹу илдә исә әсәри битирмишдир. Сабир исә 1911-ҹи илдә вәфат етмишдир. Поеманы охујанда белә чыхыр ки, куја «Өлүләр» Сабирин өлүмүндән сонра тамамланмышдыр.

Јахын тарихи кечмишә мүраҹиәт, һәјатдакы нөгсанлары ҹәсарәтлә тәнгид етмәк вә мүрәккәб дөврүн һадисәләринә даһа дәгиг ме'јарла јанашмаг мејли поемаларда конфликтин сигләтини даһа да артырырды. Әдәбијјатшүнас Ә. Ағајевин сөзләри илә десәк, «шаирләримиз арасыда шәхсијјәтә пәрәстиш дөврүнүн ағыр вә гапалы мүһитиндән ачыг, тәмиз һаваја тәрәф кедән ... шаир Р. Рзадыр»[1]. Онун «Гызылкүл олмајајды» (1956—1960) поемасында шәхсијјәтә пәрәстиш илләриндә исте'дадлы, һеч бир күнаһы олмајан намуслу адамларын мәһв едилмәси, инсанларын ваһимә ичәрисиндә јашамалары, кечә гапы дөјүләркән онларын горхудан мин јол өлүб-дирилмәләри, сәксәкәли һәјат кечирмәләри өз поетик ин'икасыны тапмышдыр.

Гылынҹларынын далы да, габағы да кәсән бир пара рәһбәр ишчиләрлә көзәл сәнәткарлар, бәстәкарлар, шаирләр, «дедикләри һәгигәт, тутдуглары һагг» олан инсанлар арасындакы зиддијјәт поеманын бәдии конфликтини тәшкил едир. Бу конфликт хејирлә шәрин әсрләр боју давам едән мүбаризәсинин јени тәзаһүр формасы кими өзүнү көстәрир. Вәзифә башында олан биринҹиләр кефләри көк, дамаглары чағ јашајырларса, күнаһсыз јерә һәбс олунан икинҹиләр—Руһуллалар, Ҹуварлылар, Анашкинләр, Сејид Һүсејнләр, Ҹавадлар, Мүшфигләр, Ҹавидләр... чијинләриндә ганчыр золаг зирзәмиләрдә боғулурлар. Үрәкләриндә һәбс олунанлары күнаһкар һесаб етмәјән үчүнҹүләр исә вәзифәли шәхсләрин төрәтдикләри ҹинајәтә гаршы е'тираз едә билмирләр. Һәјатда олдуғу кими әсәрдә дә бу конфликт һаггын, әдаләтин гәләбәси илә баша чатыр, һәгигәт әјилсә дә сынмыр. Дили вәтән, халг демәкдән габар чалан, виҹданы да гәлби ки-

[1] Әкбәр Ағајев. Әсрин тәрәннүмү. Бакы, Јазычы, 1980, сәһ. 110.

ми пиј бағламыш дүјүнлү көтүкләри, «јашасын вәтән!»— дејиб гурд кими инсанлары ичәридән јејән, кечә-күндүз ган ичән зәлиләри халгын сарсылмаз әли вәтәнин синәсиндән гопарыр, нечә намуслу вәтән оғлу сырамыза паспорт алыр, нечә ев, нечә очаг ләкәдән тәмизләнир.

Поеманын мәркәзиндә әсасән Мүшфигин талеји дајанса да, әсәрдә јалныз онун дејил, Мүшфиг талејли бүтүн инсанларын фачиәси үмумләшдирилмишдир. «Кәләчәјә бөјүк үмид, дәрин сәмимијјәтлә јазылмыш бу поеманын һәр бир сәтри биллур парчасындан сүзүлән шәффаф бир ишыг кими гәлбимизи исидир, е'тираф кәлмәләри үзәримиздәки ағыр әзаб јүкүнү галдырыр, бизә мә'нәви бир тәскинлик верир»[1].

Поемадакы һадисәләр хатирә кими данышылса да, мүәллиф Мүшфиг образыны, онун характериндәки өзүнәмәхсус чизкиләри охучунун көзләри гаршысында чанландыра билмишдир. Мүшфиг ачыгүрәкли, ушаг кими һәр шејә инанан, ачығы, гәзәби дилиндә олан, кәскин, одлу сөзүјлә рәгибини дағлајан, көврәк, бәдәнчә зәиф, әсәби, һәссас, гајғыкеш, доста садиг бир инсан кими јадымызда галыр. Мүәллиф дејир ки, бә'зән адичә бир сөзүн тә'сириндән бир бучаға гысылыб хысын-хысын ағлајан Мүшфиг, бә'зән гәзәбләниб «бирчә тикана көрә бағы сөјәр», бә'зән дә бәдхаһынын сахта күлүшүнә инаныб ону тә'рифләјәрди. Мүшфиг завода, мәктәбә, ајры-ајры мүәссисәләрә кедәркән көзләрини јумуб чылғынлыгла ше'р охујар, тамашачылары һејран гојарды.

Поемада тәсвир олунан сонракы һадисәләр мүәллиф характеристикасынын тәсдигинә чеврилир. Мүшфиг тәпәдән дырнаға шаир тәбиәтли бир инсан, вәтәндаш кими хәјалымызда чанланыр.

Әсәрдә Дилбәрдән нисбәтән аз данышылса да, «Гызыл күл олмајајды» еләбир нөв онун—«елин гәмли кәлини»нин, «саралыб-солмуш гызылкүлүн» поемасыдыр. Мүәллиф Мүшфигдән сонра Дилбәрин нечә јашамасындан, онун чансыхычы, үзүнтүлү һәјатындан данышмаса да, «елин гәмли кәлини»нин бөјүк кәдәрини, сонсуз һәсрәтини тәбии бојаларла чанландырмыш, сәдагәтли, намуслу бир Азәрбајчан гадынынын бәдии сурәтини јаратмышдыр

Поеманын гәһрәманлары тарихи шәхсијјәтләр олсалар да, онлар ејни заманда, үмумиләшдирилмиш типик

[1] Мәммәд Ариф. Фикир поезијасы. Сечилмиш әсәрләри, 1-чи чилд, Бакы 1967, сәһ, 574.

образлар тә'сири бағышлајырлар. Мүшфиг күнаһсыз једә мәһв едилән намуслу адамларын, Дилбәр көзләријлә одлар үфләјән, накам мәһәббәтинин ағрысы үрәјини көјнәдән, мәһәббәти сыныг, сәдагәти дәрбәдәр гадынларын, мүәллиф исә күнаһсыз адамларын талејинә ачыјан, ганлы-гадалы илләрдә е'тираз сәсини учалтмаға чәкинсә дә, сонра өз сөзүнү дејән инсанларын үмумиләшмиш образы кими јадда галыр. Р. Рзанын бәдии фәрдиләшмәдән мәһарәтлә истифадә етмәси образларын даһа долғун чыхмасына, характерләрин әтрафлы ачылмасына сәбәб олмушдур.

«Башгырд шаири Мустај Кәримин «Гара дамчылар» (1961) поемасы өз композисијасы е'тибарилә Р. Рзанын «Гызыл күл олмајајды» поемасына бәнзәјир. «Гызылкүл олмајајды» әсәриндә Дилбәр өмүр-күн јолдашынын достукилә кәлиб өтәнләри јада салдығы кими, «Гара дамчылар»да да «Сөнүб кедән очағыма сизин очаг сон сығыначаг»—дејән гадын әри Јагубун чәбһә достунун— мүәллифин јанына кәлир. Һәр ики поемадакы һадисәләр мәһз бундан сонра башлајыр. Р. Рза Мүшфиглә бағлы күнләрини хатырладығы кими, М. Кәрим дә чәбһәдә онунла бир јердә вурушан Јагубун башына кәләнләрдән сөһбәт ачыр.

Һәр ики гадынын талеји арасында да бир ујғунлуг вардыр. Һәјат јолдашларындан ајры дүшән бу гадынлар сәдагәтли вә намуслудурлар. Онларын икисини дә севимли һәјат јолдашынын башына кәләнләр марагландырыр. Мүшфиг дә, Јагуб да дүнјадан көчүбләр. Биринчи дустаглыгда өлүб, икинчи чәбһәдә. Мүшфиг «вәтән хаини» ады илә мәһв едилсә дә сон дәрәчә вәтәнпәрвәр, намуслу, вәтәнә, халга садиг бир инсан кими охучунун хәјалында чанланыр. Јагуб исә өз горхаглығы учундан вурушмаг истәмир, дүшмәнин өнүндә диз чөкүб ондан аман диләјәркән өлдүрүлүр. Ады ләкәдән тәмизләнмиш Мүшфиг халгын севимлисинә чеврилир. Һәјат јолдашы да, досту да онун өлдүјүнә кәдәрләнсәләр дә сәдагәтли вәтән оғлу илә фәхр едирләр. Јагубун ады исә нә өлүләр, нә дириләр сијаһысындадыр. Бир мүддәт әринә јас сахлајан гадын онун горхаглығыны, вәтәнә хәјанәт етдијини ешидәндә гара шалыны атыб кедир, белә адама јас сахламағы артыг һесаб едир. Р. Рза Мүшфигдән ифтихарла данышдығы һалда, М. Кәрим Јагуб һаггында тәәссүфлә сөһбәт ачыр.

Һ. Арифин «Јолда» поемасында сүжетин мәрһәләләри илә бағлы инкишаф едиб кулиминасија нөгтәсинә ча-

тан, нәһајәт, бәдии һәллини тапан конфликт олмаса да, шаирин һәјатынын мүхтәлиф дөврләрини әкс етдирән һиссәләрдә бу конфликтин марағлы үнсүрләринә раст кәлирик. С. Вурғунун «Вагиф» әсәри үзәриндә ишләдији илләрин поетик мәнзәрәсини чанландырмаға чалышан Һ. Ариф көстәрир ки, «нечә гәләм достунун ше'ринин јарымчыг галдығыны көрән» шаирлә «һакимијјәт башындакы залым» арасында барышмаз мүнагишә вардыр. Анчаг башга гәләм достлары кими С. Вурғунун да е'тираз сәсини галдырмаға имканы олмадығы үчүн бу конфликт кизли характер дашыјыр. 1937-чи илдә шаирин «Вагиф» әсәрини тамамламаға тәләсмәсинин ики мә'насы вардыр. Биринчиси, башга гәләм достлары кими ону да нәләр көзләдијини һисс едән сәнәткар халг үчүн даһа бир гијмәтли әсәр јадикар гојмаг истәјир. Икинчиси, Вагифлә Ибраһим хан, Гачар, Мәһәммәд бәј Чаваншир арасындакы мүнагишә васитәсилә о, елә бил ки, өзүјлә һакимијјәт башындакы залым арасындакы мүнагишәни әкс етдирир.

Јери кәлмишкән ону да дејәк ки, тарихи һадисәјә вә тарихи шәхсијјәтә мүнасибәт заман кечдикчә дәјишир. О илләрин әдәбијјатында мәнфи гүтбүн башында дуран Мирчәфәр Бағыров сән демә чох гүдрәтли бир сима, халгыны, онун мәнафејини горумагдан өтрү дәридән-габыгдан чыхан бир шәхсијјәт имиш. Ичтимаи мүһит она да әл-гол атмаға имкан вермирмиш. Тәкчә бир факты хатырлатмаг јеринә дүшәрди: 1941—45-чи илләр мүһарибәсиндә халгымызын Крым татарлары кими күтләви көчүрүлмәсинин гаршысыны алан да мәһз Мирчәфәр Бағыров олмушдур. Бу зиддијјәтли тарихи шәхсијјәтин һәјаты тәәссүф ки, бүтүн долғунлуғу илә һеч бир бәдии әсәрин мөвзусуна чеврилмәмишдир.

Алтмышынчы илләрин сону, јетмишинчи илләрин әвәлләриндә јаранан поемалар ичәрисиндә Габилин «Нәсими» (1964—1973) әсәрини хүсуси гејд етмәк лазымдыр. Поеманын һәчми, әһатә даирәсини, чохшахәлилијини нәзәрә алан әдәби тәнгидин бу әсәри мәнзум роман адландырмасы да тәсадүфи дејилди. Бу әсәр бәдии формача мүасир поемаларымыздан чох классик поемаларымыза охшајыр.

Әсәрдә Нәсими јашадығы дөврүн зиддијјәтләри ичәрисиндә тәсвир олунмуш, елә буна көрә дә онун характери әтрафлы ачылмышдыр. Поеманын бәдии конфликти һүруфиләр—Фәзлуллаһ Нәими, Нәсими, Фәда вә башгалары илә исламы еһкам кими гәбул едән дин хадимләри,

һөкмдарлар арасындакы зидд мүнасибәтләри әкс етдирир. «Шаһи Хәндан» бөлмәсиндә мәсчиддә ибадәт әвәзинә чобан бајатысы сөјләјән ушаг—Имадәддин әзанчы вә диндарларла үз-үзә кәлир. Онун сифәтини «бир әл гамчы кими јандырыр». Атылан дашлар дабаныны паралајыр. Сонракы һиссәләрдә тәсвир олунур ки, һәллач Мәнсурдан, Нәимидән дәрс алан Нәсими «көзәкөрүнмәзлә дөш-дөшә дурур», «әнәлһәг» сөјләјир, аллаһы инсанын өзүндә ахтарыр. Өмрү боју әгидәсиндән дөнмәјән, һәјатда олдуғу кими поемада да «дабанындан сојулан» Нәсими әсәр боју мүхтәлиф характерли адамларла зијарәтә кедән гоча, Гази Нуруллаһ, Әмир Зүлфүгар, Фәрман Паша, Гара Јусиф, Јашбәк, Әл Һилал вә башгалары илә үз-үзә кәтирилир. Һисс олунур ки, конфликтин әкс гүтбүндә дајананларын үрәјиндә Нәсимијә кизли бир мәһәббәт вар. Лакин үмуми дини әхлаг ганунлары, дини тәәссүбкешлик онлары Нәсимијә гаршы мүбаризәјә сәсләјир.

Јашар Гарајев демишкән, «Бүтүн поема боју Нәсимини «ики дүнја» арасында һәрәкәт едән, зүлмәтин мүгавимәтини парчалаја-парчалаја јајылан, бизим дүнјаја гәдәр кәлиб чатан ишыг шәклиндә көрүрүк»[1].

Бә'зи мәгамлар, поема мүәллифинин, ајры-ајры сурәтләрин дили илә сөјләнилән әһвалатлар нәзәрә алынмазса, сүжет боју бүтүн һадисәләр, Нәсиминин дили илә нәгл едилир. Елә буна көрә дә Нәсими тәкчә нағылчы јох, бүтүн һадисәләрә, образлара, һәтта өз әмәлләринә мүнасибәтини билдирән бир бәдии сурәт кими хәјалымызда чанланыр.

Әсәрин конфликти һәјатда олдуғу кими, Нәсиминин чисмани мәһви, мә'нәви гәләбәси илә өз бәдии һәллини тапыр. Үмумијјәтлә, Нәсиминин достлары әсәр боју онун дүшмәнләриндән күчү көрүнүр. Бу бахымдан Шаһи Хәндан, Мөвлана Мәһјәддин, Әбдүлсәлим, Фәзлуллаһ Нәими, Фатимә, Фәда, Әли үл Ә'ла, Ширванлы Мурад, Зәһра, Ничат Мүрсәл, Замин, Заһир вә с. образлар марағлыдыр.

Р. Рзанын «Сон кечә» (1973—1974), Н. Хәзринин «Мәним бабам бахан дағлар» (1976) поемасы да Нәсимијә һәср олунуб. «Сон кечә»дә Р. Рза гәтлә мәһкум едилмиш Нәсиминин өмрүнүн сон кечәсиндә кечирдији дүшүнчәләри өн плана кәтирмәклә тәпәдән дырнаға мәсләк, әгидә адамы олан бу мүрәккәб тарихи шәхсијјәтин характерини ачмаға чалышыр. «Мәним бабам бахан дағ-

[1] Јашар Гарајев. Поезија вә нәср. Бакы, Јазычы, 1979, сәһ. 79.

лар» поемасында да тарихи шәхсиjјәтин характерини ачмаг меjли арха, шаир дүшүнҹәләри исә өн пландадыр.

Тарихи поемалар ичәрисиндә Адил Бабаjевин «Бабәкдән сора» вә «Ме'марын мәһәббәти» поемаларыны хүсуси гејд етмәк лазымдыр. «Бабәкдән сонра» поемасында Бабакин өлүмүндән сонра онун сүд гардашы Афшинин башына кәлән һадисәләрдән сөһбәт ачылыр. Поеманын конфликти Бабәк, онун тәмсил елэдиjи гүввәләрлә Мө'тәсим, Афшин арасындакы зидд мүнасибәти әкс етдирир. Анҹаг бу конфликт чохшахәлидир. Бабәк-Мө'тәсим, Бабәк-Афшин, Афшин-Мө'тәсим, Афшин-Ибн Таһир, Афшин-Фәда, Афшин-Вачин хәтти әсәрдәки драматизми хеjли дәрәҹәдә артырыр, гәһрәманларын характерини ачмаг васитәсинә чеврилир.

«Ме'марын мәһәббәти» драматик поемасы исә XII әсрдә јашамыш бөјүк Азәрбаjҹан ме'мары Әҹәми Әбубәкр оғлуна һәср едилмишдир. Поеманын бәдии конфликтинин әсасән үч хәтти вар: Әҹәми—Әмир, Әҹәми—Гызыл Арслан, Әҹәми—Харәзм шаһы. Биринҹи хәтт ачыг, икинҹи хәтт кизли, дахили, үчүнҹү исә кәскин, барышмаз пландадыр.

Севкилиси Сәјјарә илә сөһбәти заманы һисс олунур ки, Әҹәминин Әмирә гаршы нифрәти вар. Бу нифрәтин әсас сәбәби исә ондан ибарәтдир ки, Әмир јетим-јесирин оғланларыны ағылсыз мүһарибәјә апарыб гырдырыр. Сәјјарә севкилисини—Әҹәмини бу јолдан чәкиндирмәк истәсә дә Әҹәми дедиjинин ағасыдыр. О, Әмирин јанына кедиб фикрини ачыг билдирир. Конфликт кәркинләшир. Анҹаг Гызыл Арсланын мәктуб јазыб Әҹәмини јанына дә'вәт етмәси бу мүнагишәнин ме'марын хејиринә һәлл олунмасына зәмин јарадыр.

Икинҹи шахә дахили пландадыр. Гызыл Арслан Әҹәмиjә дөвләти горумаг үчүн сәдд чәкмәји тәләб едәндә, ме'мар дахилән хаһиш донуна бүкүлмүш бу әмрә е'тираз едир, ачыг-ачығына исә өз үрәк сөзүнү билдирмир...

Гызыл Арсланын сифаришини јеринә јетирән Әҹәми севкилиси Сәриjјәjә говушмаг үмиди илә мүркүләјәркән Харәзм шаһынын адамлары ону оғурлајыб апарыр, ишкәнҹәләр верирләр. Әҹәминин Харәзм шаһы илә үз-үзә кәлдиjи сәһнә поеманын ән драматик сәһнәсидир. Бу сәһнә мүәјјән мә'нада С. Вурғунун «Вагиф» әсәриндә Гаҹарла Вагифин үз-үзә кәлдиjи сәһнәни хатырладыр. Харәзм шаһы ме'мара дејәндә ки, мән сәни бир дост көзүндә көрүрәм, Әҹәми ҹаваб верир ки, дост досту күллә-чичәклә гаршылајар, мәнимсә чијинләримдә гырманҹ јери вар», «ме'мар һөкмдарла барыша билмәз».

«Гызыла тутарам бармагларыны» дејән Харәзм шаһы илә Әҹәми јенә барыша билмир, дүшмәнә хидмәт етмәји вәтәнә хәјанәт сајараг дејир ки, дар зинданлара атылсым да, доғма дијара хаин чыхмарам.

Харәзм шаһынын бүтүн вә'дләринә е'тина етмәјән ме'мары өлүм тәһлүкәси көзләјир. Лакин вәзирин хаһиши илә о, гул базарына апарылыр. Низами Гызыл Арсландан Әҹәмини сорушур. Гызыл Арслан Харәзм шаһына ултиматум көндәрир, нәһајәт, Әҹәми азад олур, Гызыл Арсланла, Низами илә көрүшүр. Лакин Әҹәми Сәриjјәсини итирдиjи кими, Гызыл Арслан да өз Мө'минәхатунуну итирир. Әҹәми һәм Ме'минәхатунун, һәм дә өз севкилиси Сәриjјәнин шәрәфинә Мө'минәхатун түрбәси јарадыр.

Бунунла да поеманын мәркәзиндә гојулан силсиләли конфликт өз бәдии һәллини тапыр вә «Мө'минәхатун түрбәси» Әҹәми илә Гызыл Арслан арасындакы кизли мүнагишәнин барышдырыҹылыг символуна чеврилир.

Јетмишинҹи илләрдә јаранан тарихи поемалар ичәрисиндә Нәриман Һәсәнзадәнин «Зүмрүд гушу» поемасыны хүсуси гејд етмәк лазымдыр. XIX әсрин реал һәјати зиддиjјәтләри, бу дөврдә јашајан тарихи шәхсиjјәтләрин—А. С. Пушкинин, М. Ф. Ахундовун,Фазил хан Шејданын, Грибоједовун, А. Бакыхановун һәјатынын мүәjјән мәгамлары бәдии тәсвир објектинә чеврилмишдир. Лакин әсәрдәки тарихи һадисәләр сосиализм аб-һавасы илә ишыгландырылдығындан, инди поемадакы бә'зи мәгамлар, хүсусилә Грибоједовун шәхсиjјәтинә мүәллифин о заманкы мүнасибәти бирмә'налы гаршыланмыр. Әсәрин бәдии конфликтинин бир гүтбүндә мүтәрәгги зијалылар, дикәр гүтбүндә исә чаризм вә онун тәрәфдарлары дајаныр. Зијалылар јохсулларын, чаризм нүмајәндәләри исә варлыларын мәнафејини мүдафиә етдиjиндән, әсәрин бәдии конфликтиндә дә бир синфилик аб-һавасы дујулмагдадыр ки, бу да о дөвр әдәбиjјаты үчүн характерик иди.

Јетмишинҹи илләрин сону вә сәксәнинҹи илләрдә тарихи һадисәләрә, тарихи гәһрәманлара јени мүнасибәт формалашмаға башламышды. Гәләм саһибләрини Азәрбаjҹанын бирлиjи, мүстәгиллиjи уғрунда мүбаризә апаран Шаһ Исмајыл Хәтаинин шәхсиjјәти даһа чох өзүнә чәкмәjә башлады. Елдар Бахышын «Чалдыран дөјүшү» поемасы һәҹм е'тибарилә кичик олса да, әсәрдә тарихи дөјүшүн мүасир бахымдан тәсвири әһәмиjјәтли иди. Пое-

манын руһунда Азәрбајҹанын азадлығы, мүстәгиллијин уғрунда дөјүшә чағырыш мотивләри күчлү иди.

Мөвзусу тамамилә башга олса да, Елдар Бахышын «Балыг өлүмү» поемасында да һәмин руһ һаким иди. Чүнки бу поеманын гәһрәманы Сәмәд Беһрәнкини дә тәхминән Шаһ Исмајыл Хәтаини дүшүндүрән проблемләр дүшүндүрүрдү. Поеманын бәдии конфликти Азәрбајҹанын бирлијини, мүстәгиллијини истәјән Сәмәд Беһрәнкиләрлә бу идејаны боғмаға чалышанлар арасындакы зидд мүнасибәтләри әкс етдирсә дә, дахили пландадыр.

Поеманын идејасы Сәмәд Беһрәнкинин дедији ашағыдакы сөзләрдәдир:

Нәсими тәк дәрими дә сојсалар,
Мән бу јолу кетмәлијәм башачан.
Кетмәлијәм, бу торпағын, бу јерин
Ады мәним, дады мәним олунча.
Бајраг мәним, кәми мәним, дор мәним,
Гошун мәним, орду мәним олунча.

Поемада конфликтин ачыг шәкилдә тәзаһүр етдији сәһнә Сәфәрәли Ханла Сәмәд Беһрәнкинин үз-үзә кәлдији јердир. Бу сәһнәдә илк бахышда Сәфәрәли хан даһа фәалдыр. «Балача гара балыг» әсәрини охујуб дәһшәтә кәлән Сәфәрәли хан Сәмәдә үзүнү тутуб данышдыгҹа, биз бу өлмәз јазычынын кимлији илә даһа јахындан таныш олуруг. Сәмәд Беһрәнки дә «ган иҹи кәлән сөзү»нә көрә өлдүрүлүр. Анҹаг о вә онун Азадлыг идејасы һәмишә дирилир, һәмишә инсанлары мүбаризәјә сәсләјир.

Үмумијјәтлә, тарихи зиддијјәтләрә мүасир бахыш бүтүн бәдии әсәрләр кими поемаларын бәдии конфликтинә дә јени бир аһәнк, мүасирлик кәтирир.

1946-чы илдән сонра Иранын иртиҹа гүввәләринин Ҹәнуби Азәрбајҹандакы азадлыг һәрәкатыны боғмасы илә әлагәдар олараг бир сыра поемалар јаранды. Талејләри бир-биринә бәнзәјән, әслән Ҹәнуби Азәрбајҹандан олан Балаш Азәроғлунун, Әли Тудәнин, Мәдинә Күлкүнүн, Һөкумә Биллуринин, Исмајыл Ҹәфәрпурун ше'р вә поемаларында о илләрин ағрылы-аҹылы һадисәләри, доғма јурд һәсрәти, икијә бөлүнмүш Азәрбајҹанын ағрылары, аҹылары, вәтән өвладларынын башына кәлән мүсибәтләр өз бәдии әксини тапыр, әдәбијјатымызы јени мөвзуларла, јени инсан характерләри илә зәнкинләшдирирди. Бу шаирләр мүәјјән мә'нада өз талејләринин шаири идиләр. Б. Азәроғлунун «Әрдәбилдә бир мејдан вар» (1953), «Илк мәктуб» (1956), «Мәним ҹәбһә досталарым» (1975) Ә. Тудәнин «Әсил јолдаш» (1954), «Сәнкәрли гала» (1950), «Тонгал јаныр» (1953), «Меһабадлы тәләбә» (1955), «Доғма сәс» (1959), М. Күлкүнүн «Саваланын әтәкләриндә» (1950), «Фирудин» (1963), С. Таһирин «Намә'лум шаирин ше'р дәфтәри» (1963), «Әдаләт» (1964), «Ајрынын күндәлији (1971) вә с. поемаларында Ҹәнуби Азәрбајҹанда јашајан бачы-гардашларымызын аҹынаҹаглы һәјаты, мәишәти, онларын арзу вә дүшүнҹәләри бу вә ја дикәр шәкилдә өз әксини тапмышдыр. Әсәрләрин һамысынын бәдии конфликти иртиҹа гүввәләри илә Азадлыг фәдаиләри арасындакы бир-биринә дабан-дабана зидд мүнасибәтләрин бәдии әксидир.

«Әрдәбилдә бир мејдан вар» поемасында бәдии конфликт әзән вә әзиләнләр арасындакы мүнагишәни әкс етдирир. Әрбабын анбарларыны јарыб јохсуллара пајлајан ики нәфәри халг севир, варлылар исә онлары дар ағаҹындан асмаг истәјирләр. Анҹаг мүбаризә јохсулларын гәләбәси илә баша чатса да, бу гәләбә мүвәггәтидир.

«Мәним ҹәбһә досталарым» поемасында исә Ҹәнуби Азәрбајҹанда фашизм әлејһинә мүбаризә апаранларла фашизм тәрәфдарлары арасындакы мүбаризә характерләрин бир-биринә зидд мөвгејинин ачылмасына зәмин јарадыр. Гәзетсатан Зејни әсәрин ән мүкәммәл бәдии образыдыр.

«Әсил јолдаш» поемасында өзүнүн Тәбризә кетмәсиндән, икидләрин ганы, әзаб-әзијјәти, гәһрәманлығы һесабына милли дөвләтин јаранмасындан сөһбәт ачан шаир «Сәнкәр гала» поемасында бу дөвләти горумаг үчүн Әрк галасына чыхыб истибдад гүввәләринә гаршы мәрдликлә вурушан дөрд нәфәрдән—Шаһиндән, онун севкилиси Бәтулдан, Имран вә Рәһмәтдән сөһбәт ачыр, онларын бәдии образыны јарадыр. Дүшмәнә тәслим олмајан бу икидләр азадлыг бајрағыны Әркин үстүнә санҹыб дүшмәни ваһимәјә кәтирир, тәслим олмамаг, әсир дүшмәмәк үчүн өзләрини бирликдә галадан атыб әгидәләри јолунда шәһид олурлар. Әсәрин конфликти онларын ҹисмани өлүмү, мәғлубијјәти, мә'нәви гәләбәләри илә сона чатыр.

«Тонгал јаныр», «Меһабадлы тәләбә» поемаларынын мәркәзиндә дә ејни проблемин бәдии һәлли мәсәләси дајаныр. Фәдаиләрин Саваланын әтәкләриндә тонгал галајыб онун әтрафында азадлыг мүҹаһидләри Сәттархандан, Бағырхандан сөһбәт ачмалары истиглал күнәшинин доғулаҹағына инамы артырыр.

«Меһабадлы тәләбә» поемасында мүәллиф өз әсас гәһрәманы олан Күрд оғлуну бизә каһ тәләбә көркәмин-

дә ректорла үз-үзә кәлән, каһ голтуғундакы ичи бош ғарпызын ичиндә рәнк апарыб диварлара азадлыг шүарлары јазан, каһ бајраг әлиндә күчәләр долашан, каһ дустаг машыныны сүрүб азадлыг дөјүшчүләрини һәбсдән азад едән, өзү дә һәбсә дүшән вә с. бу кими вәзијјәтләрдә тәгдим едир.

«Намә'лум шаирин ше'р дәфтәри»ни охујанда көрүрүк ки, јохсул Бәһрам варлы гызы Мәһини севир, гызын атасы исә ону Бәһрама—лүтүн биринә вермир. Нечә дејәрләр, сосиал бәрабәрсизлик саф мәһәббәтин өнүндә кечилмәз һасара дөнүр. «Әдаләт» поемасында да мүәллиф өз әсәринин конфликтини варлы вә јохсуллар арасындакы зидд мүнасибәтләр үзәриндә гурмаға чалышыр.

«Ајрынын күндәлији» поемасында исә о тајда бир гыз севән, бибиләри о тајда, халалары бу тајда, нәнәси Араз ын о саһилиндә, анасы бу саһилиндә олан бир кәнчин талеји тимсалында шаир икијә бөлүнмүш Азәрбајчанын фачиәсини әкс етдирмәјә чалышыр.

М. Аразын «Араз ахыр» поемасынын гәһрәманы Ајры күллә С. Таһирин «Ајрынын күндәлији» поемасынын гәһрәманы Ајрынын талеји арасында бир охшарлыг вардыр.

Јахшы чәһәтдир ки, Чәнуби Азәрбајчан мөвзусунда тәкчә талеји ора илә бағлы шаирләримиз јох, гузејли гәләм саһибләримиз дә ејни јанғы илә өз сөзләрини сөјләмишләр. А. Зејналлынын «Бешләрдән бири» (1962) поемасы 1960-чы илдә Иран иртичасы тәрәфиндән Тәбриздә күлләләнмиш вәтәнпәрвәр Әјјуб Кәләнтәрли вә онун јолдашларынын хатирәсинә һәср олунмушдур. Поеманын конфликти иртича гүввәләри илә ингилабчылар арасындакы зидд мүнасибәтләри әкс етдирир. Бурада да конфликт гәһрәманын чисмани өлүмү, мә'нәви гәләбәси илә өз бәдии һәллини тапыр.

Б Ваһабзадәнин «Мәрзијә» (1984) поемасында исә «әлиндәки силаһла јох, гәлбиндәки инамла, иманла» истибдад дүнјасына гаршы вурушан, дилини, елинин азад көрмәк арзусујла мүбарзә апаран бир гызын—Мәрзијәнин һәјатындан сөһбәт ачылыр. Бу фәдакар мүәллимә мәктәбдә ушаглара ана дилиндә ше'р әзбәрләтдији үчүн ишдән говулур. О, әввәл мәктәб мүдири илә, «сапы өзүмүздән олан балта» илә, сонра Савак хәфијјәси илә үзүзә кәлир. Мәрзијә ингилаби дәрнәк јарадыр, халгы ајаға галдырыр, елә буна көрә дә һәбсхана күнчүнә атылыр. Лакин Мәрзијә охучунун јаддашында мәғлубедилмәз азадлыг символу кими јашајыр.

50-чи илләрә гәдәр јазылан Азәрбајчан поемаларында гәһрәманларын характерини мә'нәви әхлаги проблемләр, мәишәт конфликтләри зәмининдә ачмаг мејлиндән сөһбәт белә кедә билмәзди. Гуруб јарадан, синфи дүшмәнләрә гаршы барышмаз мүбаризә апаран, сосиал мүнагишәләр бурулғанында чарпышан јени инсанын мәишәтиндән, шәхси талејиндән сөһбәт ачмаг дөврүн тәләби дејилди. Бүтүн мөвзуларда өз гәләмини уғурла ишләдән, кәркин јарадычылыг ахтарышлары апаран, «сосиалист реализми үлкүсүндән» мүмкүн гәдәр, өзү дә усталыгла кәнара чыхмаға чалышан Сәмәд Вурғун Азәрбајчан јазычылары ичәрисиндә илк дәфә сырф мәишәт мөвзусуна мүрачиәт етди, гәһрәманларын характерини сосиал мүнагишәләр јох, мә'нәви-әхлаги проблемләр зәмининдә ачмаға сә'ј көстәрди. Лакин 1950—1951-чи илдә јазылан, 1952-чи илдә «Ингилаб вә мәдәнијјәт» журналында чап олунан «Ајкүн» поемасына вә онун мүәллифинә һүчум башланды. Бүтүн јениликләр бирмә'налы гаршыланмадығы кими, «Ајкүн» поемасы да партија сәнәдләри илә силаһланан әдәби тәнгидин гәзәбинә сәбәб олду. «Коммунист» гәзетинин 1952-чи ил тарихли 13 март вә 15 март нөмрәләриндә Мирзаға Гулузадәнин «С. Вурғунун «Ајкүн поемасы һаггында», Мәммәд Чәфәр Чәфәровун «Ајкүн» поемасы һаггында мәгаләләри дәрч олунду. Охучулар поеманы охумаға мачал тапмамыш әдәби тәнгид әсәр һаггында ичтимаи рә'ји формалашдырмаға чалышды. Һәр ики мүәллиф Сәмәд Вурғуну реализмдән узаглашмагда, сосиалист һәјат тәрзини тәһриф етмәкдә күнаһландырырды. Тәнгидчиләр шаирә елә гәзәблә һүчум едирдиләр ки, куја Әмирханын вә Ајкүнүн мәнфи чәһәтләринин сәбәбкары елә мүәллифин өзүдүр. Совет мәктәбиндә тәрбијә алан кәнчләрин характериндә мәнфи чәһәтин олмасы әдәби тәнгиди тәәччүбләндирирди. С. Вурғунун образлары мүсбәт вә мәнфи чәһәтләри илә бирликдә, чанлы инсан кими көстәрмәк мејлини тәнгидчиләрин гәзәблә гаршыламасы һеч дә тәсадүфи дејилдир. Дөврүн тәләби илә, партија сәнәдләринин дигтәси илә отуруб дуран әдәби тәнгиди сәнәткарлыг мәсәләләриндән, характерләрин ачылмасы јолларындан даһа чох әдәби гәһрәманларын сосиалист чәмијјәтинә лајиг олуб олмамасы мәсәләси дүшүндүрүрдү.

Әсәрин бәдии конфликти бир-бирини севән, лакин характерләри бир-биринә ујғун кәлмәјән әр-арвад, Әмирхан вә Ајкүн арасындакы мүнагишәләри әкс етдирир. Әрлә арвад арасындакы илк мүнагишә Әмирханын тә'јинаты рајона вериләндә башлајыр. Ајкүн тәһсилини ја-

рымчыг гојуб рајона кетмәк истәмир. Анчаг мәһәббәти хатиринә Әмирхана күзәштә кедир ки, бурада бир гадын кими онун характеринин јени бир чизкиси үзә чыхыр. Онларын арасында икинчи мүнагишә Әмирхан сәнәтиндән әл чәкәндә баш верир. Ајкүн ону мәзәммәт едир, сонра да тәһсилини давам етдирмәк истәдијини билдирир. Әмирхан она истеһзајла чаваб верир:

...чох гәрибә иштаһан вардыр,
Јер үзүндә һансы гадын де бәстәкардыр?

Лакин Ајкүн «гылынч кими гына кирмир», мәктәбә кедиб тәһсилини давам етдирир. Ишиндән, сәнәтиндән сојујан Әмирхан исә кефә, јејиб-ичмәјә гуршаныр ки, бу да конфликтин кетдикчә дәринләшмәсинә зәмин јарадыр.

—Нә вар јенә? Гашгабағын јерлә сүрүнүр.
Јетимләрин башдан ашыб, ја өләнин вар?
—Хејир, сәнин көзләринә елә көрүнүр,
Чыртыг вуруб ојнамаз ки, «хошбәхт» оланлар.
—Билирсәнми нә вар, ашна! Ачыг данышаг.
Мән кишнјәм, кәзәчәјәм истәдијим тәк.

Бу мүнагишәдә дә әринин чатышмајан чәһәтләрини үзүнә дејән, онун кобуд давранышындан үрәји јаралачан Ајкүн онун күнаһларыны бағышлајыр. Лакин бир күн онлар јенә «гылынч кими үз-үзә кәлирләр. Нәһајәт, Ајкүн өз көрпәсини дә көтүрүб евдән чыхмаға мәчбур олур. Бундан сонра конфликт дахили планда, һәр ики гәһрәманын дүшүнчәләриндә дахили мүнагишә шәклиндә давам едир вә нәһајәт, бәдии һәллини тапыр. Һәр ики гәһрәман ајры-ајрылыгда өз сәнәтиндә јүксәлир вә бу мә'нәви-әхлаги тәкамүл онлары јенидән бир-биринә говушдурур. Конфликтин мәһз бу чүр бәдии һәлли дә о дөвр әдәбијјаты үчүн характерик иди. Әсәрдәки Не'мәт-Әмирхан, Ајкүн-Елјар, Әмирхан-Елјар хәтти дә әсас конфликтин уғурлу бәдии һәллинә хидмәт едир. Б. Ваһабзадә демишкән, шаир гәһрәманларынын дахили аләмини, онларын психоложи сарсынтыларыны, мә'нәви вә руһи әзабларыны көстәрмәк јолу илә кетмишдир[1]. Бүтүн бунлар исә поеманын бәдии дәјәрини артырмыш, образларын дахили аләмини даһа дәриндән ишыгландырмаг васитәсинә чеврилмишдир.

Поемаларын мәркәзиндә мә'нәви-әхлаги проблемләрин гојулмасы әлли, алтмышынчы илләр поезијасы үчүн

[1] Бәхтијар Ваһабзадә. Сәмәд Вурғун. Бакы, Азәрнәшр, 1968, сәһ. 206.

даһа характерик иди. Бу илләрдә инсанларын мә'нәви аләминдәки дәјишикликләри әкс етдирмәк, шәхсијјәтин фәрди дүнјасына нүфуз мејли олдугча күчләнмиш, епик поезија мүәјјән мә'нада мә'нәви-әхлаги ахтарышлар дөврү кечирмишдир. Әкәр әллинчи илләрә гәдәр С. Вурғунун «Ајкүн» поемасындан башга аилә-мәишәт мөвзусунда кениш епик әсәрләрә раст кәлмәк мүмкүн дејилдисә, сонракы илләрдә бу мөвзуда јазылмыш поемалар чохлуг тәшкил едирди. Өзү дә бу поемаларда «Ајкүн» ән'әнәсинин давамы өзүнү көстәрмәкдә иди.

«Өз мәнбәјини «Ајкүн» чешмәсиндән көтүрән»[1] мүвәффәгијјәтли поемаларда мәсәләнин јени аспектдә гојулушу, характерләрин ачылмасы үчүн јени васитәләр ахтарылмасы, үмумијјәтлә, сәнәткарларын үслуб фәрдијјәтинә садиглији ән'әнәви мөвзуда јазылмыш бу әсәрләрин мүвәффәгијјәтини тә'мин етмишдир.

Поемаларда фәрдин характеринин ичтимаи һадисәләр, ичтимаи әхлаг контекстиндә сәчијјәләндирилмәси тәгдирәлајигдир. О заман дөврүн тәләби илә Чинкиз Һүсејнов мүасир әдәбијјатда әхлаги конфликтин тәһлилини јалныз партијанын јүксәк кејфијјәт вә иш үсулу, инсан тәрбијәси, бөјүк сосиал мәсәләләри бачарыгла һәлл етмәк, чәмијјәтин зиддинә, гејри-әхлаги һадисәләр әлејһинә апардығы мүбаризә контекстиндә долғун вә методоложи чәһәтдән дүзкүн ола билмәсиндә көрүрдү[2]. Бу илләрдә партија јенә дә әлини әдәбијјатын үстүндән чәкмәмишди.

Әлбәттә, чәмијјәтдә јашајыб онун әхлаг нормаларындан кәнарда дајанмаг мүмкүн дејилдир. Шәхсијјәт нә гәдәр өз фәрди дүнјасына гапылса да, чәмијјәт орбитиндән кәнара чыха билмир. Башга сөзлә, инсанын характерини, дөврүмүзүн әхлаги-етик проблемләрини, мүасирләримизин һәјатыны, онларын мәишәтини ичтимаи һадисәләрдән тәчрид едилмиш шәкилдә тәсәввүр етмәк имкан харичиндәдир.

Мә'нәви-әхлаги мөвзуда јазылмыш поемаларын һамысыны жанрын тәләбләри бахымындан уғурлу сајмаг олмаз. Әдәби тәнгид бу поемаларын нөгсаныны, әсасән, ичтимаи һадисәләрдән, мүһитдән, коллективдән тәчрид

[1] Гасым Гасымзадә. «Ајкүн» вә онун поезијамызда мөвгеји. Ашыг көрдүјүнү чағырар. Бакы, 1969, с. 137.
[2] Ч. Гусейнов. Нравственные конфликты в современной советской литературе. Методологические проблемы современной критики. М., 1976, с. 174.

едилмиш шәкилдә көтүрүлмәсиндә[1], сечилән образларын тәсвир олунан һәјатын сәнәт вә сәнәт адамлары даирәсиндә һәрләнмәсиндә[2], мәһдуд мөвзу чәрчивәсиндән кәнара чыха билмәмәкдә, шаирләрин даһа чох барышдырычы хәтт көтүрәрәк әр-арвад арасында нәјин баһасына олурса олсун сазиш јаратмаға чалышмаларында[3] көрүрдү. Бу әсәрләрин бир чохунун зәиф чыхмасынын сәбәбини мәишәт мөвзусунун мәһдудлуғунда јох, инсанларын һәјат шәраитини, аилә мүнасибәтләрини өјрәнмәдән, кәркин јарадычылыг ахтарышлары апармадан ән'әнәви сүжетә алудәчилик көстәрән шаир исте'дадынын зәифлијиндә ахтармаг лазымдыр. Бә'зи шаирләр «Ајкүн» поемасынын мәркәзиндә гојулан вә өз јүксәк бәдии һәллини тапан проблемләр орбитиндән кәнара чыха билмәмишләр. Лакин бир мәсәләни дә гејд етмәк вачибдир ки, «Ајкүн»ә охшарлыг бу поемаларын әсасән заһири тәрәфинә, структур формасына аиддир. Белә ки, бу әсәрләрдәки конфликт әксәр һалда ән'әнәви үчлүк арасында чәрәјан едиб өз бәдии һәллини тапырды. Характерләрә кәлдикдә исә, онлар бир-бириндән мүәјјән фәрди чәһәтләри илә сечилирдиләр. Талеләриндә мүәјјән охшарлыглар олса да, биз Һатәми («Изтирабын сону»), Илгары («Мәһәббәт поемасы»), Гијасы («Илк мәһәббәт»), Зүлфүгары («Күчлү ахын») Әмирханла («Ајкүн»); Шаһназы («Изтирабын сону»), Нәркизи («Мәһәббәт поемасы») Мәрјәми («Илк мәһәббәт»), Көзәли («Күчлү ахын») Ајкүнлә («Ајкүн») ејниләшдирә билмәрик. Лакин бунунла биз демәк истәмирик ки, адларыны чәкдијимиз сурәтләрин һамысы мүкәммәл инсан характерләри сәвијјәсинә јүксәлмишләр. Бу поемаларын һәрәсинин өзүнәмәхсус мәзијјәтләри олдуғу кими, нөгсанлары да вардыр. Һәтта сурәтләрин бә'зиләри епизодик образ тә'сири бағышлајыр. Мәсәлән, Нәркиз, Гијас вә с.

Аилә-мәишәт мөвзусунда јазылмыш әсәрләрдә конфликт мүәјјән мә'нада кизли характер дашыјыр. Көрүнүр, «Ев бизим, сирр бизим» аталар сөзү дә елә белә јаранмајыб. Аилә мүнасибәтләри мүәјјән мә'нада ајсберги хатырладыр. Әрлә арвад арасындакы наразылыг өзүнү бирдән-бирә көстәрмир; јаваш-јаваш, заһири меһрибанчылыг, нәзакәт пәрдәси алтында чәрәјан едән дахили мүнагишә әтә-гана долмаға башлајыр вә нәһајәт, кулминасија нөгтәсинә чатыр. Һадисәләрин инкишафы көстәрир ки, бу нөгтәдән сонра керијә јол јохдур. Лакин әдәби тәнгидин гејд етдији кими бә'зи әсәрләрдә гәһрәманлары тәрбијә етмәк, онлары јенидән аиләјә гајтармаг јолу әсас көтүрүлмүшдүр. Белә әсәрләрә мисал олараг, Б. Ваһабзадәнин «Изтирабын сону», Һ. Арифин «Мәһәббәт поемасы, И. Кәбирлинин «Илк мәһәббәт» поемаларыны көстәрә биләрик. Лакин бу чәһәт бизим бүтүн поемаларымыз үчүн хас дејилдир. Ә. Кәримин «Илк симфонија» (1956), А. Бабајевин «Елоғлумун поемасы» (1957), М. Раһимин «Өкеј ана» (1957), Д. Ордубадлынын «Күчлү ахын» (1957), Ә, Күрчәјлынын «Заманын һөкмү» (1957), «Мәним мәһәббәтим» (1961), А. Зејналлынын «Фыртына» (1962), Ф. Меһдинин «Өмүр тәзәләнир» (1960—1961), М. Аразын «Паслы гылынч» (1964), Һ. Мәммәдин «Јоллар ајрычында (1965) поемаларында характерчә, һәјата бахыш нөгтеји-нәзәриндән бир-бириндән сечилән, бир-бирини баша дүшмәјән вә ја баша дүшмәк истәмәјән гәһрәманлар арасында јараныб критик нөгтәјә чатан конфликт әрлә арвадын, севкилиләрин бир-бириндән ајрылмасы илә өз бәдии һәллини тапыр.

Гәһрәманларын һәјатында силинмәз изләр гојан бу һадисәләр чох заман онлардан һансы бирининсә бурахдығы сәһвләрлә әлагәләндирилир, мә'нәвијјатча саф, бурахдығы сәһвин маһијјәтини анлајан гәһрәманлар дәрин пешиманчылыг һисси кечирирләр. Дүшдүкләри психоложи вәзијјәт бу гәһрәманларын характериндәки ән кизли, ади вахтларда өзүнү бирузә вермәјән чәһәтләрин үзә чыхмасына зәмин јарадыр. Никары (Ә. Кәрим, «Илк симфонија»), Хатирәни (Ә. Күрчәјлы, «Хатирә»), Көзәли (А. Зејналлы, Фыртына») беләләринә мисал көстәрмәк олар.

Аилә-мәишәт конфликтләриндә барышдырычылыг јолу тутмаг, јахуд әксинә, характерчә бир-биринә тамамилә зидд олан адамларын ајрылмаларыны көстәрмәк поемаларын мүвәффәгијјәтини, јахуд уғурсузлуғуну тә'мин едән чәһәтләр дејилдир. Мәсәлә гојулан проблемин нә шәкилдә өз бәдии һәллини тапмасында, һадисәләрин сона чатмасы үчүн нечә психоложи зәмин һазырланмасындадыр.

Сүжетин инкишафы бахымындан, һабелә гәһрәманлар талечә бир-биринә охшасалар да, «Изтирабын сону» поемасы истәр әһатәлилијинә, истәрсә дә характерләрин биткинлијинә, онларын дахили динамикасына көрә «Мәһәббәт поемасы»ндан да, «Илк мәһәббәт»дән дә сечилир.

[1] Бах: «Азәрбајчан»., 1958, № 4, с. 194.
[2] Бах: «Азәрбајчан», 1958, № 5, с. 212—213.
[3] Бах: «Азәрбајчан», 1959, № 2, с. 201—202.

«Әсәрдәки («Изтирабын сону» поемасындакы—Р. Ј.) зиддијјәт мүһүм ичтимаи мә'на дашыјан зиддијјәт сәвијјәсинә галхмамышдыр»[1] фикри илә разылашмырыг. Әввәлән, «зиддијјәт зиддијјәт сәвијјәсинә галхмамышдыр» јох, зиддијјәт бәдии конфликт сәвијјәсинә галхмамышдыр» дејилсә, даһа дүзкүн оларды. Икинчиси, аилә мүнагишәләриндә ачыг-ашкар өзүнү көстәрән ичтимаи конфликт ахтармаг дүзкүн дејилдир.

Ағасәф Ахундовун «Һәјат нәғмәләри» адлы мәгаләсиндә дә Б. Ваһабзадәнин «Изтирабын сону» поемасынын бәдии конфликти дүзкүн мүәјјәнләшдирилмәмиш, мүәллиф бир-биринә зидд ики мүлаһизә ирәли сүрмүшдүр. «Онларын (Шаһназла Һатәмин—Р. Ј.) мә'нәви аләмләри, зөвгләри арасындакы чидди фәргләр «Отелло» фачиәсинә тамаша заманы мејдана чыхыр вә аиләдә илк наразылыг, инчикликләр бурадан башлајыр»—дејән мүәллиф даһа сонра јазыр: «Әслиндә Һатәмлә Шаһназын характерләри арасында чидди фәргләр јохдур»[2].

Өз естетик идеалыны, әсасән, характерләрин дахили мәнтиги илә ифадә етмәјә чалышан мүәллиф гәһрәманларын характериндәки мә'нәви-әхлаги сафлашма просесини орижинал васитәләрлә әкс етдирмәјә мүвәффәг олуб. Поемада М. Ә. Сабирин «Нәдамәт вә шикајәт» ше'риндәки шаир әрлә ону баша дүшмәјән арвад арасындакы мүнагишәнин јени тәзаһүр формасы кими өзүнү көстәрән конфликт Күлпәри хәттинин мејдана чыхмасы илә даһа да кәскинләшир. Бу исә өз нөвбәсиндә Һатәмин мә'нәви дүнјасындакы ики «мән»ин дахили мүнагишәсинә тәкан верир. Шаһназ «Нәдамәт вә Шикајәт» ше'ринин гәһрәманындан мәдәни сәвијјәчә мүгајисә олунмајачаг дәрәчәдә фәргләнсә дә, һәјат јолдашы Һатәмин характериндәки сәнәткар гәрибәликләрини баша дүшә билмир. Көзләрини «сәнәткар худбинлији тутмуш» Һатәм исә өз нөвбәсиндә Шаһназдан инчә, дәрин һиссләр умур. «Отелло» тамашасында илк дәфә өзүнү бирузә верән зөвг ајрылығы кетдикчә дәринләшиб бир-бирини баша дүшә билмәјән әрлә арвад арасында мүнагишәјә чеврилир.

Сәнәтин јолу һәмишә зигзаглы, кешмәкешлидир. Она көрә ки, һәгиги сәнәт һәмишә кечилмәмиш јолларла кетмәли олур. Онун сахта сәнәтлә мүбаризәси һәмишә мөвчуддур. Ә. Кәримин «Илк симфонија», А. Бабајевин «Елоғлумун поемасы», И. Кәбирлинин «Адсыз адам» әсәрләриндә бәдии конфликт, әсасән, һәгиги исте'дадла сәнәтә јүнкүл әјләнчә, шөһрәт, газанч мәнбәји кими баханлар арасында кедир. Гәһрәманларын мәишәтијлә бағлы конфликтләр исә һәм бу әсас конфликтин долғунлашмасына, һәм дә характерләрин әтрафлы ачылмасына шәраит јарадыр.

Илһам вә Азад бәстәкар («Илк симфонија»), Елјар вә Фәхри («Елоғлумун поемасы») рәссамдыр. Өз фәрди хүсусијјәтләри илә бир-бириндән сечилән бу кәнчләрин һәјата бахышы, естетик идеаллары мүхтәлифдир. Әкәр Илһам вә Елјар көзәл сәнәт нүмунәләри јаратмағын чәтинлијини дәрк едәрәк әзаблы јарадычылыг ахтарышлары јолуну тутурларса, асанлыгла шөһрәт газанмаг истәјән Азад вә Фәхри јарадычылыг һагда дүшүнмәкдән чох исте'дадлы сәнәткарлары јолдан салдырмаг, онларын исте'дадыны мәһв етмәк һаггында фикирләширләр.

«Илк симфонија» әдәби тәнгидин диггәтини чәлб едән әсәрләрдәндир. Азәрбајчан поезијасы һаггында јазылмыш мәгаләләрин әксәријјәтиндә бу поеманын мәзијјәтләриндән сөһбәт ачылмыш, поемада «гәһрәманын инкишаф јолунун лирик-психоложи тәһкијјә јолу илә көстәрилмәси»[1], «Илк симфонија»нын бәдии формасынын јенилији вә аһычылығы чәһәтдән, һәлл едилән мәсәләнин маһијјәти е'тибарилә дигәтти чәлб етмәси»[2], «шаирин (Ә. Кәримин—Р. Ј.) гәһрәманларын характерини чох орижинал тәрздә ачыб көстәрмәси»[3] гејд олунмушдур.

Поеманын сүжети олдугча садәдир, лакин бурада һадисәдән чох онун гәһрәманда доғурдуғу әһвали-руһијјә өз әксини тапмышдыр. Характерләрин дахили динамикасы, гәһрәманларын кечирдији психоложи кәркинлик анлары әсәрдәки драматизми, һадисәләрин емосионаллығыны артырмышдыр. Сәнәт јолларындакы чәтинликлә шәхси һәјатдакы чәтинлијин, нараһатчылығын вәһдәтдә верилмәси, гәһрәманларын дахили аләмини мүхтәлиф истигамәтләрдән ишыгландырмаг сә'ји характерләрин мүкәммәллијини тә'мин етмишдир.

Ики бәстәкар арасындакы конфликт дәринләшдикчә мүхтәлиф характерли гәһрәманларын дахили аләми ишыгланыб ајдын көрүнүр. Мә'лум олур ки, Азадын сә-

[1] Пәнаһ Хәлилов. Конфликт вә онун бәдии һәлли. «Әдәбијјат вә инчәсәнәт», 9 ијун 1957-чи ил.

[2] Ағасәф Ахундов. Һәјат нәғмәләри, «Азәрбачан», 1962, № 8, с. 208.

[1] Мәммәдәли Әскәров. Кәнч шаирин илк поемасы. «Азәрбајчан», 1958, с. 211.

[2] Мәс'уд Вәлијев. Јени поемаларымыз, «Азәрбајчан», № 4, с. 206.

[3] Мәммәд АРИФ. Азәрбајчан совет ше'ри. «Азәрбајчан», 1959, с. 200.

нәтиҹиндәки чылызлыг, натамамлыг, бајағылыг онун шәхсијјәтиндәки кичиклијин, истеʼдадсызлығын инʼикасы имиш вә бу хырдалыг Илһамын шәхсијјәтиндәки бүтөвлүклә үз-үзә кәлир. Илһамла Азады мүгајисә едән Мәсʼуд Әлиоғлу јазыр: «Илһам сәнәт аләминә кәнддән кәлмишдир. Буна көрә дә мүвәггәти мәғлубијјәтә мәʼруз галса да, батмыр, үзә чыхыр, јүксәлир... Азад исә сүнʼи аләмдән, гондарма нәзәријјәләрдән кәлмишдир»[1].

Тәнгидчинин Азад образы һаггында сөјләдикләринә, әсасән, биз дә шәрикик. Лакин Илһамын бу мүбаризәдә «батмамасынын», «үзә чыхмасынын», јүксәлмәсинин сәбәбини онун кәнддән кәлмәси илә изаһ етмәк биртәрәфли мүлаһизәдир. О, шәһәрдә дә бөјүјүб адлы-санлы бәстәкар ола биләрди. Әкәр тәнгидчи «кәнддән» сөзүнүн јериндә «һәјатдан» сөзүнү ишләтсәјди, онда бу мүлаһизәјә еʼтираз јери галмазды.

«Елоғлумун поемасы»нда конфликт, әсасән, дахили пландадыр. Өз мәнбәјини гәһрәманларын һәјата, сәнәтә мүнасибәтиндән, онларын зидд әхлаги идеалларындан көтүрән бу мүнагишә заһири меһрибанчылыг, достлуг пәрдәси алтында ҹәрәјан едир. Елдар-Дилруба хәтти исә бир тәрәфдән конфликтин чохшахәлилијини көстәрирсә, дикәр тәрәфдән гәһрәманларын мәʼнәви-әхлаги кејфијјәтләри илә даһа јахындан таныш олмаг имканы јарадыр. Елјарла Фәхри арасындакы мүнагишә исә мәһәббәт, аилә мәсәләләри илә бағлы олса да, бу конфликтләрин һәр икиси, әсасән, ејни мәнбәдән гидаланыр. Лакин әсәрдәки Елјар-Фәхри, Елјар-Дилруба арасындакы конфликт өз лазыми бәдии һәллини тапа билмәмишдир. Гәһрәманын мәʼнәви гәләбәси кифајәт гәдәр әсасландырылмадығындан, о, Фәхри вә Дилбураја нисбәтән пассив көрүнүр. Мүәллиф Елјары фәал мүбаризәјә гошмаг əвəзинә, јахасыны биртәһәр Фәхрәддин вә Дилрубадан гуртармыш гәһрәманыны кәндә апарыр ки, бу да әсәрдәки драматизми хејли дәрәҹәдә зәифләдир.

Габилин «Меһпарә» (1954—1957) поемасында һәјатын астанасына јени гәдәм гојан јенијетмәләрин романтика илә, кәнҹлик гајғылары илә долу һәјаты, онларын арзу вә дүшүнҹәләри өз бәдии инʼикасыны тапмышдыр. Мүәллиф кәнҹлик илләрини тәрәннүм етмәкдән чох бир-биринин мәнтиги давамы олан епик лөвһәләр васитәси илә гәһрәманларын һәјатыны, һадисәләрин инкишафы илә бағлы олараг, онларын һәјат тәҹрүбәсинин артмасыны, характерләринин формалашмасы просесини әкс етдирмәк јолу илә кетмишдир. «Габил һеч бир сүнʼилијә јол вермәдән сурәтләрин психолокијасыны, һадисәләрин тәбии инкишафы илә әлагәдар олараг онларда әмәлә кәлән дәјишикликләри әкс етдирмәјә чалышыр. Сурәтләрин дахили аләминин тәсвири илә охуҹуну әлә алыр, инандырыр»[1].

Шаир орта мәктәби јениҹә битирмиш бир гызын— Меһпарәнин характериндәки сәмимијјәти, тәмизлији, сафлығы, дүзлүјү, хошбәхт һәјат арзуларыны Мәһарәтин характериндәки заһири нәзакәт пәрдәси алтында кизләнмиш сахтакарлыг, һијләкәрлик, егоистлик, хәбислик, Дон-Жуанлыгла үз-үзә кәтирир. Алдадыб ләкәләдији тәмизлик—Меһпарә—үзәриндә өз гәләбәсини нүмајиш етдирмәк мәгсәдијлә ону тәһгир едән хәбислијин—Мәһарәтин—мәʼнәви сафлыг—Һејдәр—јумруғујла вурулуб јерә сәрилмәси илә өз бәдии һәллини тапыр. Бу мәʼнада Мәһарәтлә Һејдәр арасындакы конфликтә јалныз ејни гызы истијән ики рәгиб арасындакы зиддијјәтин инʼикасы кими бахмаг дүзкүн олмазды. Ҹәмијјәтә, һәјата, мәһәббәтә мүнасибәт еʼтибарилә бир-бириндән сечилән, характерҹә бир-биринә дабан-дабана зидд олан Мәһарәт вә Һејдәр, еләҹә дә онларын тәмсил етдикләри инсанлар арасында барышмаз мүбаризә һәмишә мөвҹуддур. Мәһарәтин характери бизим ҹәмијјәтин иҹтимаи әхлаг нормаларына тамамилә зидд олдуғу үчүн онунла мүбаризә һәм дә иҹтимаи мәзмун кәсб едир. Лакин әдәби тәнгидин гејд етдији кими, поемада рәгиб (Мәһарәт Р. Ј.) ајыг, актив, галанлар исә (Һејдәр, Меһпарә—Р. Ј.) садә, пассив, авамдырлар, буна көрәдир ки, хејир шәри үстәләмкдәнсә, шәр хејири үстәләјир»[2]. Конфликтин бу ҹүр бәдии һәлли «Меһпарә» поемасындакы драматизми хејли дәрәҹәдә зәифләдир.

Ә. Күрчајлынын «Заманын һөкмү» (1957) вә Ф. Меһдинин «Өмүр тәзәләнир» (1960—1961) поемаларынын мәркәзиндә дајанан конфликт шәхсијјәтәпәрәстиш илләриндәки реал һәјати зиддијјәтләри әкс етдирир. Бу әсәрләр аилә-мәишәт мәсәләләринә һәср олунсалар да, иҹтимаи мүһитин образларын фәрди талејинә тәʼсири поемаларда ачыг-ајдын һисс олунур. Чәтин шәраит, ағыр илләр гәһрәманларын һиссләрини сынаға чәкир, онларын характериндәки кизли ҹәһәтләри үзә чыхарыр. Н. Думбадзенин сөзләри илә десәк, јени вәзијјәтдә гәһрәманла-

---

[1] Мәсʼул Әлиоғлу. Амал вә сәнәт. Бакы, Јазычы, 1980, с. 180.

[1] Гулу Хәлилов. «Әдәбијјат вә инҹәсәнәт», 31 мај 1958-чи ил.

[2] М. Ҹәфәр. Һәјат һадисәләринә мүнасибәт мүһүм шәртдир. «Әдәбијјат вә инҹәсәнәт», 13 феврал 1960-чы ил.

рын характериндә јени кејфијјәтләр өзүнү көстәрир, гәһрәманын о вахта гәдәр јатмыш јени «мән»и ојаныр[1].

Ханмурад («Заманын һөкмү») вә Надирин («Өмүр тәзәләнир») талеји арасында бир јахынлыг вардыр. Әсир дүшдүкләри үчүн онларын өзләри вә аиләләри елин көзүндән дүшүр. Атасына көрә Елдар Ханмурадын гызы Гончадан («Заманын һөкмү») үз дөндәрдији кими, сатгын арвады олмағын дәһшәтләрини көзүјлә көрән, чамаатын бу аиләјә икраһла бахдығыны һисс едән Рәнанын анасы да (мүәллиф нәдәнсә бу гадына ад вермәјиб) чыхыш јолуну Надири («Өмүр тәзәләнир») атыб башгасына әрә кетмәкдә көрүр. Ханмурад вә Надир мә'нәви бәраәт газананда Елмар кими, Надири тәрк етмиш һәјат јолдашы да дәрин пешиманчылыг һисси кечирир. Лакин Надирлә гуру чөрәк кәсәндә дә өзүнү хошбәхт санан, интизарла онун јолуну көзләјән гадынын әрини вә гызыны атыб башгасына әрә кетмәси психоложи чәһәтдән лазыми сәвијјәдә әсасландырылмајыб. Әкәр о, јелбејин, јүнкүл сәадәт ахтаран гадын олсајды, һеч әринин јолуну көзләмәзди дә.

Һәр ики әсәрдә мә'нәви-әхлаги планда давам едән конфликт һаггын, әдаләтин гәләбәси илә өз бәдии һәллини тапыр.

А. Зејналлынын «Фыртына» (1962) поемасындакы Кәрај—Көзәл-Мө'тәбәр хәтти Ч. Чаббарлынын «Ајдын» әсәриндәки Ајдын-Күлтәкин-Дөвләт бәј хәттини јадымыза салса да, поемада мә'нәви-әхлаги проблемин јени аспектдә гојулушу диггәти чәлб едир. Әсәрин журнал вариантында барышдырычылыг јолунун тутулмасы кәркинләшән хәтт үзрә инкишаф едән конфликтин зәифләмәсинә сәбәб олмушдур. Китаб вариантында исә конфликтин бәдии һәлли һадисәләрин үмуми инкишафындан доғдуғу үчүн даһа тәбии вә ибрәтамиздир.

Көзәллә Кәрај арасындакы конфликт, һәр шејдән әввәл, әрин өз чаван арвадыны бир нөв унутмасындан, она гаршы диггәтсизлијиндән, иш, вәзифә ад-сан, шан-шөһрәт арзусујла јашамасындан ирәли кәлирсә, дикәр тәрәфдән үчүнчү бир адам—Мө'тәбәр әсасән дахили пландa, психоложи характер дашыјан әрлә арвад арасындакы мүнагишәни даһа да кәркинләшдирир вә нәтичәдә чаван аиләнин дағылмасына шәраит јараныр.

[1] Н. Думбадзенин јарадычылыг е'малатханасында. Коба Имадашвилинин сөһбәти». «Вопросы литературы», 1978, № 1. — Ситат «Азәрбајчан» журналынын 1980-чи ил, 5-чи нөмрәсиндән көтүрүлүб, с. 203.

Поеманын «Фыртына» адландырылмасы тәкчә гәһрәманларын дәниздә далғаларла үз-үзә кәлмәләри илә әлагәдар дејилдир. Символик характер дашыјан «Фыртына» сөзү ичтимаи әхлаг нормаларына риајәт етмәјән, ону кобуд сурәтдә позан Мө'тәбәрләрә гаршы чәмијјәтин гәзәбини, нифрәтини ифадә етмәк бахымындан мә'налыдыр.

Гысганчлыг нәтичәсиндә әрлә арвад арасында јаранан мүнагишәнин аиләнин дағылмасы илә нәтичәләнәси, еләчә дә өкеј ананын фитнәләри әдәбијјатымыз үчүн јени мөвзу олмаса да, М. Раһимин «Өкеј ана» (1957) поемасында бу мөвзу чох мүһүм мә'нәви-әхлаги проблем сәвијјәсинә галдырылмышдыр.

Әсәрин мәркәзиндә атасы илә анасынын ајрылмасы, евә өкеј ананын кәлмәси нәтичәсиндә әзаб-әзијјәтә дүчар олуб, фачиәли сурәтдә өзүнү јандыран мә'сум бир гызын—Күләрин талеји дајаныр.

Имзасыз мәктубларын тә'сири илә јараныб аиләнин дағылмасы илә сона јетән әрлә арвад—Поладла Рә'на арасындакы мүнагишә өкеј ана—Дүрданә илә Рә'нанын гызы Күләр арасындакы конфликтин башланмасы үчүн зәмин јарадыр. Оғулла ананын (Полад, Әсмәт) наразылығы да бу әсас конфликтдән төрәјир. Беләликлә, әсәрин бәдии конфликти тәмизлик вә мәс'умлугла хәбислик вә рәһмсизлик арасындакы зидд мүнасибәтләрә әкс етдирир.

Поемаларда аилә-мәишәт мүнагишәләрини әкс етдирән бәдии конфликт гәһрәманларын характерини ачмаг васитәсинә чеврилир.

Мә'нәви-әхлаги проблемләрин јени аспектдә гојулушу вә бәдии һәлли Бәхтијар Ваһабзадәнин «Атылмышлар» (1976—1978) вә Нәриман Һәсәнзадәнин «Кимин суалы вар» (1983) поемалары үчүн даһа характерикдир. Биринчи поемада гәһрәманларын характери даһа чох дахили мүнагишә зәмининдә ачылыр. «Кимин суалы вар» поемасында исә образлар арасындакы конфликт өн плана кәтирилир, әсәрин мәркәзиндә мә'нәви-әхлаги проблемләрин бәдии һәлли мәсәләси дајаныр.

Конфликтин хејирхаһлығы тәмсил едән гүтбүндә дајанан Илһамы ашағыдакы мәсәләләр дүшүндүрүр: нә үчүн мүһазирәләриндә һагдан, әдаләтдән дәм вуран бә'зи професорларын сөзләри илә ишләри бир-биринә дүз кәлмир? Нә үчүн өз алын тәри илә јүксәлән истe'дадларын гаршысында гырмызы, вәзифәли, мүәјјән нүфуза малик шәхсләрин исте'дадсыз өвладларынын гаршысында исә јашыл ишыг јаныр? Нә үчүн јохсул, лакин мә'нәвијјатча саф бир гызла аилә һәјаты гурмаг гәбаһәт, вар-

дөвләтли, архалы бир гызла евләнмәк исә шәрафәт сајылыр? Нә үчүн әсл күнаһкара көзүн үстә гашын вар дејән олмур, анҹаг онун бәдхаһ әмәлләри нәтиҹәсиндә бәднам олан мәс'ум гыз әхлагсыз адыјла институтдан хариҹ едилир?

Охуҹу бүтүн бу «нә үчүн»ләрин ҹавабыны әсәрдәки бир-бири илә мәнтиги сурәтдә бағланан һадисәләрдә тапыр. Поеманын мәркәзиндә дөвр үчүн мүһүм мә'нәви-әхлаги мүнагишә дајаныр. Бу конфликт јетимчиликлә, һалал зәһмәтлә бөјүјән, өз исте'дады илә учалан Илһам вә атасына көрә тәләм-тәләсик габаға чәкилән, бәхти өзүндән тез доғуланларын нүмајәндәси Әдаләт арасындакы зидд мүнасибәтләри әкс етдирир.

Ә'ла гијмәтләрлә али мәктәби битирән Илһам нәшријјатда корректор, китаб үзү ачмамыш Әдаләт исә шө'бә мүдири ишләјир. Мүвәффәгијјәтлә диссертасија мүдафиә едән Илһама ихтисасы үзрә иш вермирләрсә, аспирантураја гәбул имтаһанындан кәсилән Әдаләт һәмин кафедраја дәрс демәјә дә'вәт олунур. Доғрудур, чох заман исте'дадларын јерини архалы исте'дадсыз тутур, лакин бу һәлә һәгиги исте'дадын мәғлубијјәти дејилдир. Һәгигәт әјилсә дә, сынмыр. Мә'нәви гәләбә газаныр.

Н. Һәсәнзадә өз гәһрәманларыны мүсбәт вә мәнфи дејә ики гүтбә ајырмамыш, онларын характериндәки һәм јахшы, һәм пис ҹәһәтләри гаршылыглы вәһдәтдә көтүрмүш вә бeләликлә дә образларын ҹанлы, колоритли чыхмасына наил олмушдур. Лакин әсәрдәки һадисәләр, мараглы бәдии мәгамлар әввәлдән ахыра кими көстәрир ки, Илһамла Әдаләтин, онун атасынын характери бир-биринә дабан-дабана зиддир. Әсәрин сонунда мүәјјән мә'нада барышдырычылыг јолунун тутулмасы, бизҹә, поеманын јүксәлән хәтт үзрә инкишаф едән, кетдикҹә кәркинләшән бәдии конфликтинин зәифләмәсинә сәбәб олур.

Поемадакы һадисәләр, әсасән, мүраҹиәт интонасијасы илә нәгл едилир. Илһам каһ үзүнү профессора, каһ Әдаләтә тутараг өтән күнләри индики ағылла саф-чүрүк едир, кәлдији гәнаәтләри онларын үзүнә сөјләјир. Әсәрин дикәр гәһрәманлары да бу үсулдан истифадә едирләр.

А. Глушко конфликти фәрдин әхлаги кејфијјәтләрини мүәјјәнләшдирмәјә көмәк едән мәһәк дашына бәнзәдир[1]. Доғрудан да, башга әсәрләрдә олдуғу кими, XX әсрин икинҹи јарысында јаранан Азәрбајҹан поемаларында да мә'нәви-әхлаги мүнагишә бир мәһәк дашы кими образларын характерини ачмаг ме'јарына чеврилир.

---

[1] Бах: Современный литературный процесс и критика. М., 1975. с 247.

ДАХИЛИ МҮНАГИШӘ

Дахили зиддијјәт мүсбәтлијиндән, мәнфилијиндән асылы олмајараг, мүстәгиллијә мејл едән, Һекелин тә'биринҹә десәк, «фәалијјәтинин бүтүн күнаһларыны, бүтүн мәс'улијјәти өз үзәринә көтүрмәјә һазыр олан»[1] ҹанлы инсанлара мәхсус кејфијјәтдир. Елә бир адам тапмаг олмаз ки, онун гәлбинин дәринликләриндә нәҹиб инсани кејфијјәтләрин көзәртиләри олмамыш олсун. Зиддијјәт һеч дә гәһрәманын характеринин зәифлијинә дәлаләт етмир, әксинә, онун гәлбинин дахили тәләбаты кими мејдана кәлиб инкишаф едән, нәһајәт, өз бәдии һәллини тапан дахили мүнагишә гәһрәманын фәал һәјат мөвгеји илә, онун характериндәки мә'нәви-әхлаги кејфијјәтләрлә сых сурәтдә әлагәдардыр.

С. Вурғун вахтилә «мүсбәт гәһрәман һәр һансы дахили зиддијјәтләрдән мәһрум олмалыдыр» фикрини кәскин тәнгид едәрәк көстәрирди ки, «мүсбәт гәһрәманын өз дахили зиддијјәтләри, зәиф вә мүсбәт ҹәһәтләри вардыр ки, бу да һәр бир ҹанлы адамда олур»[2].

С. Вурғунун бу гәнаәти көјдән дүшмә дејилди. О, өз јарадыҹылыг нүмунәләриндә гәһрәманларыны онларын дахили зиддијјәтләри илә бирликдә вермәјә чалышыр, елә буна көрә дә мүкәммәл инсан характерләри јаратмаға наил олурду. Бу бахымдан «Комсомол поемасы»ндакы Кәрај бәј сурәти мүвәффәгијјәтлидир. Ҹәлалы өлдүрмәклә гызынын да өлмүнә сәбәб олан атанын һәјәҹанлары, онун дахилиндәки ики «мән»ин мүнагишәси гәһрәманын мә'нәви дүнјасына ишыг салыр. С. Вурғунун Кәрај бәји «синфи дүшмән һәр ҹүр инсани һиссдән мәһрум олмалыдыр» гәлибинә сығмыр, ҹанлы инсан, өвладыны дәрин мәһәббәтлә севән, онун хошбәхтлијини арзулајан ата кими хәјалымызда ҹанланыр.

---

[1] Гегель. Соч., т. XII М., 1983, с. 246:

[2] Сәмәд Вурғун. Әсәрләри, 6-чы ҹилд. Бакы, Елм, 1972, сәһ. 333.

Суларда гәрг олан гызыјла хәјалән сөһбәт едән Кәрај бәј өзүнә һеч чүр һагг газандыра билмир:

— Чан бала, бир дур.
Көрүнүр талејим, гисмәтим будур.
Јахын кәл, бир аз да данышаг бары,
Овут синәмдәки бу ағрылары.
Јох-јох, һеч овутма, јансын чијәрим,
Биләкдән дүшәјди каш ки, әлләрим.
Чәлал јашајајды, јашардын сән дә,
Күл кими күләрдин чөлдә, чәмәндә.

«Ајкүн» поемсында да С. Вурғун гәһрәманынын характерини әтрафлы ачмаг үчүн дахили мүнагишәдән бир бәдии васитә кими истифадә етмишдир. Әмирханын һәрәкәтләринә дөзә билмәјән Ајкүнүн дахилиндәки биринчи «мән» ону бу әјјашдан ајрылмаға сәсләјирсә, икинчи «мән» ону сәбирли, дөзүмлү олмаға чағырыр:

Јахшы дүшүн нејләјирсән, јүз өлчүб, бир бич,
Сорғу-суал ејләмәмиш мәһкәмә гурма.
Ушағынын хатиринә күнаһындан кеч,
Өз әлинлә өз евини јыхыб учурма.

Әмирханын характери даһа зиддијјәтлидир. Бир тәрәфдән Шәрг психолокијасы илә һәрәкәт едән, гадыны инсан јеринә гојмајан Әмирхан дикәр тәрәфдән өзүнә тәнгиди јанашмағы бачарыр. Евин, аиләнин дағылмасынын, өз сәнәтини јадырғамасынын әсас сәбәбкарынын өзү олдуғуну дујан Әмирхан Ајкүнүн һәјат, сәнәт јолларында учалдығыны ешидәндә дахилиндәки икинчи «мән» она диван тутур:

Мәнсә дала галдым, һамыдан дала,
Гејрәтим олмады бир гадын гәдәр.
Өлүм дә јохдур ки, чанымы ала,
Мәним дә адыма киши дејирләр!

Бүтүн бу кими дахили мүнагишәләр Әмирханын јүксәлиши үчүн психоложи зәмин һазырлајыр.

М. Мүшфигин «Чобан», «Дезертир» поемаларында да дахили мүнагишәдән бир бәдии васитә кими истифадә едилмишдир.

Фәал һәјат мөвгеји тутан гәһрәман тәкчә өз әхлаги идеалына зидд адамлара гаршы мүбаризә апармыр, һәм дә өзүнә тәнгиди јанашмағы бачарыр, көрдүјү иши ичтимаи әхлаг нөгтеји-нәзәриндән көтүр-гој едир, дахили аләминдәки нагис чәһәтләрә гаршы барышмаз мүбаризә

апарыр. Дахили мүнагишә мүәјјән мә'нада мә'нәви тәмизләнмә, камилләшмә просесидир.

Һәјаты зиддијјәтли мәгамлары илә әкс етдирмәји хошлајан, елә буна көрә дә поемаларында зәнкин инсан характерләри јаратмаға наил олан шаирләримиздән бири дә Рәсул Рзадыр. Онун «Гызыл күл олмајајды» поемасындакы мүәллиф образынын биткин инсан характери сәвијјәсинә јүксәлмәсиндә дахили мүнагишә мүһүм рол ојнамышдыр. Бүтүн әсәр боју охучу мүәллиф гәлбинин дөјүнтүләрини ешидир, кечирдији һисс-һәјәчанынын шаһидинә чеврилир. Шаир садәчә бир нағылчы кими јох, һадисәләрин ән фәал иштиракчысы кими јадда галыр. «Илләрин о тајындан кәлән јорғун јолчуну»—Дилбәри көрән кими шаирин хәјалында өтән күнләр чанланыр. О, тәкчә кечмиши хатырламагла кифајәтләнмир, һәссас бир тәнгидчи кими ағлы-гаралы күнләрин һадисәләрини саф-чүрүк едир. Шаирин үрәјиндә ики «мән» бир-биринә гаршы мүбаризә апарыр. Биринчи «мән» дејир ки, халг дүшмәнләри ән јахын дост да олса, өлүмә мәһкумдур. Јәгин Мүшфиг дә беләләриндәндир. Икинчи «мән» исә е'тираз едир.

Мүгәссирдир әкәр
нечин халгын габағында гурулмур
Мәһкәмәси?
Нечин, једди дивар ардында сахланыр
Әдаләт һөкмү,
«Һәгигәт» сәси?

Һиссләрин, дүшүнчәләрин конфликти мүәллифин характеринин јени-јени чәһәтләрини үзә чыхарыр. О, думанлы да олса, һәгигәтин икинчи «мән» тәрәфдә олдуғуну һисс едир. Достуна намәрд шилләси кими вурулан имзалар ичиндә онун имзасы олмаса да, халгы бу әдаләтсиз һөкмү боғмаға чағыра билмир «Чинајәтин ганлы ләпирини чинајәт сүпүрдүјү бир вахтда» кечә сүбһә кими гәлби илә баш-баша галыб хысын-хысын ағлајан шаир инаныр ки, халг дүшмәни һесаб олунан сәдагәтли оғулларынын, о чүмләдән Мүшфигин дә ады бир күн ләкәдән тәмизләнәчәкдир.

«Ачары тәсадүф әлинә верилмиш кедәр-кәлмәз, габығы әтә кирән ағачлардан јағыр олан күрәк» мүәллифи горхутмаса да, «итиб-батачаг јарадычылыг нүмунәләри», өзүнә вә аиләсинә вурулачаг ләкә ону сусмаға мәчбур едир.

Мүшфиг кими сәдагәтли вәтән оғуллары јенидән сы-

раларымыза паспорт аланда бүтүн намуслу адамлар кими Р. Рза да севинир. Шаир нәинки башгаларына, һәтта өз һәрәкәтләринә дә тәнгиди мүнасибәт бәсләјир, бир шаир кими о заман өз е'тираз сәсини галдырмадығына һејфсиләнир. Сонра гузу кими көрүнән, «биз билмирдик»—дејә јахасыны кәнара чәкмәк истәјән «екс фир'онлары» халгын адындан иттиһам едән шаир јалныз јыхыланы балталамыр, мүасир дөврүмүздә дә сукуту өзүнә сығыначаг јери едән, өз мәнафејини күдән, «сүнбүлләри саралан зәмидә гангал кими битән» рүшвәтхорлары, мәрдимазарлары, мәнсәбпәрәстләри, ријакарлары, хәбисләри, мәсләксиз, амалсыз јашајанлары, вәзифә дүшкүнләрини ифша едир, инсанлары беләләринә гаршы амансыз олмаға сәсләјир. Әсәр боју мүәллиф инчә руһлу шаир, сәдагәтли дост, вәтәндаш кими охучунун хәјалында чанланыр.

Конфликтдән данышанда јалныз онун заһири, сосиоложи тәрәфи илә кифајәтләнмәк доғру олмазды. Ајрыајры фәрдләрин мә'нәви аләминдә, әхлаги бахышларында, шәхси һәјатларында олан зиддијјәтләр дә бәдии конфликт үчүн зәнкин материал верир. «Заһири вә дахили конфликтләрин диалектик вәһдәти бөјүк әдәби наилијјәтләрин рәһнидир»[1].

Бу нөгтеји-нәзәрдән јанашдыгда Бәхтијар Ваһабзадәнин поемалары даһа чох диггәти чәлб едир. Онун поемаларынын әксәр гәһрәманлары зиддијјәтли инсан характерләридир. «Е'тираф» поемасында образларын һәр биринин дахилиндә үз-үзә кәлән, бир-бири илә кизли шәкилдә мүбаризә апаран ики «мән»ин мүнагишәси худбинлик, ријакарлыг, һијләкәрлик вә ловғалыгла (Баһадыр) тәмизлик, мә'нәви сафлыг, тәвазөкарлыг вә инсанпәрвәрлик (Чаһанкир) арасында чәрәјан едән әхлаги конфликтин даһа да долғунлашмасына, психоложи кәркинлијин артмасына сәбәб олмушдур. Ајры-ајрылыгда өз бәдии һәллини тапан дахили мүнагишәләр әсәрдәки әсас конфликтин бәдии һәлли үчүн зәмин һазырламыш, гәһрәманларын характериндәки мүсбәт вә мәнфи чәһәтләрин диалектик вәһдәти, мүбаризәси, образларын тәбиилијини, еләчә дә тамлығыны, биткинлијини тә'мин етмишдир.

Мәнсәбин күчүнә ат ојнадан Баһадыр вахтилә про-

[1] И. М. Чокану. Вопросы художественного конфликта в современной молдавской повести и романе. Автореферат диссертации на соискание ученой степени кандидата филологических наук, Кишинев, 1965, с. 8.

курор ишләмиш Ејваздан атасынын интигамыны алмаға чалышыр. Рајон хәстәханасынын баш һәкими Чаһанкир бу ишдә она «манечилик» төрәтдији, өзүнү бичлијә вурмуш Ејвазы хәстәханада сахладығы үчүн прокурорун она ачығы тутур. Мүхтәлиф характерли бу инсанлар арасында јаранан мүнагишә кетдикчә дәринләшир. Һәкимин мә'нәви сафлығы, ел арасында һөрмәти, инсанпәрвәрлији, мәрдлији бир тәрәфдән Баһадыры гәзәбләндирирсә, дикәр тәрәфдән онун гәлбинин дәринликләриндә кизләнмиш нәчиб инсани кејфијјәтләрин баш галдырмасына сәбәб олур.

Баһадыр өз сәһвләрини дәрк етсә дә, онун гәлбиндә өзүнә даһа мөһкәм јер тутан икинчи сәс «һеч киши дејиләм о Чаһанкири өнүмдә гул кими диз чөкдүрмәсәм»—дејир вә бу арзуну һәјата кечирмәк үчүн мүхтәлиф васитәләрә әл атыр. Фырылдаглары, һијләләри боша чыхан Баһадыр үрәјиндә Чаһанкирин өз дүзлүјү, паклығыла тәкәббүрлү прокурору мә'нән мәғлуб етдијини билсә дә, бунунла барышмаг истәмир. Аддымбашы Чаһанкирин нәчиб һәрәкәтләријлә, хејирхаһлығы, инсанпәрвәрлији илә үз-үзә кәлән Баһадыр өзүнү онунла мүгајисә едир вә истәр-истәмәз үстүнлүјү Чаһанкирә верир.

Шаирин «Изтирабын сону», «Е'тираф» поемаларына дәгиг ме'јарла јанашан һөрмәтли тәнгидчиләримизин ашағыдакы фикирләри мараг доғурур: «Изтирабын сону», «Е'тираф» поемалары, һеч шүбһәсиз, Б. Ваһабзадәнин «Садә адамлар»дан сонра бу жанра мүрачиәтинин ән јахшы, нисбәтән мүкәммәл нүмунәләриндәнди. Һәмин поемаларын башлыча мәзијјәти исә онларда шаирин мә'нәви ахтарышлар мөвзусуну епик-драматик сүжетин әсасына гојуб образлары әхлаги конфликтләр шәраитиндә ачыб мә'наландырмасындан ибарәт иди»[1].

Башында шәлә папаг, әлиндә узун чомаг» олан бир кишинин прокурорун гәбулуна кәлдији сәһнә Баһадырын бүрократлығыны, инсан талејинә биканәлијини көстәрмәк бахымындан мә'налыдыр. Дикәр тәрәфдән бу гочаја һәким Чаһанкирин мүнасибәти, онун дәрдинә шәрик олмасы, јаралы голуна бахмасы Баһадырын гәлбиндәки дахили мүнагишәни бир аз да күчләндирир. Бүтүн күнү о, каһ өзүнүн, каһ да Чаһанкирин һәрәкәтинә һагг газандырыр. Һадисәләр инкишаф етдикчә, Ејвазын өлүмү, Чаһанкирин прокурорун гардашыны өлүмүн пәнчәсиндән

[1] Јашар Гарајев. Шамил Салманов. Поезијанын камиллији, Бакы, Јазычы, 1985, сәһ. 103—104.

хилас етмәси, өз достунун—Әлјарын өлүмүндә күнаһкар олдуғуну прокурора е'тираф етмәси, Баһадырын гәлбиндәки нәчиб инсани һиссләрин даһа да күчләнмәсинә тәкан верир. Ејвазын өлүмүндә өзүнү күнаһкар һесаб етмәси, узун мүддәт мә'нәви сарсынтылар кечирмәси, әзаб чәкмәси, өз мүәллиминин, гочаман һүгуг алиминин јаныңа кедиб күнаһларыны е'тираф етмәси, мүәллиминин тәклифи илә «һүгуг вә е'тираф» мөвзусунда тәдгигат иши үзәриндә ишләмәси вә бу әсәри ијирми илдән сонра өз һәјат мүәллиминә—Чаһанкирә бағышламасы Баһадырын характериндәки мә'нәви-әхлаги сафлашма просесини чох көзәл әкс етдирир. Поемада худбин, ловға, тәкәббүрлү прокурорун характеринин ичтимаи мүһит зәмининдә мә'нәви, әхлаги тәкамүлү, гәһрәманын зигзаглы һәјат јолу, күнаһларыны алын тәрилә, һалал зәһмәтлә јумасы психоложи чәһәтдән әсасландырылдығындан әсәр чох тәбии вә инандырычы чыхмышдыр.

Поеманын дикәр гәһрәманынын—һәким Чаһанкирин һәјаты вәтәнә, халга, инсанлара сәдагәтлә, ләјагәтлә хидмәт нүмунәсидир. Өзүнә башга адамларын көзү илә бахмағы бачармасы Чаһанкирин характериндәки ән јахшы чәһәтдир. Онун гәлбиндәки ики «мән»ин дахили мүнагишәси дә өз мәнбәјини әслиндә елә бурадан көтүрүр. Нәчиб инсани кејфијјәтләринә көрә чамаатын рәғбәтини газанан Чаһанкир өз дүзлүјү, тәмизлији, инсанпәрвәрлији илә онунла ачыгча дүшмәнчилик едән Баһадыра мә'нән галиб кәлир. Ән јахын достуну—кәнч бәстәкар Әлјары өлүмүн пәнчәсиндән хилас едә билмәјән исте'дадлы чәрраһ бу өлүмдә өзүнү мүгәссир һесаб едир вә онун гәлбиндәки ики «мән»ин чох кәркин психоложи мүбаризәси башлајыр. Һәкимин сәһвләрини Әлјар өзү илә бирликдә мәзара апарса да, һәким сакит ола билмир, дахилиндә икинчи бир Чаһанкир—вичдан баш галдырыб ону иттиһам едир. Биринчи Чаһанкир өз ад-саныны, башсыз галачаг аиләсини, ушағыны дүшүнүрсә, чанынын һајына галырса, икинчи Чаһанкир адамларын үзүнә шах баха билмир, шә'нинә сөјләнән көзәл сөзләрдән хәчаләт чәкир, өз сәһвини мәрди-мәрдана е'тираф едиб чәзасыны алмаг истәјир. Онун прокурорун адына изаһат јазмасы, ушағыны көрәркән инсанлыгла аталығын гәлбиндә тоггушуб баш-баша кәлмәси, кечирдији һәјәчанлар, нәһајәт, өз күнаһыны е'тираф едиб вичдан мәһкәмәсиндән јахасыны гуртармасы поемада тәбии бојаларла әкс олунмушдур.

Ана күлданы сындырмыш оғлуну чәзаландырмаг үчүн әринә мүрачиәт едәндә Чаһанкирин хәјалән үч манатлыг

күл габыны сындыран ушагла бир чаванын һәјатыны әлиндән алан һәкими мүгајисә етмәси гәһрәманын психоложи вәзијјәтини, онун сарсынтыларыны чох көзәл әкс етдирир. Дахили мүнагишә Чаһанкирин характериндәки нәчиб инсани кејфијјәтләрин үзә чыхмасына зәмин јарадыр.

Б. Ваһабзадәнин «Һәјат—өлүм» (1964—1965) поемасынын мәркәзиндәки һадисәләр бир нөв «Е'тираф» әсәриндә гојулан мә'нәви-әхлаги проблемин давамыдыр. Һ. Чавидин епиграф кими верилмиш «Өлүм вар ки, һәјатдан да дәјәрли, һәјат вар ки, өлүмдән дә зәһәрли» мисралары поеманын үмуми мәзмуну илә сых сурәтдә бағлыдыр. Әсәрдә мәһәббәти наминә өзүнү гајадан атан оғлан, синәсини дүшмән пулемјотунун гаршысына вериб ону сусдуран Кәрај, шахталы бир гыш сәһәриндә чылпаг бәдәнинә су вурулуб дондурулан кенерал Карбышев, эгидәси јолунда өлүмә кедән Рузбеһ вә онларын тәмсил етдикләри намуслу, вичданлы, вәтәнпәрвәр, мәрд, дөнмәз адамларла өлүмүндән горхуб гајадан тулланмајан, өз чаныны сәтәлчәмә гурбан верән гыз, ел малыны талан едән Фикрәт вә онун достлары—шәрәфсиз өмүр сүрәнләр үз-үзә кәтирилмиш, гәһрәманларын характери, әсасән мә'нәви-әхлаги конфликт зәмининдә ачылмышдыр. «Бурада конфликт әһвалат вә һадисәләрин һәрәкәти, характерләрин үзләшмәси вә мүбаризәси формасында дејил, инсанын өзүнүн дахили зиддијјәтләринин мүбаризәси формасында инкишаф едир. Бурада конфликт инсанын дахили-мә'нәви мотивләри шәклиндә башланыр вә јүксәк инкишаф сәвијјәсинә чатыр»[1].

Поеманын мәркәзиндә ел малыны талан етдији үчүн өлүмә мәһкум едилмиш Фикрәтин талеји, онун зиддијјәтли характери, дүшүнчәләри дајанса да, мүәллиф әслиндә өз гәһрәманынын ибрәтамиз талеји архасында кизләнәрәк шәрәфли һәјат јолу, шәрәфли өлүм һаггында өз поетик дүшүнчәләрини әкс етдирмишдир.

Вахтилә тарих факүлтәсини битириб музејдә ишә кирән, өз амалы, мәсләки јолунда өлүмә мәһкум едилмиш тарихи шәхсијјәтләрин талејинә јахындан бәләд олан, сонра өлүм камерасына салынан Фикрәтин дүшүнчәләриндә чәрәјан едән дахили мүнагишә вә онун бәдии һәлли сон дәрәчә ибрәтамиздир. Белә ки, Фикрәт һәјатынын сон чағларында кечдији өмүр јолуну, истәр-истәмәз, тарихи шхсијјәтләрин һәјаты контекстиндә тәһлил едир вә

---

[1] Ј а ш а р Г а р а ј е в, Ш а м и л С а л м а н о в. Поезијанын камиллији, Јазычы, 1985.

өз өлүмүнүн шәрәфсизлијини бүтүн дәһшәтијлә дәрк едир. «Өлүмүн кәндарында һагғы тапыб дирилән» Фикрәт бир заман фәдакарлыгларыны гијмәтләндирә билмәдији Нәсиминин, Кәрајын, Карбышевин, Рузбеһин талејинә, онларын мәрданә, шәрәфли өлүмүнә гибтә едир.

Поемада мүһасиб Кәрәмин характери дә, әсасән, дахили мүнагишә васитәсилә ачылыр. Кәрәм Фикрәтлә әлбир олса да, тутдуғу иш үчүн һәмишә әзаб чәкир. Сахта сыфырлар елә бил ки, һалгаја дөнүб бу ишдә өзүнү мүгәссир санан, дәрин пешманчылыг һисси кечирән, вичдан әзабы чәкән Кәрәмин боғазына кечир.

Б. Ваһабзадәнин чох актуал бир мөвзуја—өвлад, валидејн мүнасибәтләринә һәср олунмуш «Атылмышлар» поемасы да зиддијјәтли характерләрлә зәнкиндир. Өз валидејнләрини атан оғуллар вә гызлар поеманын әсас тәнгид һәдәфинә чеврилмишләр. Шаир доғмалар арасында чәрәјан едән мә'нәви-әхлаги конфликтин ишығында образларын дахили аләминә нүфуз етмиш, онлары бүтүн чәһәтләри илә охучуларын көзләри гаршысында чанландырмаға чалышмышдыр.

Поеманын илк фәслиндә севилиб сонра атылдығындан өз баласыны атмаг истәјән бир кәнч ана илә таныш олуруг. Узаг бир рајондан шәһәрә охумаг, сәнәт өјрәнмәк ардынча кәлән ијирми јашлы тәчрүбәсиз гыз тезликлә мәһәббәти дилиндә бир оғланын торуна дүшүр вә атылыр. Артыг о, анадыр. Анчаг бу аналыг она башыучалыг јох, хәчаләт кәтириб. Гыз өз сәһви илә нәинки өзүнү, һәтта ата-анасыны, гардашларыны ел арасында көзү кәлкәли едә биләр. Елә буна көрә дә кәнч ана ганунсуз доғулан өвладыны атмаг гәрарына кәлир. Поемаларынын әксәријјәтиндә гәһрәманларыны вичдан мәһкәмәсинә чәкән шаир бу әсәриндә дә һәмин јолла кетмиш, кәнч гызын дахилиндә үз-үзә дајанан ики «мән»ин мүбаризәсини поетик лөвһәләрлә әкс етдирмәјә чалышмышдыр. Биринчи «мән» өзкәләрин көзүндә күнаһсызлашыб тәмиз көрүнмәк үчүн арзусунун јолунда чәпәр олан баласыны атмагла ишләри јолуна гојмаг, тәзә һәјата башламаг гәрарына кәлир. Икинчи мән күнаһсыз өвладындан ајрылмаг истәмир. Биринчи «мән» ушағы мејданчаја атыб кәләчәјә, сабаһа гачыр. Икинчи «мән» ганадланыб баласына доғру гајыдыр. Биринчи «мән» өвладыны гојдуғу јердә көрмәјәндә өзүндә јүнкүллүк һисс едир, икинчи «мән» даш пилләләрдә «даша дөнүр», көрпәсинә узанан титрәк, күчсүз голлары јанына дүшүр. Дәниз нәрилтиси, су шырылтысы, јарпаг хышылтысы, јел выјылтысы ана ахтаран көрпәсинин һычгырығыны хатырладыр. Дөшләринин киләсиндә көрпәсинин пајы сызлајыб ағлајыр. Күлүшләриндә гәлбинин һај-һарајы һөнкүрүр. Онун «дағ-дағ олмуш синәсинин һәр күшәсиндә арылар шан бағлаја биләр». Өвладыны тапмаг үмидијлә јашајан ананын интизар көзләри һеј ушагларын арасында өз баласыны ахтарыр...

Поеманын икинчи фәслиндә тамам башга мәсәләдән сөһбәт ачылырса да, бу һиссә әввәлки фәслин мәнтиги давамыдыр. Бурада гочалмыш валидејнләрини евдән гован нанкор өвладлар тәнгид објектинә чеврилир. Будур, мүәллиф өвлады тәрәфиндән атылмыш ананын образыны бизим көзләримизин гаршысында чанландырыр. Бу ана мәрһум шаиримиз Әли Кәримин «Гајтар ана борчуну» ше'ринин гәһрәманы илә ејни дәрддәдир. Ијирми јашындан дул галан бу гадын сачынын бирини ағ, бирини гара һөрүб ики нәр чүссәли оғул бөјүдүр. Бөјүк оғлу он једди јашына чатанда Вәтәнин чағырыш сәсинә сәс вериб чәбһәјә јолланыр вә бир даһа кери дөнмүр. Ана кичик оғлуна үмид бағлајыр. Һәр ағрыја, һәр әзаба дөзүб сонбешијини бөјүдүр,ону евләндирир вә бунунла да өз валидејнлик борчуну јеринә јетирир. Анчаг ана һисс едир ки, оғлу јаваш-јаваш ондан сојујур. Гајнана илә кәлин арасында чәрәјан едән ән'әнви конфликт бурада да өзүнү көстәрир. Гајнана өз кәлинлик чағлары илә кәлинини мүгајисә едир вә оғлунун һәјат јолдашынын сәһәр саат доггуза гәдәр јатмасы илә һеч чүр разылаша билмир. Кәлин оларкән евдә һамыдан еркән ојаныб әрини једирдиб, ичирдиб јола салан ана инди дә өз кәлиндән бунлары тәләб едир вә конфликт дә елә бурадан доғур. Беләликлә, ики әгидәнин, ики нәслин дөјүшү башлајыр. Кәлин гајнанаја көз вериб ишыг вермир. Ана оғлундан көмәк көзләјирсә дә, бир шеј һасил олмур.

Будур, оғулун ад күнүдүр. Дост-танышын ахышыб кәлдији бу мәчлисдә ананын сағлығына бадә галдырырлар. Анчаг һеч кәс билмир ки, шә'нинә тә'рифләр сөјләнан ана гапы далында дајаныб. Ону оғлунун мәчлисинә бурахмырлар. Ана үрәјини дуја билмәјән оғул достларынын хаһиши илә «Ана» маһнысыны чалыр.

Кәлин гајнанаја зүлм едир. Ана оғлунун хатиринә, бир дә евин сирри бајыра чыхмасын дејә сусур. Анчаг о һисс едир ки, артыг бу евдә јашаја билмәз. О, боғчасыны, дүјүнчәсин јығыб гочалар евинә көчүр. Ана бурада өз һәмдәрдләри илә таныш олур. Онлар хатирә ганадларында кечмишә учурлар. Үч оғул анасы гоча чилинкәр дә,

гоча рәггас да ејни дәрддәдир. Анчаг атылмыш гочаларын һамысы өз өвладларынын тәсибини сахлајыр, бир дәфә дә олсун килејләнмирләр. Өзләрини тох тутмаға чалышан гочаларын үрәкләриндән гара ганлар кедир. Онлар јорғанларыны башларына чәкиб хысын-хысын ағлајырлар.

Күчәнин бир тәрәфиндә көрпәләр еви, о бири тәрәфиндә гочалар еви јерләшир. Бу мүәссисәләрдә јашајанлар мүхтәлиф јашда олсалар да, дәрдләри ејнидир. Бир тәрәфдә атылмыш ушаглар, бир тәрәфдә атылмыш гочалар...

Шаир һадисәләри тәсвир етмәклә кифајәтләнмир. Бә'зи мәгамларда о, өз гәһрәманларыны ичтимаијјәт адындан иттиһам едир. Өмрүнүн илк вә сон чағларында өзкәләрә мөһтач инсанын атылмасы бир вәтәндаш кими ону гәзәбләндирир. О, бөјүкләрә һөрмәт көстәрмәјән нанкорлара хатырладыр ки, сәдагәт, дүзлүк, әдаләт, е'тибар, кишилик вә бөјүјә һөрмәт халгымыза улу бабалардан мирас галмышдыр.

Көрпәләр евиндәки аталы-аналы јетимләрлә гочалар евиндәки оғуллу-ушаглы гочаларын талеји бир-бириндән о гәдәр дә фәргләнмир. Бу тале јахынлығы ананы тез-тез көрпәләр евинә чәкиб апарыр. Бахышларында јалварыш, көзләриндә үсјан олан күнаһсыз көрпәләрин киминсә баласы олмаға чан атмалары, ушаг котүрмәјә кәлән сонсуз ата-аналара өзләрини бәјәндирмәк үчүн мин ојундан чыхмаларынын тәсвири чох тә'сирлидир.

Өвладыны атан валидејни мүәллиф вичдан мәһкәмәсинә чәкир, елә буна көрә дә образ там тә'сир бағышлајыр. Биз кәнч ананын бир инсан кими һәм гаранлыг, һәм ишыглы чәһәтләрини көрүрүк. Анчаг бу сөзләри валидејнләрини атан өвладлар һаггында дејә билмәрик. Мүәллиф, тәәссүф ки, онларын характерини әтрафлы ачмаға сә'ј көстәрмәјиб. Илк сәһифәләрдә гајнана илә кәлин арасындакы конфликти «кәлән јени илә кедән көһнәнин сону көрүнмәјән дөјүшүдүр бу»—гәнаәти илә үмумиләшдирән шаир сонра һадисәләри һәмин истигамәтдә давам етдирмир вә ачыгдан-ачыға гочаларын чәбһәсинә кечиб каһ онларын дили илә, каһ да мүәллиф сөзү илә валидејнләрини атан чаванлары иттиһам едир. Әсәрдә атылмышларын образы атанларын образындан гат-гат тәбии вә һәртәрәфли чыхмышдыр.

«Сон сөз» адланан һиссәдә шаир атылмышларын үздән-көздән узаг сығыначагларында мәһкәмә гурулмасыны арзу едир. Елә мәһкәмә ки, мөһтәрәм һакимин солунда вә сағында мүгәддәс вичданлар әјләшсинләр. Мүәллифин фикринчә, ән али мәһкәмә вичдан мәһкәмәсидир.

Б. Ваһабзадәнин поемаларынын әксәријјәтиндә дахили мүнагишәдән мәһарәтлә истифадә олунмушдур. Бу васитә илә гәһрәманын зиддијјәтли характерини ачмаг, онларын мә'нәвијјатындакы дахили сафлашма просесини әкс етдирмәк Б. Ваһабзадә поемаларынын мәзијјәти кими јадда галыр.

А. С. Макаренко конфликтсизлик нәзәријјәчиләринә хатырладырды ки, инсан конфликтсиз дејилдир. Әксинә, онун мүнагишәли характери һәјатын өзүнәмәхсус хүсусијјәтидир[1]. Мәмәд Аразын «Паслы гылынч» поемасында мәпз әсас гәһрәманын дахилиндәки кизли мүнагишә инсанлара, чәмијјәтә даһа ләјагәтлә хидмәт етмәјә, вәзифә борчуну шәрәфлә јеринә јетирмәјә чалышан мүасирләримизин мә'нәви-әхлаги кејфијјәтләри илә әлагәдардыр. Бу адам ганунларын кор-коранә гулу дејилдир. Онун үчүн ганун јалныз чинајәткарлары чәзаландырмаг јох, һәм дә тәрбијә етмәк, онларын мә'нәви аләминдәки чәмијјәт вә ичтимаи әхлаг ганунларына зидд чәһәтләри ислаһ етмәк васитәсидир. Гәһрәманын—халг һакиминин характериндәки биринчи «мән» бошанмаға әризә вермиш әрлә арвадын тәләби илә, ганун дахилиндә онлары ајырмагла, сәккиз саатлыг иш күнүнү баша вурмагла өз вәзифәсини битмиш һесаб едирсә, икинчи «мән» аиләнин дағылмасынын кизли сәбәбләрини тапмаға чалышыр, мәһкәмәнин гәрарындан адамларын наразылығыны һисс едәндә хәјалән мүттәһим күрсүсүндә әјләшәрәк јерини «вичдан јолдаша» вериб онун иттиһамыны динләјир.

Кәнч һаким үчүн она инсан талејини е'тибар едән «һакимләр һакиминин»—халгын е'тимадыны итирмәкдән дәһшәтли һеч нә јохдур. Адамларын азачыг наразылығы ону вердији гәрар үзәриндә даһа чидди дүшүнмәјә, өзүнә тәнгиди јанашмаға вадар едир. Һаким өз нөгсаныны гезликлә дүзәлтмәк үчүн мәсәләнин маһијјәтини даһа дәриндән өјрәнмәји, бошајаны да, бошананы да һаким кими јох, бир дост кими динләмәји, онлара көмәк етмәји өзүнә мә'нәви борч билир. Онун бу гәрары, сәбрлә һәрәкәт етмәси, һәгигәти тапмаг наминә һәтта бә'зән өзүнү артистлијә вурмасы нәинки Рәмзијјә илә Мусаханын арасындакы мә'нәви учурумун дәринлијини көстәрмәјә, һа-

[1] А. С. Макаренко. Соч., т. 6, 1952, с. 424 (ситат «Проблемы эстетики» китабындан көтүрүлүб. М., 1958, с. 146).

белə башга бир чинаjəтин үстүнү амаға көмəк едир; һаким дүнjадан көчмүш əринин—мəшһур рəссамын əсəрлəрини халгдан кизлəjəн, ону əлалтдан сатдырыб кефəнəш'əjə сəрф етдирəн мешшан бир гадыны—Күлсураны ифша едир. Мусаханын гəлбиндə инсани һисслəрин һəлə тамамилə өлмəдиjини баша дүшəн һакимин ону мешшан батаглығындан узаглашдырмаг үчүн тə'сирли joллар ахтармасы ики ушағыны, сəдагəтли һəjат joлдашыны атан, өз кечмиш «хозеjининин» арвады илə нəш'əли һəjат сүрəн сүрүчүнүн мə'нəви алəминдəки нəчиб инсани һисслəрлə хəбислиjин, мешшанлығын, əjjашлығын, еjш-ишрəт дүшкүнлүjүнүн психоложи мүбаризəсинə тəкан верир.

Мусаханын гəлбиндə баш галдыран дахили мүнагишə онун үрəjинин дəринликлəриндə кизлəнмиш нəчиб инсани һисслəрин баш галдырмасы илə əлагəдардыр. Образын дахилиндəки икинчи «мəн»ин—вичданын мүттəфиги кими чыхыш едиб ону иттиһам едəн иш joлдашларынын мүнасибəти Мусаханлара гаршы чəмиjjəтин барышмаз мөвгеjини əкс етдирмəк бахымындан мə'налыдыр. Мə'нəви-əхлаги конфликтин бу чүр бəдии һəлли тəмиз, намуслу, зəһмəткеш инсанлар арасында Гадасы ханымлара, Мусаханлара jер joхдур гəнаəтинин поетик тəсдигинə чеврилир.

Əли Кəримин «Илк симфонија» поемасында да Никарын характерини ачмаг үчүн дахли мүнагишəдəн истифадə олунур Сəдагəтли һəjат joлдашына хəjанəт едиб Азадын торуна дүшəн Никарын мə'нəви сарсынтылары, өзүнə кəскин тəнгиди мүнасибəти, «өлмəмишəм мəн өлмүш» демəси онун зиддиjjəтли характерини ачмаг васитəсинə чеврилир.

Тарихи мөвзуда jазылмыш поемаларымызда да дахили мүнагишəдəн маһарəтлə истифадə олунмушдур. Бу бахымдан мəрһум шаиримиз Тофиг Баjрамын «Сəһəр jеллəри» поемасы диггəти чəлб едир. Шаир Ахундовун дүшүнчəлəрə далмасыны, мəслəк достларынын—Бестужевин, Пушкинин, Лермонтовун өлүмүндəн сонра кечирдиjи сарсынтылары даһи мүтəфəккирин əсас фəалиjjəтə башламасы үчүн һазырлыг мəрһəлəси кими верир. Бүтүн бунлардан сонра гəһрəманын дахилиндə ики «мəн»ин мүнагишəси башлаjыр. Биринчи «мəн» «чарын хидмəтиндə jүксəл, əдалəт, һагг joх, рүтбə, орден истə»—деjир, икинчи «мəн» ону мəзлумларын налəсинə гулаг асмаға, дилсизлəрə дил вермəjə, чарын вердиjи пагонлара нифрəт едиб, вəтəнин пагонсуз əскəри олмаға, бир ордунун һүчуму бир гəлəмлə етмəjə чағырыр. О, билир ки, икинчи

joл даһа чəтиндир. Бу joлда ону «гызыл күл тəк икигат əjəн» Пушкинин синəсини ал гана дөндəрəн, Лермонтова тушланан күллə көзлəjир. Анчаг икинчи joлу сечəн Мирзə Фəтəли халг үчүн jенидəн доғулур. Тофиг Баjрам дахили мүнагишəдəн истифадə едəрəк Ахундовун характериндəки jени чəһəтлəри ачмаға мүвəффəг олур.

Дахили мүнагишəдəн jериндə истифадə едəн Əнвəр Əлибəjли «Көзлəр, үрəклəр, əмəллəр» поемасында Рувинин характериндəки мə'нəви-əхлаги кеjфиjjəтлəри көстəрə билмишдир. Əсирликдəн сонра «гашлары гара, көзлəри гонур, бəдəни ағаппаг» көзəл гызла бир отагда jалан Рувинин гəлбиндə шəһвəт дуjғусу илə вичданын психоложи мүбаризəси башлаjыр. Чох кəркин вəзиjjəтə дүшəн Рувин, нəһаjəт, вичданын сəсинə гулаг асыр. О, фəдакар, горхмаз, һəссас, ирадəли бир инсан кими jадда галыр.

Көрүндүjү кими, əсас конфликтин үзви тəркиб һиссəси олан дахили мүнагишə гəһрəманларын характеринин ачылмасында, онларын мə'нəви-əхлаги тəкамүлүндə, əсəрин емосионал тə'сир күчүнүн артырылмасында, мүһүм рол оjнаjыр. Образын психоложи алəминдə кизли далға саjаг дəринлəрдə чəрəjан едəн мүнагишə, нəһаjəт, ашкарланыб əсəрин үмуми конфликтинə говушмагла өз бəдии миссиjасыны jеринə jетирмиш олур.

Чек Ландсеj деjирди: «Биз бөjүк инчəсəнəтə jалныз о заман jахынлаша билəрик ки, jаратдығымыз образларын дахили коллизиjасыны бүтүн чəмиjjəтин тарихи мүбаризəси илə əлагəлəндирə билəрик, өзү дə бу шəртлə ки, бу əлагə механики сурəтдə олмаjыб, һəjатдакы просесин тамлығы вə зəнкинлиjи илə уjғун кəлсин»[1].

Мүвəффəгиjjəтли поемаларда гəһрəманларын характериндəки əсас зиддиjjəти үзə чыхаран дахили мүнагишə һəр һансы бир фəрдин мə'нəви алəминдəки ики «мəн»ин мүбаризəсиндəн ибарəт олса да, маһиjjəтчə даһа кениш мəзмун кəсб едиб, ичтимаи характер дашыjыр. Белə ки, һəр бир чанлы инсанын дахилиндə хеjир вə шəр гүввəлəри тəмсил едəн мəлəклə шеjтанын əбəди-əзəли мүбаризəси мөвчуддур.

[1] Третий съезд писателей СССР, стеног., отч., М., 1959, с. 119.

Үчүнчү фәсил

ПОЕМАЛАРДА ХАРАКТЕР АХТАРЫШЛАРЫ

Характер проблеми бүтүн тарихи дөврләрдә фәлсәфәнин, психолокијанын, сосиолокијанын, әдәбијјатшүнаслығын диггәт мәркәзиндә олмушдур. Бу да тәсадүфи дејилдир. Характерин сосиал-психоложи маһијјәти, онун әдәбијјат вә инчәсәнәт әсәрләриндә ролу һаггында көркәмли философлар, әдәбијјатшүнаслар мараглы фикирләр сөјләмишләр. Һәр һансы бир тарихи епохада јаранан инчәсәнәт әсәрләринә чох заман сосиал мүһит вә онун јетирдији характер призмасындан бахылмышдыр. Характер ичтимаи мүһитин мәнфи вә мүсбәт, зәиф вә гүввәтли чәһәтләринин ајнасына чеврилмишдир.

Көркәмли философ Һекел конфликтлә характери диалектик вәһдәтә көтүрмүшдүр. О, характерә үч нөгтеји-нәзәрдән јанашмағы лазым билирди: «Әввәлән, биз она (характерә—Р. Ј.) бүтөв фәрдијјәт, өзлүјүндә зәнкин характер кими бахмалыјыг. Икинчиси, характер өзүнү ајдын характер кими көстәрмәлидир. Үчүнчүсү, ваһид характер бу ајдынлыгла бирләшмәли, субјективлик васитәсилә сарсылмаз характер кими өзүнү көстәрмәлидир. Әкәр характердә дәрин субјективизм јохдурса, јалныз бир арзуну ифадә едирсә, о, мәнтигсиз, зәиф, күчсүз олур»[1].

Һекел характерин чохчәһәтли олмағыны тәләб едир, сосиал чәһәтләрлә фәрди чәһәтләрин говушуғуну характер үчүн мүһүм амил сајырды. О јазырды ки, характер башга хүсусијјәтләрини өз субјектливлији илә говушдурмалыдыр. Характер ајдын шәкилдә олмалы вә бу ајдынлыг өз-өзүнә садиг галан күчә, гүдрәтә, ваһид пафоса малик олмалыдыр[2].

Һекел характер мүстәгиллијини дә мүһүм амил һесаб едирди: «Әсил характер өз хүсуси тәшәбүсү илә фәалијјәт көстәрир, һеч кәси үрәјинә јахын бурахмыр ки, онун

1 Г е г е л ь. Соч., т., XII М., 1938, с. 241.
2 Јенә орада, с. 245.

әвәзинә фикирләшсин, мәсәлә һәлл етсин. Әкәр о, мүстәгил сурәтдә һәрәкәт едирсә, фәалијјәтинин бүтүн күнаһларыны, бүтүн мәс'улијјәти өз үзәринә көтүрмәјә һалик олачагдыр»[1]. Бәдии фәрдиләшмәјә мүһүм диггәт јетирән Һекел чох доғру гејд едирди ки, әкәр белә фәрдиләшдирмә јохдурса, онда һәмин гүввәләр инчәсәнәт саһәсиндә јери олмајан үмуми фикирләрлә, јахуд абстракт мүлаһизәләрлә тәгдим олуначаглар[2].

Аристотелә көрә характери доғуран ики сәбәб вардыр. Фикир вә характер сајәсиндә адамлар ја мүвәффәг олур, ја да уғурсузлуға дүчар олурлар. Фачиәдә алты һиссәнин олмасыны тәләб едән философ белә һесаб едир ки, бу үнсүрләрдән бири дә характердир. О, характерин нәзәрә алынасы дөрд мүһүм чәһәтини фәргләндирир:

«Биринчиси вә ән мүһүмү будур ки, характерләр кәрәк нәчиб олсун. Тәсвир олунан шәхс характерә о заман малик ола биләр ки, дејилдији кими, нитгиндә, јахуд һәрәкәтиндә нечәлијиндән асылы олмајараг, һәр һансы ирадә истигамәти олсун; лакин характер мәһз о заман нәчиб ола биләр ки, ирадәнин дә нәчиб истигамәтини тәмсил еләсин. Бу исә һәр бир адамда ола биләр: гадын нәчиб дә олур, гул да, һәрчәнд ки, ола биләр онлардан биринчиси ашағы, икинчиси исә тамам дәјәрсиз мәхлугдур. Икинчи чәһәт будур ки, характерләр кәрәк јарашсын; мәсәлән, характери мәрданә көстәрмәк олар, амма мәрданә, јахуд зәһмли олмаг гадына јарашмыр. Үчүнчү чәһәт будур ки, характерләр кәрәк һәгигәтә ујғун олсун; бу, индичә дејилдији кими, јарашан вә мә'нәвијјатча нәчиб характерин јарадылмасындан нә исә фәргли бир шејдир. Дөрдүнчү чәһәт исә будур ки, кәрәк характер ардычыл олсун. Һәтта тәсвир олунан шәхс әкәр ардычыл дејилсә вә характерчә бу чүр тәсәввүр олунурса, онун бу гејри ардычылығыны да ардычыл көстәрмәк лазымдыр»[3].

Аристотелин, Лессингин, Шиллерин, Һекелин, рус ингилабчы демократларынын характер һаггында мүлаһизәләриндән бәһрәләнән марксизм-ленинизм классикләри характерин маһијјәтини, онун инчәсәнәт әсәрләриндә ролунун материалист шәрһини вермәјә чалышмагла бу проблемин тәдгиги үчүн истигамәт верирдиләр.

Һәр һансы бир тохумун чүчәриб ағача дөнмәси үчүн онун сәпилдији торпағын мүнбитлији нә гәдәр вачибдирсә, инсан характеринин формалашмасында да мүһитин

1 Г е г е л ь. Соч., т. XII, М., 1938, с. 245.
2 Јенә орада, с. 227.
2 Аристотел. Поетика. Азәрбајчан Дөвләт Нәшријјаты, Бакы, 1974, 78—79.

ролу бир о гәдәр бөјүкдүр. Буало «Поезија сәнәти» әсәриндә ашағыдакы сөзләри тәсадүфи јазмырды: «Өз гәһрәманынызын характерини һәр бир шәраитдә көзләјиб сахламаға чалышын. Гәһрәманын мәнсуб олдуғу өлкәни вә заманәни өјрәнин, һәмишә јадда сахлајын ки, бүтүн бунлар гәһрәманын характеринә тә'сир едир, онун тәбиәтинә өз мөһүрүнү басыр»[1].

XX әср Азәрбајчан поемасынын гәһрәманларынын характерини формалашдыран мүһити нәзәрә алмаг лазым кәлир. Чүнки бу да данылмаз һәгигәтдир ки, «инсаны тәбиәт јарадыр, чәмијјәт исә ону инкишаф етдирир вә јетишдирир[2]. Инсанын характери мүһитлә, үзви олдуғу чәмијјәтлә коллективлә сых гаршылыглы әлагә просесиндә, ичтимаи мүнасибәтләрин тә'сири алтында формалашдығы үчүн чәмијјәтин, халгын, коллективин психолокијасыны өз үзәриндә бу вә ја дикәр дәрәчәдә чәмләмиш олур. Демәли, чәмијјәтин сосиал инкишафы ајры-ајры фәрдләрин вә характерләрин инкишафына зәмин јарадыр. Ф. Енкелс 18 мај 1859-чу илдә Ф. Лассала јаздығы мәктубда онун «Франс фон Зиккинкен» әсәринин гәһрәманларынын өз һәвәсләри, шылтаглыглары васитәсилә дејил, тарихи ахын нәтичәсиндә һәрәкәт етмәләрини јүксәк гијмәтләндирирди[3].

XX әсрдә јашајыб јарадан әдәбијјатшүнасларын әсәрләриндә һаглы олараг характер вә мүһит проблеми бәдии методун өзәји адландырылырды... Доғрудан да, гәһрәманын јашадығы мүһитин ичтимаи мәнзәрәсини баша дүшмәдән онун характериндәки ајры-ајры чәһәтләрин мәнбәјини мүәјјәнләшдирмәк дә мүмкүн олмазды.

Азәрбајчанда совет һакимијјәти гурулдугдан сонра сијаси чәһәтдән сајыг, сосиализм ишинә, коммунист әгидәсинә садиг, синфи дүшмәнә гаршы барышмаз мөвгедә дајанан, һәтта әгидә јолунда өз доғмаларыны да күдаза вермәјә һазыр «јени инсан»ын бәдии образыны јаратмаг мејли күчләнирди. Һүсејн Чавидин «Азәр», С. Рүстәмин «Комсомол», «Партизан Әли», «Голсуз гәһрәман», С. Вурғунун «Комсомол поемасы», «Мачәра», «Мурадхан», М. Мүшфигин «Буруг адамы», «Фонтан», «Буруглар арасында», «Әфшан», «Дағлар фачиәси», «Шө'лә», «Сәһәр», «Азадлыг дастаны», «Сындырылан саз», М. Раһимин «Дөјүш күнләри», «Араз гырағында» поемаларынын

[1] Буало. Поезија сәнәти. Азәрнәшр, Бакы, 1969, сәһ. 49.
[2] В. Г. Белински. Александр Пушкинин әсәрләри. Бакы, 1948, сәһ. 220.
[3] Бах: Маркс и Энгельс. Соч., т. 29, М., 1962, с. 492.

јени типли гәһрәманлары сосиалист әгидәси уғрунда мүбаризә апаран, шуарларла данышан, кәләчәјә никбин бахан «сосиализм фанатикләринин» бәдии образы иди. Анчаг бу образларын бөјүк бир гисмини һәгиги мә'нада характер адландырмаг дүзкүн дејилдир. Она көрә ки, «һәр чүр персонажы характер адландырмаг олмаз. Бурада бүтүн иш фәрдиләшдирмәдәдир»[1]. Бу дөврдә јазылан әсәрләрин чохунда өн планда характерин сосиал мөвгеји, арха планда исә фәрди чизкиләр дајанырды. Даһа доғрусу, бу адамлар өз фәрди һәјатларыны да, хасијјәтләрини дә дәјишиб «сосиаллашмаға» даһа чох мејлли идиләр. Бу да тәсадүфи дејилди. Шаирләримизин чоху әксәрән белә фикирләширди: «Мән нәфәсләри бензин вә күкүрд гохулу милјонларын шаиријәм» (С. Вурғун), «Мән кимәм, о бөјүк Ленинин оғлу» (М. Мүшфиг), «Партија! Биз бу вурушларчын әсәрләр јазырыг, биз гәләм ордусујуг, һәр нә десән, биз һазырыг» (С. Рүстәм).

«Гәләм ордусунун бу сә'ји зәиф, чылыз, робота бәнзәр әдәби гәһрәманлар ордусу» јаратмаға хидмәт едирди. Һүсејн Чавидин Азәри фәрди кејфијјәтләри илә сечилсә белә, јенә дә онун характеринин сосиал чәһәтләри даһа габарыг көрүнүр. «О, (Азәр,—Р. Ј.) Азәрбајчанын бөјүк кәләчәји уғрунда кәркин мүбаризәләрлә долу олан сосиализм гуручулуғуну үрәкдән алгышлајыр»[2]ды. Әдәби тәнгид дә мәһз онун бу чәһәтини тәгдир едирди.

С. Рүстәмин «Комсомол» поемасы һаггында А. Зејналлынын ашағыдакы гәнаәти дә о дөвр үчүн характерик иди: «Поеманын лирик гәһрәманы, өзүнү бөјүк дөврүн, јени һәјат уғрунда бөјүк мүбаризәнин фәал иштиракчысы һисс етдијиндән онун мә'нәви симасы, дүшүнчә вә һисс тәрзи фәрдијјәтчилик әламәтләриндән тамамилә азад иди»[3]. Бах о дөвр поезијамыздакы характерләрин зәиф чыхмасынын да әсас сәбәбләриндән бирини бурада, «фәрдијјәтчилик әламәтләриндән тамамилә азад олмагда» ахтармаг лазымдыр. Чүнки «Гәһрәманын характери нә гәдәр дәриндән фәрдиләшдирилсә, онун емосионал, естетик тә'сири дә чох олур»[4]. Бу да доғру гәнаәтдир ки, јалныз зәрури фәрдиләшдирмәјә малик характер сүже-

[1] Е. Горбунова. Идеи, конфликты, характеры. Москва, 1969, с. 166.
[2] Расим Тағыјев. «Азәрбајчан» журналы вә Азәрбајчан совет әдәбијјатынын актуал проблемләри. Бакы, «Елм», 1977, с. 32.
[3] Атиф Зејналлы. Кечилмәмиш јолларла. Бакы, «Елм», 1970, с. 42.
[4] Горбунова. Көстәрилән әсәри, с. 408.

тин мәнбәји вә һәрәкәтверичи гүввәси, конфликт васитәсијлә әсәрин идејасыны ачмаг васитәси ола биләр[1]. Бәдии фәрдиләшдирмә характерин чөвһәри, ону характер едән башлыча васитәдир. Әкәр белә фәрдиләшдирмә јохдурса, чанлы, колоритли бәдии образдан сөһбәт кедә билмәз.

Һаггында данышдығымыз поемалары бу бахымдан сәрф-нәзәр етдикдә, тәдгигатын мәркәзинә чәкдикдә гәһрәманларымызын доғрулуғу ајдынлашар. Әли дә («Партизан Әли»), Гәһрәман да («Голсуз гәһрәман»), Мурадхан да («Мурадхан»), Чәби дә («Фантан»), Ајдәмир дә («Јүксәлиш»), Гуркен вә Күләндам да («Буруглар арасында», Елдар вә Күлпәри дә («Дағлар фачиәси»), Шө'лә дә («Шө'лә), Сәһәр дә («Сәһәр») вә с. онларча бу кими гәһрәманлар да әслиндә характер сәвијјәсинә јүксәлә билмәмишләр. Она көрә ки, бу образларын сосиал чәһәтләри һәмишә фәрди кејфијјәтләрини көлкәдә гојур. Һ. Чавидин Азәри, С. Вурғунун Чәлалы, Һумајы, Кәрај бәји өз фәрди кејфијјәтләри илә сечилдијиндән даһа чанлы образ тә'сири бағышлајырлар. Белә ки, бәдии фәрдиләшдирмә тәкчә онларын өз фәрди дүнјасыны јох, һәм дә бу образларын характериндәки милли чәһәтләрин дә үзә чыхмасына зәмин јарадыр. «Милли характери сәчијјәләндирән хүсусијјәтләр мүсбәт вә мәнфи образларын реалист планда фәрдиләшдирилмәси јолу илә ашкара чыхарылыр»[2].

«Далғын дүшүнчәли», «улдузлу көјләрлә дәрдини бөлүшән» Азәрин ше'ри, нәғмәни севмәси, онун ајлы кечәләрдән зөвг алмасы, һәјатын зөвгүнү дујмагда вә дујдурмагда көрмәси, јалгызлыға гәлбән үсјан етмәси, тәбиәтин әсрарәнкиз көзәлликләриндән вәчдә кәлмәси, мө'минләрин ону «дәли, худбин» адландырмасы, динсизләрин онда «шүбһәли бир иман булмасы» Азәрин характеринин чизкиләридир.

«Азәр» поемасыны автобиографик әсәр һесаб едәркән Һ. Чавидин индијәдәк диггәт јетирилмәмиш бир гејд дәфтәрчәсиндәки ашағыдакы сөзләрә истинад едән Рәфаил Һүсејнов һаглыдыр: ««Азәр»дән ше'ријјәт вә сәнәт уманлар әкин тарласында чичәк арајанлара бәнзәр. «Азәр» јорғун бир димағын мәһсулудур. Даһа доғрусу,

[1] Дж. Аллаков. Проблема характера в туркменской прозе на современном этапе. Автореферат диссертации на соискание ученой степени доктора филологических наук. Ашхабад, 1971, с. 25.

[2] Гасым Гасымзадә. Әдәбијјатда миллилик вә бејнәлмиләлик. Бакы, «Елм», 1982, с. 160.

бир тағым гырыг-сөкүк тәәссүратдан башга бир шеј дејилдир. «Азәр»и мүталиә едәнләр јалныз мүәллифин әчзини көрмүш олурлар»[1].

Лакин мәсәлә бурасында иди ки, «Азәр»дән ше'ријјәт вә сәнәт јох, «әзаб-әзијјәт чәкмәјән, јени гурулушу үрәкдән алгышлајан» гәһрәман көзләјирдиләр. Тәнгидчи Әли Назим јазырды: «Һүсејн Чавид поемасында («Азәр»дә— Р. Ј.) көһнә чәбһәсиндән узаглашмаға, көһнә чәмијјәтә үсјан етмәјә чалышыр. О, өз көһнә чәбһәсиндән фәргли олараг, истисмар вә дин дүнјасыны, феодал һәјатыны идеализә етмир, романтикләшдирмир; синфи мүбаризәни көстәрмәјә чалышыр, фәһлә вә мәһкум халгларын тәзјиг алтындакы вәзијјәтләрини тәсвир едир. Доғрудур, маһијјәт е'тибарилә Чавидин кәлдији бу јени чәбһә дә, буржуа-деморатик ингилабы чәбһәсиндән чох да фәргли дејилдир. О, сосиализм гурулушуну тәсвиредичи әсәрләр јаратмамышдыр. Лакин бу јенә дә Чавид јарадычылығында мүәјјән бир јенилик, мүсбәт бир аддымдыр»[2].

Азәр исә фәрди кејфијјәтләри илә даһа чох Һ. Чавидин өзүнә бәнзәјирди. О, өзү өзүнү «зәнкинләри диз чөкдүрән јохсул», «атәш далғалы дәниз», «сүлһ арзулајан ачиз», «һәр аһунун көзләриндән севки уман овчу», «чалдығы гавалла вичданлары инләдән бир чобан», «анлашылмаз бир хилгәт», «әдәби һүрријјәтин чилвәси» адландырыр. Сонра Азәр дујумсуз бир рәссамла, китабыны итирдији үчүн ағлајан чочугла, әл ачыб ондан пара диләјән сыртыг ушагла үз-үзә кәтирилир. «Сағалар елм илә һәр дүрлү јара»—дејән Азәр чочуға китаб алмаг үчүн пул верирсә, сағлам бәдәнли дикәр диләнчини данлајыр, ону зәһмәтә сәсләјир:

Өјлә гуш вар ки јејәрләр әтини,
Гуш вар, әт вер дә дујар ләззәтини.
Бир токат вар доғурур ач гарыны,
Мәрһәмәт вар ки, зәһәрләр јарыны.

Бу мисралар әслиндә Азәрин јох, Һүсејн Чавидин гәнаәтидир. Мәсчиддә шејхлә үз-үзә кәләндә исә Азәрин характеринин сосиал, о дөврүн әдәби тәнгидинин хошуна кәлән чәһәти—динә гаршы амансыз мөвгејдә дајанан, мәсчидләри сөкүб, јериндә китабхана тикдирмәк истәјән

[1] Рәфаел Һүсејнов. Вахтдан уча. Бакы, «Ишыг», 1987, сәһ. 176.

[2] Әли Назим. Сечилмиш әсәрләри. Бакы, «Јазычы», 1979, сәһ. 321.

јени инсанын хисләти өзүнү көстәрир. «Әскәрләр тә'лим едәркән» һиссәсиндә Азәр мәнсуб олдуғу синфин јох, өз јарадычысы Һ. Ҹавидин мөвгејиндә дајаныр вә белә һесаб едир ки, инсанлар виҹданлы олсалар, каинат нурла бәзәнәр, гурд гузу илә отлајар.

Азәр Авропаја сәјаһәт заманы көрдүјү бүтүн һадисәләрә мәнсуб олдуғу сосиал мүһит нөгтеји-нәзәриндән гијмәт верир, мәсҹиддәки «ипсиз дәлиләр»лә Авропа ресторанларында—«кирли ҹәннәт»дә кеф едән «азад әсирләр»ә Азәрин ејни дәрәҹәдә нифрәт етмәси дә онун характеринин сосиал ҹәһәтләри илә бағлыдыр. Азәр Алманијада көмүр мә'дәниндә тәсвир едилән саһибкар—фәһлә мүнасибәтләринә дә мүһаҹирләрин ибрәтамиз һәјатына да, «Нил јаврусу» Шәмсанын һәрәкәтләринә дә, рәссам гызынын, кор нејзәнин, јурдсуз чочугларын, вәһши гадынын, Лаләнин, Сәлманын һәјатына да мәһз һәмин сосиал дүнјакөрүшү призмасындан бахыр ки, бу да о дөврүн тәләби иди. Анҹаг «Азәр»ин һәр сәтриндә ики од арасында галан «мүәллифин әҹзи» көрүнмәкдәдир.

Бизҹә, «Азәр»лә «Комсомол поемасы»нын арасында да бир тале охшарлығы вар. «Комсомол поемасы» да «Азәр» кими јарымчыгдыр, натамамдыр. Анҹаг бүтүн бунлара бахмајараг, һәр ики әсәр характерләр поемасыдыр. Әгидәләриндәки сосиал ҹәһәтләр ејни олса да, «олсун ингилаба ганымыз һалал дејиб баш-баша версәләр» дә, «Комсомол поемасы»ндакы комсомолчулар бирбиринә бәнзәмир. Она көрә ки, мүәллиф бу образлары јарадаркән бәдии фәрдиләшдирмәјә хүсуси диггәт јетирмишдир. Бәхтијар мүдрик, јүз-өлчүб бир бичән, Мирпаша чылғын, мәсҹидә ит бағлајан, Ҹәлал сентиментал, романтик хәјаллар оғлудур. Дикәр комсомолчулар, Мурад, Шаһсувар вә башгалары әслиндә ады вар, өзү јох епизодик образлардыр. Комсомолчулар арасындакы ән сәмими динамик, мүкәммәл образ Ҹәлалдыр. Буну әдәби тәнгид дә дөнә-дөнә гејд етмишдир. Бир јандан сијаси әгидә, дикәр тәрәфдән «дүшмән гызы» Һумаја гаршы илаһи мәһәббәт Ҹәлалы өмрүн сынағына чәкир. Ҹәлал ики од арасында чырпындыгҹа, онун характеринин јени-јени ҹәһәтләри үзә чыхыр. Һадисәләр инкишаф етдикҹә, Ҹәлалын характериндәки фәрди кејфијјәтләр, сосиал ҹәһәтләри үстәләјир.

С. Вурғун 1938-ҹи илдә «Әдәбијјат гәзети»нин 29 октјабр тарихли нөмрәсиндә дәрҹ едилән мәгаләсиндә јазырды ки, Л. Толстојун идеалист фәлсәфәси, бизим классик әдәбијјатда «Лејли Мәҹнун» әфсанәси, бир дә ушаглыг илләримин сон дәрәҹә пәришан кечмәси мәндә хәстә бир тәбиәт јаратмышды». Ҹәсарәтлә дејә биләрик ки, мүәллифин мәһз «бу хәстә тәбиәти» Ҹәлалын ганына һопмушдур. Мән Ҹәлал Һумај хәттиндә Сәмәдлә Дүррә арасындакы уғурсуз мәһәббәтин јени шәкилдә бәдии әксини көрүрәм. Ҹәлал образынын прототипи С. Вурғунун өзүдүр. С. Вурғун «Өлән ше'рләрими» јазыб, Дүррәнин сәсинә, Тәбиәт көзәлликләринин әсрарәнкиз мәнзәрәсинә әлвида десә дә, онун гәһрәманы сијаси әгидәсини мәһәббәтинә гурбан верир. С. Вурғун Мәҹнунлугдан јаха гуртара билсә дә, Ҹәлал ҹүнүнлүг јолунун јолчусудур, Мәҹнунун, Шејх Сән'анын варисидир. С. Вурғун «Мән анд ичмишәм ки, бир дә гәләмим көзәлләрдән илһам алмајаҹагдыр» десә дә, «Мәним танрым көзәлликдир, севкидир» дејән Һ. Ҹавиди сөздә тәнгид етсә дә, онун гәһрәманлары әслиндә Һ. Ҹавид јолу илә кедирләр. Шејх Сән'ан динини мәһәббәтә гурбан вердији кими, Ҹәлал да әслиндә комсомол әгидәсини өз мәһәббәтинә гурбан верир, С. Вурғун өз гәһрәманларынын өлүмүндән сонра јаздығы «Дүнја» гошмасы илә кәләҹәјин мүдрик охуҹусуна өз дәрдини ачыр, салам көндәрир, ону ајыг-сајыг олмаға, кечмиши, әдәбијјатымызын тарихини әдаләтлә тәһлил етмәјә чағырыр.

Шаирин севә-севә јаратдығы Һумај образы да характер сәвијјәсинә јүксәлмишдир. О заманкы Азәрбајҹан гызларынын ән јахшы ҹәһәтләрини өз үзәриндә ҹәмләјән Һумајын дахили дүнјасыны да мәһәббәт сынаға чәкир. Һумај фәрди хүсусијјәтләри илә башгаларындан сечилдији кими, онун севкиси дә ади сәвкијә бәнзәмир:

> Һумај дүшүндүрүр, Һумај ағладыр,
> О нә Татјанадыр, нә Офелјадыр.

Доғрудан да, Һумај нә Пушкинин Татјанасына, нә дә Шекспирин Офелјасына бәнзәјир. Онун бүтүн диләкләри күскүн бахышлы гара көзләриндә галмышдыр. Сазын вә чобанларын чалдығы дәрдли нејин сәсини ешидән Һумај һәјәҹанланыр, көзләри јашарыр. Кәнддә бөјүмүш бу гызын нә дәмир јолундан, нә гатардан хәбәри вардыр. Онун көрдүјү дурна гатары, ешитдији јаслы кәлинләрин гәмли сәсидир. Һәр күн гушлардан әввәл ојанан бу гызын булаг башына кәлмәси, сәһәнкини саһил дашларынын үстүнә гојуб мешәләри сејр етмәси, ахшам дүшәндә онун да руһуна гаранлыг чөкмәси, гапыдакы палтар-палазы ичәри дашыдыгдан сонра ҹеһиз сандығынын ағзыны гыфылламасы әсәрдә тәбии бојаларла әкс олунмушдур.

Ҹәлалы бүтүн варлығы илә севән Һумај ел адәтинҹә атасындан изнсиз она кетмәк истәмир. Севкилисиндән бир хәбәр ешитмәјән Һумај Бәхтијары көрәндә мәһәббәтин күҹү илә илк дәфә «һәјадан, исмәтдән, намусдан кәнар» иш көрүб Ҹәлалы сорушур. «Олсун ингилаба ганымыз һалал» дејән Ҹәлал әгидәсинин јох, севкилисинин јолунда ган ахытдығы кими, һәмишә атасынын јолуну көзләјән, онун еһтирамыны сахлајан Һумај да севкилисинин өлдүрүлдүјүнү ешидәндә, психоложи кәркинлик анларында атасынын ганыны Бәхтијара «һалал едир», о да өзүнү өз мәһәббәтинә гурбан верир. Һумајын өлүм сәһнәси поеманын ән тә'сирли јерләриндәндир. Бу һиссәни охујанда оху̧чу тарих боју бүтүн үлви мәһәббәтләрин гаршысында сәдд олан зәманәјә, онун кәрәксиз әхлаг ганунларына нифрәт едир.

Кәрај бәј јени гурулушла барышмајан, онун нүмајәндәләринә гаршы мүбаризә апаран, намуслу, гејрәтли, ејни заманда кинли, күдурәтли Азәрбајҹан бәјләринин үмумиләшмиш бәдии образыдыр. Һәмишә бу образа «мәнфи сурәт» дамғасы јапышдырылса да, әслиндә Кәрај бәј кишилик, мәрдлик символу олан зиддијјәтли характердир. Мүәллиф онун сурәтини бүтүн инсанлара мәхсус мәнфи вә мүсбәт кејфијјәтләрилә бирликдә тәсвир етдијиндән Кәрај бәј образы мүкәммәл инсан характери сәвијјәсинә јүксәлмишдир. Ашыг Вејсәлин сөзү дә, сазы да онун ҹанына јағ кими јајылыр. О, гачаглара дејир ки, дүшмәнә баш әјмәк арвад ишидир. Әввәлҹә гызынын хәтринә Ҹәлала сөз верән, сонра «мән һара, комсомол һара?» дејә дүшүнән, Ҹәлалы ганына гәлтан едән Кәрај бәј өз ҹәзасыны өзү чәкир. «Сон мүһасирә» сәһнәсиндә Кәрај бәјин психоложи вәзијјәти, онун сарсынтылары, өз әли илә өз евини јыхдығыны һисс еләмәси, гәлбиндәки күҹлү аталыг һисси, һәтта өләндә дә, дүшмәнә тәслим олмамасы, «мән ҹаныны гызыма тәслим едирәм» демәси сон дәрәҹә инандырыҹыдыр.

«Талејинин сују башдан буланан», зәрли ханымлара ушаг сахламаг вә јағ тутмагла мәшғул олан Гызјетәргарынын комасы да өзү кими гәмлидир. Һәсрәт адлы оғлуна һәсрәт галан ананын дилиндә милли фолклорумузун көзәл нүмунәси олан «Гызылкүл олмајајды» бајатысы чох тә'сирлидир, образын дахили аләминә ишыг салыр.

Мүшфиг өз поемаларында гәһрәманларын характерини синфи мүнагишә зәмининдә ачмаға сә'ј көстәрирди. Анҹаг әдәби тәнгидин о заман чох дүзкүн гејд етдији кими, Мүшфиг гәһрәманларынын әксәријјәти, хүсусән мүсбәт образлар характер сәвијјәсинә јүксәлә билмирди. «Мүшфигдә јүксәк идејалар, мүрәккәб зиддијјәтли әһвали-руһијјәләр, јени, мүсбәт характерләр надир тапылан шејләрдир» дејән М. Ариф «Сындырылан саз» поемасына истинадән «Мүшфигин инсанларын гәлбинә кирмәји, онлары бүтүн характерләри илә вермәји баҹардығыны да гејд едирди[1].

«Сындырылан саз»да мүәллиф өз гәһрәманынын, ел ашығы Думанын характерини Молла Нәҹәфлә мүнагишә зәмининдә ачмаға чалышырды. Сәсиндә ел күҹү олан, мәҹлисләр јарашығы Думан өз халгынын мусигисини, онун адәт-ән'әнәләрини севән, әдәб-әрканла отуруб дуран, севкисинә садиг бир инсан кими хәјалымызда ҹанланыр. Сәринин симасында исә милли Азәрбајҹан гызына мәхсус ән јахшы кејфијјәтләрин ин'икасыны көрүрүк. Сулар ајнасы, јелләр дарағы олан бу гыз Думаны севсә дә, онунла ачыгда көрүшмәјә ҹәсарәт етмир. Ел-обанын тә'нәсиндән, өз налајиг һәрәкәти илә ата-анасынын башыны јерә сохмагдан горхан Сәрин көзәл, ағыллы вә дүјумлу бир гыз кими тәсвир олунуб.

М. Рәһимин «Дөјүш күнләри», (1932), «Араз гырағында» (1936), З. Хәлилин «Гылынҹ», (1938), «Гатыр Мәммәд» (1940) поемаларында да характерин ачылмасынын јеканә ме'јары синфи мүбаризә иди. Нә «Дөјүш күнләри» поемасында үз-үзә кәтирилән саһибкар Садај бәји, коммунист Күлһәмзәни, нә «Араз гырағында» поемасында Әлимәрданы, Пирәлини, нә дә «Гылынҹ» поемасындакы Чал Пашаны, Гылынҹы, еләҹә дә дикәр образлары биткин инсан характери адландыра билмәрик. Ҹүнки бу образлары «мәнфи» вә «мүсбәт» инсан сурәтләри трафаретинә ујғун шәкилдә јаратмаг ҹәһди онларын бәдии портретинә бир схематизм кәтирмишдир. Тәсвирләр риторик вә јоруҹудур. «Гылынҹ» поемасындакы Гылынҹ, Гәшәнк, Чал Паша хәтти ејнилә «Комсомол поемасы»ндакы Ҹәлал, Һумај, Кәрај бәј хәттини хатырладыр. Һәтта образлар сәҹијјәләндириләркән дә ејни заһири ҹизкиләрдән истифадә олунмушдур.

«Гатыр Мәммәд» поемасындакы һадисәләр вә онларын бәдии һәлли мүасир тәфәккүр бахымындан мәгбул олмаса да, әсәрдә Сибир сүркүнүндән кәләндән сонра башына гачаглары топлајыб дағлара чәкилән, јерли бәј-

[1] Мәммәд Ариф. Сечилмиш әсәрләри, 1-ҹи ҹилд, Бакы, «Елм», 1977, с. 49.

ләрә, пристав вә јүзбашылара гаршы мүбаризә апаран, Мүсават һөкумәтинин дүшмәни, болшевикләрин досту Гатыр Мәммәдин тарихи фачиәсиндән сөһбәт ачылыр.

Әсәрдә ады чәкилән образлар чохдур: Гатыр Мәммәд, Күлчамал, Аллаһверди, Әһмәд бәј, Әзиз, Көјүш, Сары Әләкбәр... Лакин бу образларын һеч бирини мүкәммәл инсан характерләри һесаб едә билмәрик. Доғрудур, образлары бә'зи характерик чизкиләр васитәсилә сәчијјәләндирмәк мејли вардыр, лакин мүәллиф јалныз бунларла биткин инсан характерләри јарада билмәмишдир. Бу сурәтәр арасында Күлчамал образы нисбәтән уғурлу, калоритли көрүнүр. Охучу Күлчамалы јун әјирән, чораб, хурчун тохујан, көјләрдә бәхт улдузуну ахтаран, өз талејиндән шикајәтләнән, әри Мәммәди дүшүнән вәзијјәтләрдә көрүр. Күлчамал ән чәтин мәгамда белә өз намусуну горумағы бачарыр.

Т. А. Никонованын фикринчә, характер инсан мәишәтинин маһијјәти һаггында ифадә етдији фикирләрин мәчмусудур. Характер јазычыја заман, онун вәзифә борчунун әсас ме'јары кими хидмәт едир[1].

XX әсрин әввәлләриндә јазылан, конфликти синфи зәмин үзәриндә гурулан поемаларын әксәријјәтиндә образлар, онларын һәрәкәти вә дүшүнчәси мәһз синфилик ме'јары илә гијмәтләндирилирди. Елә буна көрә дә һәмин образларын характериндәки сосиал чизкиләр бир-биринә бәнзәјирди.

Мүһарибә мөвзусу әдәбијјата јени типли характерләр кәтирди. Сосиалист вәтәнини, үмумијјәтлә бүтүн бәшәријјәти фашизм таунундан хилас етмәк уғрунда мүбаризә апаран јени типли образлар силсиләси јаранмаға башлады. Бу дөјүшчүләрин характери үчүн ән вачиб чәһәт јүксәк идеал уғрунда апарылан мүбаризә иди. Мүһарибә мөвзусунда јазылан әсәрләрдә мүһарибә вә јүксәк идеал проблеми өн плана кечирди. Совет дөјүшчүсү, һәр шејдән әввәл, өз јүксәк идеалы уғрунда мүбаризә апаран мөһкәм әгидәли характерләр кими бәдии тәсвирин мәркәзинә чәкилирди. Мүбаризлик, һуманизм, вәтәнпәрвәрлик, бејнәлмиләлчилик, сосиалист идеалына сәдагәт мүһарибә мөвзусунда јазылмыш әсәрләрин гәһрәманларынын характеринин тәркиб һиссәләри кими тәгдим олунурду. Әдәбијјатшүнас А. Н. Иезуеитов «Естетикада вә әдәбијјатда характер проблеми» тәдгигатында көстәрирди ки,

[1] Проблемы реализма в русской и зарубежной литературах. Вологда, 1969, с. 162.

башга вачиб естетик проблемләр арасында характерин јериндән, онун башга проблемләрлә гаршылыглы әлагәсиндән сөһбәт ачанда характер вә идеал мәсәләси олмадан кечинә билмәрик. О, фикрини давам етдирәрәк гејд едирди ки, инчәсәнәтдә мүсбәт характер, шүбһәсиз, әсасдыр, анчаг естетик идеалын јеканә дашыјычысы дејил. Идеал тәкчә мүсбәт гәһрәманларын билаваситә тәсвири васитәсилә дејил, ән мүхтәлиф јоллар вә васитәләрлә ифадә олунур[1].

Шүбһәсиз, шаирләр дә өз поемаларында характер вә идеал проблемини мәһз бу аспектдә әкс еләтдирмәјә чалышырдылар.

Ади шәраитдә бир-бириндән сечилмәјән инсанлары мүһарибә илләринин ағыр сынағы саф-чүрүк едирди. Бурада истәр-истәмәз Белинскинин ашағыдакы сөзләри јада дүшүр: «Тәбиәт бөјүк сәркәрдәләри мүһарибә мүнасибәтилә дејил, истәдији заман јарадыр, лакин мүһарибә олмазса, бөјүк сәркәрдә һеч өзү дә бөјүк сәркәрдә олдуғуну билмәдән өмрүнү баша чатдырачагдыр»[2]. Доғрудан да, мүһарибә инсанларын јени кејфијјәтини—онларын мүбаризә әзмини, гәһрәманлығыны, еһтијат енержисини, јени идеалын тәмсилчисинин мә'нәви әхлаги кејфијјәтләрини үзә чыхарырды. Чәбһәдә әфсанәви гәһрәманлыглар көстәрән, өз мәрдлији, дөнмәзлији, гәләбәјә инамы илә дүшмәни һејрәтә кәтирән дөјүшчү әдәбијјатымызын јени гәһрәманына чеврилирди.

«Мүһарибә дөврү поезијасында поема бир жанр кими зәифләмишди. Дөрд илдә Азәрбајчанда бармагла сајылачаг гәдәр аз поема мејдана кәлмишди. Поема апарычы жанра чеврилә билмир, мүһарибәнин епик мәнзәрәсини јаратмаг вәзифәсини јеринә јетирә билмирди[3]. Лакин мүһарибәдән сонракы илләрдә Азәрбајчан шаирләри бу мөвзуја даһа чох мурачиәт етмиш, епик сәһнәләр васитәсилә өз гәһрәманларынын характерини ачмаг чәһди көстәрмиш, бу саһәдә мүәјјән уғурлар газанмышдылар. Зејнал Хәлилин «Татјана» поемасында Татјана, С. Рүстәмин «Гафурун гәлби» поемасында Гафур, М. Раһимин «Ленинград көјләриндә» поемасында Һүсејнбала, Н. Һәсәнзадәнин «Һардасан?» поемасында Меһди вә Мирда-

[1] Проблема характера в современной советской литературе. Москва-Ленинград, 1962, с. 12.

[2] В. Г. Белински. Александр Пушкинин әсәрләри. Бакы, 1948, с. 2.

[3] Бәкир Нәбијев. Бөјүк Вәтән мүһарибәси вә Азәрбајчан әдәбијјаты. Бакы, Елм, 1977, с. 85.

мәд, А. Бабајевин «Мәфтилләр архасында» поемасында лејтенант Әкбәр Ағајев, Ә. Кәримин «Һејкәл вә һејкәлин гардашы» поемасында Чәмил Әһмәдов, Х. Рзанын «Мәһәббәт дастаны» поемасында Әлиһејдәр, «Краснадон гарталлары» поемасында кәнч гвардијачылар һәјатда јашајан, чәбһәдә әфсанәви гәһрәманлыглар көстәрән, өз идеалындан дөнмәјән ејни адлы тарихи шәхсијјәтләрин бәдии образы иди.

М. Раһим «Ленинград көјләриндә» поемасына көрә дөвләт мүкафатына лајиг көрүлмүшдү. Азәрбајчанлы тәјјарәчи Һүсејнбаланын Ленинград көјләриндә фәдакарлыгла вурушуб һәлак олмасы бәдии тәсвирин мәркәзиндә дајанан ән әсас һадисә иди. Онун характериндәки мәрдлик, гәһрәманлыг, чәсарәт, әгидә јолунда, идеал јолунда өлүмдән белә горхмамаг, мә'нәви тәмизлик тәкчә Һүсејнбаланын јох, бүтүн намуслу совет адамларынын характеринин ајрылмаз тәркиб һиссәси кими көстәрилирди. «Әсәрин гәһрәманы совет халгыдыр» дејән тәнгидчи Мәммәд Ариф гејд едирди ки, гәһрәманын мүгәддәс идеалы коммунизмә хидмәт етмәкдән ибарәтдир. Даһа сонра о јазырды: «Шаир өз гәһрәманынын характерини ачыб көстәриркән дөјүш сәһнәләрини чанлы вә реал вермәјә чалышыр. Бир-бириндән мараглы тәсвир едилмиш мүхтәлиф учушлар, һава вурушмалары, бомбардманлар мүһарибә шәраити һаггында ајдын тәсәввүр ојатдығы кими, гәһрәманларын характерини дә әтрафлы ачыб көстәрмәјә көмәк едир»[1].

Поемадакы Алексеј, Варја, Нәзакәт образлары да характерчә Һүсејнбалаја чох јахындырлар. Совет халгларынын гардашлығынын вә достлуғунун әсәрин әсас идејасыны тәшкил етмәси дә тәсадүфи дејилди.

Ә. Күрчајлынын «Гәзәбли сулар», А. Зејналлынын «Буз гала» поемалары совет адамларынын күтләви гәһрәманлығыны, онлары бу гәһрәманлыға вадар едән социалист вәтәнпәрвәрлијинин маһијјәтини ачмаг васитәсинә хидмәт едирди. Әкәр «Ленинград көјләриндә» поемасында чәсур тәјјарәчиләрин ғәһрәманлығындан сөһбәт кедирсә, «Гәзәбли сулар»да «Малјутка-3» суалты кәмисинин 30 нәфәрлик һеј'әтинин фашистләрә гаршы мүбаризәси өз поетик әксини тапыб. Поеманын гәһрәманлары мүкәммәл инсан характерләри сәвијјәсинә јүксәлә билмәсәләр дә, халглар достлуғунун сарсылмазлығы идеја-

[1] Мәммәд Ариф. Сечилмиш әсәрләри, үч чилддә, биринчи чилд, Бакы, Елм нәшријјаты, с. 481.

сынын тәблиғчисинә чеврилирләр. Кәминин капитаны Рәшид Күр вадисиндәндир. Ону вә достларыны—Остапы, Әлини, Левону... ејни мәгсәд, амал бирләшдириб. Сон нәфәсләринәдәк вурушан бу дәнизчиләр бирликдә өлмәји әсир дүшмәкдән үстүн тутдуглары кими «Буз гала» поемасынын гәһрәманлары да дүшмәнә гаршы мәрдликлә вурушур, фашистләрин әлинә кечиб јашамагданса, гар алтында галыб донмағы даһа шәрәфли һесаб едирләр.

М. Раһимин Варјасы илә А. Зејналлынын Анјутасы талејләри е'тибарилә бир-бирләринә бәнзәјирләр. Онларын һәр икиси чәбһәдә севкилиләри илә чијин-чијнә вурушур, вәтән јолунда өз чанларыны фәда етмәји шәрәф санырлар.

Н. Һәсәнзадәнин «Һардасан?» поемасында мүхтәлиф халгларын нүмајәндәләринин ејни партизан дәстәсиндә бирләшиб фашизмә гаршы мүбаризә апармасыны пролетар бејнәлмиләлчилијинин тәзаһүрү кими үмумиләшдирмәк сә'ји вардыр. Поеманын әсас гәһрәманларыны, Меһди вә Мирдамәди каһ әсирликдән гачан, каһ фашист палтарында кәшфијјата кедән, каһ да дүшмәнин мүһүм објектләрини партладан көрүрүк. Чәтин шәраитдә мүбаризә апаран бу кәнчләр рүтбә, ад алмағы јох, вәтәндашлыг борчларыны ләјагәтлә јеринә јетирмәји гаршыларына мәгсәд гојмушлар. Гәдир Исмајылов јазыр: «Әсәрин—(«Һардасан?» поемасынын—Р. Ј.) гәһрәманларынын хәјалән вә јухуда Азәрбајчана кәлмәсинин бир нечә дәфә тәкрары поеманын узанмасына, әсас мәсәләнин һәллинин ағырлашмасына сәбәб олмушдур»[1]. Әксинә, гәһрәманларын һәјәчанлары, тез-тез вәтәни, бәхтијар күнләри хатырламалары, Меһдинин Әнвәр адлы бир ағдамлы оғланла көрүшәркән, Мирдамәдин радиону гуруб тәсадүфән С. Вурғунун «Украјна партизанларына» ше'рини динләјәркән кечирдији һиссләр олдугча тәбии көрүнүр. Мирдамәдин јухуда Бабәки көрмәси, ондан бајраг алмасы Азәрбајчан оғулларынын гәһрәманлығынын тәсадүфи олмадығыны, онларын бабаларымызын мүбариз дөјүш ән'әнәләрини давам етдирдијини көстәрмәк мәгсәдинә хидмәт едән мараглы сәһнәдир.

Әсәрин «Комендантла сөһбәт» адланан һиссәсиндә Меһди илә фашист дүшәркәсинин комендантыны гаршылашдыран шаир онларын характериндәки зидд әхлаги

[1] Гәдир Исмајылов. «Һардасан?», «Әдәбијјат вә инчәсәнәт», 9 јанвар, 1960-чы ил.

идеаллары үз-үзә кәтирир. Фашист забитини вәтәнә хидмәт етмәкдән чох мүкафат, рүтбә, ад-сан марагландырыр. Поеманы охујанда ајдын шәкилдә көрүнүр ки, Меһдинин мүбаризәси кими онун өлүмү дә тәсадүфи дејил, мәсләк, амал, вәтән уғрунда өлүмдүр.

Нечә чәтин вәзијјәтә дүшүрсә дүшсүн, гәләбәјә инамыны итирмәмәси, өзүнү вәтән јолунда, идеал јолунда гурбан вермәкдән чәкинмәмәси совет дөјүшчүсүнүн характеринин мүһүм чәһәти кими өн плана кәтирилирди. А. Бабајевин «Мәфтилләр архасында» поемасынын гәһрәманы Әкбәр јаралы һалда әсир дүшүб Буһенвалд дүшәркәсинә кәтирилир. Дүшәркә рәиси илк вахтлар Әкбәрә меһрибанлыг көстәрсә дә, дөјүшчү анлајыр ки, бу заһири меһрибанчылыг архасында халглар достлуғуну сарсытмаг мәгсәди дајаныр. Өлүмүндән горхмајан Әкбәр дүшәркәдә интигам дәстәсинә башчылыг едир, әсирләрин гачмасы планыны һазырлајыр. О, ишкәнчәјә мәрдликлә дөзүр, одлу милләр онун күлүмсәјән бахышыны, додагларындакы тәбәссүмү оғурлајанда да Әкбәр дүшмән гаршысында әјилмир. Онун характериндәки мәрдлик, вүгар дүшмәни дәһшәтә кәтирир. Вахтилә «Гафгаз халгы гәдирбилән халгдыр, анчаг бу руслар... күлләлә, јандыр, көз үстә сахла, фәрги јохдур»—дејән дүшәркә рәиси көрүр ки, мәсләк, амал уғрунда өлүмә кетмәк тәкчә русларын јох, социализм идеалына инанан бүтүн инсанларын характеринин ајрылмаз тәркиб һиссәсидир.

Мүһарибә мөвзусунда јазылмыш поемаларын әксәр гәһрәманлары тарихи шәхсијјәтләрдир. Лакин онларын бәдии образы һәјатда газандыглары шөһрәтин јанында солғун көрүнүр. Меһдинин, Мирдамәдин («Һардасан») нечә-нечә дүшмән објектини партлатмалары, фашистләрә хејли тәләфат вермәләри тәкзибедилмәз һәгигәт олса да, гәһрәманларын бу хидмәтләрини садаламаг һәлә онларын мүкәммәл бәдии образларынын јарадылмасына зәманәт вермир. Ејни сөзләри мүәјјән мә'нада Әлиһејдәр («Мәһәббәт дастаны») вә Әкбәр («Мәфтилләр архасында») образларына да аид етмәк олар.

М. Аразын «Үч оғул анасы» поемасында өвладларынын дүшмәнлә вурушуну һәјәчанла изләјән, чораб тохујуб чәбһәјә көндәрән, Һитлерин гарасына дејинән, өзкә чијниндә сон мәнзилә кедән ананын, Х. Рзанын «Мәһәббәт дастаны», Ф. Меһдинин «Сәни көзләјирәм», С. Әсәдин «Хатирә јарпаглары», Н. Кәнчәлинин «Одлу үрәкләр» поемаларында чәбһәдә вурушан севкилиләрини арха чәбһәдә әвәз едән, ағламаг, сытгымагла јох, көрдүкләри ишлә һәјат јолдашларына, өвладларына, вәтәнә мәһәббәтләрини сүбут едән сәдагәтли гадынларын бәдии образы јарадылмышдыр. Бу әсәрләрдә өн чәбһә илә арха чәбһәдәки вуруш сых вәһдәтлә тәсвир олунур. Чәбһә хәтти елә бил ки, гәһрәманларын һамысынын үрәјиндән кечир.

«Поемада, һәр шејдән әввәл характер олмалыдыр. Она көрә ки, характерләрин мүбаризәси драматизм доғурур. Характерсиз һеч бир драматик башланғычдан сөһбәт кедә билмәз»[1].—Илја Селвинскинин бу сөзләриндә бөјүк һәгигәт вардыр. Бүтүн мөвзуларда, еләчә дә мүһарибә мөвзусунда јазылан поемаларда характер чох заман бәдиилик ме'јарына чеврилир.

М. Аразын «Араз ахыр» поемасындакы һадисәләр гәһрәманларын һәјәчанларына, дүшүнчә вә арзуларына тәкан вермәк васитәсинә чеврилмишдир. «Әсәрин гәһрәманы үч әсас мәрһәләдән кечир вә шаир дә поеманын мәғзини тәшкил едән үч мүһүм мотиви: дөјүшмәк, севмәк вә јаратмаг мотивини бу шәхсин симасында образлы шәкилдә үмумиләшдирмишди»[2].

Әсәрин гәһрәманынын (мүәллиф нәдәнсә она ад вермәјиб) шәхси арзулары илә бәшәри һиссләринин вәһдәтдә верилмәси онун характеринин тамлығыны тә'мин едир. Гәһрәманын чылғынлығы, бә'зи гәрибәликләри дүшдүјү психоложи вәзијјәтдән доғдуғу үчүн тәбии, инандырычы көрүнүр. Характерчә романтик олан бу кәнч мәрд, мүбариз, вәтәнпәрвәр, бејнәлмиләлчи, һәссас бир инсандыр.

Мүһарибәнин дәһшәтләрини көзләријлә көрән, сүнкүсүјлә Авропаја јени һәјат апаран әскәр гәләбәдән сонра тикинти мүһәндиси олмаг гәрарына кәлир вә өз чалышганлығы, сә'ји нәтичәсиндә али мәктәби битирир. О, өмрүнүн сонуна кими илк мәһәббәтини—тәбризли көзәли унуда билмир. Онун мәһәббәти адичә бир гыза олан севки чәрчивәсиндән чыхараг даһа кениш, ичтимаи мәзмун кәсб едир. Әсәрин гәһрәманы Америка шаллағыјла дөјүлән, «инкилис чајнағыјла газ кими јолунан» милјон-милјон чәнуби азәрбајчанлынын, о чүмләдән тәбризли гызын—Ајрыкүлүн фачиәли талејинә биканә гала билмир. Бурадакы Ајрыкүл ады да символикдир.

Ә. Кәримин «О мәнә данышды ки» поемасы композисијасы е'тибарилә јени дејилдир. Белә ки, ајағыны дөјүш-

---

[1] Селввнский И. Возраждение поэмы. «Литературная газета», 1965, 22 июля.

[2] Гулу Хәлилов. «Араз ахыр». «Әдәбијјат вә инчәсәнәт», 28 март 1964.

ләрдә итирмиш бир мүһарибә ветераны өз башына кәләнләри нәгл едир. Лакин өз гәһрәманынын дилијлә данышан шаирин поетик үслубунун орижиналлығы, јени дејим тәрзи, нитгин образлылығы дөјүш сәһнәләринин чанлы, динамик чыхмасыны тә'мин етмишдир.

Әсәрин гәһрәманы мүһарибәнин чәтин, ағыр сынағындан үзүағ чыхмыш бир инсандыр. О, вәтән уғрунда дөјүшдә ајағыны итирсә дә, әвәзиндә халгын мәһәббәтини газаныр. Бу инсана али мәктәбдә охумаг гисмәт олмаса да, кечдији шәрәфли дөјүш јолу онунчүн әсл мәктәбә чеврилиб. Бу мәктәбдә о, һәр шејдән әввәл, өзүнү дәрк едиб, мәс'улијјәт һисси газаныб. О, дүшмәнә гаршы шығыјанда «јијәләри көрүнмәјән инилтиләрин», «әлвида»ларын үзәриндән кечәркән мүһарибәнин; дөјүш достлары вәтән уғрунда өләндә гәһрәманлығын, вәтәнпәрвәрлијин; күрчү гадын ону евиндә кизләјиб меһрибан ана кими гајғы кәстәрәндә, јараларыны сағалданда һуманизмин нә демәк олдуғуну дәрк едиб.

Шаирин «Һејкәл вә һејкәлин гардашы» поемасында Чәмилин, онун анасынын вә гардашынын образлары да характерик чизкиләрлә ишләнмишдир.

Ә. Әлибәјлинин «Көзләр, үрәкләр, әмәлләр» поемасынын гәһрәманлары фашистләрин вәһшилијини көзләријлә көрән, мүһарибәнин ағры-ачыларыны дадан инсанлардыр. Һәрбин ганлы-гадалы илләри онларын фәрди талејинә тә'сирсиз галмамышдыр; данимаркалы Рувинин атасы, украјналы Оксананын ата-анасы, бачылары өлдүрүлмүш, өзләри исә әсир дүшмүшләр. Дәһшәтли әсирлик заманы һејван кими ишләдилән, аддымбашы мәнлији тәһгир олунан инсанларын нифрәтини, гәзәбини, интигам һиссини даһа да артырмыш, онларын гәлбиндәки һәјат ешгини мәһв едә билмәмишдир. Фашистләр «Биз инсаныг» дејә е'тираз сәсини галдыранлары күлләјә тутсалар да, онлары чисмән әсир етсәләр дә, бу инсанларын мәсләкини, амалыны, мәһәббәтини әсир етмәјә, өлдүрмәјә наил ола билмәмишләр.

Нәриман Һәсәнзадәнин «Вәтәнсиз», «Әсир ушаг», «Һәсрәт», «Биз бир илдә доғулдуг» поемаларында мүһарибәнин бәшәријјәтә кәтирдији фәлакәт ајры-ајры гәһрәманларын талеји тимсалында өз долғун бәдии әксини тапмышдыр. Мүәллиф бу әсәрләриндә дөјүш сәһнәләринин тәсвириндән чох, мүһарибәнин инсанларын шәхси талејинә тә'сирин мәсәләсини өн плана чәкмишдир. «Әсир ушаг» поемасында мә'сум бир ушағын арзулары, хәјаллары илә онун дүшдүјү мүһит арасында кәскин тәзад јарадан шаир дәһшәтли әсирлик күнләриндә өз инсани һиссләрини итирмәјән, ишкәнчәләрә мәрдликлә дөзән адамларын һәјатынын үрәккөјнәдичи мәнзәрәсини јаратмаға наил олмушдур.

«Вәтәнсиз» поемасында исә әсир дүшмүш бир алман әскәринин талејиндән сөһбәт ачылыр. Оғлундан гара кағыз алан аналар гәзәблә, нифрәтлә бу әсирә бахсалар да, онлардакы мәрһәмәт, инсанпәрвәрлик алман әсиринин һејрәтинә сәбәб олур. Хәчаләт чәкән әсирин «Сиз гәрибә инсансыныз—мәрһәмәтлә өлдүрдүнүз бурда мәни, нәзакәтлә өлдүрдүнүз бурда мәни» сөзләри олдугча мә'налыдыр.

«Һәсрәт» поемасында чәбһәдәки оғлунун јолуну көзләмәкдән көзүнүн көкү саралан Бәһрам кишинин, «Биз бир илдә доғулдуг» поемасында вәтән уғрунда мәрдликлә вурушан Әләкбәрин, Чәмилин, «Шәһид ол, күнәш» поемасында исә бәшәријјәтин талејини дүшүнән нараһат бир алимин бәдии образы јарадылмышдыр.

Мүһарибә мөвзусунда јазылан дикәр поемаларда да—Х. Рзанын «Краснадон гарталлары», И. Сәфәрлинин «Сыныг кечәси», Б. Ваһабзадәнин «Дөрд јүз он алты», Ф. Гочанын «Јаралы чичәкләр», Ф. Садығын «Буз нәнни», «Он үч шам» әсәрләриндә дә ағыр сынаг илләриндә гәһрәманларын характериндә өзүнү бирузә верән нәчиб инсани кејфијјәтләр бәдии тәсвир објектинә чеврилмишдир. Бу әсәрләрин бә'зи гәһрәманлары дөјүшләрдә иштирак етмиш конкрет адамлар, бир гисми исә мүәллиф тәхәјјүлүнүн мәһсулу олан үмумиләшмиш образлардыр.

Әлбәттә, бу поемалардакы образларын һамысы характер сәвијјәсинә јүксәлә билмәмишдир. Анчаг характерик чизкиләр образларын дахили аләмини ачмаға зәмин јаратмышдыр. Латыш әдәбијјатшүнасы А. Вите чох доғру гејд едир ки, характерин бәдии ајдынлығы она һәср олунмуш сәһифәләрин сајы илә дејил, јазычынын образ јаратмаг бачарығы илә мүәјјән олунур вә бунсуз мәркәзи персонаж да характер сәвијјәсинә јүксәлә билмәз[1].

Доғрудан да, елә поемалар вар ки, һәчмчә нә гәдәр бөјүк олса да, гәһрәманлар һаггында үмуми шәкилдә чохлу тә'рифләр сөјләнилсә дә, бу сурәтләр характер сәвијјәсинә јүксәлә билмир. Анчаг туталым, Әли Кәрим «Һејкәл вә һејкәлин гардашы» адлы фрагментәр поемасында лаконик бир чизки илә баласы дөјүшләрдә гәһрәманлыг-

[1] А. Вите. Конфликты и характеры в латышском советском романе. Афтореферат диссертации на соискание ученой степени кандидата филологических наук, Рига, 1970, с. 15.

ла һәлак олан ананын характерини јарада билир. Јағышгар јағанда, оғлунун һејкәлини нараһатчылыгла сүзән, она башына өртмәјә бир шеј апармаға чалышан ананын һәјәчанлары оҳучуја да сирајәт еләјир.

Мүһарибә заманы олдуғу кими, мүһарибәдән сонракы илләрдә дә дөврүн тәләби илә һәјата кечән дәјишикликләри, јени инсанын характериндәки мүһүм чәһәтләри, онун әмәјә, өзү дә јени типли сосиалист әмәјинә мүнасибәтини әкс етдирмәк чәһдләри мүһүм јер тутурду. Мүһарибә гәһрәманлары кими әмәк гәһрәманлары да бәдии әсәрин әсас образына чеврилирди. Өзү дә бу адамларын әксәријјәти үмумиләшмиш бәдии образлар јох, конкрет адамлар, нәзмлә јазылмыш очеркләрин гәһрәманлары иди. С. Вурғунун «Бәсти», Ә. Чавадын «Москва» әсәрләринин гәһрәманы Сосиалист Әмәји Гәһрәманы, памбыг устасы Бәсти Бағырова, С. Вурғунун «Муған» поемасынын гәһрәманлары екскаваторчу Сарван Салманов, памбыг устасы Манја Кәримова, Н. Хәзринин «Күнәшин бачысы», «Инам» поемаларынын гәһрәманлары Севил Гасыјева, Тәрлан Мусајева, С. Әсәдин «Јер улдузу» поемасынын гәһрәманы Көчәри Бабајев вә с. бу кими образлар һәјатда јашајан, әмәкләри илә учалан тарихи шәхсијјәтләр иди. Белә әмәк гәһрәманлары һагда әсәрләр јазмаг, онлары идеал гәһрәман сәвијјәсинә јүксәлтмәк о дөврүн тәләби иди. «Һадисәләрин гызғын изи илә јазылан» бу типли әсәрләрин әсас идејасы инсанлары гуруб-јаратмаға, вәтәнин чичәкләнмәси үчүн әлиндән кәләни әсиркәмәмәјә чағырыш иди. Һәјат әдәбијјатын јох, әдәбијјат һәјатын далынча кетмәкдә иди.

Чәмијјәтин хејринә виҹданла ишләмәк, әмәјә коммунист мүнасибәти бәсләмәк о дөвр инсанынын характеринин ән мүһүм әламәти һесаб едилирди. Алимдән, мүәллимдән, һәкимдән, мүһәндисдән, зијалыларын һәр тәбәгәсинин нүмајәндәсиндән чох, садә әмәк адамларынын— фәһләләрин, колхозчуларын, механизаторларын, памбыг усталарынын, чобанларын бәдии образыны јаратмаг дәбдә иди.

Мә'лумдур ки, инсанын характери мүәјјән ичтимаи әлагәләр зәмининдә формалашыр, һәр дөвр өзүнүн типик характерләрини һәјата сәсләјир. Јухарыда адларыны чәкдијимиз образлар да мәһз о дөврүн типик характерләри иди.

Һәјатдакы јүксәлиш поезијада да өз бәдии ин'икасыны тапырды. Әкәр кәнчлик шәһәри Сумгајыт салынмасајды, Минкәчевир су електрик стансијасы тикилмәсәјди,

полад естакадалар үзәриндә Нефт дашлары кими әфсанәви шәһәр јарадылмасајды, хам торпаглара һүчум башланмасајды, кәнчләр БАМ-а ахышыб кетмәсәјди С. Вурғунун «Муған», Н. Хәзринин «Сумгајыт сәһифәләри», М. Раһимин «Хәзәр суларында», Р. Рзанын «Лејли вә Мәчнун», И. Сәфәрлинин «Фыртыналар адасы», З. Хәлилин «Улдузлар», Т. Әјјубовун «Далғалар», К. Фәзлинин «Гызыл дашлар», К. Кәләнтәрлинин «Дәниз вә мәһәббәт», В. Ибраһимин «Бајкал-Амур јолунда», З. Әлијевин «Зәминә» поемалары да јаранмазды. Өз поетик сигләти, мәзијјәт вә нөгсанлары илә бир-бириндән сечилән бу әсәрләрин гәһрәманлары чәмијјәтин хејринә виҹданла ишләјән, көнүллү сурәтдә ән чәтин тапшырыглары өз бојунларына көтүрән, ичтимаи мәнафеји шәхси мәнафејдән үстүн тутан совет адамларынын үмумиләшмиш образларыдыр.

Нефтчиләрин һәјатына һәср олунмуш поемаларын мәркәзиндә чәтин һава шәраитиндә—далғаларын гојнунда вәтәнә бол нефт вермәк үчүн әлиндән кәләни әсиркәмәјән инсанларын образы дајаныр.

«Фыртыналар адасы» поемасынын гәһрәманы кәнч уста Е'тибарла илк дәфә онун гәмкин дәгигәләриндә көрүшүрүк. Мә'лум олур ки, онун сәһви үчүндән газма иши уғурсузлугла нәтичәләнмиш, Е'тибара партија чәзасы, шиддәтли төһмәт верилмишдир. Кәнч устанын тәгдирәлајиг чәһәти кими онун ишә тәнгиди јанашмағы, «Правда» гәзетиндән «Тәнгид вә өзүнүтәнгид» адлы мәгаләни оҳујуб дүшүнмәси вә нәтичә чыхармасы өн плана кәтирилмишдир ки, бу да о дөвр үчүн характерик чизки иди. Е'тибар бачарыглы бир уста, көзәл дост, ешгинә садиг бир кәнч кими тәгдим едилирди.

Е'тибарын мә'нәви аләмини ишыгландырмаг функсијасыны јеринә јетирән Көјәрчин образы мараглыдыр. Ијирми беш јашлы бу кеолог гызын хурмајы сачлары, ләпәләрин ширин аһәнкини хатырладан инчә сәси, меһдән тәмиз нәфәси вар. Өмрүндә јалан, рија билмәјән, ағыр отуруб-дуран, пешәсини дәрин мәһәббәтлә севән бу гыз һәм дә чох принсипиалдыр. Онун һәтта севкилисинин сәһвләринә белә көз јуммамасы о дөвр инсанынын характери үчүн сәчијјәви тәләб иди.

«Хәзәр суларында» поемасынын гәһрәманы Һејран да Көјәрчин кими сечдији сәнәтә гәлбән бағлы, ичтимаи борчу шәхси мәнафедән үстүн тутан, иш јолдашларына сәмими мүнасибәт бәсләјән ағыллы, тәмкинли бир гыздыр. Истәр чәмијјәтә, истәрсә дә мәһәббәтә, аиләјә мүнасибәт-

дә әсәрин дикәр гәһрәманы олан Чинардан фәргләнир. Тәкчә иш просеси дејил, араларындакы шәхси сөһбәтләр дә Һејранын Чинары даһа јахындан танымасына көмәк едир. Сахта, шиширдилмиш рәгәмләрлә фаизи артырыб дөвләти алдадан Чинары ифша етмәси онун вәтәндашлыг борчу кими мүәллиф тәрәфиндән тәгдир едилирди.

«Субјектив елемент кениш мә'нада керчәклијә инсанын өзүнәмәхсус бахышыдыр»[1]. Гәһрәманларын иш просесинин тәсвиринә алудәчилик көстәрән әсәрләрин мүәллифләри сурәтләрин фәрдиләшдирилмәсинә о гәдәр дә диггәт јетирмәдикләриндән, дәниз нефтчиләринин һәјатына һәср олунмуш поемаларын әксәр гәһрәманлары бир-биринә бәнзәјир. Әсәрә һазыр характер кими кәтирилмиш нефтчиләр шүурлу инсанлар кими характеризә олунур. М. Һүсејнин «Абшерон» романынын гәһрәманы Таһирин характери ичтимаи мүһит зәмининдә јаваш-јаваш формалашырса, гәһрәман чох чәтин мә'нәви-әхлаги тәкамүл јолу кечирсә, «Далғалар»ын гәһрәманы—орта мәктәби битирән кими дәниздә ишләмәк гәрарына кәлән Аразы һәтта «ја мән, ја дәниз»—дејән севкилиси Күләрә дә јолундан сахлаја билмир. Араз тезликлә әфсанәви гәһрәманлыглар көстәрән дәниз нефтчисинә чеврилир.

Туфан вахты естакададан салланан, голлары кетдикчә күчдән дүшән Һәсән («Дәниз вә мәһәббәт» поемасынын гәһрәманы) чанынын һајына галмаг әвәзинә вәтән һаггында дүшүнүр вә и. а.

Әлбәттә, чәтин һава шәраитиндә нефт чыхармаг гәһрәманлыгдыр. Лакин Валентин, Сәбзалы («Фыртыналар адасы»), Уста Һејбәт, Алексеј, Наташа, Гијас, Расим («Хәзәр суларында») Араз, Серкеј, Арам, Дәрјагулу («Далғалар») вә с. бу кими нефтчиләрин мүбаризәсиндән, һәтта бә'зиләринин гәһрәманлыгла һәлак олмаларындан сөһбәт ачылса да онлар бир бәдии сурәт, долғун инсан характери кими јадда галмыр.

Әдәбијјатшүнас Г. А. Червјаченконун ашағыдакы фикирләри бүтүн совет әдәбијјатына, о чүмләдн Азәрбајчан әдәбијјатына да аид иди: «Совет поемасы реал тарихи керчәклијин дәрки илә гырылмаз сурәтдә бағлыдыр. О, һәјатын өзүндән романтик пафос алыр»[2]. С. Вурғунун «Муған» (1948) поемасынын гәһрәманлары «үшүтмә, гыздырма олмасын дејә» боз сәһралары Күлүстана дөндәрдикләри кими, Н. Хәзрінин «Сумгајыт сәһифәләри» (1963) поемасынын гәһрәманы кәнч бәнна да вахтилә иланлар мәләшән гумсал сәһрада алын тәри төкүр, тәбиәтлә мүбаризә апарыр, ону дәјишдирир, көзәлләшдирир, биналар учалдыр, јашыл хијабанлар, парклар салыр. «Муған» поемасынын гәһрәманы Сарван кими о да доғма кәндләриндән ајрылараг тәзә салынан шәһәрә кәлир, гуручулуг ишләринә башлајыр. Илк вахтлар али мәктәбә кирә билмәјән бу кәнч кәндә гајытмаға үзү олмадығы үчүн Сумгајытда галыб көнүлсүз ишләјирсә, бир аз сонра белә бир фәалијјәт саһәси онунчүн зөвг мәнбәјинә, һәјати тәләбата чеврилир.

Әлбәттә, епик поезијада бәнна образы јени һадисә дејилдир. С. Рүстәмин «Тәбриздә гыш» поемасынын гәһрәманы Сәбри дә бәннадыр. Анчаг онун талеји илә «Сумгајыт сәһифәләри» поемасынын гәһрәманларынын талеји арасында јерлә көј гәдәр фәрг вардыр. Тәбриздә гәшәнк, јарашыглы имарәтләр тикмәклә сач ағартмыш Сәбри өзү бир учуг комада јашајыр, аиләси бир гарын чөрәјә мөһтачдыр. О, иш заманы хәјаллара далыб бир парча чөрәк һаггында фикирләширсә, Н. Хәзринин гәһрәманыны көрдүјү иш фәрәһләндирир, чәмијјәтә, халга, вәтәнә хидмәт етдијини дүшүндүкчә ифтихар дујғусу илә ганадланыр. Бунунла јанашы, јери кәлмишкән, ону да гејд едәк ки, истисмарын һаким олдуғу дөврүн өзүндә дә фәһләнин, гуруб-јарадан инсанын кија өз ишиндән зөвг алмамасы фикри көкүндән јанлышдыр. Бу чүр гејри-објектив консепсија, синфилијин ифрат, биртәрәфли изаһы бә'зи тарихи әсәрләрдәки зәһмәткеш сурәтләринин сүн'илијинә дә сәбәб олмушдур. Инсан өз исте'дад вә зәһмәтинин бәһрәсиндән һәр һансы шәраитдә зөвг алмаса, тарихләрә јадикар галачаг әсәрләри—көзәл имарәтләри, јарашыглы галалары, мүстәһкәм сәдләри, көрпүләри нечә јарада биләрди?!

Н. Хәзри гәһрәманынын романтик хәјаллары васитәси илә онун характерини ачмаға чалышыр, әмәкдән доған романтиканы, онун зәһмәтинин бәһрәсини поетик дилә мә'наландырыр:

«О мәним һөрдүјүм нурлу отаглар
Долду көрпәләрин күлүшләријлә».
«Одур, мән ачдығым пәнчәрәләрдән
Инсанлар күнәши басды бағрына»...

Поеманы охудугча кәнч бәннанын характериндәки тәвазөкарлыг, сәмимијјәт, әмәксеварлик, достлуг, һәссас-

[1] Н. Драгомиретская. Характер в художественной литературе. Проблемы теории литературы. Москва, 1958, с, 149.

[2] Червяченко Г. А. Поэма в советской литературе. Издательство Ростовского университета, 1978, с. 32.

лыг, сәдагәт, вәтәнпәрвәрлик кими мүсбәт кејфијјәтләрлә таныш олуруг.

Н. Хәзри өз гәһрәманыны әсәрә һазыр характер кими кәтирмир, илк вахтлар онун тәрәддүдләрини, ишин өһдәсиндән лазыми сәвијјәдә кәлә билмәмәсини көздән гачырмајан мүәллиф ишә-күчә алышдыгча пилләпилә јүксәлмәсини, характеринин формалашмасыны, адичә бир бәннанын көркәмли әмәк гәһрәманына чеврилмәсини инандырычы бојаларла әкс етдирә билмишдир. Борис Леоновун сөзләриjлә десәк, «Сумгајыт сәһифәләри» поемасынын гәһрәманы бәнна Мурад тәкчә Хәзәрин гумсал саһилләриндә шәһәр салмыр, о, һәм дә мүәјјән мә'нада өз характеринин јарадычысыдыр[1].

Јенә ајлар кечиб су кими ахды,
Дәјишди Сумгајыт тамам көкүндән.
Бу күн шәклим мәним гәзетдә чыхды,
Јазырлар куја ки, гәһрәманам мән.

Поема гәһрәманынын «Мәним јашыдларым Каховка салды, мән сакит отура биләрәмми һеч?»—демәси дә о дөвр инсанынын характери үчүн сәчијјәви чизки иди. Тәзә мәнзил аланда, севдији гызла хошбәхт аилә һәјаты гуранда, илк өвлады дүнјаја көз ачанда гәһрәманын кечирдији һәјәчанлар, дахили монолог, фәрди талејинин ичтимаи ишлә вәһдәтдә верилмәси онун характеринин долғунлашмасына зәмин јарадан деталлардыр.

Әсәрин гәһрәманы тәкчә кәнч бәнна дејил, күнәшлә биркә ојаныб тәзә күнәшләрлә—собаларла үз-үзә дајанан кәнч металлург, тәзә шәһәрин тәзә арзулу, тәзә дүшүнчәли вәтәндашларыдыр, ону гуруб јарадан инсанлардыр.

Мәшһур Әфган шаири, әдәбијјатшүнасы доктор Абһар Кабилдә чыхан «Жундун» журналында јазыр: «Нәби Хәзринин поезијасы әсил һуманизм, јүксәк вәтәндашлыг вә бејнәлмиләлчилик руһу илә ашыланмыш поезијадыр»[1]. Бу чәһәт онун поемаларында да өзүнү габарыг шәкилдә кәстәрир.

Бәсти дә (С. Вурғун, «Бәсти»—1937), Муған гызы да (С. Вурғун, «Муған»—1948), Севил дә (Н. Хәзри, «Күнәшин бачысы»—1964), Тәрлан да (Н. Хәзри, «Инам»—1981) вәтәнә бол памбыг вермәк уғрунда мүбаризә апаран Азәрбајчан гадынларынын бәдии образыдыр. Лакин

[1] Борис Леонов. Наби Хазри. Баку, 1981, с. 98.

[1] Бах: Әфганыстан журналы Азәрбајчан шаири һаггында. «Коммунист» гәзети, 22 ијун 1982.

бу гәһрәманларын иш үсуллары да, һәјат шәраитләри дә, мәдәни сәвијјәләри дә бир-бириндән фәргләнир. Муған гызы Бәстидән, Севил Муған гызындан, Тәрлан Севилдән даһа ирәли кедиб. Бәсти әллә памбыг јығыр, Муған гызы памбыгјыған машын арзулајыр. Севил бу арзуну һәјата кечирәркән иш башында вәфат едир, Тәрлан исә онун ишинин давамчысына чеврилир. Һисс олунур ки, Н. Хәзри С. Вурғунун поемаларынын габагчыл ән'әнәләриндән јарадычы шәкилдә бәһрәләниб.

«Күнәшин бачысы» поемасында сәмими һисс вә һәјәчанларла бәрабәр романтик бир монументаллыг да мөвчуддур»[1]. Биз Севили әсасән тарлада күнәшлә, торпагла сөһбәт едән көрүрүк. Шаир мајасы һәгигәт олан романтик сөһбәтләр васитәси илә өз гәһрәманынын дахили аләмини ачмаға, онун мә'нәви јүксәлишини әкс етдирмәјә чалышыр. Шаир «Инам» поемасында да һәмин јолла кедир. «Инам» елә бил ки, «Күнәшин бачычы» поемасынын давамыдыр. Үмуми ишә чан јандырмалары, зәһмәтдән зөвг алмағы бачармалары, инсанларын талејинә гајғыкеш мүнасибәтләри шаир тәбиәтли бу гызларын—Севилин, Тәрланын характеринин әсас чизкиләри кими јадда галыр.

Епик поезијадакы бә'зи мүсбәт сурәтләр бәрпа дөврүнүн башлыча проблемләри контекстиндә сәчијјәләндирилмишдир. Кәнчлијинин гајнар чағыны дөјүшләрдә кечирән Гүдрәт (Ә. Күрчајлы, «Сынаг») мүһарибәдән сонра кәндин јүксәлиши үчүн әлиндән кәләни әсиркәмәјән инсанларын бәдии образыдыр. Елә архаландығы үчүн гүдрәтли олан Гүдрәт колхоз сәдри оланда да Сәлим кими ловғаланмыр, елин сәсинә, ағсаггалларын мәсләһәтинә гулаг асыр. Чәбһәдән дөнәндән сонра онун кечирдији сарсынтылар, уғурсуз мәһәббәтин, ана иткисинин көјнәртиси, дост сајдығы инсанын хәјанәти, кәндин јүксәлиши јолунда әнкәл олан үнсүрләрә гаршы мүбаризә, онун Һәчәрә мәһәббәти вә аилә һәјаты гурмасы Гүдрәт образынын долғунлашмасыны, биткин инсан характери сәвијјәсинә јүксәлмәсини шәртләндирән ситуасијалар топлусудур.

Мүһарибәдән гајыданларын колхоз сәдри сечилмәсини тәсвир едән әсәрләр бүтүн совет халглары әдәбијјатында чохлуг тәшкил едирди. Бу мејл мүәјјән мә'нада әдәбијјата стандартлыг, трафаретлик кәтирмишдир. Фик-

[1] М. Ариф. Поезијамыз һаггында. «Азәрбајчан», 1966, № 2, с. 10.

римизи изаһ етмәк үчүн И. Әфәндијевин «Баһар сулары» пјеси илә ондан хејли сонра јазылмыш «Сынаг» поемасыны мүгајисә етмәк кифајәтдир. Гүдрәт дә («Сынаг») Уғур кими («Баһар сулары») мүһарибәдән гајыданда колхоз сәдри сечилир, бачарыглы тәсәррүфат рәһбәри олур. Уғурун Шәфәг адлы гызла евләниб кәндә кәлмәси вахтилә севдији, әһд-пејман бағладығы Сәдәфин («Баһар сулары»), Гәрәнфилин Сәлимә әрә кетмәси исә чәбһәдән гајытмыш Гүдрәтин («Сынаг») изтирабларына, һәјәчанларына сәбәб олур. Сәдәф башгасына әрә кетдији кими («Баһар сулары»), Гүдрәт дә Һәчәр адлы бир гызла евләнир («Сынаг») вә и. а. Әлбәттә, бу чүр охшарлыг «Сынағ»ын мәзијјәтләринә мүәјјән мә'нада хәләл кәтирир.

Конфликтин бир гүтбүндә дајанан бә'зи гәһрәманларын анчаг мүсбәт, дикәрләринин исә анчаг мәнфи, ијрәнч чәһәтләрини әкс етдирмәк мејли образларын чылызлашмасына, мүгәвва гәһрәманларын јаранмасына сәбәб олур, нәтичәдә бир-биринә бәнзәјән трафарет колхоз сәдри образлары мејдана кәлирди. Мәгсәлән, Һ. Арифин «О гајытмады» поемасынын гәһрәманы Валеһ дә «Сынағ»ын гәһрәманы Сәлим кими үмуми ишә чан јандырмыр, «Бөјүк дајаг» романындакы Рүстәм киши кими өз әтрафына јалтаглары јығыб онларын сөзүјлә отуруб-дурур. Ч. Чаббарлынын «Алмаз» пјесиндә Мирзә Сәмәндәр Алмаза «мүәллимсән мүәллимлијини ет» дедији кими, Ә. Әләскәровун «Јени кәнд» поемасындакы колхоз сәдри Әлихан да Илгара «аграномсан аграномлуғуну ет» дејир. Һ. Арифин «Дағ кәнди» поемасынын персонажларындан бири—колхоз сәдри колхоз ишиндән чох өз шәхси иши илә мәшғул олур. Онун башысојуглуғу үчүндан кәнд електрик ишығына һәсрәт галыб вә и. а.

Образлар фәрдиләшдирилмәдијиндән онларын һамысы елә бил ејни гәлибдән чыхыб. Валеһин («О гајытмады») гуруб-јаратмаг ешгијлә чырпынмасындан, инсанларын һәјат шәраитини јахшылашдырмаг үчүн сәмәрәли јоллар ахтармасындан, иланлар мәләшән, боз сәрчәнин дә гачаг дүшдүјү «Боз јер»ә канал чәкдирмәсиндән, Илгарын («Јени кәнд»), Зәфәрин («Дағ кәнди») өз ихтисаслары илә бағлы ишләр көрмәклә кифајәтләнмәјиб, инсанларын һәјат шәраитини јахшылашдырмаг арзусјла јашамаларындан сөһбәт ачылса да, бу гәһрәманларын һеч бири характер сәвијјәсинә јүксәлә билмәмишдир.

XX әср Азәрбајчан поемасында тарихи шәхсијјәтләрин характерини јаратмаг мејли дә күчлү иди. Шаирләр

өз әсәрләриндә тарихи шәхсијјәтләрин һәјатына јашадығлары дөврүн призмасындан бахыр, кечмиши мүасир нөгтеји-нәзәрдән ишыгландырмаға чалышырдылар. Низаминин, Фүзулинин, М. Ф. Ахундовун, Сабирин, Нәсиминин, Чәлил Мәммәдгулузадәнин, Бабәкин, Әчәминин вә с. бу кими көркәмли тарихи шәхсијјәтләрин әсасән уғурлу бәдии образлары јарадылырды. Н. Кәнчәлинин «Шаирин арзусу» поемасында Низаминин, М. Раһимин «Гачаг Нәби» поемасында Гачаг Нәбинин, «Натәван» поемасында Натәванын, «Сајат-Нова» поемасында Сајат-Нованын, И. Сәфәрлинин «Әләскәр» поемасында Әләскәрин, З. Хәлилин «Тарас» поемасында Шевченконун, «Дан улдузу» поемасында Нәримановун, Ә. Кәримин «Үчүнчү атлы» поемасында Лермонтовун, Ахундовун, Р. Рзанын «Фүзули», Б. Ваһабзадәнин «Шәби-һичран» поемасында Фүзулинин, А. Бабајевин «Јаныглы күлүшләр», Ф. Садығын «Өмрүн бир күнү», Н. Хәзринин «Дағлар дағымдыр мәним», Б. Ваһабзадәнин «Ағлар-күләјән», Н. Һәсәнзадәнин «Һејбәдә кәзән ше'р», М. Аразын «Мән дә инсан олдум», Р. Рзанын «Халг шаири» поемасында Сабирин, Габилин «Нәсими», Р. Рзанын «Сон кечә» поемаларында Нәсиминин, Ә. Күрчајлынын «Дурналар Чәнуба учур» поемасында Ч. Мәммәдгулузадәнин, Р. Рзанын «Халг һәкими», Н. Һәсәнзадәнин «Нәриман» поемаларында Нәриман Нәримановун, «Зүмрүд гушу» поемасында Бакыхановун, Пушкинин, Фазилхан Шејданын, Т. Бајрамын «Сәһәр јелләри», Һ. Арифин «Үрәкләр бирләшәндә» поемасында М. Ф. Ахундовун; Һ. Арифин «Јолда», М. Аразын «Гајалара јазылан сәс» поемасында С. Вурғунун, Р. Рзанын «Гызыл күл олмајајды» поемасында Мүшфигин, Н. Кәсәмәнлинин «Јаддан чыхмаз Гарабағ» поемасында Ағабәјим ағанын, С. Рүстәмханлынын «Сөнмүш очағын ағысы» поемасында Чавад ахнын, А. Бабајевин «Ме'марын мәһәббәти» поемасында Низаминин, Әчәминин, Гызыл Арсланын, Мө'минә хатунун, «Бабәкдән сонра» поемасында Бабәкин, Афшинин, Е. Бахышын «Чалдыран дөјүшү» поемасында Шаһ Исмајыл Хәтаинин, «Балыг өлүмү» поемасында Сәмәд Беһрәнкинин бәдии образлары јарадылмышдыр. Бу әсәрләрин гәһрәманлары ајры-ајры дөврләрин тарихи шәхсијјәтләри олсалар да, онларын һамысыны ејни нәчиб инсани кејфијјәтләр бирләшдирир: һуманизм, вәтәнпәрвәрлик, мәрдлик, әгидәси јолунда һәр шејә һазыр олмаг, вәтәнә, бәшәријјәтә намусла хидмәт етмәк, дүшмәнә гаршы барышмаз мөвгедә дајанмаг, өз мәнлијини, шәрәфини уча тутмаг вә с. Ан-

чаг мүхтәлиф сәпкили поемаларда, үслублары бир-бириндән сечилән шаирләрин гәһрәманларынын характериндәки бу нәчиб әхлаги кejфиjjәтләр аjры-аjры формаларда тәзаһүр едир. Мәсәлән, М. Раһимин, И. Сәфәрлинин, А. Бабаjевин, Ә. Күрчаjлынын, Габилин, Н. Һәсәнзадәнин, Н. Кәсәмәнлинин поемаларында гәһрәманларын характери сүжет бojу инкишаф едиб кулминасиjа нөгтәсинә чатан, сонра өз бәдии һәллини тапан конфликт зәмининдә ачылыр. Адларыны чәкдиjимиз мүәллифләрин әсәрләриндә драматик үнсүрләр даһа чохдур.

Б. Ваһабзадәнин, Н. Хәзринин, Ә. Кәримин, Т. Баjрамын әсәрләриндә епик тәсвирләрлә лиризм гол-бojундур. М. Аразын, Ф. Садығын поемаларында лирик тәсвирләр үстүнлүк тәшкил едир. Р. Рзанын поемаларында характерик бир детал, өмрүн һәр һансыса характерик бир епизоду васитәсилә гәһрәманларын характерини ачмаг меjли даһа гүчлүдүр. С. Рүстәмханлынын, Е. Бахышын поемаларында характер үчүн ән башлыча ме'jар түркчүлүкдүр

«Ме'марын мәһәббәти» поемасында охучу Әчәмини севкилиси Сәjjарә илә сөһбәт едән, Әмирлә үз-үзә кәлән, Гызыл Арсланын хаһиши илә гала учалдан, Харәзм шаһы тәрәфиндән гачырылыб ишкәнчә верилән, гул базарына апарылан, нәһаjәт, ордан азад олуб вәтәнә гаjыдан, Низами илә, Гызыл Арсланла сөһбәт едән, Мө'минәхатунун шәрәфинә абидә учалдан вәзиjjәтләрдә көрүр. Мүәллиф өз гәһрәманынын дүшдүjү мүхтәлиф шәраити онун характерини ачмаг васитәсинә чевирир. Бу бир-биринә бәнзәмәjән шәраитләрдә Әчәминин кечирдиjи һәjәчанларын тәсвири дә гәһрәманын характерини, онун дахили дүнjасыны ачмаг васитәсинә чеврилир.

«Бабәкдән сонра» поемасында Бабәкин дә, Мө'тәсимин дә, Ибн Таһирин вә б. да образы jарадылыб. Анчаг характерин мүкәммәллиjи нөгтеjи-нәзәриндән Афшин әсәрдәки бүтүн образлардан сечилир. О, чанлы, динамик, дахили дүнjасындакы туфанлар бир ан да олсун сәнкимәк билмәjән, мүсбәт вә мәнфи кejфиjjәтләри вәһдәтдә алынан фачиәви характердир. Өз сүд гардашы Бабәки әрәб хилафәтинә сатан, ислам баjрағы алтында әфсанәви гәһрәманлыглар көстәрән Афшинин характерини мүәллиф Бабәклә ҳәjали сөһбәт, онун гызы Фәда илә үз-үзә кәтирилән вәзиjjәтдә ачмаға чалышыр. Хилафәтә хидмәт етсә дә, Афшин хәjалән, дахилән Мө'тәсимлә барыша билмир, ону мәһв етмәк үчүн планлар гурур, лакин истәjинә наил ола билмир. Оғлу Һәсәнин дөjүшдә өлдүрүлмәсиндән сонра онун кечирдиjи мә'нәви сарсынтыларын тәсвири Афшинин характеринин зәнкинләшмәсинә шәраит jарадыр. Мәзjарла, Феофиллә кизли данышыглары, гызыл-күмүшү карванла е'тибарлы jерә көндәрәркән кечирдиjи һәjәчанлар, зинданда кечирдиjи дүшүнчәләр Афшинин характерини jени-jени чәһәтләрлә зәнкинләшдирир. Нечә-нечә атәшкаһын одуну сөндүрән, нечә-нечә гызы-гадыны гылынчдан кечирән, вәтәнини, гардашыны сатан, онун гызына хәjанәт едән, мүкафаты jурдунун көз jашы олан, үздә хилафәтә дост, үрәкдә дүшмән олан, оғлуну дәрин мәһәббәтлә севән, үрәjи мәрһәмәт танымаjан Афшин мүрәккәб бәдии образ кими jадда галыр. Онун өзүнүн өз характери һаггында дедиjи фикирләр дә мараглыдыр: «Ганымла газандым ад-санымы мән», «Нифрәт едир, нифрин едир мәнә һамы, үрәjимдә оланлары кимсә билмир, мән дүшмәнәм әрәбләрә, хилафәтә»; «Бөjүсәм дә хәлифәләр көлкәсиндә, нечә елә һөкм етсәм дә, jенә гулам»; «Кимсә полад гылынчымы көрмәjибди күт» вә с.

Өлүм аjағында онун дедиjи ашағыдакы сөзләр пешиманчылығынын бәдии ифадәси бахымындан мараглыдыр.

> Еj әсир вәтәним, мәни бағышла,
> Көрүрәм jетишмир сәнә сәсим дә.
> Гардашым Бабәки даим алгышла,
> Мәни дә әфв елә сон нәфәсимдә.

Шәхсиjjәтин формалашмасында ичтимаи тарихи шәраит һәлледичи олдуғундан, характердә милли чәһәтләрин мөвчудлуғу ганунауjғун һалдыр. Халгын мәишәтини, адәт-ән'әнәләрини, онун психолокиjасыны, әсрләрин сынағындан чыхмыш әхлаг нормаларыны нәзәрә алмадан чанлы инсан характерләри jаратмаг мүмкүн деjилдир. С. Вурғун инсандакы милли хүсусиjjәтләри дүзкүн вә бүтүн рәнкарәнклиjи илә чанландырмағы бөjүк вә парлаг характерләр jаратмаг үчүн ән зәрури шәрт һесаб едирди[1].

Заһири көркәмин, кejимин тәсвири характерин милли мүәjjәнлиjи үчүн әһәмиjjәтли көрүнсә дә, башлыча шәрт деjилдир. Гогол «Пушкин һаггында бир нечә кәлмә» адлы мәгаләсиндә jазырды: «һәгиги миллилик сарафаны тәсвир етмәкдә деjил, халг руһуну тәмсил етмәкдәдир. Шаир бүсбүтүн өзкә аләми тәсвир етдикдә белә милли шаир олмагла галыр; чүнки бу аләмә өз милли стихиjасынын көзү илә, бүтүн халгын көзү илә бахыр»[2].

---

[1] Сәмәд Вурғун. Әсәрләри, 6-чы чилд, Бакы, 1972, с. 253.

[2] Ситат В. Г. Белинскинин «Александр Пушкинин әсәрләри» китабындан көтүрүлүб. Бакы, 1948, с. 68.

Биз М. Рәһимин «Натәван» поемасынын гәһрәманы Натәванын характериндәки миллилији тәкчә онун Азәрбајчан гадынларына мәхсус кејиминдә јох, давранышында, һәрәкәтиндә, өз халгынын дилини, әдәбијјатыны, инчәсәнәтини дәрин мәһәббәтлә севмәсиндә көрүрүк. Мәсәлән, онун Бакыда мәшһур франсыз јазычысы Дума илә көрүшүб сөһбәт етдији сәһнәни хатырлајаг. Натәван бир саатлыг сөһбәт мүддәтиндә халгын һәјаты, гонагпәрвәрлији, мәдәнијјәти һаггында мә'лумат вермәји бачарыр. О, ички мәчлисиндә отурса да, өзүнү чох тәмкинли апарыр. Думанын «нә үчүн шәраб ичмирсән?» суалына чох ағыллы чаваб верир, нәзакәтлә шәраб ичмәкдән имтина едир.

Натәванын халг үчүн көрдүјү ишин миндә бирини көрмәјән мүһафизәкар «милләт гәһрәманлары» ону милләтин шәрәфини тапдамагда, кафирләрә—франсызлара, руслара сәмими мүнасибәт бәсләмәкдә тәгсирләндирәндә Натәван рус халгына, онун мәдәнијјәтинә бөјүк Низаминин, Мирзә Фәтәлинин вердији бөјүк гијмәтдән сөһбәт ачыр.

«М. Рәһим Натәван образыны, ону әһатә едән мүһити, о дөврлә бағлы һәјат лөвһәләрини тәсвир едәркән гәһрәманын характеринин мүһүм чәһәтләринә вә мәнтигинә әсасланыр, мүһитин она, онун мүһитә мүнасибәтини жанрын имканлары дахилиндә бәдии бојаларла верир»[1]. Охучу Натәваны халгыны, онун мәдәнијјәтини, тарихини севән, ејни заманда көһнәлмиш адәт-ән'әнәләрә гаршы чыхан, вәтәнин абадлашмасы үчүн әлиндән кәләни әсиркәмәјән, башга халгларын мәдәнијјәтинә һөрмәтлә јанашан бир зијалы, һәссас, инчә руһлу шаир, аиләсинин дағылмасыны тәәссүфлә хатырлајан бир гадын, өвладларыны дәрин мәһәббәтлә севән, онларын өлүмүндән сарсылан бир ана кими көрүр.

«Шәби-һичран» әсәринин гәһрәманларындан бири—Лејла феодализм дөврүндә ханларын, һакимләрин һәрәмханаларында инләјән, арзусу көзүндә галан, мәнлији тапдаланан азәрбајчанлы гызларын үмумләшмиш образыдыр. Тәмизлији, мә'нәви сафлығы, дәруни мәһәббәти, сәдагәти, вәтәнпәрвәрлији илә диггәти чәлб едән бу исмәтли, намуслу гызын фачиәси сирајәтедичидир. Фүзулини дәрин мәһәббәтлә севән, онун сәнәтини гијмәтләндирмәји бачаран Лејланы чох чидди мәсәләләр дүшүндүрүр.

[1] Аслан Асланов. «Натәван» һаггында. «Әдәбијјат вә инчәсәнәт», 1 декабр 1962-чи ил

О, Фүзулини доғма ана дилиндә јазыб јаратмаға, «ше'рини хаганла, шаһла күләшдирмәјә» чағырыр. Бағдад һакими нә гәдәр чалышса да, көзәл Лејланын көнлүнү әлә ала билмир. Зорла она саһиб олса да, бу гүрурлу гыз мә'нән Зүлфүгара тәслим олмур, өмрүнүн сонуна кими Фүзулини севир, онун һәсрәтијлә јашајыр.

И. Сәфәрлинин «Әләскәр» поемасынын гәһрәманы милли Азәрбајчан көзәлинин үмумиләшдирилмиш образы сәвијјәсинә галхмышдыр. Онун кејими дә, давранышы да, мәһәббәти дә, гысганчлығы да, фачиәси дә миллидир. Сәһнәбану Әләскәри тәмиз мәһәббәтлә севсә дә, онунла үз-үзә кәләндә јашыныр; үрәји Әләскәрин јанында галса да, гәлбиндән гара ганлар ахса да, атасынын сөзүндән чыхыб онун папағыны јерә вурмаг истәмир. Ширинин Мәһинбануја дедији сөзләр елә бил бу гызын да үрәјиндән кечир: «Олсам, олачағам һалал бир арвад».

Сәһнәбану илә С. Вурғунун «Комсомол поемасы»нын гәһрәманы Һумајын талеји арасында бир јахынлыг вардыр. Онларын мәһәббәтләри дә, мә'нәви сафлыглары да, итаәткарлыглары да, аиләнин ән нүфузлу үзвүнә—атаја өз мәһәббәтләрини гурбан вермәләри дә бир-биринә бәнзәјир. Анчаг Һумајын һәрәкәти даһа тәбии, даһа инандырычыдыр. Һумај бир характер кими дә гат-гат Сәһнәбанудан јүксәкдә дурур. Бүтүн бунларын сәбәбини исә С. Вурғунун характер јаратмаг усталығында көрүрүк.

Фәрдилик, миллилик вә бәшәрилијин вәһдәти мүасир инсанын характеринин ајрылмаз тәркиб һиссәләридир. Чәмијјәт инкишаф етдикчә, нәсилләр бир-бирини әвәз етдикчә инсанларын характери дә јени-јени кејфијјәтләрлә зәнкинләшир. Лакин бу һеч дә о демәк дејилдир ки, характердәки милли чәһәтләр јаваш-јаваш арха плана кечир.

XX әсрдә С. Вурғундан әввәл дә, сонра да поемалар јазан шаирләримиз чохдур. Лакин биз тәрәддүд етмәдән С. Вурғуну XX әср поемасынын да бајрагдары, даһа дәгиг десәк, минаахтараны һесаб едә биләрик. Милли характер јаратмағын зәрурилијини дәрк едән С. Вурғун нәинки Азәрбајчан, еләчә дә үмумсовет әдәбијјатынын минахтараны иди. Онун «Әкәр бир рус коммунист олмушса, өз руслуғундан чыхырмы? Әксинә о, бир рус кими даһа күчлү олур»[1] сөзләри илә Р. Һәмзәтовун «Сән дејирсән инсан кәрәк авар, дағыстанлы дејил, садәчә совет

[1] Сәмәд Вурғун. Әсәрләри, 6-чы чилд, Бакы, Елм, 1972, с. 252.

инсаны олмалыдыр. Анчаг, мәсәлән, мән өзүмү һәм авар, Дағыстанын оғлу, һәм дә ССРИ вәтәндашы һесаб едирәм. Бу анлајышлар мәкәр бир-бирини инкар едир?»[1]. мүлаһизәләри арасында бир јахынлыг, доғмалыг вардыр. Мүхтәлиф илләрдә сөјләнмиш бу фикирләрин һәр икиси еjни тәнгид објектинә—адамларын характериндәки милли чәһәтләри өрт-басдыр етмәк истәјәнләрә гаршы јөнәлмишди.

«Бүтүн заманлар үчүн јарајан еjни милли стереотип јохдур. Миллилик һәмишә зидд тәрәфләрин фасиләсиз мүбаризәсиндә формалашыр вә өз мүрәккәб јолуна давам едир»[2]. Чәмијјәтин инкишафы, мүхтәлиф халгларла биркә јашајыш инсанларын характериндәки милли чәһәтләрин јени-јени хүсусијјәтләрлә зәнкинләшмәсинә сәбәб олур.

С. Вурғунун «Хумар» (1933) вә Р. Рзанын «Лејли вә Мәчнун» (1954—1958) поемаларынын гәһрәманлары кәнчләрдир. Лакин ајры-ајры дөврләрдә јашадыглары үчүн онларын гајғылары, көрдүкләри иш бир-бириндән фәргләнир. «Хумар»ын гәһрәманлары һәр дәгигә ингилаб дүшмәнләринин һүчумларыны көзләдикләри үчүн һәрби тә'лим кечирләрсә, «Лејли вә Мәчнун» поемасынын гәһрәманлары Хам торпаглары фәтһ етмәк үчүн јолланырлар. Мәдәни сәвијјә е'тибарилә Лејли («Лејли вә Мәчнун») Хумардан («Хумар»), Мәчнунун («Лејли вә Мәчнун») Сарајдан («Хумар») ирәли кетсә дә, онларын характериндә үмуми чәһәтләр вардыр. Хумар да, Лејли дә милли Азәрбајчан гызларынын үмумиләшмиш образыдыр. Лакин Хумар өз миллилијини даһа чох заһири көркәминдә сахлајыр; о, «пудрадан, бојадан хошланмыр, узун һөрүк сахлајыр», анчаг она елчи кәләндә мәрди-мәрданә «јох» чавабы вермәк әвәзинә, гонагларын јанында өзүнү дәлилијә вурур. Лејлинин миллилији исә гашынын, көзүнүн гаралығында, кејиминдә јох, мә'нәви аләминдәдир. О, халгын јахшы адәт-ән'әнәләрини, мусигисини, әдәбијјатыны дәрин мәһәббәтлә севир. Фүзулинин үрәк көјнәдән гәзәлләри онун дилинин әзбәридир.

Лејлинин дүшүнчәләри, «һәр шејдән әввәл Хам торпаға кәрәк үрәк апараг»—дејән бу гызын дахили аләми илә охучуну даһа јахындан таныш етмәк мәгсәди дашыјыр. Гәрибә тәсадүф—тәнгид етдији оғланын адынын Мәчнун, өз адынын Лејли олмасы, онларын бир күндә Хам торпаға кетмәләри, гызын гәлбиндә гәрибә, лакин тәбии һиссләрин баш галдырмасына зәмин јарадыр. Һәјабилән о, Мәчнунун гурулуғуну, үлфәтсизлијини «Бајыр-балача», јол көрмәмәси илә изаһ едир, онун гәлбинин тәмизлијинә, хасијјәтинин тезликлә дүзәләчәјинә инаныр. «Бәлкә адахлысы, дејиклиси вар?»—дејән гызын бу фикирдән пул кими гызармасы, өз дүшүндүјүндән өзүнүн утанмасы сон дәрәчә мараглы, тәбии деталдыр, милли характер чизкисидир. Бу, гәһрәманын характеринин јени чәһәти илә бизи таныш едир. Белә ки, бундан сонра мүәллифин өз гәһрәманы һаггында «Лејли һәјалы, исмәтли Азәрбајчан гызыдыр» сөјләмәсинә еһтијач галмыр.

Сарај узун һөрүкдә көһнәлик әламәти көрдүјү кими, рәсми «ичласларын чидди оғлу» Мәчнун да мәһәббәтдән, Лејли-Мәчнундан сөһбәт ачмағы көһнәлик әламәти һесаб едир. «Комсомол поемасы»нын гәһрәманы Бәхтијар «Мәһәббәт јарармы һеч комсомола»—дедији кими, Мәчнун да гызын «Лејли-Мәчнун»у охумусан? суалына «Дәлисән, нәсән, ај гыз, бу күнкү колхозда да һеч «Лејли-Мәчнун» олар?—чавабыны верир.

Ајры-ајрылыгда Лејлинин дә, Мәчнунун да дүшүнчәсини верән Р. Рза бу васитә илә охучусуну өз гәһрәманларынын дахили аләми илә даһа јахындан таныш етмәји гаршысына мәгсәд гојур. Елә бу заман сөһбәтиндән хошланмадығымыз оғланын—Мәчнунун гәлбинин дәринликләриндә бир сәмимијјәт, сафлыг, тәмизлик кизләндијинин шаһиди олуруг. Мә'лум олур ки, «башгасынын јаздығы нитги әзбәрләјиб данышмаг» онун да үрәјинчә олмајыб. Үч күн әввәл бахдығы «Лејли-Мәчнун» әсәри онун да гәлбини риггәтә кәтириб. Оғлан гызын дүшүндүјү кими гуру, рәсми, јалныз иш һаггында фикирләшән адам дејилмиш. О да мәһәббәтә, көзәллијә биканә галмырмыш. Лакин онун гәлбинин дәринлијиндәки инчә, зәриф, көврәк һиссләр рәсмијјәтчилик, чиддилик пәрдәси алтында көрүнмәз олуб. Тәнгид олунаркән Мәчнунун тәрләмәси, пөртмәси, рәнкинин гачмасы, тәсадүфән ону тәнгид едән гызла бир купејә дүшмәси, гызын адынын Лејли олдуғуну өјрәнәркән кечирдији гәрбә һиссләр, көзәл гызын гарны үрәјиндән кечәнләри сөјләмәјә чәтинлик чәкмәсиндә үрәјиндән кечәнләри сөјләмәјә чәтинлик чәкмәси Мәчнунун чидди, рәсми шүарларла данышан гәһ-

[1] Расул Гамзатов. Собрание сочинений в трех томах, т. 3, Москва, «Художественная литература, 1969, с. 31.

[2] Георгий Ломидзе. Ленинизм и судьбы национальных литератур, Москва, «Современник», 1974 с. 79.

рəман дејил, чанлы инсан олдуғуну көстəрəн əламəтлəрдир.

«Сынаг»да Гəрəнфил, Һəчəр, «Məһəббəт дастаны»нда Асја Азəрбајчан гызларынын əн јахшы хүсусијјəтлəрини өзлəриндə чəмлəмиш сурəтлəрдир. Вəфа, е'тибар, сəдагəт, бөјүјə һөрмəт, тəмкин, сөзүнүн јерини билмəк онларын һамысынын характери үчүн үмуми чəһəтлəрдир. Лакин бу гызлар өз фəрди хүсусијјəтлəри илə дə бир-бириндəн сечилирлəр.

Məс'уд Вəлијев Гəрəнфилин чəбһəдə вурушан əрини унудараг хасијјəтчə она зидд Сəлимə əрə кетмəсини инандырычы һесаб етмир, бу һадисəнин Гəрəнфил сурəтини охучунун нəзəриндə кичилтмəсиндəн сөһбəт ачыр[1]. Əввəлəн, Гəрəнфил Гүдрəтин арвады јох, севкилисидир. Икинчиси, Məс'уд Вəлијев өзү дə е'тираф един ки, Гəрəнфилин Сəлимə истəмəјəрəк əрə кетмəси инандырычы фактларла көстəрилмишдир[2].

Зорла гачырылмыш Гəрəнфил сəдр арвады олса да, баһалы палтарлар кејинсə дə, боллуг, фираванлыг ичиндə јашаса да хошбəхт дејилдир. Гүдрəтин севимли сурəтини јадындан чыхара билмəјəн Гəрəнфилин үрəјиндə Сəлимə јер јохдур. Лакин бу һəјалы кəлин əринə хəјанəтдəн чох-чох узагдыр. Бир тəрəфдəн милли адəт-əн'əнə, дикəр тəрəфдəн дə күнаһсыз көрпə Гəрəнфили севмəдији адамла јашамаға вадар едир. Лакин ону мүт'и, əринин əмрлəринə сөзсүз əмəл едəн гадын кими гијмəтлəндирмəк дə доғру олмазды.

Ана синəсиндə Елдарын башы
Итди бир анлыға, олду көрүнмəз.
Ушағын бојнуна дүшдү көз јашы,
Кəлди гулағына титрəјəн бу сəс:
Məнə тəсəллидир тəк сəнин адын,
Дəрдин үрəјимə, сəн олмасајдын...

Хəсис бојаларла ишлəнсə дə, поемадакы Һəчəр образы да мүвəффəгијјəтли чыхмышдыр. Хасијјəти, фəрди хүсусијјəтлəри е'тибарилə сечилəн Һəчəр һəртəрəфли билијə, зəнкин мə'нəви алəмə малик бир гыздыр. О, али тəһсил алдыгдан сонра кəндлəринə гајыдыб фермада бајтар һəким ишлəјир, үмуми ишə əсл вəтəндаш кими чан јандырыр. Ат белинə галханда Гачаг Нəбинин Һəчəринə охшајан Һəчəр аилə һəјаты гураркəн тəлəсмир. О, кəлəчəк ериндə көрмəк истəдији нəчиб инсани кејфијјəтлəри Гүдрəтдə көрүр, биркə иш просесиндə онун хасијјəтинə əмəлли-башлы бəләд олдугдан, гаршылыглы сурəтдə севилдијинə инандыгдан сонра өзүнə хошбəхт аилə һəјаты гурур. Һəчəр охучунун хəјалында шəн, зарафатчыл, гəмиз үрəкли, мəдəни бир азəрбајчанлы гыз кими чанланыр

Х. Рзанын Асјасы С. Смирновун «Рус көзəли» поемасынын гəһрəманы Марина кими чəбһəјə кетмəсə дə, тарихи гəлəбəдə онун да аз-чох əмəји олмушдур. О да Марина кими көзəл, меһрибан, гајғыкеш, сəдагəтли, һəссас, вəтəнпəрвəр бир гадындыр. Əри чəбһəјə кедəндəн сонра јүзлəрлə совет гадыны кими əјнинə шалвар кејиниб, башына папаг гојуб боранла, туфанла пəнчəлəшəрəк нефт чыхарыр. «Гыш күнү гəлбиндə баһар» арзусу ишлəјəн бу гадын нə гəдəр вүгарлы, чазибəдардыр. Асја əрини һеч вахт јадындан чыхармыр. Лакин хəјалəн онунла сөһбəт етсə дə, гајнанасынын јанында Əлиһејдəрин адыны чəкмəјə белə утаныр. Əринин ағыр јаралнамасы һагда телеграм алан Асја бир ан да олсун вахт итирмəдəн дөјүш гатарынын пиллəкəниндə көрүшə чан атыр. «Санки онун гатарынын пиллəкəниндə көрүшə» дејəн шаир Асја илə севкисидир апаран бу гатары да» дејəн шаир Асја илə Əлиһејдəрин көрүшүнүн чанлы, тə'сирли сəһнəсини јарада билир:

Көјəрчин чырпыныр санки гəфəсдə
Бу дилсиз фəрјадлар синə дағлајыр.
Санки Короғлунун башынын үстдə
Кəлиб алакөзлү Никар ағлајыр.

Əлиһејдəрин голу бағлы адамлары вагонлара долдуруб апаран дүшмəн гатарына һүчуму, машинисти вуруб гатары сахламасы, достлары илə бирликдə јүзлəрлə адамы хилас етмəси онун гəһрəманлығыны əкс етдирəн чанлы лөвһəлəрдир. Вагонун јаны илə атыны чапа-чапа келəн Əлиһејдəри шаир Короғлуја бəнзəдир. Лакин Əлиһејдəрин характериндəки милилик дə тəкчə онун заһири көркəминдə јох, һадисəлəрə өз халгынын адəт-əнəнəлəри нөгтеји-нəзəриндəн гијмəт вермəсиндəдир. Бөјүјə һөрмəт, онун јолуну көзлəмəк азəрбајчанлылара хас олан əн јахшы хүсусијјəтдир. Əлиһејдəр көзлəри тутуландан сонра да анасынын јанында сигарет чəкмəјə утаныр. Бах бу деталын өзү гəһрəманын характериндəки милли чəһəтлəр һаггында чох шеј дејир.

Əлиһејдəрин анасына поемада чох јер ајрылмаса да, биз онун симасында Азəрбајчан гадынларынын үмуми-

[1] Məс'уд Вəлијев. Јени поемаларымыз. «Азəрбајчан», 1958, № 4, с. 198.
[2] Јенə орда.

ләшмиш образыны көрүрүк. Хүсусилә оғлунун кәлмәси хәбәрини ешидәркән ананын кечирдији һисс-һәјәчан, гоча гадынын јел кими гапыдан чыхмасы, илк дәфә чамаат арасына чаршабсыз кетмәси, ајағындан чыхан башмаглара мәһәл гојмадан јүјүрмәси онун психоложи вәзијјәтини чох көзәл әкс етдирир. «Әсәр боју јығчамлығы, сәлигәлилији көзләјән шаир гәһрәманы Әлиһејдәр, онун арвады Асја вә анасы һаггындакы фикирләрини бәдии үмумиләшмәләр јолу илә сөјләмиш, үрәјини бошалтмышдыр»[1].

М. Аразын «Үч оғул анасы» поемасынын гәһрәманы Күлсәнәм гары саф, тәмиз, һәссас, намуслу, әмәксевәр, вәтәнпәрвәр аналарын үмумиләшмиш образыдыр. Биләкләрини чырмајыб чөлдә киши, евдә гадын олан Күлсәнәм гары сачынын бирини ағ, бирини гара һөрүб» вәтәнә онун адына лајиг үч оғул бөјүдүр. Мүһарибә башлајанда өвладларыны дөјүшә јола салан ананын «икид олана кәрәк архадан күллә дәјмәсин» демәси онун характериндәки мәрдлијин, вәтәнпәрвәрлијин, еләчә дә милли тәфәккүрүн тәзаһүрүдүр. Дүшмәнә гаршы амансыз олмаг Азәрбајчан оғулларына Бабәкләрдән, Короғлулардан, Гачаг Нәбиләрдән мирас галдығы кими, Күлсәнәм гарыја да бу һисс өвладларыны гарғыјанда белә «икид өләсән!»—дејән нәчәләримиздән јадикар галмышдыр.

«Үч оғул анасы» поемасында бә'зи сәтһилијә јол верилмәсиндән сөһбәт ачан И. Әбилов өзү әсәри диггәтсиз охумушдур. Мәсәлән, о јазыр: 'Дүнјаја кәлмиш (?) оғуллар али мәгсәд наминә Дунај саһилиндә дүнјадан кедирләр»[2]. Әсәри охујанда мә'лум олур ки, Күлсәнәм гарынын бөјүк оғлу Керч боғазында, ортанчылы Москва алтында, кичији исә Дунај саһилиндә дөјүшүр. Күлсәнәм өвладларындан алдығы мәктублар васитәсилә каһ Керч боғазындакы, каһ Москва алтындакы, каһ да Дунај саһилиндәки дөјүшләрдән хәбәр тутур. Мәктуб бәдии деталындан мәһарәтлә истифадә едән шаир Араздан өзкә чај, јан јөрдәки кәндләрдән башга кәнд көрмәјән ананын дүнја һаггындакы тәсәввүрүнүн јаваш-јаваш кенишләнмәсини, онун характеринин јени-јени чәһәтләрлә зәнкинләшмәсини көстәрмәјә мүвәффәг олмушдур. М. Араз Күлсәнәм гарынын шәхси кәдәрини халгын үмуми кәдәри илә бағлаја билмиш, бу исә поеманын бәдии гүдрәтини хејли дәрәчәдә артырмышдыр. Оғлу, гардашы, севкилиси чәбһәјә кедәнләр гарыја тохтаглыг верәндә о, һисс едир ки, кәнддә һамы онунла ејни дәрддәдир.

Мүәллифин артыг тәфәррүатлардан гачмасы, мараглы деталларла гәһрәманын характерини ачмаға чалышмасы әсәрин бәдии дәјәрини артырыр. М. Рәһим доғру көстәрир ки, бу әсәрдә шаир сөзүн мүсбәт мә'насында гәнаәтчилдир[1].

Күлсәнәм гары (М. Араз, «Үч оғул анасы»), Ә. Кәримин «О мәнә данышды ки» поемасындакы Күрчү ана, Гајсын Гулијевин «Бајраг» поемасындакы Бисли ајры-ајры халгларын нүмајәндәләри олсалар да, милли хүсусијјәтләри илә бир-бириндән сечилсәләр дә, онларын характериндә үмуми чәһәтләр дә вардыр. Вахтилә јалныз өз өвладларынын дәрдини чәкән Күлсәнәм гарынын кечәләр чәһрә архасында јаныглы-јаныглы нәғмә охуја-охуја јун әјирмәси, көјнәк, чораб тохујуб чәбһәјә көндәрмәси онун характериндәки јени бир чәһәтлә бизи таныш едир:

> Каш бирчә көрәјдим буну кејәни,
> Кимин кејмәјинин мә'насы јохдур.
> Бәлкә бир әскәрин назикдир әјни,
> Бәлкә һеч биринин анасы јохдур?!

Күрчү ана да өз оғлу илә дикәр дөјүшчүләр арасында фәрг көрмүр, өлүмчүл јараланмыш әскәри евә кәтириб ону һәјата гајтарыр.

Б. Ваһабзадәнин «Дөрд јүз он алты» поемасынын гәһрәманлары да милли характерләрдир. Әксәријјәти тарихдә јашамыш, 416-чы Таганрог дивизијасынын тәркибиндә фашистләрә гаршы вурушан бу инсанлар—Идрис, Ағаширин, Мәммәд, Мүзәффәр, Баһәддин, Гасым, Әнвәр Әлибәјли вә башгалары әјинләринә ејни дөјүш палтары кејиб, ејни амал уғрунда мүбаризә апарсалар да, онларын характериндәки милли чәһәтләр бејнәлмиләл чәһәтләрлә говушуг шәкилдәдир. Азәрбајчан дөјүшчүсүнүн үмумиләшмиш образы тә'сири бағышлајан Азәр, фикримизчә, даһа мүкәммәл характердир. Она көрә ки, онун характериндәки милли чәһәтләр даһа габарыг шәкилдә верилмишдир. «Азәрин биринчи һекајәси» адлы һиссәдә тәсвир олунур ки, дөјүшчү чајын саһилиндә әјилиб су ичән бир фашист әскәрини көрүр. Азәр фашисти күллә илә вурмур,

---

[1] Гамран Мәммәдов. «Мәһәббәт дастаны» һаггында сөһбәт. «Әдәбијјат вә инчәсәнәт», 3 октјабр 1959-чу ил.

[2] И. Әбилов. Ики китаб һаггында. «Азәрбајчан», 1962, № 6, с. 201.

[1] Мәммәд Рәһим. Үч китаб һаггында. «Әдәбијјат вә инчәсәнәт», 12 јанвар, 1963.

«Илан иландыр ки, бизим бабалар, она да гыјмајыб су ичән јердә». Анчаг бу милли һуманизм Азәрә баһа баша кәлир. Суда Азәрин әксини көрән фашист өзүнү бичлијә вурур, гәфләтән наганы чыхарыб Азәрә атәш ачыр. Азәрин силаһы әлиндән дүшүр, алман дөјүшчүсү онун әли-голуну бағлајыб әсир апарыр.

Әсирләр күлләләнәркән Азәр дәһшәтә кәлир. «Икид басдығыны кәсмәз» кәламыны хатырлајан дөјүшчү мәрдләр чәркәсиндә дајаныб намәрдләрә нифрәт охујур. «Рүчу» адланан һашијәдә мүәллиф өз гәһрәманынын характерини, һабелә милли характеримизин әсас чизкиләрини ачмаг мәгсәдилә икиси дә мәрд, дөнмәз, лакин бир-биринә дүшмән олан Исрәфил аға илә Гачаг Кәрәмин башына кәләнләрдән сөһбәт ачыр.

Исрәфил аға јухудан дуракән јанында бир патрон көрүр. О дәгигә баша дүшүр ки, бу, Кәрәмин түфәнкинин патронудур. Кәрәмин әлинә өз дүшмәнини өлдүрмәк үчүн јахшы фүрсәт дүшүб. Лакин милли адәт-ән'әнә ону бу ишдән чәкиндирир: икиди јатдығы јердә, өзү дә гадын јанында өлдүрмәк икидә јарашмаз. Чүнки:

Ганун-гајдасы вар икидлијин дә..,
Кишилик сајылмыр ахы һәр зәфәр.
Дүшмән дүшмәнини јатдығы јердә
Вә.., арвад јанында вурмаз демишләр.

«Азәрин икинчи һекајәси»ндә характери ачмаға көмәк едән даһа бир епизодла үзләширик. Азәр әсир дүшмүш фашист әскәринин кешијиндәдир. Бәдәни ган ичиндә олан, инилдәјән дүшмәнә Азәрин рәһми кәлир, онун әл-голуну ачыр, јарасыны сарымаг истәјир, елә бу вахт алман әскәри она бир тәпик вурур, түфәнкә әл атыб она бир күллә атыр. Күллә Азәрин гычыны сыјырыр. Сүпүрләшмә башлајыр. Азәр галиб кәлир, анчаг милли характер, милли тәфәккүр тәрзи јенә дә дүшмәни өлдүрмәјә ичазә вермир.

Мүәллиф бу һадисәјә дә ајдынлыг кәтирмәк мәгсәдијлә һашијәјә чыхыб Короғлу илә Бојубәјин башына кәләнләрдән сөһбәт ачыр. Короғлуја әсир дүшән Бојубәј јалварыр, Короғлуја дил төкүр, Һәсән пашанын гызы Дүнја ханымы севдијини сөјләјир. Дејир ки, сәни әсир апармасам гызы мәнә вермәјәчәкләр. Короғлу көврәлир. Көнүллү сурәтдә разы олур ки, Бојубәј онун әл-голуну бағлајыб әсир апарсын. Анчаг Бојубәј намәрдлик едир, гәфләтән атыны голубағлы Короғлунун үстүнә сүрүб гылынчыны онун башына ендирир.

Азәр мәһз бу һадисәни хатырлајыб дејир:

Мәним әсирим дә дејирәм јәгин,
Әсл варисијмиш Бојубәјләрин..

М. Дилбазинин «Әлчәзаирли гыз» поемасынын гәһрәманы Чәмилә милли истиглалијјәт урунда мүбаризә апаран Әлчәзаир гызларынын үмумиләшдирилмиш сурәтидир. Поемада «Әлчәзаир халгынын шәхси фачиәси илә ичтимаи хошбәхтлији елә сых вәһдәтдә вә мәһарәтлә верилмишдир ки, бу китабы охудугдан сонра белә бир гәнаәтә кәлирсән: мүстәмләкә зүлмү әлејһинә мүбаризәдә гаршыја чыхан һәр һансы мәрһумијјәтин өзү дә халг сәадәти јолунда көстәрилән гәһрәманлыг үчүн бир зијнәтдир»[1]. Доғрудан да, Чәмиләнин апардығы мүбаризә, халг сәадәти јолунда чәкдији әзаб-әзијјәт, ишкәнчәләр онун характеринин чанлы, колоритли чыхмасына сәбәб олмушдур. М. Дилбази мүхтәлиф вәзијјәтдә, мүхтәлиф шәраитдә милли Әрәб көзәлинә махсус әлван чизкиләр васитәсилә өз гәһрәманынын бәдии портретини јаратмышдыр. Чәмиләнин заһири көркәми илә дахили аләминин сых вәһдәтдә верилмәси онун бәдии портретинин тамлығыны, колоритлилијини, характеринин чанлылығыны шәртләндирән башлыча амилә чеврилир.

Чәмиләнин характериндәки миллилик јалныз онун заһири көркәминдә, кејиминдә, үзүнүн, сачынын рәнкиндә, һәјат шәраитиндә јох, мә'нәви аләминдә, мүхтәлиф һадисәләрә өз халгынын тәфәккүр тәрзи нөгтеји-нәзәриндән гијмәт вермәсиндә өзүнү көстәрир.

Вәтәнин сәадәти јолунда һеч бир ишкәнчәдән горхмајан Чәмиләнин «Сојундурун бу гызы» әмрини ешидәндә алнында сојуг тәр мунчугламасы, солғун јанагларына ганлы гызарты чөкмәси, хырдача вүчудунун һичаб одујла јанмасы һәјалы, исмәтли әрәб гызынын дүшдүјү психолоҗи вәзијјәти чох көзәл әкс етдирир.

Јахуд, парашүт ордусу капитаны Чәмиләни Атлантик саһилиндәки мүлкүнә апартдырыб һәрис нәзәрләрлә ону сүзәндә гызын сол дөшү үстүндә көјнәјинин титрәмәси онун гәлбиндә баш галдыран гәзәбин, нифрәтин тәбии ифадәси кими јадда галыр. Ишкәнчәләрә мәрдликлә дөзән гызын заһири көркәми онун характериндәки мәрдлији, чәсарәти, милли гүруру парлаг шәкилдә әкс етдирир.

Бүтүн јухарыда дејиләнләрдән, тәһлилләрдән сонра

[1] Гасым Гасымзадә. Ашыг көрдүјүнү чағырар. Бакы, 1969, с. 153.

белә бир нәтиҹәјә кәлирик ки, гәһрәманларын милли хүсусијјәтләрини әкс етдирмәк бәдии әсәрләрдә, о ҹүмләдән поемаларда зәнкин, колоритли инсан сурәтләри јаратмағын рәһнидир.

Үмумијјәтлә көтүрсәк, милли ҹәһәтләрин бәдии әкси характерин ән мүһүм атрибутудур. Әкәр образ өз милли кејфијјәти илә, дүшүнҹә тәрзи илә, адәт-ән'әнәләрә, мүхтәлиф һадисәләрә, ағсаггалла, гадына, ушаға, гонаға, доста, дүшмәнә милли тәфәккүр бахымындан мүнасибәт бәсләмирсә, ону биткин инсан характери адландырмаг да дүзкүн дејилдир.

Әслиндә характер сосиал мүһитә, инсанлара, һадисәләрә мүнасибәт зәмининдә ачылыр. Елә буна көрә дә әдәбијјатшүнасларын әсәрләриндә характер проблеми бәдии методун өзәји һесаб олунур.

Азәрбајҹан әдәбијјатшүнаслығында Гасым Гасымзадәнин милли характер проблеминә һәср етдији тәдгигат даһа чох мараг доғурур. Мүәллиф Н. Н. Ворабјова, И. С. Кон, Ј. Борјев, П. Рогачов, С. Калтахчыјан, Ј. Суровсев, К. Краулин, Т. Бурмистрова, К. Ломидзе вә башгалары илә полемикаја кирир, өз мүлаһизәләрини Азәрбајҹан, еләҹә дә дикәр халгларын әдәбијјатындан кәтирдији нүмунәләрлә әсасландыра билир. Мүәллиф чох доғру гејд едир ки, халг һәјатынын мүәјјән әламәтләрини үмумиләшдирән образлар милли психолокијанын ин'икасына чеврилир. О, чох доғру олараг шәхсин милли өзүнүдәркини милли характерин башлыча әламәти һесаб едир. Даһа сонра о јазыр: «Милли характер халгын руһи аләминин әламәтләрини әсрләрҹә сахлајан үмуммилли категоријадыр, ејни заманда тарихи шәраитин мәһсулудур. Буна көрә дә заман-заман тәкмилләшмәдәдир»[1].

Азәрбајҹан поемасында јарадылан истәр мәнфи, истәрсә дә мүсбәт характерләр дә тәдгигатчынын бу елми гәнаәтләринин доғрулуғуну бир даһа сүбут едир.

* * *

Гәһрәманын характери тәкҹә әмәјә, вәтәнә, ичтимаи ишә, коллективә дејил, һәм дә аиләјә мүнасибәтдә мүәјјәнләшир. Аилә һәјатынын тәсвири һеч дә мәишәтчилијә апарыб чыхармыр, әксинә мүасирләримизин характеринин јени хүсусијјәтләрини ачмаға, онларын мә'нәви-əхлаги кејфијјәтләри илә даһа дәриндән таныш олмаға зәмин јарадыр. Она көрә ки, инсанын характеринин, онун һәјата мүнасибәтинин мәнбәләри мәһз аиләдәдир.

XX әсрин биринҹи јарысында гәһрәманларын характерини аилә-мәишәт зәмининдә ачмагдан сөһбәт белә кедә билмәзди. Характери ичтимаи мүнагишәләрдә формалашан јени инсанын елә бил ки, аилә илә, шәхси һәјатла мәшғул олмаға вахты јох иди. Бу мөвзуја мүраҹиәт дә әсил гәһрәманлыг тәләб едирди. С. Вурғун 1950—51-ҹи илдә јаздығы «Ајкүн» поемасы илә Азәрбајҹан поемасынын инкишафына јени бир истигамәт верди. Анҹаг онун јаздығы әсәр дә, јаратдығы характерләр дә бирмә'налы гаршыланмады, мүәллифә һүҹумлар башланды. Лакин заман С. Вурғунун һаглы олдуғуну сүбут етди. Поемада јарадылан Ајкүн, Әмирхан, Елјар сурәтләри мүкәммәл инсан характерләри кими диггәти ҹәлб етди. Бу гәһрәманлар артыг шүарларла данышан роботлар јох, севиб-севилән, әзаб вә изтираб чәкән, һәјат јолларында бүдрәјән вә өз сәһвләрини дүзәлдән ҹанлы инсан характерләри иди.

«Ајкүн» поемасындан сонра јарадылан Азәрбајҹан поемаларында мүасирләримизин мараглы, јадда галан бәдии образлары јарадылырды. Новруз Кәнҹәлинин «Шәһла» поемасында гәһрәманларын характери мәишәт шәраитиндә ачылса да, мүәллиф ингилабдан әввәлки һәјатымызы бәдии тәсвирин мәркәзинә чәкмишди. Б. Ваһабзадәнин «Изтирабын сону» поемасынын гәһрәманлары исә бизим мүасирләримиз иди.

Әсәрин гәһрәманы Һатәм динамик образдыр. Ҹошгунлуг, һәссаслыг, јарадыҹылыг еһтирасы, сәнәтинә вурғунлуг, вәтәнпәрвәрлик, халгын адәт-ән'әнәләринә бағлылыг, сәмимијјәт онун характеринин ән јахшы ҹәһәтләри кими јадда галыр. «Һатәм јалныз мәишәт мөвзусунда нәғмә јарадан бәстәкардыр»[1] фикри чох һаглы олараг тәнгидә мә'руз галмышды[2]. Белә чыхыр ки, куја Һатәм ичтимаи мөвзуда әсәрләр јаратсајды, гәһрәманын ичтимаи фәалијјәтиндән сөһбәт ачылсајды, куја бу онун бәдии сурәт кими мүкәммәллијинә сәбәб оларды.

Аилә вә бәдии јарадыҹылыг Һатәмин талејиндә бир-бириндән ајрылмаз паралел хәтләр кими узаныр. О, өз ишиндәки ҹошгунлуғу, романтиканы аиләсиндә дә көрмәк истәјир. Лакин Һатәмин ҹошгунлуғу Шаһназын сојуг-

---

[1] Гасым Гасымзадә. Әдәбијјатда миллилик вә бејнәлмиләллик. Бакы, «Елм», 1982, с. 120.

[1] Пәнаһ Хәлилов. Конфликт вә онун бәдии һәлли. «Әдәбијјат вә инҹәсәнәт, 9 ијун 1957-ҹи ил.

[2] Камран Мәммәдов. Бир поема вә онун тәнгиди. «Әдәбијјат вә инҹәсәнәт», 13 ијун 1957-ҹи ил.

луғу, биканәлији илә үз-үзә кәлир ки, әсас конфликт дә елә бурадан доғур.

Мәс'уд Вәлијев јазыр: «О (Һатәм—Р. Ј.) даима кичилир, инсанлыг мәзијјәтләринин бир чохуну итирир, садәчә шөһрәт әсири олан бир мешшана чеврилир»[1].

Әлбәттә, Һатәм нөгсансыз дејилдир. Лакин о, тәнгидчинин дедији кими мешшана чеврилмир, әксинә, мә'нәви-әхлаги сафлашма јолу кечир. Бурахдығы сәһвләр һеч дә Һатәмин характеринин зәифлијинә дәлаләт етмир, әксинә, онун бир бәдии сурәт кими чанлы, тәбии чыхмасына сәбәб олур.

Башга бир мәгаләдә охујуруг: «Онун (Һатәмин—Р. Ј.) ифрат һәссаслығы өтәри һиссләринә вә илк тәәссүратына һәдсиз бағлылығы ону мә'нән јохсуллашдырыр»[2].

Бир чүмләдә «о» әвәзлијинин ики дәфә ишләдилмәси бир јана галсын, «һәссаслығын инсаны мә'нән јохсуллашдырмасы» фикринин һеч бир мәнтиги әсасы јохдур. Дикәр тәрәфдән Һатәм һеч дә өтәри һиссләрә алудә дејилдир. Әкәр Әмирхан («Ајкүн») Ајкүнүн һәјатда јүксәлишиндән, исте'дадынын парламасындан горхурса, ону чәмијјәтдән тәчрид етмәк, евдар гадын кими сахламаг истәјирсә, әксинә, Һатәм Шаһназы чәмијјәт ичәрисинә—театр тамашаларына, мүсамирәләрә апарыр, онун мә'нән јүксәлмәсинә чалышыр. Тојда таныш олдуғу Күлпәри адлы шаирә гызын мәдәни сәвијјәси, һәссаслығы, Һатәмин хәјалән Шаһназы Күлпәри илә мүгајисә етмәси, өз һәјат јолдашыны да ше'ри, сәнәти гијмәтләндирмәји бачаран инчә руһлу бир гадын кими көрмәк арзусу чох тәбиидир.

«Һатәм сурәтинин јахшы хүсусијјәти одур ки, мүәллиф онун характеринин дәјишмәсини инандырычы шәкилдә, инчә, психоложи чизкиләрлә верир»[3]. Өзүнә тәнгиди јанашмағы бачармаг, үрәјиндә кин-күдурәт сахламамаг Һатәмин характериндәкиән јахшы чәһәтләрдәндир. О, сәнәтдә сахтакарлығы севмәдији кими, аиләдә дә сахтакарлыға јол вермәк истәмир. Онун бүтүн һәрәкәтләриндә сәмимијјәт вардыр.

Илһам да «Илк симфонија» Һатәм кими бәстәкардыр. О, тәмиз үрәклилији, чәсарәти, һәгигәти үзә шах демәси.

[1] Мәс'уд Вәлијев. Бир аиләнин тарихи, «Әдәбијјат вә инчәсәнәт», 31 март 1957-чи ил.

[2] Ағасәф Ахундов. Һәјат нәғмәләри, «Азәрбајчан», 1962, № 8, с. 208.

[3] Қамран Мәммәдов. Бир поема вә онун тәнгиди, «Әдәбијјат вә инчәсәнәт», 13 ијун 1957-чи ил.

мәһәббәти, сәдагәти, кәләчәјә инамы вә тәвазөкарлығы илә охучунун севимлисинә чеврилир. Истәр јарадычылыг ахтарышлары, истәрсә дә Никарын хәјанәтиндән сонра Илһамын кечирдији психоложи сарсынтылар кәнч бәстәкарын характеринин әтрафлы ачылмасына зәмин јарадыр.

«Елоғлумун поемасы»нын гәһрәманы Елјар мүхтәлиф характерли адамлар әһатәсиндә јашајыр вә ишләјир. Бир тәрәфдә мешшан тәбиәтли, хәбис Фәхри, Дилруба, дикәр тәрәфдә Надир, Күлкәз вә онларын тәмсил етдији нәчиб инсанлар. Елјар Фәхри вә Дилруба илә даһа чох үнсијјәтдә олса да, мә'нән Надир вә Күлкәз характерли адамлара даха јахындыр.

Узаг рајондан Бакыја али тәһсил алыб һәким олмаг арзусу илә кәлмиш Һејдәр («Меһпарә») һәјатын бәркбошуна дүшүб чыхмыш бир кәнчдир. Онун характеринин формалашмасында зәһмәтин бөјүк ролу олмушдур. Һејдәр тәмиз, һәрарәтли кәнчлик мәһәббәтијлә Меһпарә адлы бир гызы севир. Лакин һәгиги севәнләрә мәхсус утанчаглыг онун дилини бағлајыр, севки мәктубу јазса да, ону гыза вермәјә чәсарәти чатмыр. «Шанлы мәктуб»у гат кәсир, Һејдәр онун үзүнү дөнә-дөнә көчүрүр. Онун 21 јашы вар. Бәхтәвәр—ата-анасынын башына, халгын бу јашда олан ушаглары ихтиралар едир, әсәр јазыр, әсәрин үзүнү көчүрүр, бизим Һејдәр дә шанлы мәктубларын үзүнү»[1].

Бу доғрудур ки, Һејдәрин характери һәлә там формалашмајыб, о, тәнгидчинин тәләб етдији кими ичтимаи идеаллар уғрунда мүбаризә апармыр. Лакин бизчә, Һејдәрин јаздығы «шанлы мәктублар», кечирдији һәјәчанлар онун бир бәдии сурәт кими зәифлијинә дәлаләт етмир. Нә гәдәр утанчаг, һәјалы олса да, бөјүк јанында әдәб-әркан көзләсә дә, сөз көтүрмәк, тәһгир, һәјасызлыға дөзмәк, башгаларынын гаршысында әјилмәк онун характеринә мәхсус кејфијјәтләр дејилдир.

Рәһим дә («Хатирә»), Кәрај да («Фыртына») һәјатын мә'насыны намуслу әмәкдә көрән инсанлардыр. Хејирхаһлыг, инсанпәрвәрлик, гајғыкешлик онларын характеринин ајрылмаз тәркиб һиссәләридир. Бу кәнчләрин икиси дә өмүр-күн јолдашларыны дәрин мәһәббәтлә севир, онларын һәјатда учалмасы гајғысына галырлар. Рәһим Хатирәнин евә кеч кәлмәсиндән нараһат олса да, ағлына

[1] М. Чәфәр. Һәјат һадисәләринә мүнасибәт мүһүм шәртдир «Әдәбијјат вә инчәсәнәт», 13 феврал 1960-чы ил.

сығышдыра билмир ки, һәјат јолдашы она хәјанәт едә биләр. Кәрај да дост ады архасында кизләнмиш дүшмәнинин вә арвадынын әсл симасыны көрә билмәдијиндән, мә'нәви-әхлаги конфликтдә һәм Мө'тәбәрә, һәм дә Көзәлә нисбәтән чох пассив көрүнүр. Пәри халанын чидди хәбәрдарлығындан, еләчә дә Мө'тәбәрин бә'зән лазымсыз јерә ону ишә көндәрмәсини һисс едәндән сонра да Кәрајын фәалијјәтсизлији тәәссүф доғурур. Лакин арвадыны гучаглајан Кәрајын лачын вурмасын дејә көрпә баласынын үстүнә ганадыны кәрән көјәрчинә бәнзәдилмәси гәһрәманын дахили нараһатчылығыны көстәрмәк бахымындан мә'налы деталдыр.

Мәишәт мөвзусунда јазылмыш поемаларда гадын сурәтләри дә идеаллашдырылмамыш, онларын мәнфи вә мүсбәт ҹәһәтләри вәһдәтдә верилмишдир. Бу гадынларын әксәријјәти әсәрә һазыр характерләр кими кәтирилмәмиш, онларын мә'нәви-әхлаги аләми рәнкарәнк аилә мүнагишәләри зәмининдә ачылмышдыр.

Јүнкүл, шит әјләнҹәләрдән хошланмајан Шаһназын («Изтирабын сону») характериндәки биканәлик мүәјјән мә'нада алдығы милли тәрбијә илә әлагәдардыр. Охучуну өз гәһрәманынын ушаглыг илләринә гајтаран Б. Ваһабзадә мәктәбли палтарында фүсункар бир гыз тәсвир едир. Гызлар булағындан јеничә су ичән, ушаглыг әдалары назла әвәз олунан, көзәллији илә баһары јарыша чағыран бу гыз үрәјиндә гәрибә дөјүнтүләр, сәсиндә титрәјиш һисс едир; синәси һәјәҹанла габарыр, кечәләр көзләриндән јуху гачыр.

Шаһназ тәбиәтли гыз өзүнә севкили сечмәкдә сәһв едә биләр, анчаг севмәјә билмәз. Лакин бу чүр көзәл һазырлыгдан сонра мүәллифин ашағыдакы сөзләри инандырычы тә'сир бағышламыр:

Билмәди доста кетди,
Билмәди јада кетди.
Көрдү ки, әрә кедир
Достлары, о да кетди.

Әдәби тәнгидин Шаһназ образына мүнасибәти бизи гәтијјән гане етмир. Мәсәлән, Мәс'уд Вәлијев романтик тәбиәтә малик Һатәмдән фәргли олараг, Шаһназы сојуг, гуру, реал дүшүнән, һәр шејә ајыг јанашан бир гыз кими характеризә етдикдән сонра јазыр: «Онсуз да күскүн вә фәрәһсиз олан Шаһназын тәбиәтиндәки чиддилик Кәблә Ҹәфәрин биртәрәфли тәрбијәси нәтиҹәсиндә даһа да күчләнир вә һәддини ашыб мә'нәви шикәстлијә чеврилир.

Елә бир шикәстлијә ки, ону һеч бир шејлә сағалтмаг мүмкүн дејилдир»[1].

Шаһназ мал-дөвләт һәрисидирми?—Јох. Хәјанәткардырмы?—Јох... Бәс елә исә «реал дүшүнән, һәр шејә ајыг көзлә бахан» Шаһназын һансы ислаһолунмаз мә'нәви шикәстлијиндән сөһбәт кедә биләр?!

«Шаһназын тәбиәти бизә бир дә она көрә чылыз көрүнүр ки, о, јүксәк зөвгә малик бәстәкар гәлбли Һатәмдән бүтүн кејфијјәтләринә көрә чох ашағыдыр[2]. Бу ҹүмләләри оxујанда истәр-истәмәз В. Г. Белинскинин ашағыдакы сөзләрини хатырлајырыг: «Биринин шәхсијјәтини дикәр шәхсијјәтин аршыны илә өлчмәкдән әдаләтсиз шеј ола билмәз, чүнки бунлар һәмишә ја бир-биринин әкси олурлар, ја да бир-бириндән фәргләнирләр[3].

Шаһназ мүрәккәб, өзү дә милли характердир. Инҹәсәнәти, мусигини дәриндән дујмағы баҹармајан, сәнәткар гәрибәликләринин маһијјәтини баша дүшә билмәјән Шаһназы күнаһландырмаг, ону зөвгсүз, һиссиз, дујғусуз адландырмаг әдаләтсизликдир. О, әрини баша дүшә билмәсә дә, сафдыр, тәмиздир.

Никарын («Илк симфонија»), Хатирәнин («Хатирә»), Көзәлин («Фыртына») һәм талејләри, һәм дә характерләри арасында бир јахынлыг вардыр. Бу гадынларын үчү дә һәјатларында тәхминән ејни сәһвләрә јол верирләр. А. С. Пушкинин Татјанасы, Ашыг Әләскәрин «Дүшдү» ше'ринин лирик гәһрәманы она көрә охучунун севимлисинә чеврилир ки, онлар башгаларыны севсәләр дә, өз аиләләриндән наразы олсалар да, һәјат јолдашларына өмүрләринин сонунадак садиг галырлар. Адларыны чәкдијимиз поемаларын гәһрәманлары исә севиб-сечдикләри, өзү дә нәҹиб инсани кејфијјәтләрә малик олан әрләринә хәјанәт едир вә нәтиҹәдә дәрин пешманчылыг һисси кечирирләр. Онларын хәјанәт аддымы атмалары үчүн поемаларда лазыми психoложи зәмин һазырланса да, Никарын, Хатирәнин, Көзәлин тәнтәнәли һәјат арзусу илә өмүр-күн јолдашларындан үз дөндәрмәләрини мүсбәт гијмәтләндирмәк олмаз. Лакин бир бәдии сурәт кими Никар да, Хатирә дә, Көзәл дә мүвәффәгијјәтлидир. Онларын кечирдикләри психоложи сарсынтылар, чәкдикләри вичдан әзабы, мәишәт позғунларына гаршы гәлбләриндә баш галдыран сонсуз нифрәт һисси тәбии вә

[1] «Әдәбијјат вә инҹәсәнәт», 31 март 1957-чи ил.
[2] Ағасәф Ахундов. Һәјат нәғмәләри, «Азәрбајҹан», 1962. № 8, с. 208.
[3] В. Г. Белински. Көстәрилән әсәри, с. 41.

инандырычы бојаларла ишләнмишдир. Мәсәлән, Ашағыдакы мисралар Нкарын вә Көзәлин психоложи вәзијјәтини көрүн нечә көзәл әкс етдирир?!

Истәди ки, кизләнә
Редикүлүн далында.
Әлиндәки әзилмиш
Хырда күлүн далында.
«Илк симфонија»

Бу ан Хәзәр деди: Бир аз јахын кәл,
Ахы бу көј синәм сон мәканындыр.
Ајағына гәдәр, Көзәл, ај Көзәл,
Галхан ләпәләрим пилләканындыр.
Ону дүшә-дүшә ен гучағыма,
Нә үчүн ваһимә бүрүмүш сәни?
Билирәм, билирәм кен гучағыма
Бу күн өз вичданын сүрүмүш сәни.
«Фыртына»

Меһпарә дә («Меһпарә»), Гонча да («Заманын һөкмү») аилә һәјаты гурмаг истәркән тәләсир, хасијјәтләринә, мә'нәви аләмләринә јахындан бәләд олмадыглары симасыз адамлара көнүл верирләр. Бу гызларын икиси дә мә'нән тәмиздир, сафдыр. Мөһкәм өзүллү хошбәхт аилә һәјаты гурмаг онларын һәјат идеалыдыр. Меһпарә, әсасән, «өз кәнчлик дујғулары илә, ешг, севда илә долу үрәји илә, кәнчлик һиссләри илә әјләнән бир гыздыр»[1]. Бу сөзләри ејни илә Гонча сурәтинә дә аид етмәк олар. Лакин о, Меһпарәјә нисбәтән ајыгдыр, вүгарлыдыр. Меһпарә бағышланмаз сәһвә јол верирсә, Гонча һеч олмаса, күнаһын јарысындан гајытмағы бачарыр, дәрин мәһббәтлә севсә дә, Елмар кими мискин, симасыз бир кәнчлә аилә һәјаты гурмаға разы олмур. Гонча һадисәләри фикрән тәһлил едәркән мүстәгил нәтичәјә кәлмәји бачарыр, ағыр сынаг күнләриндә өзүнү итирмир.

Рәмзијјәнин (М. Араз, «Паслы гылынч») һәјат, аилә һаггында мүлаһизәләри көстәрир ки, тәмиз мә'нәвијјатлы бу гадын өз мәнлијини, һејсијјатыны һәр шејдән үстүн тутур. Аиләнин дағылмағыны, атасыз ушаг бөјүтмәјин ағырлығыны бүтүн дәһшәтләри илә һисс етсә дә, өз мәнлијинин тапдаланмасы һесабына јаранан барышыг ону гәтијјән тә'мин етмир. Әриндән бошанмыш бу гадынын һакимә «Чалыш Мусаханы өзүнә гајтар» демәси онун характериндәки инсанпәрвәрлији, кениш үрәклилији әкс етдирмәк бахымындан мараглыдыр.

---

[1] М. Ҹ ә ф ә р. Һәјат һадисәләринә мүнасибәт мүһүм шәртдир. «Әдәбијјат вә инҹәсәнәт», 13 феврал 1960-чы ил.

Бә'зи поемаларда заһири көзәллик мә'нәви көзәллијә гаршы гојулмушдур. Гәмәр («Илк симфонија»), Күлпәри («Изтирабын сону»), Күлјаз («Елоғлумун поемасы»), Нүбар («Өмүр тәзәләнир»), Рә'на (Өкеј ана») , заһирән о гәдәр көзәл олмасалар да, мә'нәвијјатча саф, Азәрбајҹан гадынларына мәхсус ән јахшы кејфијјәтләри өз үзәрләриндә ҹәмләмиш сурәтләрдир. Лакин тәәссүф ки, поемаларда беләләринин јох, өмүр-күн јолдашларына хәјанәт едиб мә'нәви сарсынтылар кечирән гадынларын һәјаты өн плана чәкилмишдир.

Новруз Кәнҹәлинин «Шәһла», «Одлу үрәкләр», «Көндәрилмәмиш мәктуб» поемаларында да мүәллиф өз гәһрәманларынын—Шәһланын, Миранын, («Шәһла»), Нәркизин, Гошгарын, Дилшадын вә Елдашын («Одлу үрәкләр») характерини әсасән мәишәт проблемләри васитәсилә ачмаға чалышыр. Биринчи поема ингилабдан әввәлки илләрин, икинчи поема исә мүһарибә илләринин һадисәләриндән бәһс едир. «Одлу үрәкләр» поемасынын сүжети бир нөв һинд филмләринин сүжетини хатырладыр. Гошгар дөјүшә кедир, мәрдликлә вурушур, С. Рүстәмин «Гафурун гәлби» поемасынын гәһрәманы кими өз командири Елдашы күлләдән горумаг үчүн синәсини габаға верир, күллә көзүнү чыхарыр. Елдаш да ағыр јараланыб ордудан тәрхис олунур. Тәсадүфән онун бачысы Дилшадын јанында галан Нәркиз Гошгарын севкилиси имиш. Елдаш һәгигәти билмәдән өз достунун севкилисини севир. Әсир дүшән Гошгар чох әзијјәтләр чәкир, нәһајәт, гајыдыб кәлир. О да мәсәләдән хәбәрдар олур. Сифәти ејбәҹәр һала дүшдүјүндән өзүнү Нәркизә көстәрмәк истәмир. Нәркиз исә мәсәләдән хәбәр тутуб өзүнү севкилисинин үстүнә атыр. Поема елә бу һадисә илә битир. Мүәллиф мә'нәви көзәллик һәр шејдән үстүндүр идејасыны ирәли сүрүр. Өз гәһрәманларынын мә'нән саф, тәмиз, хејирхаһ, садиг олдугларыны бәдии васитәләрлә көстәрмәјә чалышыр.

«Көндәрилмәмиш мәктуб»да исә анасынын истәјилә јох, өз севкиси илә аилә һәјаты гуран, дүнјаја көрпәси кәләндән сонра да анасы тәрәфдән бағышланмајан бир гызын мә'нәви изтирабларындан сөһбәт ачылыр.

* * *

Поемалардакы драматизми, конфликтин кәркинлијини тә'мин едән чәһәтләрдән бири дә мәнфи сурәтләрдир. Белә образларын чанлы вә һәјатилији бәдии конфликтин даһа сиглэтли, кәркин олмасыны тә'мин едир. Лакин тәәссүф ки, әдәби тәнгид башга жанрларда олдуғу кими поемаларда да мәнфи сурәтләри мүәјјән мә'нада инкар етмиш, куја социализм чәмијјәтиндә беләләринин олмадығыны сөјләмишдир.

Тәнгидимизин сон дәрәчә нүфузлу нүмајәндәси инана билмирди ки, журналистика факүлтәсини битирәнләр арасында Маһарәт кими («Меһпарә») фырылдагчылара раст кәлмәк мүмкүн олсун. О јазырды: «Бәдии әдәбијјатда кәнч журналист сурәтинин әчлаф, аферист көстәрилдијини көрдүкдә адам биртәһәр олур»[1].

Мәнфи образларын характериндә ара-сыра нәзәрә чарпан мүсбәт чәһәтләрә гаршы да е'тираз олмуш, социоложи тәһлил чох заман бәдии тәһлили үстәләмишдир. Мәсәлән, Н. Хәзринин «Кичик тәпә» поемасы һаггында јазылмыш бир мәгаләдә әсәрин гәһрәманы синфи дүшмән олдуғу үчүн онун вәтән һәсрәти дә, кәнчлик мәһәббәти дә сахта һесаб олунурду. Мәгалә мүәллифи «Адласынмы думан дағдан, дағ думандан ајрылсынмы?» мисраларыны курсивлә вериб јазырды: «Охучу ајдын көрүр ки, Сәфәрин кечирдији кәнчлик, онун «мәһәббәти» бу бәнзәтмәләрә лајиг дејилдир»[2]. Көрүндүјү кими, мәгалә мүәллифи һәтта мәһәббәт сөзүнү дә дырнаға алыр. Белә чыхыр ки, куја синфи дүшмән нә севә, нә дә вәтән һәсрәти чәкә биләрмиш.

Бүтүн бу вә ја буна охшар мүлаһизәләр мәнфи образа биртәрәфли мүнасибәтин нәтичәси кими мејдана кәлирди. Азад («Илк симфонија»), Маһарәт («Меһпарә»), Рүф'әт («Хатирә»), Мө'тәбәр («Фыртына») намуслу гызлары, гадынлары алдадыб јолдан чыхаран, онларын аиләләринин дағылмасына баис олан вичдансыз мәишәт позғунларынын бәдии образыдыр. Поемаларда бу мәнфи сурәтләрин характерләри мараглы бәдии васитәләрлә ачылмыш, онларын симасында чәмијјәтин ичтимаи әхлаг нормаларыны позан ријакар, ловға, худбин адамлар ифша олунмушлар.

---

[1] «Әдәбијјат вә инчәсәнәт», 13 феврал 1960-чы ил.
[2] З е ј н а л Х ә л и л. «Кичик тәпә» һаггында. «Әдәбијјат вә инчәсәнәт», 30 јанвар 1960-чы ил.

Ә. Күрчајлынын Елмары («Заманын һөкмү») вә Рүф'әти («Хатирә») фәрди хүсусијјәтләри илә бир-бириндән сечилсәләр дә, икисинин дә характериндә ејни чәһәтләр вардыр. Елмар да, Рүф'әт дә «јағ ичиндә бөјрәк кими бөјүдүлмүш», онларын һеч нәдән корлуғу олмамыш, һәјатлары гајғысыз, өмүрләри фираван кечмишдир. Анчаг бу мадди зәнкинлик онларын мә'нәви јохсуллуғуна сәбәб олмуш, Елмар вә Рүф'әт әгидәсиз, мәсләксиз, һәјатын мә'насыны бөјүк гуллугда, јахшы шејләрә, кениш евә, көзәл арвада малик олмагда көрән кәнчләр кими тәрбијә олунмушлар. Әкәр Елмар пассивдирсә, Рүф'әт дирибашдыр, тәчрүбәлидир. Гызларын үрәјинә од салмагда онун хүсуси сәриштәси вардыр.

Өвладларынын севдикләри кәнчлә аилә һәјаты гурмаларына е'тираз едән валидејнләр истәр һәјатда, истәрсә дә әдәбијјатда аз олмамышдыр. С. Вурғунун «Комсомол поемасы»нын гәһрәманы Кәрај бәј Һумајын Чәлала әрә кетмәсинә һеч чүр разы ола билмәдији кими, Елмарын атасы Исрафил дә («Заманын һөкмү») оғлунун мүһарибәдә әсир дүшмүш Ханмурадын гызы илә евләнмәсинә разы дејил. Анчаг бу аталар характер е'тибарилә бир-бириндән тамамилә сечилирләр. Кәрај бәј комсомолчу Чәлалын мөвгеји илә барыша билмир вә ахырадәк өз әгидәсиндән дөнмүр. Рәһбәр вәзифәдә ишләјән, чибиндә партбилет кәздирән Исрафил исә бугәләмун кими дүшдүјү шәраитә тезликлә ујғунлашыр. О, оғлунун шән вә фираван јашамасы үчүн әлиндән кәләни әсиркәмир, јемәк-ичмәјиндән тутмуш кејиминәдәк онун һеч нәдән корлуг чәкмәсинә имкан вермир. Лакин Исрафили оғлунун сәадәтиндән, хошбәхтлијиндән чох өз ад-саны, рүтбәси марагландырыр. Елә буна көрә дә көлкәсиндән горхан бу вәзифә дүшкүнү кәләчәк кәлининин мүһарибәдә әсир дүшмүш бир адамын гызы олдуғуну зәнн етдикдә дәһшәтә кәлир, гыздан узаглашмағы оғлундан тәләб едир. Гончанын көзәл, ағыллы, гәлби тәмиз олдуғуну билсә дә, Исрафил јалан бир арајышы, мөһүрлү кағызы мин тәмиз үрәкдән гијмәтли һесаб едир. Бир манат әлә кәлинчә инсанын илан кими габыгдан чыхмасындан, өз хејири үчүн бә'зән достун досту јыхмасындан сөһбәт ачан Исрафил оғлуну хошбәхт көрмәк истәјирсә дә, әсл хошбәхтлијин маһијјәтини баша дүшә билмир. О, көзәл, ағыллы, намуслу бир гызы севәрәк онунла аилә гурмагданса, варлы, адлы-санлы бир адамын ағылсыз, чиркин гызыјла евләнмәји оғлуна мәсләһәт көрүр. Ханмурад Нәсировун—Гончанын атасынын гәһрәманлыгла һәлак олдуғуну ешидән

Исрафил оғлуну тәбрик едир, күнү сабаһ тој етмәјә һазыр олдуғуну билдирир.

Р. Рзанын «Гызыл күл олмајајды» поемасында да Исрафил типли адамларын, «рүтбә јолунда јорғалар»ын, «өз бостанына оғурлуг су бураханларын» бәдии образы јарадылмышдыр.

Поемаларда һәјатын мә'насыны кефдә, әјләнчәдә, вар-дөвләтдә көрән гадынларын да үмумиләшмиш бәдии образлары јарадылмышдыр. Беләләринә мисал олараг Дилруба («Елоғлумун поемасы»), Дүрданә («Өкеј ана»), Гадасы ханым—Күлсура («Паслы гылынч») сурәтләрини көстәрмәк олар. Бу гадынларын характеринә инсанпәрвәрлик, гајғыкешлик, һәссаслыг, мә'нәви сафлыг вә с. бу кими нәчиб инсани кејфијјәтләр јаддыр. Намус, виҹдан, һәја, исмәт бу гадынларын һамысы үчүн јад мәфһумлардыр. Мәсәлән, чаван бир аиләнин дағылмасыны һеч вечинә дә алмајан Гадасы ханым дејир:

Фәрги јох, Мусахан, Исахан олсун,
Мәним јатағымы гыздыран олсун.

Будур Күлсуранын һәјат фәлсәфәси, аиләјә, мәһәббәтә мүнасибәти.

Башга мөвзулу поемаларда да бә'зи мүвәффәгијјәтли мәнфи образлар јарадылмышдыр. Заман Заманзадәни («Фыртыналар адасы»), Чинары «(Хәзәр суларында»), Шејданы («Далғалар») Сәлими («Сынаг») вә б. бир-биринә јахынлашдыран үмуми ҹәһәт онларын ичтимаи мәнафејдән чох шәхси һәјатлары һаггында дүшүнмәләридир. Фәрди хүсусијјәтләри илә бир-бирләриндән сечилсәләр дә онлар ишә көһнә гајда илә рәһбәрлик едир, өзләриндән ашағы вәзифәдә олан бачарыглы ишчиләрин фајдалы тәклифләрини гәбул етмәк әвәзинә, јенилик тәрәфдарларыны көзүмчыхдыја салмаға чалышырлар. Бу образларын тәкчә ичтимаи ишә дејил, аиләјә, мәһәббәтә мүнасибәтләри дә бајағыдыр.

Поемаларда јарадылмыш ән мараглы, динамик мәнфи образлардан бири Б. Ваһабзадәнин «Јоллар, оғуллар» поемасынын гәһрәманы Бен Османдыр. О, өз вар-дөвләти, шан-шөһрәти һаггында дүшүнән, халгын чохәсрлик мәдәнијјәтинә ағыз бүзән, «гынындан чыхыб гыныны бәјәнмәјән», франсыз империалистләринин әмрләринә кор-коранә итаәт етмәклә, онлара јалтагланмагла «Шәрәф лекиону» ордени алан Әлҹәзаир милјончуларынын үмумиләшмиш образыдыр. Онун өзүнү унудуб јада вурулмасыны алдығы тәрбијә илә әлагәләндирән Б. Ваһабзадә бу милјончунун симасында милли зәминдән ајрылыб халга арха чевирәнләрин агибәтини, ганунаујғун фаҹиәсини әкс етдирмишдир.

Франсызлар тәрәфиндән тәһгир олунса да, буну достлуға јозан, Әлҹәзаирин милјонларыны гызырғаланмадан онларын јолунда хәрҹләјән Бен Осман өз халгына, онун адәт-ән'әнәләринә ағыз бүзсә дә, фирәнк һәјат тәрзинә алышса да, гәлбинин дәринликләриндә әрәбләрә мәхсус кејфијјәтләр тамамилә өлүб кетмәмишдир. Оғулларыны—мүхтәлиф характерли, мүхтәлиф әгидәли Мустафа илә Етјени хәјалән мүгајисә етмәси онун дахилиндәки ики «мән»ин—Симонла Бен Османын мүбаризәсинә тәкан верир вә бу мүнагишә гәһрәманын зиддијјәтли характеринин әтрафлы ачылмасына зәмин јарадыр.

Франсызларын әрәбләрә мәдәнијјәт өјрәтмәләриндән дәм вуран Бен Осман истәр-истәмәз оғулларыны мүгајисә едәндә үстүнлүјү ајағыны ајағынын үстүнә ашырыб фит чалан, сигар түстүләндирән, франсыз тәрбијәси илә бөјүмүш Етјенә јох, бөјүк јанында әдәб-әркан көзләјән Мустафаја вермәли олур. О, Мустафанын ел дәрдинә галмасындан, франсыз империалистләринә гаршы вуруша гошулмасындан хошланмаса да, һәр дәфә оғлу илә көрүшәндә өзүнә тәнгиди јанашыр. Бу көрүшләр Бен Османын өзүнү дәрк етмәсинә, зигзаглы јолларла әслинә, нәслинә гајытмасына зәмин јарадыр.

Вәтән уғрунда дөјүшдә гәһрәманлыгла һәлак олан Мустафанын мејитини гуҹагламаг истәјәркән фирәнкләрин ону итәләјиб јерә јыхмалары, дөшүндәки «Шәрәф лекиону»нун гырылыб јерә дүшмәси, нә әрәбләр, нә дә фирәнкләр арасында јери олмадығыны көрән Бен Османын дәли кими сәһрәја гачыб гумларын алтында галмасы сәһнәләри халгдан ајры дүшәнләрин агибәтини әкс етдирмәк бахымындан чох мә'налыдыр.

Мәнфи образын ҹанлы, колоритли чыхмасы һәм конфликтин кәркинлијини тә'мин едир, һәм дә мүсбәт гәһрәманын характеринин әтрафлы ачылмасына зәмин јарадыр.

Рич'әтләр. Характерин ачылмасында, конфликтин бәдии һәллиндә, еләҹә дә бәдии әсәрдәки әсас һадисәләрә мүәллифин өз мүнасибәтини билдирмәкдә рич'әтләрин, руҹуларын, лирик һашијәләрин дә хидмәти аз дејилдир. Рич'әт вә руҹу икиси дә әрәб мәншәли сөз олуб, һәр икисинин лүғәви мә'насы «гајытма, кери дөнмә» демәкдир. Анҹаг мүасир әдәбијјатшүнаслыгда бу сөзләр илкин мә'-

насыны сахламагла бәрабәр, һәм дә әсас һадисәләрә мүәллифин мүнасибәтини көстәрмәк васитәсинә чеврилир.

С. Вурғун, М. Мүшфиг, М. Раһим, С. Рүстәм, Б. Ваһабзадә вә б. шаирләримиз өз поемаларында рич'әтләрдән бир бәдии васитә кими кениш истифадә етмишләр. «Комсомол поемасы»нда шаир өз гәһрәманы Һумајын талејиндән сөһбәт ачаркән һашијәјә чыхараг һәм өзүнүн ше'рә-сәнәтә естетик мүнасибәтини билдирир, һәм дә бу рич'әтләр васитәсијлә өз гәһрәманларынын характерини даһа дәриндән ачмаға чалышыр. Шаир бу һиссәдә ше'р базарынын касадлыг кечирмәсиндән сөһбәт ачыр, өзүнү дә данлајыр. Сорушур ки, һаны бизим әсримизин Бајрону, Фүзулиси, Вагифи? Нә үчүн ше'римизин баш гәһрәманы каһ Ирандан, каһ да Турандан кәлир? Нә үчүн бә'зи сәнәт саһибләримиз Верхарини јамсылајырлар?

Бу һашијәләр һәмин дөвр һадисәләринә мүәллифин өз мөвгејини өјрәнмәк бахымындан да мараг доғурур.

Әсәрин дикәр бир јериндә Ҹәлалла Һумајын көрүшүнү тәсвир едән шаир јенә өзүнү һашијәјә чыхмагдан сахлаја билмир, өз илк, уғурсуз ешгини хатырлајыр, вәфасыз севкилиси илә вәфалы Һумајы хәјалән мүгајисә едир.

«Илк көрүш» адлы бөлмәдәки рич'әтләр даһа мә'налыдыр. Даһа доғрусу, бу һиссәдә лирик һашијәләр, шаирин дүшүнҹәләри әсас һадисәни—Бәхтијарла Күлзарын көрүшүнү арха плана сыхышдырыр. Шаир мәһәббәтин үлвилијиндән гүдрәтли бир шаир гәләми илә сөһбәт ачыр. Бу фәсли охујанда һисс олунур ки, мүәллиф нә гәдәр комсомолдан данышса да, руһән инсани һиссләрә бағлыдыр. Комсомол мөвзусу мејвә тумунун үстүндәки зиреһи хатырладан габыға бәнзәјир. Әсәрин ады«Комсомол» олса да, о, әслиндә мәһәббәт поемасыдыр. Шаирин әсрләр доланса да, заман дәјишсә дә мәһәббәтин әбәди бир еһтијач олдуғуну сөјләмәси дә тәсадүфи дејил. Мүәллиф бу һиссәдә мәһәббәт һаггында өз фикирләрини әсасландырмаг үчүн һашијәјә чыхараг каһ Һитлердән, каһ Ленининдән, каһ Бабәкдән, каһ Лејли вә Мәҹнундан, каһ Фәрһад вә Шириндән, каһ Вагифдән, каһ да өз көрпә гызындан сөһбәт ачыр. «Илк көрүш» фәслиндә әсас һадисә ҹәми икиҹә мисра илә ифадә олунуб;

— Бәхтијар, мәни дә камсомола јаз,
Дејиб сукут едир алакөз Күлзар.

Лакин бу ики мисра шаир гәләминин сеһрли күчү илә јарадылан һашијәләр, ҹанлы тәсвирләр васитәси илә охуҹунун көзләри гаршысында ҹазибәдар бир лөвһә ҹанландырыр.

С. Вурғун «Муған» поемасында јери кәлдикҹә һашијәјә чыхараг Зәрдүштдән, Һөрмүздән, Әһримәндән, Адәмдән, Һәввадан, Фирдовсидән, Һомердән сөһбәт ачыр, «Ајкүн» поемасында өз гәһрәманына мүнасибәтини ашағыдакы мисраларла көзәл ифадә едә билир:

Мәним Ајбәнизим, мәним гыз балам
Һүнәрдә, намусда Ајкүн олајды.

«Һәјат-өлүм» поемасында Б. Ваһабзадә һашијәјә чыхараг тарихи шәхсијјәтләрин әгидә јолунда өлүмүндән сөһбәт ачыр. Илк нәзәрдә бу һашијәләрин мәтләбә о гәдәр дә дәхли јохдур. Лакин дәриндән фикир вердикдә көрүрүк ки, бу рич'әтләр һәм гәһрәманын зиддијјәтли характеринин ачылмасында, һәм мә'нәви-әхлаги конфликтин бәдии һәллиндә, һәм дә һадисәләрә мүәллиф мүнасибәтини мүәјјәнләшдирмәкдә мүһүм рол ојнајыр.

Б. Ваһабзадәнин «Дөрд јүз он алты» поемасында истифадә етдији руҹулар да поетик функсијаја маликдир. Бу руҹулардан бириндә Исрафил аға илә Гачаг Кәрәмдән, бириндә Короғлу илә Болу бәјдән, дикәриндә сәфәвиләрдән, өзкә дилиндә «Хәмсә» јарадан устадларымыздан, өзкә халга хидмәт едән Надирдән, Гачардан сөһбәт ачылыр. Руҹудлардан бириндә исә мүәллиф Алман халгындан, онун бәшәријјәтә бәхш етдији көркәмли шәхсијјәтләрдән; Бетһовендән, Һөтедән, Шиллердән, Бахдан, Марксдан, Енкелсдән, Томас Манндан сөһбәт ачыр. Бәшәријјәтә ләјагәтлә хидмәт едән бу алманларла Һитләр вә онун тәмсил етдији гүввәләрин мүгајисәси мүәллиф гајәсинин ифадәсинә ләјагәтлә хидмәт едә билир. Вејмардан сөһбәт ачан шаир дејир:

Нијә Буһенвалды бурда тикдиләр?
Бир халгын шәрәфи көр нәјә дөндү.
Дүнјаја улдузлар бәхш едән шәһәр
Дүнјанын гојнунда ләкәјә дөндү.

Башга Азәрбајҹан шаирләринин поемаларында да рич'әтләрдән јери кәлдикҹә истифадә олунмушдур. Анҹаг рич'әтләрдән даһа чох истифадә едән ики шаирин — С. Вурғун вә Б. Ваһабзадәнин әсәрләриндән кәтирдијимиз нүмунәләр бизим тезисләримизи шәрһ етмәјә лазымынҹа әсас вердијиндән, дикәр нүмунәләр кәгирмәјә еһтијаҹ көрмүрүк.

Јериндә ишләдилән рич'әт әсас һадисәләрин маһијјәтини даһа дәриндән гаврамаға, гәһрәманларын психоложи вәзијјәтини габарыг шәкилдә ҹанландырмаға имкан верир.

Епизодлар вә епизодик сурәтләр. Гәһрәманын характеринин мүәјјәнләшмәсиндә вә конфликтин кәркинләшмәсиндә әсас һадисәләрлә үзви сурәтдә бағланан епизодлар да мүһүм рол ојнајыр. Чајын ајры-ајры голлары кәлиб ејни мәчрада бирләшдији кими епизодик һадисәләр дә әсрдәки әсас сүжетлә бағлы олур, онун долғунлашмасына зәмин јарадыр.

Һ. Чавидин «Азәр»ини мүәјјән мә'нада епизодлар поемасы да адландырмаг олар. Белә ки, поемадакы бөлмәләр һамысы бир-бириндән асылы олмајан мүстәгил парчалар, епизодлардыр. Лакин бу епизодик һадисәлрин һамысы әсәрин әсас гәһрәманынын—Азәрин көзләри гаршысында баш верир. Азәр бүтүн һадисәләрә бу вә ја дикәр шәкилдә өз мүнасибәтини билдирир.

Рәссам Азәрин шәклини чәкир вә ондан пул истәјир. Азәр исә шәклә бахыб бурда сәнәтдән башга һәр шеј вар,—дејир, рәссам һирсләниб кедир.

Башга бир епизодда Азәр китабыны итириб ағлајан бир ушагла растлашыр. Ушаг дејир ки, өкеј анам да, мүәллимим дә мәнә чәза верәчәк. Азәр ушаға пул вериб ону сакитләшдирир, дејир ки, кет өзүнә китаб ал. Буну көрән башга бир ушаг Азәрә јанашыб ондан пул истәјир, анчаг пул ала билмир. Чүнки Азәр елм өјрәнмәји шәрәф, диләнчиликлә пул газанмағы шәрәфсизлик сајыр. Һ. Чавид бу епизодлар васитәси илә гәһрәманынын характеринин мүәјјән чәһәтләрини ачмаға наил олур.

Әсәрдә елә епизодлар вар ки, онун илк нәзәрдә Азәрә дәхли јохдур. Анчаг Азәр «Көмүр мә'дәниндә», «Нил јаврусу», «Мүһачирләр јувасы», «Тысбағанын зөвгү», «Корнејзән» вә башга бөлмәләрдәки епизодик һадисәләрә тәкчә сејрчи көзү илә бахмагла кифајәтләнмир, һәмин һадисәләрә мәнсуб олдуғу халгын, чәмијјәтин әхлаг ме'јары илә јанашыр; шишман мүдирә нифрәтлә бахырса, ишдән говулан, һаггыны тәләб етдији үчүн һәбсә атылан ишчинин тәрәфиндә дурур; Мисири одлара јахан лорда гәзәбләнирсә, рәгс ојнајанда ону өлдүрүб гисас алан Нил јаврусуна—Шәмсаја һагг газандырыр вә с.

М. Раһимин «Сајат-Нова» әсәринин гәһрәманы князын јохсул бир мүсәлман кәндлисини дөјмәсинә е'тираз едир. «Диним һагдыр» дејиб азәрбајчанлылардан мәһәббәтлә сөһбәт ачмасы князы гәзәбләндирир. О, ел ашығыны хаин, сатгын адландырыб вурмаг истәјәндә хачпәрәстин дә, мүсәлманын да сәбр касасы дашыр, князын гачыб арадан чыхмагдан башга чарәси галмыр. Бу сәһнә ел сәнәткарына, онун әдаләтли мөвгејинә үмумхалг мәһәббәтини нүмајиш етдирмәк бахымындан әһәмијјәтлидир.

«Натәван» поемасында исә М. Раһим охучуну өз гәһрәманы илә таныш етмәздән әввәл онун ишиндән сөһбәт ачыр. Мә'лум олур ки, Натәван өз хәрчи илә Шушаја су чәкдириб. Бу епизод хан гызынын әлиачыглығы, вәтәнпәрвәрлији һаггында илк тәсәввүр јарадыр. Даһа сонра Натәванын зәриф әлләриндә инчә бир гәләм тутуб ме'мар кими хәјала далмасы, шәһәри абадлашдырмаг үчүн јоллар ахтармасы, бағбан Камиранла дост кими сөһбәти илк тәсәввүрләримизи тамамлајыр, Хан гызынын характериндәки сәмимилик, гајғыкешлик, инсанпәрвәрлик, көврәклик кими јени кејфијјәтләрин үзә чыхмасыны тә'мин едир.

Ә. Кәримин «Үчүнчү атлы» поемасында көзәл бир епизод вар. Лермонтов бир азәрбајчанлы ашығын саз чалыб охумасыны һејранлыгла динләјир, «Ашыг Гәриб» дастаны ону бәрк һәјәчанландырыр. Шаирин һәр аддымыны изләјән чар ордусунун сәдагәтли забити исә ашығын «ағлајыб-сызламасына», о чүмләдән Лермонтовун һејранлығына истеһза едир. Шаирлә чар забити арасындакы конфликти даһа да күчләндирән бу сәһнә онларын характериндәки бир-биринә зидд чәһәтләрин дә үзә чыхмасына сәбәб олур.

Јохсул бир Азәрбајчан кәндлисинин фачиәси Бестужеви (Т. Бајрам, «Сәһәр јелләри») сарсыдыр. О бичарә кәндлини һөрмәтлә дәфн етмәк истәјәркән чар забити гәзәбләнир вә Александра сүркүндә олдуғуну хатырладыр. Бу епизод һәм ики шәхс арасындакы мүнагишәни үзә чыхарыр, һәм дә онларын характериндәки ајрылығы мүәјјәнләшдирмәјә зәмин јарадыр.

Әләскәр (И. Сәфәрли, «Әләскәр») ермәни гызы Нүбарын тој шәнлијинә кедәркән ермәниләр онун гаршысыны кәсирләр. Лакин онлар Әләскәри танијан кими ону күллә илә јох, ашығын өз сөзү илә гаршылајырлар. Ашот адлы бир ермәни данышыр ки, Әләскәр тојумда саз чалыб охујуб, үстәлик јығдығы пуллары да мәнә бағышлајыб. Бу епизод Әләскәрин характеринин мүһүм бир чәһәтини—азәрбајчанлылара мәхсус сәхавәти, мәрданәлији ачмаг васитәсинә чеврилир.

Дикәр шаирләримизин поемаларында да бу вә ја буна бәнзәр поетик функсијаны јеринә јетирән епизодлар һәм сүжетин чохшахәлилијинә, һәм конфликтин бәдии һәллинә, һәм дә характерләрин ачылмасына көмәк едир.

Азәрбајчан поемасында әсас сурәтләрлә јанашы хејли епизодик образлар да вардыр. Башга жанрларда ол-

дуғу кими поемаларда да епизодик сурәтләр әсас образларын характеринин ачылмасында, еләчә дә конфликтин бәдии һәллиндә мүһүм рол ојнајырлар. Әдәбијјатшүнас А. Дремовун фикринчә, епизодик образы характер адландырмаг олмаз[1]. Доғрудан да, бәдии әсәрләрдә, о чүмләдән дә поемаларда ады вар, өзү јох епизодик сурәтләр бол-болдур. Лакин елә епизодик сурәтләр вардыр ки, онлары әсәрдә аз көрсәк дә, характерик образ кими унутмуруг.

«Азәр» поемасында рәссам, сарышын гызчығаз, диләнчи ушаг, рәссам гызы Елиза, поеманын дикәр фәсилләриндә—«Көмүр мә'дәни»ндә ихтијар гоча; «Нил јаврусу»нда Шәмса, өлдүрүлән лорд; «Кор нејзән»дә кор чалғычы, Бәбир хан, онун гызы Мәләксима; «Јурдсуз чочуглар»да ана, чочуг, сәрхош; «Бајрамды» фәслиндә он алты јашлы гыз вә онун рәфигәләри, «Лалә» бөлмәсиндә Лалә; «Мәзарлыгдан кечәркән» һиссәсиндә өзүнү өлдүрмәк истәјән чаван; «Вәһши гадын»да оғлуну, гызыны мәһв едән инсанлардан гачыб вәһшиләр арасында јашајан јарымчылпаг гадын; «Көјдә» һиссәсиндә дәрвиш, ашыг, күләшдә галиб кәлән мүәллим;«Сәлманын сәси»ндә Сәлма епизодик сурәтләрдир. Бу образларын һамысы мүәјјән характерик чизкиләр васитәси илә ишләнмишдир. Онлар характер сәвијјәсинә јүксәлмәсәләр дә, әксәријјәти бир бәдии образ кими јадда галыр. Бундан башга һәмин образлар әсәрдәки баш гәһрәманын—Азәрин характеринин һәртәрәфли ачылмасына, еләчә дә мүхтәлиф һадисәләрә мүәллифин өз мөвгејини билдирмәк васитәсинә чеврилир.

С. Вурғунун «Комсомол поемасы»нда Шаһсувар, Мурад, Күлзар, Гызјетәр гары, «Ајкүн»дә Не'мәт, Үлкәр мараглы, мүәллиф гајәсинин ифадәсинә көмәк едән епизодик сурәтләрдир.

Ә. Күрчајлынын «Сынаг» поемасында Дул Фаты Сәлимин өзүнү бәј оғлу кими апармасындан, шоркөзлүлүјүндән данышырса, Иман киши онун сәдрлик етдији мүддәт әрзиндә бир дашы даш үстә гојмамасындан, тохум, ағач әкмәмәсиндән, «танрысына тәпик атан олмасындан» сөһбәт ачыр. Бүтүн бунлар әсас образын—Сәлимин характерини әтрафлы ачмаг васитәсинә чеврилир.

«Фыртыналар адасы»нда Валентин, Сәбзалы, «Хәзәр суларында» Уста Һејбәт, Алексеј, Наташа, «Далғалар»да Серкеј, Арам, Дәрјагулу образларыны бирләшдирән

[1] Бах: «Художественный образ», Москва, 1961, с. 358.

үмуми ҹәһәт онларын бол нефт уғрунда мүбаризә апармасыдыр. Бу инсанлар иш јолдашлары арасында мүнагишә баш верәндә даһа һаглы сајдыглары нефтчиләрин тәрәфиндә дајаныр, онлары мүдафиә едир, конфликтин бәдии һәллиндә мүәллифләрин көмәкчисинә чеврилирләр.

«Е'тираф» поемасында анбарын кәлир-чыхарыны «сүр тәсбеһи» илә һесаблајан, намуслу, лакин садәлөвһлүјү учундан тәләјә дүшән Рүстәмин, мүәјјән нөгсаны олса да, вахтилә әлиәјриләрә, оғрулара гаршы мүбаризә апармыш Ејвазын, һәссас, үрәји јуха, јазыб-јаратмаг, инсанлара ләјагәтлә хидмәт етмәк ешги илә јашајан кәнч бәстәкар Әлјар вә онун анасынын—өз фәрди хүсусијјәтләри илә бир-бириндән сечилән бу епизодик сурәтләрин һәр биринин һадисәләрин үмуми инкишафында, конфликтин бәдии һәллиндә, еләчә дә әсас гәһрәманларын характеринин ачылмасында мүәјјән ролу вардыр.

А. Бабајевин поемаларында, хүсусән «Бабәкдән сонра» драматик поемасында мараглы епизодик сурәтләр јарадылмышдыр. Белә образлара мисал олараг Һәсәни, Утрүчәни, Фәданы, Мәзјары, Феофили, Ибн Таһири, Үчејфи, Абдуллаһы, Вачини вә башгаларыны мисал көстәрә биләрик. Бу образларын һамысы конфликтин бәдии һәллиндә мүһүм рол ојнајыр. Һәтта хәсис чизкиләрлә ишләнсә дә, Фәда, Ибн Таһир образлары характер сәвијјәсинә јүксәлә билир.

Әлбәттә, XX әср Азәрбајчан поемасында епизодик сурәтләр чохдур. Биз бу сурәтләрин һамысы һаггында јазмаг имканына малик дејилик. Она көрә дә фикримизи нисбәтән характерик һесаб етдијимиз образлар васитәси илә чатдырмаға чалышдыг.

«Белә сурәтләр (Епизодик сурәтләр—Р. Ј.) әсас сурәтләрин мә'нәви аләминин мүәјјәнләшмәсиндә лазыми көмәк көстәрмир»[1] фикри илә разылашмырыг. Бу доғрудур ки, бә'зи әсәрләрдә һеч бир бәдии миссијаны јеринә јетирмәјән, әсәри даһа да ағырлашдыран «ады вар, өзү јох» гәһрәманлар вардыр. Лакин исте'дадлы сәнәткар гәләми илә јарадылмыш епизодик сурәтин дә өз функсијасы вардыр. Белә олмасајды, бәдии әсәрдә епизодик сурәтләр јаратмаға һеч еһтијач да галмазды. Бир гәнаәтимизи дә сөјләјәк ки, гәһрәманын характеринин биткинлији она һәср едилмиш сәһифәләрин сајы илә мүәјјәнләшмир. Характерик бир чизки, епизод, бәдии детал васитәси илә гәһрәманларын характерини ачмаг үмуми сөзләрлә тәсвирдән мүгајисә едилмәјәчәк дәрәчәдә јахшыдыр.

[1] Ш. Микајылов. Әдәбијјат нәзәријјәси. Бакы, 1981, сәһ. 153.

БӘДИИ ПОРТРЕТ

Оразларын фәрдиләшдирилмәсиндә, характерләрин һәртәрәфли ачылмасында чох мүһүм рол ојнајан сәнәткарлыг компонентләриндән бири дә бәдии портретдир. Рәссамлыгдакы портрет анлајышы илә бәдии әдәбијјатдакы портрет анлајышы маһијјәтчә бир-биринә јахындыр. Белә ки, онларын һәр икисиндә өн планда инсанын заһири көркәминин тәсвири дајаныр. Лакин портрет јарадычылығында рәссам вә јазычы тамамилә бир-бириндән фәргли васитәләрлә өз мәгсәдинә наил олур. Әкәр рәссам ајры-ајры рәнкләрдән, онларын чаларындан истифадә едирсә, јазычы характерик деталлардан, тәшбеһ, епитет вә с. бу кими бәдии тәсвир вә ифадә васитәләриндән истифадә едир. Бәдии әдәбијјатда јарадылмыш портрет һадисәләрин инкишафы илә бағлы јени штрихләрлә зәнкинләшир, долғунлашыр. «Сәнәткарын истифадә етдији бүтүн рәнкләр вә сөзләр сон нәтичәдә инсанын чанлы, динамик образыны јаратмаға, онун характерини вә әһатә олундуғу мүһитлә гаршылыглы әлагәсини һәртәрәфли ачмаға хидмәт едир»[1].

Елм, һәр шејдән әввәл, дәгиглик вә конкретлик севир. Бизә елә кәлир ки, реал һәјати конфликтләр фонунда әкс олунмуш һәр һансы тарихи дөврүн мәнзәрәсини, тәбиәт тәсвирләрини үмумиликдә портрет адландырмаг, «әсәрин әкс етдирдији мүһит өзү бүтөвлүкдә портрет олур»[2] демәк бәдии портрет анлајышына јајғынлыг кәтирир, ону конкретликдән узаглашдырыр. Елә буна көрә дә биз бәдии портрет дејәндә конкрет гәһрәманларын тәсвирини баша дүшүр, тәдгигатымызы да бу истигамәтдә апармағы лазым билирик.

Һүсејн Чавидин «Азәр» поемасында бир нечә уғурлу бәдии портретлә растлашырыг. Бунларын арасында ән уғурлусу, мүкәммәли Шәмсанын бәдии образыдыр. Шаир әввәлчә өз гәһрәманыны бизә ашағыдакы мисраларла тәгдим едир:

[1] Борис Галанов. Живопись словом. Москва, 1974, с. 6,
[2] Исмајыл Вәлијев. Әдәби портрет вә характер. Бакы, Јазычы, 1981, с. 11.

Ады Шәмса, фүсунлу бир хилгәт,
Сачар әтрафа һәп гүрур, әзәмәт.
О бахышларда бир гығылчым вар,
Һанки бир гәләбә әкс едәрсә јахар.
Шәргин әсмәрчә бир бәдиәсидир,
Јени Мисрин өч истәјән сәсидир.

Әлбәттә, нә «фүсунлу бир хилгәт», нә гүрурлу дуруш, нә үрәкләрә од салан, гығылчым сачан бахышлар гәһрәманын портретинә һәлә о гәдәр дә конкретлик кәтирмир. Чүнки бу сифәтләр бүтүн Шәрг көзәлләринә мәхсус үмуми чизкиләрдир. «Әсмәрчә бир бәдииә» гәһрәманын конкрет заһири көркәми, «јени Мисрин өч истәјән сәси» ифадәси исә онун дахили аләми һаггында охучуја илк мә'лумат верир. Даһа сонра бу «назәнин кәләбәјин» једди ил өнчә Нили тәрк едәрәк Гәрбә үз тутмасы тәсвир едилир. Мә'лум олур ки, Шәмсанын атасы һүрријјәт арзусујла јашајыб һагг, әдаләт тәләб етдији үчүн бир инкилис лорду тәрәфиндән «өлүмлү бир адаја» говулмуш, Шәмсанын көчәрәк гүрбәтә кәлмәкдән башга чарәси галмамышдыр. Бүтүн бунлардан хәбәрдар олан охучу «һүсну әтрафы сәрхош еләјән», үзү гәмли, даима далғын, руһу нәш'әсиз олан бу көзәлин дахили дүнјасы илә заһири көрүнүшү арасында бир ујғунлуг тапыр. Даһа сонра охучу «пәмбә көксүндә түлдән дуваға олан», «әлиндәки хиризантеми инчә додаглары илә өпән», «ал додаглы, гумрал көзлү» бу көзәли далғалы, шән бир салонда көрүр. Әдалы инкилис лордунун салона дахил олмасы һәм Шәмсанын, һәм дә гәлбиндә гуртулуш, истиглал ешги олан әрәб кәнчләринин ганыны бәрк гаралдыр. Биз һәм Шәмсаны һәмин лордла рәгс едән, онунла чыхыб кедән, һәм дә сәһәриси күн өз дүшмәнини өлдүрүб вүгарлы аддымларла јеријән вәзијјәтдә көрүрүк. Инкилислә рәгс етдијинә көрә ону мәзәммәт едән кәнчләрин сонрадан Шәмсаны мәһәббәтлә сүзмәләри дә инандырычы бојаларла әкс едилмишдир. Мүәллифин өз гәһрәманыны тиканлыгдакы чичәјә бәнзәтмәси дә мә'налыдыр.

Әсәри охудугча мүәллифлә онун гәһрәманы Азәрин мөвгејинин тез-тез үстә-үстә дүшмәсинин шаһиди олуруг, Онларын һәр икиси тәбии көзәллијин пәрәстишкары кими диггәтимизи чәлб едир. Һәссас охучу дујур ки, Азәрин прототипи елә Һүсејн Чавидин өзүдүр.

«Бәдии портрет—һәр шејдән әввәл, фәрдиләшдирмә васитәсидир»[1]. Фәрдиләшдирмә исә типикләшдирмә илә

[1] Дж. Аллаков. Проблемы характера в туркменской прозе на современном этапе, Ашхабад, 1971, с. 62.

бәрабәр характер јарадычылығында олдугча мүһүм васитәдир.

Бәдии портрет фотосурәт дејилдир. Инсанын заһири көркәмини бүтүн хырдалыгларына гәдәр әкс етдирмәк һәлә портретин тамлығына зәманәт вермир. Әсас мәсәлә заһири көркәмин тәсвири васитәсилә гәһрәманын дахили аләмини, онун характерини ачмагдадыр.

Сәмәд Вурғун «Үсјан» поемасында өз гәһрәманларындан биринин—Елханын портретини беләјарадыр:

Бурдакы Елхандыр — кәндин ағасы,
Әјниндә вәзнәли, јашыл чухасы,
Көзүнүн үстүндә бухара папаг,
Әнтәрә бәнзәјир о кор јапалаг;
Көзләри көмкөјдүр, сифәти сары,
Бозармыш үзүнүн сых чопурлары.

Бу мисралары охујанда һәм мәнфи гәһрәманын кејими, заһири көрүнүшү, һәм дә бу типли адамлара «нәфәсләри бензин вә күкүрд гохулу милјонлар шаири»нин мүнасибәти илә таныш олуруг. Вәзнәли јашыл чуха, бухара папаг милли кејимин атрибутлары кими диггәти чәлб едир. Папағын көзүн үстүнә басылмасы, јә'ни онун архасынын галдырылмасы исә гәһрәманын өз һәјатындан разылығына ишарәдир. «Әнтәрә бәнзәјир о кор јапалаг» мисрасынын исә әслиндә Елхана һеч бир дәхли јохдур. Бу, образа пролетар көзү илә бахышын ифадәсидир. Марағлыдыр ки, мүәллиф портрет јарадаркән рәссам кими һәм дә рәнкләрдән истифадә етмишдир. Мисал кәтирдијимиз парчада әкәр јашыл рәнк мүсәлманчылығы ифадә едирсә, көзләрин көјлүјү фолклорумузда олдуғу кими мәрдимазарчылығын, сарылыг иблислијин, үздәки чопурларын бозармасы исә кәдаларын бәјлик ешгинә дүшдүјүнү ешидәндән сонра гәһрәманын онлара мүнасибәтинин ифадәсидир. Белә ки, хош кәлмәјән адама өз бозартмаг чох тәбии һалдыр.

Даһа сонра мүәллиф образын портретини тамамламаг үчүн ашағыдакы мисралардан истифадә едир:

Ајрыдыр Елханын араны, дағы,
Нә чохдур илхысы, малы, јајлағы.
Бордахда сахланыр миник атлары,
Парламан мөһүрлү пулемјотлары.
Түјүрдә бәсләнир ики гызыл гуш,
Овчулуг Елхана бир адәт олмуш.
О, ганлар ичәрәк ағ күнләр көрүр,
Хоруз далашдырыр, гоч дөјүшдүрүр.
Тутуб мә'дәсини судә, гајмаға,
Ағалыг елә јир једди ојмаға.
«Онундур бу һава, бу су, бу торпаг»,
Асылмыш гапыдан үчрәнкли бајраг.

Бу тәсвирләрдән «мәнфи» гәһрәманын нечә јашамасы ајдын олур. Онун хоруз далашдырмасы, гоч дөјүшдүрмәси, јајда јајлаға, гышда арана көчмәси, мә'дәсини сүдә, гајмаға өјрәтмәси, овчулуға мејил салмасы вә с. бу кими һәрәкәтләри о заманкы бәјләрин јашајыш тәрзинә тамамилә ујғундур. Лакин шаир бүтүн бунлары Елхан кими типләри тәнгид вә ифша етмәк мәгсәдилә гәләмә алмышдыр. Тәсвирләрдән ајдын олур ки, үчрәнкли бајраг јалныз вә јалныз дөвләти башындан ашан Елхан типли адамларын гапысынын үстүндә далғалана биләр. Гәрибәдир ки, варлылыг, фираван һәјат, һәтта суд, гајмаг јемәк белә һарынлығын атрибутлары кими тәгдим едилмишдир.

С. Вурғунун поемаларында гадынларын бәдии портретләри дә мүһүм јер тутур. Онун «Кәнд сәһәри» поемасында Күлзарын, «Бәсти» поемасында Бәстинин, «Муған» поемасында Муған гызынын, Манјанын вә б. сөзлә јарадылмыш портретләри заманын, дөврүн тәләб етдији чизкиләрлә ишләнмишдир. Бурада ән апарычы бојалар ашағыдакы мисраларын тәләбинә ујғун сечилмишдир:

Силкиниб чыхмаса гадын мәтбәхдән,
Нә азад ана вар, нә азад вәтән.

Шаир вахтилә «гонағынын, әринин ајағыны јујан», «кечәләри сачларынын рәнкинә бәнзәјән», «әлиндә башаг, далында ушаг кәнч јашында саралан», тојда, јасда лал-динмәз дуран аналарын «силкиниб мәтбәхдән чыхмасыны» алгышлајыр. Өзүндән әввәлки күл-бүлбүл шаирләрини, көзәлләри мәләк, чичәк адландыран, «ағ үзүнә ај дејән, гашларына јај дејән» гәләм саһибләрини тәнгид едир, гадынын ичтимаи һәјатдакы мөвгејини өн плана кәтирмәјин вачиблијиндән сөһбәт ачыр. Онун әсәрләриндә, садә кејимли, зәһмәткеш, исмәтли, абырлы, сүн'и бојалардан узаг гадынлар «карсет кејинән», күндә мин дона кирән, үзү пудралы, мармалад додаглы, шарлатан руһлу «кеф гуш»ларына, мәчлис көзәлләринә гаршы гојулур. Тарлада ишләјән гадынын «јахасындан күл кими асылан күнәш» әмәкчи инсанын портрети үчүн ән характерик чизкиләрдән бири һесаб олуна биләр.

«Кәнд сәһәри» поемасында С. Вурғун өз гәһрәманынын јухудан радионун чағырышлары илә ојанмасыны, көрпәсини әмиздириб јыр-јығыш еләмәсини, дөшәји, јорғаны күнәшә сәрмәсини тәсвир едәндән сонра онун портретини ашағыдакы мисраларла тамамламаға чалышыр:

Күлзарын көзләри су кими дуру —
Андырыр гәлбинин саф олдуғуну.
Нә бир санчысы вар, нә өскүрмәси,
Нә дә гашларынын гара сүрмәси...
Салынчаг голлары әтли вә шумал,
Һүснә јарашыгдыр үзүндәки хал,
Дејиб-данышмағы чанлы бир һәјат,
Китаблар кимидир мә'насы гат-гат...
Көрсәниз бир ону, бәлкә јүз ону,
Һәр вахт көрәрсиниз күләрүз ону.

Даһа сонра шаир Күлзарын алнында гүрур трактор сүрмәсиндән сөһбәт ачыр ки, бу да о дөвр гәһрәманынын тәсвириндә мүһүм һесаб едилән чәһәтләр иди. Јери кәлмишкән гејд едәк ки, Н. Хәзринин «Күнәшин бачысы» поемасынын гәһрәманы олан Севил С. Вурғун гәһрәманынын ардычылыдыр.

«Муған» поемасында шаир бизи сәһәр алаторанда памбыг јыған бир гызла таныш едир. Онун башында ағ ипәк чалма вар. Сачлары сүнбүл кими даранмышдыр. Лакин бу заһири чизкиләр гәһрәманын характери һаггында һәлә һеч нә демир. Даһа сонра гызын јад адам көрәндә һүркмүш марал кими диксинмәси, јанагларынын рәнк алыб рәнк вермәси, үз-көзүндән нур јағмасы онун бәдии портретинә јени чизкиләр әлавә едир. Шаирлә Муған гызынын сөһбәти исә гәһрәманын портретини тамамламаг васитәсинә чеврилир. Гыз сағламлығын, күмраһлығын әсас сәбәбини зәһмәтдә, бир дә тәмиз кәнд һавасында көрүр. Онун «бахышларындан ағ күнләр бојланыр». Муған гызынын зарафатла шаирә дедији ашағыдакы сөзләр дә мә'налыдыр:

Анчаг ипәкләрин јахшысыны сиз,
Шәһәр гызларына кејдирирсиниз.

Үзүндә меһрибанлыг ојанан гыза шаир садәлөвһлүклә «әјниндәки бу читдән башга ајры палтарын јохдурму» суалыны верәндә гыз күлүмсүнүб дејир:

— Бый, елә мән дедим, инандын сән дә?
Елә кејирәм ки, јери кәләндә...
Бәс нечә, кедирәм тоја, мағара,
Бә'зән шал кејирәм, бә'зән дә хара.

Бу мисралар һәм гәһрәманын сәвијјәси, һәм дә о дөвр гызларынын кејими һаггында охучуда мүәјјән тәсәввүр ојадыр.

Даһа сонра Муған гызынын памбыгјыған машын арзуламасы, техниканын һәјата тәтбигинин мә'насыны чох көзәл баша дүшмәси, онун «елмә, савада вахтымыз чох галар»—демәси гәһрәманын портретини тамамлајан сон дәрәчә мараглы чизкиләр кими јадда галыр. Һисс олунур ки, шаир өз гәһрәманынын бәдии образыны мәһәббәтлә јаратмышдыр. «Хурмајы сачлары ики гатар» олан бу гызын «бир аз да Һумаја бәнзәмәси» шаири даһа да һәјәчанландырыр.

Көрүндүјү кими, әмәкчи гадынларын бәдии портретини јарадаркән С.Вурғунун өн плана кәтирдији әсас чәһәт сағлам бәдән, садә кејим, бојасыз, рәнксиз үз, алнында гывырчыгланан тәр дамчылары вә саир бу кими чизкиләрдир. Бу типли портрет схемләрини әтә-гана кәтирән исә онларын һәрәкәти, давранышы, мә'нәви дүнјалары, арзу вә дүшүнчәләридир.

Әлбәттә, елә тәсәввүр ојанмамалыдыр ки, Сәмәд Вурғунун јаратдығы бәдии портретләр елә һаггында сөһбәт ачдыгларымыздан ибарәтдир. Шаирин поемаларынын әксәријјәтиндә гәһрәманларын заһири көрүнүшү илә дахили аләми арасында бир ујғунлуг вардыр. Онун әсәрләрини охујанда һәссас адамын көзләринин гаршысында Қәрај бәјин, Һумајын, Бәхтијарын, Чәлалын («Комсомол поемасы»), Хумарын («Хумар»), «паланын үстүндә отуруб ширин хәјаллара далан» һамбалын, «әлиндә көрпәни ојнадараг узанан дилсиз јоллары көстәрән» гарынын («26-лар»), Маһнијарын («Аслан гајасы»), Сабир бағында отуруб сөһбәт едән ағсаггал кишинин («Бакынын дастаны»), күрсүдә гара булуд кими долан зәнчи рәссамын («Зәнчинин арзулары») вә башгаларынын бәдии портретләри чанлыдыр.

Инсанын сифәтинин чизкиләриндә олан ани дәјишикликләр, әзәләләрин сәјримәси, додагларын титрәмәси, јанагларын алланмасы, пөртмәси, көзләрин бәрәлмәси, тәбәссүм, әлләрин әсмәси вә с. гаршымызда дајанан адамын психоложи вәзијјәтини: тәәссүфүнү, нифрәтини, мәһәббәтини вә с. чох көзәл әкс етдирир. Бә'зән валидејнин, мүәллимин, ағсаггалын бир мә'налы бахышы данлагдан, узун-узады нәсиһәтдән сирајәтедичи олур. Сәнәт әсәрләриндә дә вәзијјәт тәхминән һәјатда олдуғу кимидир. Характерик чизкиләрлә јарадылмыш бәдии портрет јалныз гәһрәманын заһири көркәмини әкс етдирмир, онун дахили аләмини, изтираб вә һәјәчанларыны, арзу вә дүшүнчәләрини—характеринин чох мүһүм чәһәтләрини өзүндә чәмләмиш олур.

Сүлејман Рүстәмин «Шаирин өлүмү» поемасында

Иран иртичачылары тәрәфиндән зүлмлә өлдүрүлмүш шаир Әли Фитрәтин заһири көрүнүшү белә тәгдим едилир:

Сачлары дағыныг, көзләри долғун,
Кәзиб долашмагдан дизләри јорғун.
Санырсан ки, инди јыхылачагдыр,
Әјниндә палтары јамаг-јамагдыр.
Сәпсән јерә дүшмәз үстүнә дары,
Белә гаршылајыр гышы, баһары.

Әсәри охудугча гәһрәманын бу чүр јохсул көркәми илә зәнкин дахили аләми, мә'нәви дүнјасы арасында бир тәзад көрүрүк. Мүәллиф бу тәзаддан бәдии васитә кими истифадә етмиш, «полад сәтирләрлә јадлара мәзар газан» сәнәткарын талејини өн плана кәтирмишдир. Мисралар бир-бирини әвәз етдикчә шаирин «кечәјә һәләлик дејәрәк күнәшлә бир күчәјә чыхмасы», онун «гырышыг алнындакы вүгар», «јорғун ајаглар», «үмид долу јашармыш көзләр»и, гәлбиндә гәзәб, интигам һисси голлары бағлы шәкилдә зиндана апарылмасы вә с. бу кими штрихләр һагг, әдаләт тәләб етдији үчүн зүлмләр чәкән, дәли адландырылан сәнәткарын бәдии портретинә ајдынлыг, конкретлик кәтирир.

Микајыл Мүшфиг өз гәһрәманларынын бәдии портретини јарадан заман заһири көркәмин конкрет тәсвирилә бәрабәр, јери кәлдикчә мараглы епитетләрдән дә истифадә едир. Мәсәлән, биз әввәлчә Әфшаны («Әфшан») вагонун бир кәнарында мүркүләјән вәзијјәтдә көрүрүк. Онун мә'лул-мә'лул бојнуну әјмәси, «әли гојнунда, һүсну пәришан» көркәмдә дајанмасыны тәсвир едәндән сонра мүәллиф бирчә мисра илә бу јорғун, әзаб-әзијјәтләр чәкмиш көзәлин портретинә шаиранәлик, поетиклик кәтирмәјә наил оулр:

«Көјәрчин көзләри јумулу Әфшан».

Даһа сонра «јетимлик дәрдиндән рәнки солмуш бу гыз «титрәк гуша» бәнзәдилир. Әсәрин мүхтәлиф сәһифәләринә сәпәләнмиш тәфәррүатлар: күнаһсыз гызын һөрүксүз телләринин чылғын әлләрә дүшмәси, гәлбинин сызым-сызым сызылдамасы, голундакы чимдик јерләри, самовара од салмасы, ев сүпүрмәси, чәкмә чыхармасы вә с. бу кими штрихләр Әфшанын портретини тамамламаға хидәт едир.

М. Мүшфиг бә'зән адичә бир портрет чизкиси илә тәсвир етдији образын дахили аләмини ачмаға наил олур.

Мәсәлән, «Дағлар фачиәси» поемасында «папаглары көзләринин үстүндә олан, чијинләри гара јапынчылы» гачаглары тәсвир едир. Бурада гара јапынчы илә гара, хәбис үрәкләр арасында бир ујғунлуг вардыр.

Шаирин «Азадлыг дастаны» поемасында тәсвир едилән һинд көзәлинин бәдии образы даһа чазибәдардыр:

Гара гыз, гара гыз, һилал гашлы гыз,
Зүлфү булуд кими, көзү јашлы гыз.
Гангын күмүшләнән бир саһилиндә,
Тагорун нәғмәси зәриф дилиндә,
Бу кечә вахтында нә дүшүнүрсән?
Һүркәрсән бу саат өзүнү көрсән.

Бүтүн бу лөвһәләр елә бил ки, өзүнү суларда гәрг етмәјә һазырлашан, психоложи кәркинлик ичиндә јашајан гәһрәманын дахили аләминин ајнасына чеврилир. Мисралар бир-бирини әвәз етдикчә бу гызын һәр бахышындакы матәм һүзнү, додагларынын сәјримәси, онун өлмәк арзусу илә тәбиәт көзәлликләринин гаршылашдырылмасы лөвһәнин емосионаллығыны даһа да артырыр. Шаир гызын додагларынын титрәмәсини ај кәнарында булудун кәзмәсинә бәнзәдир.

Шаир гәһрәманынын портретини тәбиәт тәсвирләри фонунда јаратмаға наил олар. Өлүмүн горхунчлуғу илә тәбиәтин инсаны јашамаға чағыран әсрарәнкиз лөвһәләри арасындакы тәзад портретә әлванлыг кәтирир, она емосионал бир чалар верир. Шаирин һинд көзәлинин сулдакы әксини «Ганга дүшән бир јарпаға» бәнзәтмәси олдугча мә'налы вә тә'сирлидир. Чүнки будагдан ајрылмыш јарпагла һәјатындан безмиш, өзүнү өлдүрмәк истәјән гызын талеји арасында гәрибә бир ујғунлуг вардыр.

Үслуб фәрдијјәтиндән асылы олараг, һәр бир сәнәткарын өзүнәмәхсус портрет јаратмаг үсуллары вардыр. Лаконик бојаларла гәһрәманын заһири көркәминин ән характерик чәһәтләрини әкс етдирмәк, кенишликдән чох психоложи дәринлијә мејл Рәсул Рзанын портрет јарадычылығында олдугча мүһүм чәһәтләр кими јадда галыр. Шаирин «Фүзули», «Лејли вә Мәчнун», «Гызыл күл олмајајды», «Бир күн дә инсан өмрүдүр», «Халг һәкими», «Халг мүәллими» вә с. поемаларында бир-биринә бәнзәмәјән, өз милли колорити илә сечилән зәнкин портретләр галлерејасы јарадылмышдыр.

«Фүзули» поемасында имам түрбәсини јуваја, зијарәтә кәләнләри гарышгаја бәнзәдән Р. Рза һәм заһири көркәмчә, һәм дә характерчә бир-бириндән сечилән адамла-

рын бәдии портретләрини јаратмаг васитәсилә ичтимаи мүһитин чанлы, тәзадларла долу лөвһәләрини әкс етдирмәјә мүвәффәг олмушдур. Бир тәрәфдә дүнјадан, ахирәтдән данышан көјгуршаг сејидләр, голунда кәшкүл, әлиндә тәбәрзин мејданы доланан, «Ја Әли» демәкдән дили көјәрмиш гоча дәрвиш, дикәр тәрәфдә «корам, ишыг вер», «чолағам, ајаг вер» сөјләјәрәк шиллә илә дөшүнә дөјән, үз-көзүнү чыран, дизин-дизин сүрүнән заваллы јохсуллар... Бир тәрәфдә «Әндәрунлу-бирунлу евдә, дикәр тәрәфдә башыны даш үстә гојуб јатанлар... Өн планда исә әринин «јыхыл, дизин-дизин кет, јохса имам сәни тән ортадан бөләчәк» сөзүнә мәһәл гојмадан алын тәрини силиб сакит сәслә «мән јорулмушам» дејән гадын—ана!

Көзүндә изтираб изләри ајдын,
Буланыг бир судур ахан көзләри.
Ганлы шәфәгләрдә јанан түрбәјә
Үмидлә, горхујла бахан көзләри.
Киши чашыб галыб, билмир нејләсин:
Көзүнү зилләјиб арвада мат-мат.
Сонра јухусундан ајылмыш кими,
Јадына дүшүр ки, бојлудур арвад.

Мәһарәтлә јарадылмыш бу бәдии портрет гәһрәманын дахили аләминин поетик ајнасына чеврилир. Һадисәләр инкишаф етдикчә, о, јени-јени штрихләрлә зәнкинләшир. Ики гызыны Бојат кәндиндә гојуб оғул диләји илә Кәрбәлаја кәлән ана арзусуна чатса да, онун көзләриндәки һәсрәт бојалары кетдикчә түндләшир. Бу исә өз нөвбәсиндә ики гызындан, Вәтәниндән ајры дүшмүш ананын изтирабларынын тәрчүманына чеврилир.

«Гызыл күл олмајајды» поемасында «елин гәмли кәлини»нин—Дилбәрин портрети елә мәһарәтлә јарадылыб ки, охучу тәкчә онун заһири көркәмини дејил, һәм дә бу гадынын башына кәлән мүсибәти, кечирдији сарсынтылары, дәрин мәһәббәтлә севән үрәјинин сызылтыларыны һисс едә билир:

Әјниндә нимдаш палто.
Башында бир нимдаш шал —
нә ипәкди, нә јун.
Сачлары ағ —
илләрлә бағлы сандыгда галыб
шәфәгини итирмиш
адичә күмүш кими.
Көзләр чүт гара улдуз,
Гујуја дүшмүш кими.

Дилбәр өз дәрдиндән, үзүнтүлү күнләриндән данышмаса да, елә бил ки, онун бүтүн һәјаты күскүн бахышларында, пәришан көркәминдә, көј-гара ганчыр олмуш титрәк додагларында, хәфиф, көјрәк тәбәссүмүндә әкс олунмушдур. Бурада «көјрәк тәбәссүм» епитети дә олдугча мә'налыдыр. Изтирабыны тәбәссүмүнә бүкүб узун илләр боју көзләјән бу сәдагәтли гадын илләрин ағрысыны, ачысыны сүкутун архасында кизләмиш, арзулары, үмидләри «килејли көзләринин фәрјад аловунда» јаныб күлә дөнмүшдүр.

Мүшфигин бәдии портрети дә өз тамлығы, мүкәммәллији илә диггәти чәлб едир. Поеманы охујанда көзләримиз гаршысында шаирин гара сачлары, гәмли бахышлары, сачларынын көлкәсиндә титрәјән әлләри чанланыр. Мүәллиф характеристикасы, һабелә ајры-ајры фрагментләр, епизодлар Мүшфигин бәдии портретинин даһа да зәнкинләшмәсинә, онун характеринин һәртәрәфли ачылмасына сәбәб олур.

Шәкил чыхаранда фотосурәт тәдричән ашкарландығы кими, гәһрәманын бәдии портрети дә әсәр боју јаваш-јаваш ајдынлашыр. Лакин Мүшфиг заһири көркәминдән чох дахили дүнјасынын зәнкинлији, нәчиб инсани кејфијјәтләри илә охучунун һафизәсинә һәкк олунур.

Борис Галанов јазыр: «Охучу фантазијасынын фәал иштиракына үмид бәсләјән јазычы бә'зән рисгә кедәрәк инсанын заһири көркәминин тәсвириндән тамамилә јан кечир»[1]. Р. Рза да бә'зән бу јолла кедир. О, һаггында бәһс етдијимиз «Гызыл күл олмајајды» поемасында лаконик чизкиләрлә бир нечә гәләм достунун да портретини јаратмышдыр. Адлары чәкилмәсә дә һәссас, әдәбијјат тарихимизә јахындан бәләд охучу бу портретләрин кимә мәхсус олдуғуну асанлыгла мүәјјәнләшдирә билир. Мәсәлән, мүәллифин «ше'римизин арыдылмыш будағы», «шө'ләси өз дибинә ишыг салмајан шам», «дилинә сојуг сөз кәлмәјән, ајағына балта вурмаса динчәлмәјән», «сөзү дилини јандыран, Һадијә—Гаади, шејтана чорт дејән, заманын тәкәриндән јапышан Санчосуз, Рассинантсыз Дон-Кихот кими сәчијјәләндирдији адамын М. Рәфили олдуғу шүбһә доғурмур. Марагды чәһәтдир ки, бу портретләрин әксәријјәтиндә заһири көркәм јох, гәһрәманын дахили аләми, характери өн плана кәтирилмишдир.

«Бир күн дә инсан өмрүдүр» поемасынын елә илк сә-

[1] Борис Галанов. Көстәрилән әсәри, с. 73.

һифәсиндән шаир охучунун диггәтини әлләрини башынын алтына дараглајыб сары диванда узанан гәһрәманына јөнәлдир. Отагда ишыглар сөнүб. Ај сәһнә ишығы кими гаранлыг отагда узанмыш катибин заһири көркәмини ишыгландырыр. Лакин бу, һәлә онун бәдии портретинин контурларыдыр. Шаир гәһрәманын дүшүнчәләри васитәсилә онун портретини тамамлајыр. Гәһрәманын дүшүнчәләри илә паралел шәкилдә Р. Рза онун үзүндәки дәјишикликләри дә әкс етдирмәји унутмур. Катибин «көзләринин хәмирләнмәси», «кирпикләриндән елә бил гургушун асылмасы», јухусу гачсын дејә голларыны ачыб-јуммасы, јары һушда, јары јухуда күлүмсәмәси, гашларынын чатылмасы, сәһәр гызынын мәктубуну охујаркән алнындакы гырышларын силинмәси вә с. бу кими чизкиләр онун дахили аләминдәки психоложи просесин ифадәчисинә чеврилир.

«Халг һәкими» поемасынын гәһрәманы Нәриман Нәримановун портретинин илк чизкиләри Көјчајда, кәндлиләрин үмуми шәнлији фонунда јарадылмышдыр:

> Көзүндә доғма торпагларын кәдәри,
> дахилиндә кәләчәјин ишыглы үфүгләри
> дајанмышды Нәриман.

Нәриманын шәнлијин аһәнкини позмасын дејә чинар көлкәсинә чәкилиб ојнајанлары сејр етмәси, кәндлиләрин әјин-башыны көрәндә ағыр, инчик фикирләрдән гашынын чатылмасы, зәһмәткешләрә гошулуб ојнамасы, алнында тәр киләләнсә дә, јорғунлуғундан рәнки гачса да, көзләринин күлмәси онун заһири көрүнүшүндән чох дахили дүшүнчәләрини, халгын кәләчәји илә бағлы арзуларыны хәјалымызда чанландырыр.

Р. Рзан портрет јараданда елә характерик деталлар сечир ки, онлар заһири көркәмдән башга гәһрәманын психоложи вәзијјәтини дә әкс етдирә билсин.

> — Һаны, һәким һаны?
> Бакыдан кәлән һәким?
> Кәлағајысы башындан
> сүрүшмүш,
> јашмағы чәнәсиндән дүшмүш
> бир гадынын сәси
> јарыр издиһамы сазаг тәкин.

Башдан сүрүшмүш кәлағајы, чәнәдән дүшмүш јашмаг—баласы өлүм јатағында чабалајан ананын һәјәчанларыны әкс етдирмәк бахымындан олдугча мә'налы бәдии деталдыр.

«Мүәллим дајанмышды гәм һејкәли кими»—«Халг мүәллими» поемасындан кәтүрдүјүмүз бу бирчә мисра белә еви наданлар тәрәфиндән јандырылмыш мүәллимин бәдии портретини бизим көзләримизин гаршысында чанландырмаг гүдрәтинә маликдир. Лакин Р. Рза тәкчә бунунла кифајәтләнмир, «көјнәјирди үрәји кими әлләриндә сулухламыш дәри дә» тәшбеһи илә гәһрәманын портретиндәки чизкиләри даһа да конкретләшдирир. Сәһәриси күн мүәлим дәрсә вахтында кәлсә дә, онун заһири көркәминдәки дәјишиклик дахилиндәки зәб-әзијјәтин, изтирабларын ифадәчисинә чеврилир:

> Рәнки бир аз гачмыш,
> Көзләри гызармышды.
> Гашлары елә бил
> дәјишмишди јерини.
> Сәси дә елә бил
> сыныг парчалардан чаланмышды.
> Алт додағы ганчыр иди,
> Ортадан һачаланмышды.

Әлиаға Күрчајлы «Сынаг» поемасында заһири көрүнүшләриндән, кејимләриндән тутмуш һәрәкәтләринә, данышыг тәрзләринә гәдәр бүтүн образлары бир-бириндән фәргләндирмәјә чалышмыш, гәһрәманларын истәр заһири, истәрсә дә дахили аләминдәки өзүнәмәхсуслуғу бир-бириндән фәргли бојаларла, штрихләрлә чанландырмаға мүвәффәг олмушдур. Гүдрәт һәлә дә погонлары сөкүлмүш әскәр шинели кејинир. Башындакы гулаглы боз папаг, әјниндәки галифе шалвар, ајағындакы әскәр чәкмәләри мүһарибәдән јени гајытмыш, өзүнә әјин-баш дүзәлтмәјә имканы олмајан инсанын заһири көркәми үчүн олдугча характерикдир.

Гаракөзлү, бәстәбојлу Һәчәр һөрүјүнү башына тач кими долајыр. Онун буғдајы чәнәсинин ортасында чөкүк вар. Чәһрајы көјнәјинин алтындан синәси габарыр вә и. а.

Гәрәнфилин бәдии портретини јарадаркән шаир мүгајисә үсулундан истифадә едиб. Чәбһәдән гајыдан Гүдрәт «голлары чирмәкли, чијни сәнәкли» сабиг севкилиси илә растлашанда истәр-истәмәз онун нечә ил бундан әввәлки көркәми илә индикини мүгајисә едир:

Һаны о һөрүкләр, гумрал һөрүкләр?
Төкүлүб, нәзилиб ипә дөнүбдүр.
О мәрмәр буханы санки јохмуш һеч,
Кәрдәни инчәлиб чөпә дөнүбдүр.
Һаны о јанаглар — о ал јанаглар?
Итириб рәнкини нечә дә солмуш.
Бир вахт көјнәк јыртан мәмәләри дә
Мејдан синәсиндә көрүнмәз олмуш.
Бәс һаны о көзләр — о гара көзләр?
Чухура дүшүбдүр, көлкәләнибдир.
Һаны додағынын хош тәбәссүмү,
Елә бил үстүнә гәм әләнибдир.

Гәрәнфилин заһири көркәминдәки бу дәјишиклик талејиндән наразы, арзусу көзүндә галмыш накам бир гызын изтирабларынын поетик ајнасына чеврилир.

Чох заман гәһрәманын портретини јаратмаға хидмәт едән чизкиләр, штрихләр әсәр боју сәпәләнмиш олур. Һадисәләр инкишаф етдикчә охучу образларын дахили аләми илә таныш олмагла бәрабәр, мүхтәлиф шәраитдә онун заһири көркәмини әкс етдирән јени-јени бојаларла үзүзә кәлир. Ајры-ајры чизкиләрин, деталларын, штрихләрин мәчмуу исә гәһрәманларын бәдии портретини бүтөвлүкдә хәјалымызда чанландырмаға имкан верир. Мәсәлән, «Заманын һөкмү» поемасынын илк сәһифәсиндә ЗАГС-дан кәлән Гончанын јанагларынын гызармасы, онун утанчаглығыны нәзәрә чатдырса да бу штрих һәлә образын бәдии портретини бүтүнлүклә хәјалымызда чанландырмаг игтидарында дејилдир. Даһа сонракы сәһнәләрдә гызын евдә сәбирсизликлә севкилисини көзләмәси, гапынын зәнки чалынанда «рәнкинин ачылмасы», кәләнин гоншу олдуғуну көрәндә әһвалынын дәјишмәси, «титрәк әлләриндән зәрли бошгабы салмасы», күскүн бахышлары, гәмли көзләри, анасынын јанында өзүнү сындырмамаг үчүн күлүмсәмәјә чалышмасы, һәјатыны бағламаг истәдији адамын әсил симасыны—онун мискинлијини көрәндә гәлбиндә дахили бир вүгарын баш галдырмасы, өз мәнлијини һәр шејдән уча тутмасы, «ипәк, түл јеринә» үзүнә кәдәр булуду өртмәси, оғланын јенидән говушмаг тәклифини рәдд едән вүгарлы гызын үзүндәки гәмли тәбәссүм, ачы күлүш, онун голларына мави нахыш чәкилмиш дону, ағ кәмәри, хурмајы һөрүкләри—әсәр боју сәпәләнмиш бу портрет чизкиләринин мәчмуу Гончанын мүкәммәл бәдии портретини хәјалымызда чанландырмаға имкан верир.

Портрет јарадычылығында кејимин тәсвири чох мүһүм рол ојнајыр. Беләә ки, кејим чох вахт гәһрәманын зөвгүнә, онун иш шәраитинә ујғун олур. Мәсәлән, әкәр, Ә. Күрчајлы иш башында механизатор Мәнзәрин («Тәбәссүм») портретини јарадаркән она сон дәбдә тикилмиш дон кејиндирсәјди, бу, олдугча сүн'и көрүнәрди. Лакин Мәнзәрин «мешин өнлүјү дөшүнә тахмасы», «голларыны дирсәјә гәдәр чирмәмәси» механизатор гызын иш шәраитинә ујғун штрихләрдир. Гарајаныз чөһрәјә дағылмыш гыса, хурмајы сачлары, чатма гашларын, бадамы көзләрин, гызын алнында киләләнмиш тәрин тәсвири исә онун бәдии портретини тамамлајан характерик чизкиләрдир. Мүәллиф гәһрәманын дахили аләмини ачмаг үчүн онун тәбәссүмүндән дә бачарыгла истифадә едир. Беләә ки, әсәрдә «тәбәссүм» Мәнзәрин характерини ачмаг васитәсинә чеврилир. Сәдр: «Сәни керој едәчәјәм!», фотограф: «сәни бүтүн аләмә танытдачағам!» дејәндә гызын үзүндәки тәбәссүмүн итмәси, гашларынын чатылмасы онун адсан, шан-шөһрәт үчүн ишләмәдијини көстәрән мараглы бәдии детала чеврилир.

Гәһрәманын тәкчә характериндә дејил, онун заһири көркәминдә дә мәнсуб олдуғу чәмијјәтин, јашадығы дөврүн мүһүм чәһәтләри өз әксини тапыр. Бу мә'нада бәдии портретин өзүндә дә тарихилик вардыр. Мәһарәтлә јарадылмыш бәдии портрет тәдгигатчы үчүн халгын етнографијасыны мүәјјәнләшдирмәк имканы верир. Мәсәлән, Мәммәд Раһимин Натәван» поемасынын гәһрәманы Натәванын башындакы «гаш-дашлы (Әслиндә «даш-гаш» дејилмәлидир—Р. Ј.) зәр чүтбағы», үзү һашијәли јашыл кәлағај», әјниндәки «јахасы зәрли нимтәнә», ајағындакы «күләбәтин башмаг» XIX әсрдә јашамыш Азәрбајчан гадынларынын характерик кејимидир.

Әли Кәримин јаратдығы портреләрдә кејимдән тутмуш сифәтдәки ән кичик дәјишиклијә гәдәр һәр штрих гәһрәманын дахили аләмини ачмаға, онун психоложи вәзијјәтини әкс етдирмәјә хидмәт едир. Бу портретләрин бөјүк бир гисми өз ајдынлығы, колоритлилији илә диггәт чәлб едир. «Илк симфонија» поемасында шаир әввәлчә өз гәһрәманы Илһамын ушаглығынын мараглы бир сәһнәсини портретләшдирир. Көзләримизин гаршысында «тәпәләрин башындан, гајаларын гашындан кечиб кедән» чығырда «башыачыг, әлиндә јаш чубуг олан гаракөзлү бир ушаг» чанланыр. Онун јыхылмасыны, тоза батан голујла көз јашыны силмәсини, сонра јенидән шах дајаныб јолуна давам етмәсини охучу елә бил ки, өз көзләријлә көрүр. Шаир даһа сонра диггәтимизи бој-бухунлу, гарајаныз бир чавана, онун гашындакы дәчәллик јадикары олан чапыға, көзләриндәки дәрин дүшүнчәјә, ити бахыш-

ларына, вүгарлы көркәминә јөнәлдир. Лакин Илһамын портрети статик дејилдир. Һадисәләрин инкишафы илә бағлы олараг, о, һалдан-һала, тәбдән-тәбә дүшүр.

Никарын бәдии портрети даһа җазибәдардыр. Әсәрдә онун һәјатынын бир нечә аны портретләшдирилиб. Охучу илк дәфә Никары дәниз саһилиндә көрүр вә она Илһамын көзләријлә бахыр. «Јанағындан од төкүлән» бу гызын донунун ағ әтәји далғаланыр. О, «бир парча ағ думан кими көздән итир». Даһа сонра биз Никары гәмли, пәришан, сол әли јанағында, гара сачлары голларына, көксүнә дағылмыш шәкилдә көрүрүк.

Никарын чылпаг,
Дүм ағ
Титрәјән тәрли чијни
Ај нурунда титрәди.

Сөзлә јарадылмыш бу портрет хәјалымызда әринә хәјанәт етмәк һаггында дүшүнән, өз фикриндән өзү дәһшәтә кәлән Никарын психоложи вәзијјәтини нечә көзәл әкс етдирир!

Биз Никарын каһ пәнҹәрәнин гаршысында сачларыны чин-чин чијнинә төкән, каһ ағ донунда, көзләри јары јумулу, башы бир аз јана әјилмиш вәзијјәтдә скрипка чалан, каһ титрәк әлләријлә үзүнү гапајан, әлиндәки кичик күлүн далында кизләнмәјә чалышан, каһ дизләрини гучаглајыб ағлајан вәзијјәтдә көрүрүк. Илк нәзәрдә мәгләбә о гәдәр дәхли олмајан кејимин өзү дә гәһрәманын психоложи вәзијјәтини әкс етдирир. Мәсәлән, Никарын чох севдији—архасы дүјмәли јашыл донуну кејиниб Азадын јанына кетмәси онун бу адама мүнасибәтини әкс етдирмәк бахымындан марағлы бәдии деталдыр.

Азадын бәдии портрети дә ајдын ҹизкиләрлә ишләнмишдир. Онун уча боју, узун бармаглары, чатма гашлары, кур шәвә сачлары, көј палтосу гәһрәманын характери һаггында һәлә һеч нә демир. Лакин Азадын «көј» көзләринин хумарланыб сүзүлмәси, додағынын учундакы иблисанә гымышыг онун дахили аләминин бә'зи ҹәһәтләрини өзүндә әкс етдирир. Шәвә сачлы бир адамын көзләринин көј олмасы надир һалдыр. Лакин фолклорумузда «көј» көз чох вахт гәһрәманын хәбислијини, онун фитнә-фәсад јувасы олдуғуну көстәрмәк васитәси олмушдур. Ә. Кәрим дә Азадын көзләринин көј олдуғуну тәсадүфи хатырлатмыр.

Профессор Ејваз әсәрин епизодик сурәти олса да, шаир онун нурани симасыны әкс етдирмәклә характериндәки нәҹиб инсани кејфијјәтләри охучуја чатдыра билмишдир. Ағ сачлы професорун дүшүнҹәләрә даларкән күмүшү саггалыны сығалламасы, мүсаһиби илә үз-үзә дајананда ејнәјини тахмасы, әсәбиләшәндә рәнкинин гачмасы, әл-ајағынын әсмәси, додагларынын титрәмәси онун бәдии портретини тамамлајан характерик ҹизкиләрдир.

Гоча һејран-һејран бахдыгча она,
Көзүндән сүзүлүб дамчы-дамчы јаш
Күмүш золаг салды ағ саггалына.

Бу мисралары охујанда тәләбәсинин мүвәффәгијјәтинә үрәкдән севинән, көврәлән професорун нурани чөһрәсини охучу елә бил ки, өз көзләријлә көрүр.

Кејимин тәсвири портрет јарадычылығында мүһүм васитә олса да, апарычы дејилдир. Белә ки, тәкҹә кејимлә гәһрәманын характерини мүәјјәнләшдирмәк мүмкүн олмур. Әли Кәримин «Үчүнҹү атлы» поемасынын гәһрәманларынын—Лермонтовун, онун мүшајиәтчисинин, һабелә Сәбуһинин—М. Ф. Ахундовун әјинләриндә чар забитләринә мәхсус мундир олса да, онларын бәдии портретләри бир-биринә бәнзәмир.

Мәммәд Араз охучуларымызын севимлисинә чеврилән, бәдии сәнәткарлыг бахымындан мүкәммәл әсәрләр јаратмаға наил олан шаирләримиздән биридир. Онун поемаларында һәјат адамларынын ҹанлы портретләри охучунун диггәтини өзүнә чәкир. Шаирин «Атамын китабы» поемасындакы јүз јашлы ихтијар гочанын бәдии образы өз биткинлији, колорити илә диггәти ҹәлб едир. Гочанын заһири көркәми бир нөв онун дахили дүнјасынын ајнасына чеврилмишдир. Дағ әтәјиндә, чај гырағында јашајан, «нә тәлтифә умусу, нә паја тамаһы олан» бу гочанын ән бөјүк арзусу киминсә онун палчыг дахмасынын гапысыны ачмасыдыр. Шаир өз гәһрәманынын портретини јарадаркән онун әлләринин тәсвирини өн плана кәтирмиш, нәтиҹәдә зәһмәткеш инсанын бәдии портрети үчүн ән характерик ҹизкиләр сечмәјә наил олмушдур:

Көзалты бир онун әлләрнңә бах,
Палыддан јонулмуш шанаја бәнзәр,
Ахшам ҹорабындан овдуғу торпаг
Јығылса, бир илә тәпә дүзәләр.
Сүз ону алнындан ҹәнәсинәҹән,
Гырыш архаларыны сејр елә бир-бир.
Санки бу низамы позмаға гәсдән
Өмүр тәрсинә бир дымрыг чәкибдир.
Илкин көрүшдүјү сәһәр меһидир,
О да кумулданар, бу да арамла.
Илкин севинчи дә сәһәр шеһидир,
Јашар көзүндә дә икичә дамла.

Ајаг пәнчәләри јатмыр торпаға —
Әјилиб илләрлә хыш дабанында.
Јетмиш ил, сәксән ил батыб торпаға;
Сазаг — илијиндә,
Гыш дабанында.
Кечә чобан олуб,
Күндүз бичинчи;
Нөвбә дәјишибдир чомагла дәрјаз.
Һарда икинчиди, һардаа биринчи
Фәргинә вармамыш,
Фәргинә вармаз.
Бир ону билиб ки, чөл дә бир евдир,
Торпаг ушаг кими әлә бахандыр,
Өзүнү ата да, итә дә севдир,
Әл күнәш, галан шеј күнәбахандыр.[1]

Көрүндүјү кими, тәсвирләр чох чанлы, колоритлидир. Бурада бир артыг, јеринә дүшмәјән чизкијә белә раст кәлмәзсән. Шаирин кәнд һәјатыны дәриндән билмәси портретин даһа мүкәммәл, һәјати чыхмасы үчүн зәмин јаратмышдыр. «Гырыш архлары» епитети дә, «әлләрин палыддан јонулмуш шанаја бәнзәмәси» тәшбеһи дә, «чорабындан овдуғу торпагдан бир илә тәпә дүзәлмәси» мүбалиғәси дә јерли-јериндәдир. Ады чәкилән дырмыг, хыш, чомаг, дәрјаз кими ән ади предметләр дә гәһрәманы бәдии портретинә даһа да ајдынлыг, конкретлик кәтирмәк функсијасыны јеринә јетирир.

Фәлсәфәдәки маһијјәт вә тәзаһүр категоријалары кими, характерлә гәһрәманын дахили аләминин бә'зи мүһүм чәһәтләрини өзүндә әкс етдирән бәдии портрет арасында да сых диалектик вәһдәт вардыр. Тәзаһүр маһијјәтин ифадәчиси олдуғу кими, бәдии портрет дә мүәјјән мә'нада характерин ајнасыдыр. Тәзаһүрдә маһијјәтин һамысы јох, онун мүәјјән һиссәчији ашкара чыхдығы кими, бәдии портретдә дә характерин бүтүн чәһәтләри јох, мүәјјән әламәтләри өзүнү көстәрир. Елә буна көрә дә тәкчә заһири көркәмин тәсвири илә портрет тамамланмыр. Бәдии портрет характерин ачылмасына көмәк еддији кими, гәһрәманын иши, мүбаризәси, конфликтин кедишиндә онун тутдуғу мөвге дә бәдии портретин тамамланмасына көмәк едир.

Б. Ваһабзадәнин, Б. Азәроғлунун, Н. Хәзринин, Г. Гасымзадәнин, Габилин, Һүсејн Арифин, Н. Һәсәнзадәнин, Ф. Гочанын, Ф. Садығын, Х. Рзанын вә б. поемаларында да гәһрәманларын характеринин мүһүм чәһәтләрини өзүндә әкс етдирән мүвәффәгијјәтли бәдии портретләр јарадылмышдыр.

[1] Мәммәд Араз. Атамын китабы, Бакы, Кәнчлик, 1974, с. 116—117.

ПЕЈЗАЖ ВӘ ГӘҺРӘМАНЫН ДАХИЛИ ДҮНЈАСЫ

Бәдии әсәрдә тәбиәт инсанын фәалијјәт мејданы вә пејзаж кими чанландырылыр. Мүвәффәгијјәтли лөвһәләр һәм сәнәткарын өзүнүн, һәм дә гәһрәманын һисс вә һәјәчанларынын, әһвали-руһијјәсинин ифадәчисинә чеврилир. «Фотосурәтдән фәргли олараг, пејзажда јалныз тәбиәтин әкси дејил, она инсанын мүәјјән мүнасибәти дә өз әксини тапыр»[1].

Тәбиәтин мүхтәлиф мәнзәрәләри бир-биринин әкси олмадығы кими, фәрди јарадычылыг үслубуна малик сәнәткарларын сөзлә јаратдыглары рәсмләр дә бир-биринә бәнзәмир. Швед философу Анри Амиел Һераклитин «Бир чајда ејни су илә ики дәфә чиммәк олмаз» кәламына ујғун олараг демишдир: «Бир мәнзәрәни ики дәфә ејни чүр көрмәк олмаз»[2].

Доғрудан да, јарадычылыг просесиндә әһвали руһијјә чох мүһүм рол ојнадығы үчүн сәнәткарын мүхтәлиф вахтларда, һәтта ејни натура әсасында бир-биринин ејни олан ики пејзаж јарада билмәси мүмкүн дејилдир.

«Бөјүк шаирләрин әсәрләриндә пејзаж һәмишә бәдии вә ичтимаи мә'на ифадә едир»[3]. Низами, Фүзули, Бајрон, Пушкин, Лермонтов кими классикләрин сөзлә јаратдыглары әсрарәнкиз тәбиәт мәнзәрәләриндә, һәр шејдән әввәл, онларын тәбиәтә, көзәллијә естетик мүнасибәти өз әксини тапмышдыр. Бу өлмәз сәнәткарларын әсәрләриндә һәмишә гәһрәманларын дүшдүјү психоложи вәзијјәтә ујғун пејзажлар јарадылмышдыр.

«Танрысы көзәллик, севки» олан Һүсејн Чавид өз зәвгүнә, еләчә дә тәсвир етдији һадисәләрә ујғун тәбиәт лөвһәләри јаратмышдыр. «Азәр» поемасындакы ајры-ајры парчаларын әксәријјәти тәбиәт тәсвирләријлә башлајыр. Нүмунәләрә мүрачиәт едәк.

«Кечә ајдынлығы вә күн доғушу» бөлмәси «Иштә ајдын вә сәрин јаз кечәси»; «Әскәр тә'лим едәркән» һиссәси «Сон баһарын ачы бир нәш'әси вар»; «Гәрбә сәјаһәт»

[1] Л. И. Тимофеев. Основы теории литературы, М., 1976, с. 36.
[2] Ситат Л. И. Тимофејевин «Основы теории литературы» китабындан көтүрүлүб. М., 1976, с. 32.
[3] Борис Галанов. Живопись словом. М., 1974, с. 190.

бөлмәси «Илк баһарын сон кечәси..» дан јылзыды күлүмсәркән»; «Көмүр мә'дениндә» бөлмәси «Јағмурлу бир сабаһ иди, һәр јери сис алмышды, күләрүзлү күнәш хәзан үјгусуна далмышды», «Гызын тәранәси» бөлмәси «Ајдын бир кечәјди рө'јаја далдым»; «Шәргә доғру» бөлмәси «Гәрби сармышды думанлар, сисләр»; «Јурдсуз чочуглар» бөлмәси «Гышын ахшамыды... Бүтүн даш, торпаг саврулан гарла донмамышды јенә»; «Бајрамды» бөлмәси «Бајрамды... күнәш инчә булудлар арасындан әтрафа сачыб ишвә күлүмсәрди тәбиәт»; «Мәзарлыгдан кечәркән» бөлмәси «Күнәш күлүмсәрди, инсан ағларды» мисрасыјла башлајыр. Бу илк сәтирләр нәинки сонра тәсвир едилән һадисәләрә фон јарадыр, һәм дә гәһрәманларын дахили аләмләринин, психоложи вәзијјәтләринин бәдии ифадәсинә хидмәт көстәрир. Поеманын дикәр јерләриндә дә һәмин поетик функсијаны јеринә јетирән лөвһәләр вардыр. Мәсәлән:

Бағча солмуш да ағачлар чылпаг,
Ичли бүлбүлләри етмәз шакраг.
Чан чәкишмәкдә солуг јарпаглар,
Нә чичәкләр, нә күлән күлләр вар.

Бурадакы һүзнлү тәбиәт тәсвириндән сонра әскәрләрин тә'лим кечмәсиндән сөһбәт ачылыр. Илк нәзәрдә бу, охучуја гәрибә кәлсә дә, сонра һәр шеј ајдын олур, бәшәријјәтин башынын үстүнү алмыш өлүм тәһлүкәси көзүмүзүн гаршысында чанланыр.

Вәтән, онун әсрарәнкиз тәбиәти бүтүн дөврләрдә һәр бир сәнәткарын—шаирин, бәстәкарын, рәссамын тәсвир објекти олмушдур. «Ше'римизин ағсачлы гарталы»ны—Сәмәд Вурғуну халгымыза севдирән әсас чәһәтләрдән бири дә мәһз тәбиәти вурғунлугла тәрәннүм етмәсидир. Азәрбајчан торпағы онун поезијасынын бешијидир. Вәтәнин көјләрә баш чәкән уча дағлары, дәрин дәрәләри, бәрәкәтли торпаглары, күл-чичәкли јајлаглары, диш көјнәдән, шәфа гајнағы олан дурнакөзлү булаглары, бол сулу чајлары, көлләри Вурғун поезијасынын тәсвир објектидир. Шаирин әсәрләрини охудугча Азәрбајчанымызы гијаби сәјаһәтә чыхырыг. Јолумуз каһ Хәзәр саһилләринә, каһ Муған дүзүнә, каһ Дәлидағa, каһ Кәпәзә, каһ Көјәзәнә, каһ Астараја, каһ Ләнкәрана, каһ да Гарабаға дүшүр. Онун бүтүн әсәрләриндә Азәрбајчан торпағыны дәрин мәһәббәтлә севән бир сәнәткар үрәјинин чырпынтыларыны ешидирик. «Муған» поемасындан мисал кәтирдијимиз ашағыдакы мисралар дедијимизә әјани сүбутдур:

Кичичик бир судур јер үзүндә Күр,
Баханда дүнјанын хәритәсинә.
Бәс нијә гәлбимдә үмман дөјүнүр,
Мән гулаг асдыгча Күрүн сәсинә?

С. Вурғунун поемаларындакы тәбиәт лөвһәләрини чыхарсаг, онун әсәрләри чох солғун көрүнәрди. Бу пејзажлар о гәдәр чанлы, поетикдир ки, һәссас, тәбиәтә вурғун охучу һәјәчанланмаја билмир. Мәсәлән, «Муған» поемасындакы «Чејран» рәдифли гошманы јадымыза салаг. Мисралар бир-бирини әвәз етдикчә хәјалымызда учсуз-бучагсыз Муған дүзү чанланыр. «Јердән ајағыны гуш кими үзән, јај кими дартыныб ох кими сүзән» чејранлары елә бил ки, көзүмүзлә көрүрүк:

Сүкута гәрг олмуш үрәјимлә мән
Кечирәм јенә дә Муған чөлүндән.
Јанында баласы, јағыш көлүндән
Әјилиб су ичир бир ана чејран.

Нечә дә көзәл мәнзәрәдир. Шаирин сөзлә јаратдығы әсрарәнкиз тәбиәт мәнзәрәси бизә хош әһвали-руһијјә бәхш едир. Хәјалымызда човғуна, борана дүшәндә бир-биринә сыхылыб баш-баша дуран чејран сүрүсү чанланыр. Сүрүјә кешик чәкән тәкәнин мәс'улијјәт һисси, онун нараһатчылығы ше'рдә өз көзәл бәдии әксини тапыб.

Он аддым кәнарда јатмајыр тәкә,
Кәзинир ојлаға баш чәкә-чәкә.
Кәлән гаралтыдыр, јохса тәһлүкә? —
Бир өзүнә бахыр, бир она чејран.

С. Вурғун өз поемаларында фәсилләрин бир-биринә бәнзәмәјән, инчә сәнәткар зөвгү илә ишләнмиш поетик лөвһәләрини јаратмышдыр.

«Комсомол поемасы» гыш кечәсинин тәсвирилә башлајыр. Охучу гәһрәманларын ајазлы, шахталы бир гыш ахшамында јола дүшмәсинин шаһиди олур. Ајлы кечәдә јолун кетдикчә узанмасынын тәсвири гәһрәманларын үрәјиндәки баһар арзусуна говушмағын чәтинлијинин ифадәсинә хидмәт едир. Дикәр тәрәфдән тәбиәтлә онларын психоложи вәзијјәти арасында бир ујғунлуг олдуғуну көрмәк дә о гәдәр чәтин дејилдир. Ахшам сазағында шахта хәстә Шаһсуварын иликләринә гәдәр ишләјирсә, сәһәр күнәш доғанда вәзијјәт јаваш-јаваш дәјишир:

Ачылды бир заман сабаһын көзү,
Көрүндү дағларда күнәшин өзү,
Гышын сәһәриндә бу гарлар дүзү
Күнәшдән гызыныб хумарланырды,
Гушлар ганадындан тумарланырды.
Бир гәдәр өзүнә кәлди хәстәмиз,
Дүзәлди мәнзилә јенә дәстәмиз.

Бурада күнәшли гыш сәһәринин тәсвири үчүн «гушлар ганадындан тумарланырды» ифадәси јеринә дүшмүш, лөвһәјә бир ајдынлыг кәтирмишдир. Сонракы сәһифәләрдә ајдын гыш сәһәрини тәсвир етмәк үчүн шаир даһа ики уғурлу метафорадан истифадә едир:

Сәһәрдир... Дарајыр сачларыны күн,
Тәрләјир Гафгазын гарлы дағлары.

Үмумијјәтлә, С. Вурғун һеч заман үмуми сөзләрлә пејзаж јаратмаға мејл етмир, онун бүгүн тәсвирләри тәшбеһ, метафора, епитет вә с. бу кими бәдии тәсвир вә ифадә васитәләри илә зәнкиндир. Илк баһарын тәсвиринә һәср едилмиш ашағыдакы мисралар фикримизи тәсдигләјә биләр:

Һәлә тохтамамыш бејни ган баһар,
Ҝамала долмамыш бир чаван кими
О тез ачығланыр, тез дә јумшалыр,
Үрәји тутмајыр бир јердә гәрар,
Һәлә тахтамамыш бејни ган баһар...
Каһ гара кејинир әјнинә көјләр
Оғлуна јас тутан бир ана кими;
Көзүнү јуммајыр, онун дәрди вар,
Ағлајыр лап күнәш доғаиа кими.
Каһ јалгузаг кими улајыр күләк,
Каһ да гузу кими јатыр, динчәлир;
Көјдән нә сәс кәлир, нә сәмир кәлир.
Бирдән булудларда ојнашан шимшәк —
Шаггыјан илдырым көјә сәс салыр,
Елә бил давадыр һеј тәбил чалыр...
Каһ да парчаланыр булудлар лај-лај,
Улдузлар көз гырпыр күлүмсәјәрәк.
Бахыр көј үзүндән јер үзүнә ај,
Јајыр шәфәгини бәхт улдузу тәк.
Каһ күнәш гызарыр тонгал сајағы,
Гајалар тәрләјир, буғланыр торпаг.
Каһ да ушагларын әли, ајағы
Сојуғдан гызарыр әсдикчә сазаг.

С. Вурғунун поемаларындан истәдијимиз гәдәр бу типли лөвһәләр мисал кәтирә биләрик. Бүтүн бунлар шаирин поетик исте'дадынын сәвијјәсини өјрәнмәк бахымындан мараг доғурур.

Шаирин поемаларында јај фәслинин дә өзүнәмәхсус поетик лөвһәләри јарадылыб:

Муғандан кечирәм, даралыр һава,
Боз үзмү көстәрир елләрә шоран?
Елә бил боғулуб гаралыр һава,
Чырыр көјнәјини бүркүдән аран.

Өзү дә ән мараглы чәһәтләрдән бири одур ки, С. Вурғунун тәбиәт тәсвирләри ади пејзажлар дејил, онлар гәһрәманларын психоложи аләмләринин ајнасыдыр:

Сон баһар... Нә јаман кәлди сон баһар.
Ат чапан далғалар сырсыр бағламыш.
Бағлы гапылары ачдыгча рүзкар,
Күлүр гәһгәһәјлә бизә гара гыш,
Ат чапан далғалар сырсыр бағламыш.
Нә чадыр көрүнүр, нә јашыл бир дүз,
Дејиб данышмајыр хыналы кәклик;
Өмрүнү тапшырыр, көдәлир күндүз
Бүлбүл ағласын ки, солур чичәклик,
Дејиб данышмајыр хыналы кәклик.
Кечәдир, улдузлар дөнүр һавада.
Сәјирдир атыны гара бир булуд.
Гушлар да бојнуну бурур јувада,
Кәзир гапылары өлү бир сукут:
Сәјирдир атыны гара бир булуд.
Дүшүнүр сакитчә торпаглы дамлар,
Боғур каинаты кечәнин әли.
Мәним дә руһумда бир изтираб вар —
Өлүр сәнәтимин о илк көзәли,
Боғур каинаты кечәнин әли.

Бу чазибәдар, һүзнлү пајыз лөвһәси Һумајын өлүм сәһнәсинин тә'сирини гат-гат артырыр, охучуну дәриндән һәјәчанландырыр. Даһа сонра үфүгләрин, булудларын лал олмасы,күләјин гаранлыглары гамчыламасы тәсвир едилир. Зәнкин тәбиәт лөвһәләри илә диггәти чәлб едән «Дүнја» гошмасы исә шаирин һәјат, өлүм һаггында фәлсәфи дүшүнчәләри кими мараг доғурур.

Бә'зән уғурлу тәбиәт тәсвири гәһрәманын башына кәләчәк ишләр һаггында охучуја илк мә'лумат верир. Ашағыдакы пејзажа фикир верәк:

Кечә јапынчысыны кејиб дајанды һәмән,
Булудларын дөшүндән әмзик тутуб сүд әмән
Бүтүн дағлар исланыр, орманлара сәс дүшүр,
Гајалыглар дил ачыб гумру кими өтүшүр.
Көјдә нә ај, нә улдуз, үфүг гара, көј гара,
Илдырымлар шығыјыр тәрпәнмәјән дағлара,
Ишыг дүшүр арабир узагдакы јол үстә,
Чадырлара топлашыр гачаглар дәстә-дәстә.

Бу мисралар Чәлалын өлдүрүлмәси сәһнәси үчүн сон дәрәчә уғурлу психоложи зәмин һазырлајыр. «Јапынчыны әјнинә кејән кечә» мүәјјән мә'нада кәнч бир ашигин һәјатына нөгтә гојмаға һазырлашан Кәрај бәјин символик образыны хатырладыр. Елә бил әввәлчәдән һәр шеји һисс едән көјләр дә көз јашы төкүр, үфүгләрин рәнки гапгарадыр, көјдә ајын, улдузун үзүнү булудлар өртдүјү кими ишыглы арзулары да мәһв етмәјә, боғмаға һазырлашан гара гүввәләр марыгда дајаныб.

«Кәнд сәһәри» поемасы тәбиәт тәсвирилә башлајыр. Елә илк мисралардан һисс олунур ки, шаир өз гәһрәманынын ишыглы, хошбәхт күнләриндән сөһбәт ачмаға һазырлашыр:

Ал кејиб гызарыр јенә дан јери,
Гаранлыг гапыдан чәкилир кери.
Шималда тәкләнмиш о сары улдуз
Меһвәри үстүндә доланыр јалныз.
Гушгонмаз гајалар дилсиз бир бәдән,
Булудлар да гачыр бу мәнзәрәдән.
Чејран ојлағында кәзиниб мәләр,
О сәси әкс едәр узун дәрәләр.

Шаирин «Аслан гајасы», «Дар ағачы», «Ајын әфсанәси», «Һөрмүз вә Әһримән», «Бакынын дастаны», «Муған» вә с. поемалары да тәбиәт тәсвирилә башлајыр. Бу тәсвирләрдәки һәр бир мәнзәрә әсәрләрдәки һадисәләрин кәләчәк инкишафы үчүн зәмин һазырлајыр. һәмин поемаларын дикәр јерләриндә дә гәһрәманларын әһвали-руһијјәсинә ујғун, онларын характерини ачмаға хидмәт едән пејзажлар аз дејилдир. Мәсәлән, «Бакынын дастаны» поемасындакы ашағыдакы мисралара фикир верәк:

Сусду сәма, сусду дәниз, сусду торпаг,
Әсди күләк, солду чичәк, дүшдү јарпаг...
Пуча чыхды Зәрникарын илк арзусу.

Көрүндүјү кими бурада сәманын, дәнизин, торпағын сусмасы, күләјин әсмәси, чичәјин солмасы вә јарпағын дүшмәси илә гәһрәманын илк арзусунун пуча чыхмасы арасында бир ујғунлуг вардыр.

Дуруб дүшүндүкчә Ајкүн бунлары
Көзүнүн јухусу чәкилир дәм-дәм.
Јел әсир, гар јағыр, кечәсә јары,
Үшүјүр гәлбиндә бүтүн бир аләм.

«Ајкүн» поемасындан мисал кәтирдијимиз бу кичик парчада исә кечәјары јелин әсмәси, гарын јағмасы өмүркүн јолдашындан ајры дүшмүш гадынын дахили аләмини ачмаг васитәсинә чеврилир.

Белә нүмунәләрин сајыны истәдијимиз гәдәр артыра биләрик.

С. Вурғун демәк олар ки, бүтүн јарадычылығы боју охучуларыны тәбиәти севмәјә, ону горумаға, даһа да көзәлләшдирмәјә сәсләјир. Шаирин өзү кими онун гәһрәманлары да тәбиәт вурғунудурлар.

Микајыл Мүшфиг дә тәбиәти чошгунлугла тәрәннүм едән илһамлы шаирләримиздәндир. Ше'рләриндә олдуғу кими, онун епик әсәрләриндә дә әсрарәнкиз тәбиәт мәнзәрәләри диггәтимизи өзүнә чәкмәкдәдир. «Буруглар арасында» поемасындакы ашағыдакы мисралары охудугда хәјалымызда көзәл бир лөвһә чанланыр:

Чәнубдан әснәјир санки киләвар,
Бу кечә саһилин башга зөвгү вар.
Учушан ләпәләр бәјаз гуш кими,
Аста ганад чалыр јорулмуш кими.
Бу кечә дәнизә көјдән пул јағыр,
Јалчын гајаларын ујғусу ағыр.
Көјдә чичәк-чичәк улдузлар сары,
Көзәлдир көјләрин кениш күлзары.
Булудлар мешәдир, улдузлар чичәк,
Шаир, һүнәрлисән бу лөвһәни чәк.
Ај суларда чимән бир көзәл кими,
Мәним дә бу ше'рим бир гәзәл кими...

Көрүндүјү кими, бу лөвһәни әтә-ган кәтирән, она чазибәдарлыг верән уғурлу метонимјалар, тәшбеһләр, епитетләрдир. Шаирин «Чобан», «Дағлар фачиәси», «Мәним достум», «Сәһәр», «Азадлыг дастаны» вә «Сындырылан саз» поемаларында да уғурлу, мүәллиф гајәсинин ифадәсинә хидмәт едән пејзажлар вардыр. Булуд, ај, руһа күлүмсәјән кечә, өпүшән јарпаглар, чилвәләнән сулар, тәрлан ләпәләр, «бәјаз зүлмәт», гары совуран күләк, гарлы кәдикләр, галын Зуванд мешәләри, халыја бәнзәр јамачлар, вәрәмли гызы хатырладан пајыз, күлүмсәјән чичәкләр, бојнубүкүк бәнөвшәләр, ағачларда фәған чәкән гушлар, күскүнчә бојнуну бурмуш сөјүдләр, әсрарлы орманлар, дурна гатары, јетим дәрәләр вә с. пејзажларын әсас елементләридир.

Өзү дә бу лөвһәләрин һамысы гәһрәманларын дүшдүкләри психоложи вәзијјәтә ујғундур. Мәсәлән, «Сындырылан саз» поемасынын гәһрәманы молланын фитвасы

илә өз сазыны сындырмаг истәјәндә онун гапысыны пајыз күләји дөјүр, ағачлар титрәјир, чај сәсләнир, көјүн гапылары ачылыр, ај гәмли-гәмли күлүмсүнүб булудлар арасына чәкилир вә и. а.

Сүлејман Рүстәмин «Хиласкар» поемасы далғалы дәнизин тәсвирилә башлајыр:

Јаман хәзри гопубдур јенә бу ахшам үстү,
Хәзәр ганлы көрүнүр мәнә бу ахшам үстү.
Булудлар гошун-гошун, көјләрин гашы гара,
Гәзәблә јумруг вурур далғалар далғалара.

Бу мисралар елә бил ки, охучуја һадисәләрин һансы истигамәтдә давам едәҹәји һаггында илк мә'лумат верир.

«Тәбриздә гыш» поемасында исә дамларын, дашларын ағ кәфәнә бүрүнмәси вә сазаглы гыш күләји көзәл-көзәл биналар учалтса да ач-сусуз, евсиз-ешиксиз галан бәнна Сәбринин фаҹиәли талејинин ифадәчисинә чеврилән штрихләрдир.

Тәсвирә кениш мејдан вермәк, лөвһәни икинчи дәрәҹәли, әһәмијјәтли деталларла, тәшбеһләрлә јүкләмәк һәлә көзәл тәбиәт лөвһәләри јаратмаға зәманәт вермир. Пејзаж јарадыҹылығында да лаконизм, характерик бојалар тапмаг мүһүм ҹәһәтдир. Мәсәлән, Рәсул Рза «Халг һакими» поемасында адичә бир метафорадан истифадә етмәклә олдугча ҹазибәдар, тәкраролунмаз бир тәбиәт лөвһәси јаратмышдыр: «Ај чичәкләмишди јарпаглар арасында».

Шаирин дикәр поемаларында да һәр бир пејзаж ҹизкиси поетик функсијаја маликдир. Мәсәлән, «Анамын кәлин гызы» поемасында Р. Рза бачысынын өлүмүнү белә тәсвир едир:

Һәлә севинчимизин
көз јашы гурумамыш,
һәмин күн ахшам чағы
јағды күчлү бир јағыш.
Гара булуд көлкәси
бир анда өртдү бағы.

Бу мисралардан сонра гапынын дөјүлмәсиндән сөһбәт ачылыр. Шаир бирчә јердә дә дәһшәтли өлүм сөзүнү дилинә кәтирмир. Ахшам чағы јаған күчлү јағыш вә бағы өртән гара булуд көлкәси охучуја һәр шеј һаггында мә'лумат верир.

«Һәбәшистан» поемасында исә баласына лајла чалан

ананын човутма күлләјә гурбан кетмәси јенә дә пејзаж үнсүрләри илә ифадә едилир:

Күнәш кетди..
Ај да јох...
Улдузлар узаг.

Белә нүмунәләрин сајыны хејли артырмаг, шаирин јаратдығы тәбиәт лөвһәләриндән нүмунәләр кәтирмәк чәтин дејилдир. Биләрәкдән биз бу јолу тутмур, лакин үмуми бир ҹәһәти хатырлатмаг истәјирик. Пејзаж онун әсәрләриндә миллијјәтиндән, дининдән, иргиндән асылы олмајараг бүтүн инсанлара инсанлығыны, тәбиәтин бир парчасы олдуғуну хатырлатмаг васитәси кими дә мараг доғурур. Мәсәлән, «Һәбәшистан» поемасында «суларын рәнки күнәшдән гызаранда» бир Һәбәшин дүшмәнчилији унудуб италјана «голуну бојнума сал» дејиб јаралыја көмәк етмәси гәнаәтимизин доғрулуғунун әшјаји-дәлилидир. Јахуд, «Дағлар ардында» поемасындакы ашағыдакы мисралара фикир верәк:

Бу торпаг нә чәкмәди,
вә нәләр чәкдирмәди
бир даш олана гәдәр.
Торпаг динчәлмәјәҹәк?
Көзләсинми баһары
дүнјанын инсанлары
гардаш олана гәдәр?

М. Фүзулинин «Лејли вә Мәҹнун», М. Ф. Ахундовун «Пушкинин өлүмү һаггында Шәрг поемасы» әсәриндә олдуғу кими Бәхтијар Ваһабзадә дә тәбиәт лөвһәләриндән тәзад јаратмаг вә бу васитә илә гәһрәманларын характерини ачмаг үчүн истифадә едир. Мәсәлән, «Гәм ичиндә севинч» поемасында ата өлүмү илә дан јеринин сөкүлмәси, күнәшин үфүгдән бојланмасы сәһнәләри гаршылашдырылмыш, нәтиҹәдә ата иткисинин ағырлығы даһа габарыг шәкилдә нәзәрә чарпмышдыр. «Шәби-һиҹран» поемасында чөлүн, чәмәнин күл-чичәклә долдуғу бир вахтда Мәһәммәдин үзүндә «гәм булудлары»нын ојанмасыны тәсвир едән шаир бу гаршылашдырма васитәсилә гәһрәманын кечирдији һисс-һәјәҹаны вермәјә мүвәффәг олмушдур. Пәнҹәрәдән тәбиәтин көзәлликләрини сејр едән кәнҹә елә кәлир ки, баһар өз күлләри, чичәкләри илә дүзләрә Лејлинин адыны јазмышдыр. Гаралан үфүгләр исә Лејланын кәдәрли бахышларыны хатырладыр.

Поемада бу лөвһәләр дәрин мәһәббәтлә севән бир

кәнчин изтирабларыны, һәјәчанларыны әкс етдирмәк мәгсәдинә хидмәт едир.

Әсәрин дикәр һиссәсиндә вәтән торпағындан кәтирилмиш бир дәстә чичәк Фүзулинин һәссаслығыны, көврәклијини, гәлбиндәки вәтән һәсрәтини ачан поетик васитәјә чеврилир. Азәрбајчанын дүзләриндән, дағларындан, чајларындан, чешмәләриндән, сәфалы јајлагларындан сөһбәт ачан һәмјерлисини һәјәчанла динләмәси, онун кәтирдији чичәкләри һәсрәтлә бағрына басыб көврәлмәси Фүзулинин дүшдүјү психоложи вәзијјәти чох көзәл әкс етдирир. Бурада Фүзулинин дилиндән верилмиш јовшан әфсанәси дә мараглыдыр. Әфсанәдә дејилир ки, вәтәндән говулмуш бир лоғман сәлтәнәтә саһиб олан јени һөкмдарын елчиләр васитәси илә көндәрдији бәхшишләри рәдд едирсә чобанын апардығы јовшанын әтри ону вәтәнә дөнмәјә мәчбур едир.

«Һәр баһарын өз гарангушу» поемасында исә Б. Ваһабзадә нәсилләрин бир-бирини әвәз етмәси кими ганунаујғун бир просеси тәбиәтә истинадән ачмаға наил олмушдур. Јахын достуну дәфн едәндән сонра фикирли-фикирли бағчаны кәзән Һәсрәтин башына мејвә ағачларынын ағ чичәкләри сәпилир. Онун да сачлары бу чичәкләр кими дүмағдыр. Лакин хәјалән бу ики ағлығы мүгајисә едән гоча баша дүшүр ки, өмрүнүн баһар јох, гыш чағында јашајыр. Голлу-будаглы бир чинарын—өз јашыдынын јанына кәлән Һәсрәтин јадына дүшүр ки, бу ағачы атасы онун доғулдуғу күн әкиб. Јашыдлары әбәдијјәтә говушмуш гоча будагда јелләнән сон јарпағы хатырладыр. Һәјатын бу позулмаз ганунуну дәрк едән гоча Һәсрәт һәсрәтлә чинары сејр едиб дүшүнүр:

Гајыдар кәнчлији јазда чинарын,
Бәс мәним кәнчлијим нијә гајытмыр?

Узун дүшүнчәләрдән сонра Һәсрәт тәскинлик тапыр ки, дүнјадан көчүб кетсә дә јери бош галмајачаг. Тәләбәси вә нәвәси—јени баһарын гарангушлары ону әвәз едәчәкләр.

Әлиаға Күрчајлынын «Сынаг» поемасында да гәһрәманларын психоложи вәзијјәтини әкс етдирмәк мәгсәди илә тәзад јарадылмышдыр. Доггузунчу һиссәдә тәсвир олунур ки, тәбиәтин көзәл чағларындан бирідир. Лакин бу һејранедичи көзәллик вәзифәдән чыхарылмыш Сәлими хәјалдан ајыра билмир. О, папиросу папирос одуна јандыраркраг дөвранын вәфасызлығындан, чамаатын дөнүклүјүндән шикајәтләнир.

Он икинчи һиссәдә көзәл пајыз лөвһәси јарадан шаир дејир ки, Гүдрәтин гәлбиндә елә бил әтирли, чичәкли јаздыр. О, өз сәлигәсиз отағында јахын вахтларда һәчәрлә гурачағы аилә һәјаты һаггында дүшүнүр.

Гүдрәтин Сәлимкилин гапысыны чырпыб Күр саһилинә кәлмәси, чајын буланыг суларыны сејр етмәси чох мә'налыдыр. Буланыг су илә онун анасынын өлүмүндән, севкилисинин гачырылмасындан сонра нә едәчәјини билмәјән инсанын талеји арасында бир ујғунлуг вардыр.

Ә. Күрчајлынын чанлы тәбиәт лөвһәләри илә зәнкин олан поемаларындан бири дә «Инсан һәсрәти»дир. Гәһрәманлар әсәр боју тәбиәтлә сых тәмасда тәсвир олунмушлар. Адамлар арасындакы нифагдан, бәдхаһлыгдан, бөһтандан, дөнүклүкдән тәнкә кәлән балыгчы оғлу өз севкилисини дә көтүрүб инсан ајағы дәјмәјән бир чәзирәјә кедир. Онлар тәбиәтин гојнунда бир мүддәт хош бәхт јашасалар да, доғулдуглары торпагдан, кәнддән, инсанлардан өтрү бурунларынын учу көјнәјир.

Әсәрин идејасы бундан ибарәтдир ки, тәбиәт нә гәдәр көзәл олса да, доғулдуғун торпагдан, ел-обадан ајры јашамаг мүмкүн дејилдир. Күр Хәзәрә чан атдығы кими, севкилиләр дә керијә—доғулдуглары кәндә сары үзүрләр. Лакин онларын гисмәтинә далғаларын гојнунда гәрг олмаг дүшүбмүш.

Әсәрдәки һадисә бундан ибарәтдир. Лакин гәһрәманларын һисс вә һәјәчанларыны даһа габарыг шәкилдә ифадә етмәк, әсәрин идејасыны ачмаг үчүн шаирин гәләмә алдығы тәбиәт лөвһәләри охучунун гәлбиндә хош дујғулар ојадыр, ону көврәлдир, дүшүндүрүр.

Инсан нәфәсијлә исинән кимсәсиз ада бәхтәвәрдир:

Севинир аданын дашы, торпағы,
Көксүнә дәјибдир инсан ајағы,
Чичәк дә, јарпаг да севинир бурда,
Севинир ганадлы гағајылар да.

Лакин бу аданын бәхтәвәр күнләри о гәдәр дә чох сүрмүр. Гојнуна инсан ајағы дәјәндә тәбиәт күлүб севинирсә, инсансыз јетим галан һәмин чәзирә сон дәрәчә кәдәрлидир, һәтта гағајылар да һәјәчанла чығырышырлар. Мүәллиф бу кәдәрин дәринлијини көстәрмәк үчүн пајыз сәмасындан булудларын кечдијини гәләмә алыр. Ајрылыға дөзә билмәјән далғалар елә бил ки, шаһә галхыб севкилиләри јолундан дөндәрмәјә чалышыр.

Нәби Хәзринин «Сумгајыт сәһифәләри» поемасында сәһралары күлүстана дөндәрән инсанларын әмәји тәрән-

нүм олунур. Шаир Сумгајытын јүксәлишини көрпә шитилләрин пөһрәләниб гатарланмасы фонунда тәсвир едир, ону «чинар бојлу шәһәр» адландырыр. Поемада Абшерон тәбиәтинин өзүнәмәхсус көзәлликләрини, онун баһарыны, пајызыны мәһәббәтлә тәрәнүм едән шаир «назлы сачларыны саллајан ијдәләрин» әтриндән торпағын да, көјүн дә хумарланмасындан, әтри дүнјаны тутмуш гызыл нар колларындан, мирвари гумлу Хәзәрдән сөһбәт ачыр. Торпаг бүллур көзлү булагларыјла елә бил она нәсә пычылдајыр.

Шаир үчүн доғма дијар тәкчә чоғрафи јох, һәм дә естетик анлајышдыр. Нәби Хәзринин поемаларында тәбиәт садәчә «ағач-уғач» кими тәсвир објектинә чеврилмир, һәм дә гәһрәманларын характери тәбиәтә мүнасибәтдә ачылыр. С. Јесенинин јарадычылығында ағчагајын нә демәкдирсә, Н. Хәзринин јарадычылығында чинар ејни поетик функсијаја маликдир.

Әкәр ки, јыхылсам чинар көстәрин,
Мән она сөјкәниб арана бахым.
Көзләрим көрмәсә Көј көлү верин,
Мән онун көзүјлә чаһана бахым.

«Тәмиз үрәк» поемасынын гәһрәманы Әзизә чинар көрәндә ондан инчијән, күсән севкилисини хатырлајыр:

Дәјир тәнһа чинар јенидән көзә,
Әл едиб чағырыр санки һәр будаг.

Бурада тәнһа чинарла севкилисиндән ајры дүшмүш гызын характери арасында бир ујғунлуг вардыр. Дәстә-дәстә кечән чаванларын бу чинарын алтындан кечмәсинин тәсвири дә поетик мә'на кәсб едир. Мә'лум олур ки, Әзизәнин севкилиси Бәһмән дә чинар вурғунудур. О тәнһа чинар кечәләр пәнчәрә өнүндә сәсләнәрәк бир ана кими өз кәндиндән, анасындан, мешәләрдән ајры дүшмүш чавана лајла чалыр.

«Кичик тәпә» поемасында чинарын пычылтыларынын «севирәм» сәсинә гарышмасы, вәтәниндән ајры дүшән кәнчин кәндләриндәки чинарлары хатырламасы, гүрбәтдә өзүнү сәһрада битән, туфанларын ашырдығы тәнһа чинара бәнзәтмәси вә с. бу кими штрихләр әсәрә бир емосионаллыг кәтирир, охучуну һәјәчанландырыр, дүшүндүрүр.

Нәби Хәзри дә гәһрәманларыны тәбиәтлә сых үнсијјәтдә тәсвир едир. Тәсадүфи дејил ки, о, севимли гәһрәманларындан бирини—Севили Күнәшин бачысы адландырыр вә онун характерини дә торпагла, күнәшлә романтик сөһбәтләр фонунда ачыр. Севил бүтүн варлығыјла һајата, тәбиәтә бағлыдыр. Һәлә көрпә икән Күнәшин пәнчәрәдән дүшән телләри онун севимли оjунчағы олмушду. Бөјүјәндә исә Севил Күнәши өзүнә јахын дост, сирдаш һесаб едир, һәмишә онунла Мил дүзүндә көрүшүр, сөһбәт едир. Поеамада тәсвир олунан Күнәш дә, торпаг да, чај да, һәтта күләкләр дә чанлы инсани кејфијјәтләрә маликдир. Севилин өлүм хәбәрини ешидәндә ахшам күләји елә бил ки, аһ чәкир, ахарлы-бахарлы дағлар тутулур, бөјүк бир кәдәрин ағырлығындан елә бил Мил дүзүнүн бели бүкүлүр, Күнәшин «Бачы, һарадасан?» нидасы охучуну дәриндән мүтәәссир едир.

«Дағлар дағымдыр мәним» поемасында Сабирин өлүм хәбәрини ешидән дағлар елә кил, ағлајыр—«мән ашыг улу дағлар» бајатысындакы кими. Арзу диз үстә чөкүб дәрдиjи чичәкләри мүәллиминин мәзары үстүнә узадыр. Шаир јазыр ки, онун титрәк әлиндәки чичәк елә бил өз үрәјидир.

Нәби Хәзри поемаларында гәһрәманларын характеринә ујғун пејзажлар јаратмагла бәрабәр, тәбиәти дујан, дүшүнән бир варлыг кими тәсвир едир. «Кичик тәпә» поемасында белә бир лөвһә вар. Елә бил ки, көзәл бир нәғмәни динләјән мешәләр сусур, чај да бу нәғмәни ешитмәк үчүн бир анлыг «ајаг сахлајыр». Даһа сонракы сәһифәләрдә әһд-пејман бағлајан чаванлара тәбиәт санки уғур диләјир:

Һардаса узагда чахды илдырым,
Көзүнү көзләрдән оғлан ајырды.
Санки тәбиәтин јајлым атәши
о әһди-пејманы саламлајырды.
Титрәшди әтирли, тәр јасәмәнләр.
Бир вахт о пејманы унутсам да мән,
Јәгин унутмады чөлләр, чәмәнләр...

Нәби Хәзри поемаларынын һеч бириндә лөвһә јаратмаг хатиринә тәбиәтә үз тутмур. Ади чичәкдән, отдан тутмуш Күнәшәдәк бүтүн тәбиәт чисимләри гәһрәманларын характеринин ачылмасына хидмәт едир.

Һүсејн Ариф тәбиәтә ән чох ше'р һәср едән шаирләрдәндир. Онун әсәрләриндән тәбиәт лөвһәлрини чыхарсаг, бу ше'рләр, поемалар нә гәдәр бәсит, солғун көрүнәрди.

Шаир «Дилгәм» поемасында јазыр ки, дүнјаја көз ачан күндән Күрдән, Араздан ичмишәм. Муғана, Милә

јахындан бәләдәм. Азәрбајҹан торпағыны чәмән-чәмән, чешмә-чешмә, тала-тала, мешә-мешә кәзмишәм.

Јурдунун дағына, аранына јахындан бәләд олан шаирин ашағыдакы мисралары сәмимидир:

Сачларымын гыровуну
Муровдакы, Гошгардакы боз булуддан,
Кәпәздәки, Мурғуздакы чәндән соруш.

«О гајытмады» поемасынын гәһрәмы Валеһ боз сәрчәнин дә гачаг дүшдүјү «Бозјер»ә чајдан канал чәкдирмәк, сәһраны бол мәһсул верән тарлаја дөндәрмәк арзусујла јашајыр вә мүбаризә апарыр. Һ. Арифин әсәрләриндә чох заман ајры-ајры тәбиәт чисимләриндән бәдии детал кими истифадә олунмушдур. Чәпәрә паја тәк вурулмуш ағачын јарпагламасыны шаир чох көзәл мә'наландыра билмишдир:

Ағач тәк јашамаг истәјәнләри,
Паја тәк чәпәрдә сахламаг олмаз.

Һ. Арифин «Лаһыч дујғулары», «Ана торпаг», «Дағ кәнди», «Итмиш булағын һекајәти», «Дурукөл әфсанәси», «Үрәкләр бирләшәндә» вә с. поемаларында бир-биринә бәнзәмәјән тәбиәт лөвһәләри вардыр. Тәбиәти севән, ону вурғунлугла тәрәннүм едән шаир охучуларынын үрәјиндә дә тәбиәтә мәһәббәт һисси ојатмағы гаршысына әсас мәгсәд гојур.

Нәриман Һәсәнзадәнин гәһрәманлары да тәбиәтлә тәмасда тәсвир олунур. Доғрудур, Нәриман о бири шаирләр кими кениш тәбиәт лөвһәләри јаратмаға мејл етмир, анчаг онун хәсисликлә ишләдији лаконик пејзаж чизкиләри гәһрәманларын әһвали-руһијјәсини нәзәрә чатдырмаг вәзифәсинә хидмәт едир. Мәсәлән, шаирин илк поемаларындан олан «Гыз үрәји» әсәриндә көјдәки булудларын сыхлашмасы, тут ағачынын елә бил бојнуну бурмасы, дибчәкдә күлүн јарпағынын саралмасы, ана руһуну хатырладан ајын пәнҹәрәдән көз кәздирәрәк булудларын архасында кизләнмәси вә с. әсәрдәки һадисәләр үчүн поетик фон јарадыр.

Шаирин ән јахшы поемаларындан бири олан «Зүмрүд гушу»нда исә тәбиәт гәһрәманларын характерини ачмаға хидмәт едән өнәмли васитәләрдәндир. Поеманын «Карван» бөлмәси ашағыдакы мисраларла башлајыр:

Тәзәчә галхмышды дәли бир күләк
Булуду көјләрдән тәмизләјирди.

---

1 Пришвин М. Незабудки. Вологда, 1960, сәһ. 100.

Әсәри охудугча булуду көјләрдән тәмизләмәјә чалышан дәли күләјин чәмијјәтдәки нагисликлә барышa билмәјән Пушкинләрин, Бакыхановларын, Мирзә Фәтәлиләрин, Фазил хан Шејдаларын символик образы олдуғуну көрмәк о гәдәр дә чәтин дејилдир. Мүәллиф тәбиәтә һәм өз шаир гәһрәманларынын, һәм дә өз көзү илә бахдығындан лөвһәләр чох чанлы, шаиранә чыхмышдыр. Белә ки, һәмин лөвһәләри охудугча һисс едирсән ки, тәбиәти бу ҹүр јалныз шаирләр көрә биләр.

Мај ајы олса да, бир үзү гарлы дағлары, сазағын үзкөзү кәсмәсини, шаһинләрин, гарталларын учушуну, ҹејранларын, ҹүјүрләрин гачышыны, јашыл ота гонмуш ағ кәпәнәји тәсвир едән мүәллифин хәјаллара далмыш шаир гәһрәманы һаггында дедији ашағыдакы мисралар хош тә'сир бағышлајыр:

Јенә дилиндәјди ширин кәламы,
Јенә үрәјиндә од галанырды.
Өзү јаһәр үстә, фәгәт илһамы
Бешик дәрәләрдә јырғаланырды.

Әсәрин ајры-ајры сәһифәләринә сәпәләнмиш лөвһәләр: шаирләр көрүшәндә дағларын сусмасы, гәһрманын сачыны күләјин өпмәси, көз өнүндән дурна гатарынын кечмәси, ахшам гәриблији, Кәнҹә чајынын «Хәмсә»нин бир мисрасы кими чағламасы, көјүн үзүнә күзкү тутан Көј көл, булудлар гојнунда көрүнән Кәпәз һәм әсас һадисәләр үчүн фон јарадыр, һәм дә гәһрәманларын психоложи вәзијјәтини экс етдирир.

«Һәр ҹүр интим пејзажда инсанын өзү һәрәкәт едир»[1]—дејән М. Пришвинин сөзләриндә бөјүк һәгигәт вардыр. Мәммәд Аразын «Үч оғул анасы» поемасында шаирин јовшанлы дүзләри, думанлы, гарлы дағлары, буз булаглары—тәбиәтин әсрарәнкиз көзәлликләрини һәсрәтлә, һејранлыгла сејр етмәси шәһәрдән кәндә—тәбиәтин гојнуна кәлән гәһраманын севинҹини, онун психоложи вәзијјәтини чох көзәл экс етдирир. Лирик гәһрәманын көзләри тәбиәтин отларла бәзәдији ана гәбринә саташанда һәр шеји—бир аз әввәл һејранлыгла сүздүјү мәнзәрәләри јаддан чыхармасы да онун сарсынтыларыны көстәрмәк васитәсинә чеврилир. Шаир дөјүш сәһнәләрини тәсвир едәндә дә тәбиәтә мүраҹиәт едир:

Чалханды дәрјалар, буланды чајлар,
Шимшәкләр ојнады, көјләр кишнәди.
Торпаг да, сәма да интигам деди.

---

1 Пришвин М. Незабудки. Вологда, 1960, с. 100.

Ајрылығы гарлы гыша, оғлундан кәлән мәктублары баһара бәнзәдән шаир чәбһәјә үч оғул јола салмыш ананын—Күлсәнәм гарынын өз өвладларыны учан гушдан, әсән күләкдән, бәнөвшәдән сорушмасы сәһнәләри илә онун һәјәчанларыны чох көзәл әкс етдирә билмишдир:

Әкинин, бичинин бу вәдәсиндә
Бир гара јел олду бу јурду јанмыш.

Бурада «гара јел» Һитлерин символик образыдыр.

Шаир «Мән дә инсан олдум» поемасында да тәбиәт чисимләриндән символик образ кими истифадә етмиш, фәһләләри селә, саһибкарлары исә гара гајалара, колкоса тәшбеһ етмишдир.

М. Аразын «Гајалара јазылан сәс» поемасындакы ашағыдакы мисралар, фикримизчә, пејзажын көзәл нүмунәләриндән һесаб едилә биләр:

Илк пајызды... Зирвәләрдә гар тала-тала,
Сејрәк думан сүрүнүрдү дағ јаманчында.
Даш-гајаны јалајырды күнәш аз гала
Боз булудлар јахасыны кениш ачанда.
Бир гајанын шиш учуна гонмушду гартал —
Бир аз сиври вәзијјәтдә: топ күлләси тәк.
Елә бил ки, чајнағында гајаны дартыб
Бу саатча үстүмүзә һүчум чәкәчәк.

«Гәһрәманын һәјаты, әһвали-руһијјәси илә мүвази көтүрүлән тәбиәт образы әсәрдәки бәдиилији артырмагла јанашы, һадисәләрин хатирләрдә даһа дәрин из салмасына тә'сир көстәрир, ону јаддашларда әбәдиләшдирир»[1]. Әли Кәримин «Илк симфонија» поемасынын гәһрәманыны тәбиәтә вурғунлуг бәстәкар едир. Шаир Илһамла бизи илк дәфә тәбиәтин гојнунда көрүшдүрүр. «Гара көзлү, әлиндә јаш чубуг» олан бир ушаг мызылдана-мызылдана нахырын габағына кедир. Көрәнләрин она бахыб күлмәси, ушағын јыхылмасы, тоза батан голујла көз јашыны силиб јолуна давам етмәси, тәбиәт көзәлликләринә, гар әријәркән дамчыларын ахышына һејранлыгла бахмасы һадисәләрин инкишафы үчүн зәмин һазырлајыр. Илһам тәбиәтин көзәл кушәсинә, әсрарәнкиз дамчыларын јанына кәләндә јыхылыб јенидән ајаға дурдуғу кими, өмрүнүн камиллик зирвәсинә дә зигзаглы, үзүнтүлү јолларла кәлиб чыхыр. Гәһрәманын илк дәфә дамчылары сејр етмәси, доланбач һәјат јолларындан сонра јенидән дамчылара гајыдыб сәнәтин дилијлә ону чанландырмасы, башга сөзлә, поеманын дамчыларын тәсвирийлә башлајыб «Дамчылар» симфонијасынын сәсләнмәси сәһнәси илә битмәси һәм әслинә, көкүнә, һәјата бағлы сәнәткарын мүвәффәгијјәтләринин лабүдлүјүнү көстәрмәк, һәм дә гәһрәманын өзүнүн характеринин формалашмасыны әкс етдирмәк бахымындан мараглыдыр. Илк танышлыг вахты өзү дә саф, бүллур бир дамланы хатырладан исте'дадлы ушағын бөјүјүб камала чатмасы, характерин ичтимаи мүһит зәминдә формалашмасы илә тәбиәтдәки дамчыларын әзәмәтли «Дамчылар» симфонијасына чеврилмәси арасында бир мәнтиги бағлылыг вардыр.

Пејзаж һадисәләрин инкишафы, характерләрин ачылмасы үчүн көзәл психоложи зәмин һазырлајыр. «Үчүнчү атлы» поемасында чанлы тәбиәт лөвһәләри јарадан Әли Кәрим бу мәнзәрәләрә һејранлыгла бахан гәһрәманын характериндәки һәссаслығы, көврәклији вермәјә мүвәффәг олур. Очағын үстүнә әјилмиш будағын тир-тир әсмәси Лермонтову һәјәчана кәтирир. Адичә јарпаға мүнасибәт онун гәлбиндәки нәчиб инсани кејфијјәтләрин үзә чыхмасына зәмин јарадыр.

Поеманын дикәр гәһрәманынын—Мирзә Фәтәлинин Лермонтовла Күр бојунун сејринә чыхмалары сәһнәси олдугча мараглыдыр. Онларын сүкута далыб тәбиәти динләмәләри әсл сөһбәтә кечмәк үчүн бир васитә ролу ојнајыр.

О шеһли көј чәмән парылдајырды,
Амма гаралырды ајаг изләри.
О сынмыш, әзилмиш отлар ки варды,
Әлләшиб, вурушуб сәһәрдән бәри
Башыны галдырыб галхырды јенә.

Бундан сонра тапданмыш отларда халгын талеји арасында бир јахынлыг көрән ики достун, нәһајәт, сүкуту позуб дәрдләшмәси, онларын дөврандан шикајәт етмәләри олдугча тәбиидир. Гүрбәтә кәлән Лермонтовун Мирзә Фәтәли вә онун мәнсуб олдуғу халгын тимсалында рус халгынын ән јахын достуну тапмасы символик шәкилдә ачгајынла чинарын достлуғу кими үмумиләшдирилмишдир. Ә. Кәрим өз гәһрәманларынын тәбиәтә ајры-ајры мүнасибәтини көстәрмәклә онларын характериндәки бир-биринә зидд чәһәтләри дә әкс етдирмәјә мүвәффәг

[1] Р. Азадә. Низами ше'риндә тәбиәт. Азәрбајчан ЕА-нын хәбәрләри. Әдәбијјат, дил, инчәсәнәт серијасы. Бакы, 1979, № 2, сәһ. 4.

олмушдур. Әкәр Лермонтов тәбиәтә һејранлыгла тамаша едирсә, она нәзарәт едән чар забити үчүн бу көзәллијин һеч бир әһәмијјәти јохдур.

Н. Драгомиретскајанын фикринчә, «тәбиәт персонажын идрак васитәси кими тәсвир олунанда епик әсәрләрдә характер чанлы чыхыр. Бу һалда гәһрәманын характери тәбиәтә мүнасибәтдә ачылыр»[1]. Азәрбајчан шаирләринин епик әсәрләриндә дә тәбиәт лөвһәләри, пејзаж нејтрал характер дашымыр. Бу лөвһәләр әсәрдәки әсас һадисәләрә фон олмагдан әлавә, гәһрәманларын характерини ачмаг үчүн чох мүһүм бәдии васитәјә чеврилир.

Сон илләрдә ичтимаијјәти дүшүндүрән әсас мәсәләләрдән бири дә тәбии сәрвәтләри горумаг проблемидир. Тәбиәтин мүһафизәсини күчләндирмәк, тәбии еһтијатлардан истифадә едилмәсини јахшылашдырмаг үчүн бир сыра әмәли тәдбирләр һәјата кечирилмишдир. Гасым Гасымзадәнин «Мешә нәфәс алырды» поемасы да мүасир дөврүмүз үчүн хүсуси әһәмијјәт кәсб едән һәмин мәсәләјә һәср олунмушдур. Өз шәхси мәнфәәти үчүн мешәни талан едәнләрлә вәтән тәбиәтини көз бәбәји кими горујан инсанлар арасындакы мүнагишә поеманын әсас конфликтини тәшкил едир. Бир «гыфылсыз хәзинә» кими она е'тибар олунмуш мешәни горумаг әвәзинә, мешәбәји ел малыны сатыб-совур. Рәисин пајыны вахтлы-вахтында апардығындан она көзүн үстә гашын вар дејән олмур:

Мешә мәнә ме'мар олуб, рәссам олубдур,
О тикибдир, бәзәјибдир беш отағымы.
Мешә мәним түкәнмәјән кассам олубдур,
Каш ки, тале позмајајды бу нөврағымы.

Көһнә рәис ишдән говуландан сонра мешәбәјинин «күркүнә бирә дүшүр», тәзә рәиси әлә алмаг үчүн јоллар дүшүнүр. Мешә көзәтчисинин чүјүрү баласынын көзләри гаршысында доғрамасы сәһнәси охучунун гәлбиндә көзәтчијә гаршы дәрин бир нифрәт ојадыр. Чүјүрүн әтини вә баласыны тәзә рәисә рүшвәт апаран мешәбәји баш көзәтчи кечириләрсә, маашыны һәр ај гәпијинәчән рәисә верәчәјини вә'д етсә дә, көзләдији көзүндә галыр.

Тәзә рәис јахасында јарпаг шәкли кәздирән бу мешә таланчысына нифрәт едир, кәтирдији рүшвәт мүгабилиндә онун вәзифәсинин бөјүдүлмәси һаггында әмр јох, «ана чүјүрүн ганлы изијлә, мешәләрин гәзәби вә инилтисијлә» акт јазыр. «Вәтән мүлкүнү талан едән, һәм оруч тутан, һәм дә тојуг әти јејән маһир түлкүнү ифша едир, ону мәһкәмәјә верир. Тәзә рәис тәбиәти дәрин мәһәббәтлә севән, ону талан едәнләрә гаршы амансыз мүбаризә апаран намуслу мешәчиләрин үмумиләшдирилмиш образы кими сәмими тә'сир бағышлајыр. Мешәләрин гырылмасындан, гушларын мәһв едилмәсиндән нараһат рәис мешәнин кәләчәји һаггында һәјәчанла дүшүнүр, хәјала далыр. Онун көзләри гаршысында кәләчәкдә әкиләчәк мешәләр чанланыр, јадына тәләбә вахты Милә мешә салмаға кетмәләри дүшүр. Јарпаг рәнки хәритәмизи бәзәдикчә севинчи јерә-көјә сығмыр. Самух мешәсини андыгча мүдрик гоча кими күлүмсәјир. Kaһ Минкәчевири, каһ Султанбуд мешәсини јадына салыр. Јаначаг үчүн мешәнин гырылыб тәләф олуначағыны билдијиндән узаг кәндләрә газ чәкдирмәк һаггында дүшүнүр.

Мүәллиф әсәрдәки конфликти мүхтәлиф әгидәли адамларын әхлаги бахышларыны ишыгландыран бәдии васитәјә чевирдији үчүн әсәрин тә'сир күчү гат-гат артмыш, образлар долғун чыхмышдыр.

Мешә рәиси әлләри титрәјә-титрәјә әти ашханаја көндәрир, чүјүр гузусуну мәктәбин тәбиәт күшәсинә бағышлајыр. Әмәли тәдбир үчүн мүхтәлиф идарә вә тәшкилатлара онун чалдығы зәнкләр еләбил тәбиәтин дә гулағына чатыр. Санки ағачлар, гушлар, һејванлар да мешәјә намуслу, вичданлы, ел малыны көз бәбәји кими горујан бир инсанын кәлишини һисс едир.

Лирика илә епизмин вәһдәти Г. Гасымзадәнин јарадычылыг нүмунәләринин әксәријјәти үчүн характерикдир. Вәтәнин һәр гајасы, оту, јарпағы, ағачы онун әсәрләриндә јени мә'на кәсб едир, мүасирләримизин зәнкин мә'нәви аләмини ачмаг үчүн бәдии васитәјә чеврилир.

Хәлил Рзанын «Бајаты-Шираз» поемасы да бүтүнлүкдә тәбиәти үрәкдән севән, онун көзәлликләрини горујан инсанлара һәср едилмишдир. Әсәр бир торпагшүнас алимә мүрачиәтлә јазылмышдыр. Поеманы вәрәгләдикчә охучу еләбил ки, онун мүәллифи илә Загатала мешәләрини кәзир. Мүәллифин тәбиәти бир шаир көзү илә мүшаһидә етмәси, ону үмуми сөзләрлә јох, характерик деталларла чанландырмаға чалышмасы поеманын мәзијјәтләриндән бири сајылмалыдыр. Өзү дә мүәллифин динләдији «Бајаты-Шираз» муғамы әлван тәбиәт тәсвирләринә поетик фон јарадыр. Һисс олунур ки, муғам тәбиәти, тәбиәт исә муғамы даһа дәриндән дујмаға, бәдии сөзүн күчү илә тәкраролунмаз пејзажлар јаратмаға

[1] Н. Драгомирецкая. Характер в художественной литературе. Проблемы теории литературы, М., 1958, с. 135.

көмәк един. Поеманын һәр сәтриндә дәли-долу шаиримизин тәбиәтә вурғунлуғу габарыг шәкилдә нәзәрә чарпыр.

Мисралар бир-бирини әвәз етдикчә һисс олунур ки, көрдүјү характерик лөвһәләрин һеч бири шаирин диггәтиндән кәнарда галмамышдыр. Инсан овчуна дүшмүш адичә јағыш дамласындан палыд көксүндәки бычаг јарасынадәк; севкилиси күлә: «ләчәјин, јарпағын олсун кәфәним» дејән бүлбүл нәғмәсиндән тутмуш шарһашарла гајалардан ахан нур сачаглы шәлаләјәдәк; илдырым вурмуш палыдын коғушунда битән гушармудундан тутмуш нанәнин, кәкотунун көкүндән сүзүлән булағадәк; бир дүзүм дүррә бәнзәјән, Күрә чан атан Алазандан тутмуш онун гојнундакы балыгларадәк; маралардан, чүјүрләрдән, чејранлардан тутмуш гарталларадәк; кечә мешәдә јандырылмыш очагдан тутмуш илдырым ишығынадәк һәр штрих, тәфәррүат поемада поетик мә'на кәсб едир.

«Ганадлар» поемасы исә Гызылғач горуғундакы гушлара һәср едилиб. Әсрарәнкиз, бир-биринә бәнзәмәјән ганадлы достларымызы һејранлыгла тәсвир вә тәрәннүм едән шаирин әһвали-руһијјәси охучуја да сирајәт едир, ону һәјәчанландырыр, дүшүндүрүр.

Хәлил Рзанын «Әфсанәли бир өлкә», «Кәләчәксән баһарда» вә с. поемаларында да Азәрбајчан торпағы мәһәббәтлә тәрәннүм едилир.

Бүтүн кәтирдијимиз нүмунәләрдән көрүнүр ки, тәбиәт әсәрин мәркәзиндә гојулмуш һадисәләрә ујғун шәкилдә чанландырылдыгда пејзаж даһа чазибәдар олур. Һадисәләрин үмуми инкишафындан доған тәбиәт лөвһәләри әсәрин драматизмини, емосионаллығыны, тәравәтини артырыр, гәһрәманларын психоложи вәзијјәтини әкс етдирмәк, онларын характерини ачмаг васитәсинә чеврилир.

БӘДИИ ДЕТАЛ

Образларын фәрдиләшдирилмәсиндә, портрет јарадылмасында, гәһрәманларын характеринин ачылмасында бәдии детал мүстәсна әһәмијјәтә малик поетик васитәдир. Тәсадүфи дејил ки, Ф. Енкелсин тә'рифиндә «бүтүн деталлары доғру, дүзкүн көстәрмәк» реализмин әсас әламәтләриндән бири һесаб олунур. Деталы композисија сарајынын кәрпичләринә бәнзәдән Аристотел өз фикриндә чох һаглы иди.

Әдәби тәчрүбә көстәрир ки, һадисәләрин үмуми инкишафындан доған мүвәффәгијјәтли бәдии деталлар әсәрин емосионаллығыны артырыр, гәһрәманларын дахили аләмини ишыгландыран бәдии васитәјә чеврилир. Әкәр әсәри чанлы организмә бәнзәтсәк, бәдии деталы илк нәзәрдә диггәти о гәдәр дә чәлб етмәјән, лакин бу организмин һәјаты үчүн сон дәрәчә вачиб бир үзвә тәшбеһ етмәк оларды. Башга сөзлә десәк, организмин мөһкәмлији, сағламлығы үчүн әсәб нејронларынын фәалијјәти нә дәрәчәдә вачибдирсә, бәдии әсәрин мүвәффәгијјәтли чыхмасы, характерләрин ачылмасы, конфликтин бәдии һәлли үчүн дә деталларын һәјатилији, типиклији, орижиналлығы о гәдәр зәрурудир. Бу мә'нада бәдии деталы хөрәји дада кәтирән бир чимдик дуза да бәнзәтмәк олар.

Бәдии деталы тәфәррүатла ејниләшдирмәк дүзкүн дејилдир. Һәр тәфәррүат бәдии детал ола билмәз. Һәр һансы предмети, әшјаны дәрин мә'на ифадә едән бәдии детала чевирә билмәк јазычыдан хүсуси исте'дад тәләб едир. «Сәнәткар предметләрин колејдескопик чохлуғундан ән характерик, бәдии дәјәрә малик олан деталлары сечмәјә јалныз әкс етдирдији һадисәләри дәриндән өјрәндикдә наил олур»[1]. «Детал тәфәррүатын елә бир һиссәсидир ки, онун васитәси илә бәдии тәсвир өз ишығыны артырыр, ассосиасијанын зәнчирвари реаксијасы ајрыајры чаларлары ашкар едир. О јердә ки, детал тәфәррүатын бир илмәсидир, онлары гаршылашдырмаг олмаз. Әксинә, бу јердә деталын тәфәррүаты әкс етдирмәкдәки ролу ачылмалыдыр»[2].

Уғурлу бәдии детал сөзчүлүкдән, узун-узады мүәллиф характеристикасындан јаха гуртармаг, лаконизмә наил олмаг васитәсидир. Бә'зән сәнәткар ики-үч сәһифәлик тәсвирлә демәк истәдији сөзү бир характерик деталла ифадә едә билир.

Камил Вәлијев өз мәгаләсиндә јазыр ки, бир дәфә јазычы А. Афинокенов Максим Горкијә шикајәтләнәндә ки, чохлу гејдләримә, мүшаһидәләримә бахмајараг, јаза билмирәм. Горки она белә чаваб вермишди: «Башлычасы, деталы тапын... Тапдығыныз детал сизин характери ишыгландырачаг, сонра сүжет вә фикирләр дә инкишаф едәчәк»[3].

1 Дж. Аллаков. Проблема характера в туркменской прозе на современном этапе. Автореферат диссертации на соискание ученой степени доктора филологических наук. Ашхабад, 1971, с. 56.

2 Камил Вәлијев. Бәдии детал вә тәфәррүат, «Улдуз» журналы, 1979, № 3, с. 57.

3 Јенә орда, с. 58.

Доғрудан да, əсəрдə бəдии детал Архимедин истинад нөгтəси кими бир шеjдир. Jазычы бу истинад нөгтəсини тапан кими онун васитəси илə кешмəкешли бир епоханың реал мəнзəрəлəрини jаратмаға, характерлəри ачмаға, өз əсас идеjасыны, бəдии мəрамыны ифадə етмəjə наил олур.

Елə детал, штрих вар ки, о, характерə, образа, инсан психолокиjасына, елəчə дə тəсвирлəрин өзүнə милли чалар кəтирир. Башга сөзлə десəк, деталын өзүндə дə милли тəфəккүр елементлəринин тəзаһүрүнү көрүрүк. Рəссамлыгда, халчачылыгда нахыш, орламент һансы функсиjаны дашыjырса, əдəбиjjатда да уғурлу детал һəмин ролу оjнаjыр.

«Комсомол поемасы»нын гəһрəманы Кəраj бəjин дүшдүjү психоложи вəзиjjəти ачмаг үчүн С. Вурғун милли детал елементлəриндəн бачарыгла истифадə етмишдир. Евиндəн, ешиjиндəн дидəркин дүшəн, вар-дөвлəти əлиндəн кедəн Кəраj бəjи одсуз аловсуз jандыран, үрəjинə чалын-чарпаз дағ чəкəн бир мəсəлə вар. Бəj һəр шеjлə барышыр, анчаг болшевик Чалпапаг Кəрəмин онун атыны миниб сəjиртмəсинə дөзə билмир.

Бизим бу jерлəрдə бир папаг, бир ат,
Бир дə һəр кишинин алдығы арвад
Намусдан саjылыр...

М. Мүшфигин «Дағлар фачиəси», «Шө'лə» поемаларында исə «папаг» бəдии детал кими гəһрəманларын дүшдүклəри психоложи вəзиjjəти, онларын характерини ачмаг васитəсинə чеврилир. Мараглыдыр ки, биринин намуссузлуғуну ешидəндə көз өнүнə биринчи нөвбəдə Шəргдə кишилиjин əн мүһүм атрибутларындан бири һесаб едилəн папаг кəлир. Jохсул Елдарын башгасынын һалалча арвадына саһиб дурмасыны ешидəнлəр бəрк нараһат олурлар:

Сəнинлəjəм, Һəсəн, чаваб тапсана,
Һаjыф башындакы папагдан сана.

Гызы Шө'лəнин ел-оба адəт-əн'əнəсинə мəһəл гоjмамасындан гəзəблəнəн атанын «Мəним папағымы jерə вурмаг?» демəси дə милли характерин муəjjəн чəһəтлəрини ачмаг васитəсинə чеврилир. Һəтта онун һəдəсиндə дə бир миллилик елементи вардыр. Чүнки һеч бир башга халгын нүмаjəндəси өз гызына белə демəз:

Сəни хəнкəл кими доғрарам!

С. Вурғунун поемаларындакы бəдии деталлар даһа чох мараг доғурур. «Комсомол поемасы»нда кириjəн əjри чəһрə», «кəнара атылан паслы дəһрə», «күнчдə бүрүшəн jамаглы хурчун» Гызjетəр гарынын һəjат шəраитини, онун jашаjыш тəрзини көстəрəн уғурлу бəдии тəфəррүатлардыр. Гарынын «күллəри соjумуш очаға сары һəсрəтли көзлəрлə боjланмасы да» онун дахили алəминдə кедəн психоложи просесин бəдии ин'икасына чеврилир.

«Аjкүн» поемасында да сəһифəбашы уғурлу деталларла растлашырыг. «Гапынын үч дəфə чалынан зəнки», «бир дəстə күл», «Аjкүнə кəлəн мəктублар, телеграм» вə с. бу кими елментлəр гəһрəманын дахили алəминдə муəjjəн ассосиасиjалар доғурур, ону һəjəчанландырыр.

Поеманын XXVII һиссəсиндə Аjкүнүн евиндə зиjафəт тəсвир олунур. Гонаглар да, ев саһибəси дə чох бəхтиjардыр. Мəчлисин ширин jериндə гапынын зəнки үч дəфə чалыныр. Аjкүнүн рəнки гар кими ағарыр. Кəнч гадын бəрк һəjəчанланыр. Чүнки о, чох jахшы билир ки, зəнки бу чүр jалныз вə jалныз Əмирхан чала билəр.

Бу сəһнəдə бəдии детал əриндəн аjрылса да ону гəлбəн севəн, анчаг һеч бир чыхыш jолу тапа билмəjəн һəссас гадынын дахили алəмини ачмаг васитəсинə чеврилир.

Күчəдə атасына раст кəлəн, онунла көрүшəн Үлкəр бу һагда анасына һəjəчанлы мə'лумат верир:

О мəни бағрынын башына басды,
Бүтүн сөзлəримə гулаг да асды,
Гаjыг сеjринə дə апарды мəни,
Сəнин «Хатирəлəр» адлы нəғмəни
Үч дəфə охутду... О, гəмкин олду,
Һə, һə, ушаг кими көзү дə далду.

Бурада Əмирханын гызына «Хатирəлəр» адлы нəғмəни үч дəфə охутдурмасы, ушаг кими көзлəринин долмасы онун кечирдиjи дəрин пешманчылыг һиссинин бəдии ифадəсидир. Бундан сонра артыг сөзə, тəсвирə еһтиjач да галмыр.

Нечə ил габаг əриндəн аjрылан, анчаг чан сирдашына мөһтач олан һəjалы бир кəлинин сəһəр jухудан дуранда тоj палтарыны кеjинмəси дə онун Əмирхана мəһəббəтини көстəрмəк бахымындан мараг доғуран уғурлу деталдыр:

Сəһəрин ешгиjлə Аjкүн оjнады,
Кеjди сахладығы тоj палтарыны.
Jенə jанаглары од кими jанды,
Андырды кəнчлиjин илк баһарыны.
Əjилди пиано гаршысында тəк,
Онун синəсиндə дил ачды үрəк.

Мүәллиф вахтилә ејш-ишрәтлә мәшғул олан Әмирханын мә'нәви тәкамүлүнү дә бәдии детал васитәси илә ачыр. Вәзијјәти сон дәрәчә кәскинләшән Әмирхана баш чәкмәк үчүн рајона кәлән Ајкүнлә Үлкәр хәстәхананын јерини сорушурлар. Онлара белә чаваб верирләр:

—Одур бах, «Әмирхан бағы»ндан сағда,
Ониллик мәктәбдән бир аз узагда,
Бөјүк дарвазалы бир һасардадыр.

Сонракы илләрдә јаранмыш Азәрбајчан поемаларында да бәдии деталын мараглы нүмунәләринә раст кәлмәк мүмкүндүр.

Ә. Кәрим гәһрәманларынын характерини ачмаг, онларын психоложи вәзијјәтини әкс етдирмәк мәгсәдилә тез-тез мараглы бәдии деталлардан истифадә едиб. Демәк олар ки, онун поемаларында ады чәкилән һәр предмет, һәр әшја поетик функсијаја маликдир. Мәсәлән, «Илк симфонија» поемасында бир-бири илә јанашы аддымлајан ики кәнчин һәр шеји—һәтта шыдрығы јағышы белә унудуб күчә илә аддымламалары онларын һәјәчанларыны чох көзәл әкс етдирир. Башга бир сәһнәдә Илһам һәјат јолдашы Никара күл алыб кәтирир. Күл вурғуну Никар һеч она көзүнүн учујла да бахмыр. Һәтта дибчәкдәки күлләр дә солуб. Бүтүн бунлар Никарын өз аиләсиндән сојумасыны көстәрән бәдии детала чеврилир. Һәјат јолдашынын евдән бирдәфәлик кетмәси хәбәрини ешидән Илһамын сыныг бир скамјада әјләшиб хәјала далмасы да мә'налыдыр. Сыныг скамја илә онун талеји арасында гәрибә бир јахынлыг вардыр.

Будагдан дүшән јарпағын чырпыныб будаға гајытмаг истәмәси аиләсиндән ајрылмыш, дәрин пешманчылыг һисси кечирән Никарын талејини хатырладыр.

Ә. Кәрим «Үчүнчү атлы» поемасында өз гәһрәманы Лермонтовун характериндәки фәрди чәһәтләри әлван бәдии деталлар васитәсилә нәзәрә чатдырмаға мүвәффәг олур. Мәсәлән, поеманын илк сәһифәләриндә үч нәфәрин атдан дүшүб јол кәнарында очаг галмасы тәсвир олунур. Бу үч нәфәрдән икиси очаға елә очаг кими бахырса, үчүнчү дәрин хәјаллара далыр, очағын гаранлығы парчаламасы, онун үстүнә әјилмиш бир будағын тир-тир әсмәси диггәти чәлб едир, јашыл бир јарпағы аловларын әлиндән алыб ону охшајыр вә дүшүнүр:

Тамам ғурумајыб, һәлә дә сағдыр,
Јазыг беш-он күн дә јашајачагдыр.

Бу сәһнә, һабелә ики азәрбајчанлы ушаг шаирә нар верәркән онун һејранлығы, ушагларла сөһбәти, онларын «гонаг олун» тәклифинә үрәкдән шад олмасы, Азәрбајчан мусигисини һејранлыгла динләјиб хәјала далмасы, шамахылы гызын рәгсинә һәјәчанла бахмасы вә с. бу кими деталлар онун характериндәки һәссаслыг, көврәклик, һәјат ешги кими кејфијјәтләрин үзә чыхмасына сәбәб олур.

Әсәрдә истифадә олунмуш бәдии деталларын бөјүк бир гисми ики бир-биринә зидд әхлаги мөвгедә дајанан образын—Лермонтовла чар забитинин характеринин ејни заманда ачылмасына көмәк едир. Башга сөзлә десәк, ејни предметә, ејни һадисәјә онларын башга-башга мүнасибәти характерләриндәки ајрылығы, һәм дә аралапрындакы конфликтин дәринлијини аддымбашы нүмајиш етдирир. Мәсәлән, әкәр чар забити атланыб кедәркән очағы сөндүрмәји тәләб едирсә, Лермонтов она е'тираз едәрәк дејир ки, гој чамаат гаранлыг кечәдә сәфәрә чыханларын јолуну ишыгландырсын. Бурада «очаг» бәдии деталы һәр ики образын характериндәки зидд чәһәтләри үзә чыхармаға хидмәт едир. Очаг-ишыг гаранлығын антоними олдуғу кими, Лермонтов да чар забитинин, онун тәмсил етдији бүтүн зүмрәнин дүшмәнидир. Бир вә ја бир нечә очаг бүтүн зүлмәти ишыгландырмаг игтидарында олмаса да, чар вә онун әлалтылары арасыра алышан бу очаглары тәләм-тәләсик сөндүрүрләр ки, онларын одуна дикәр јерләрдә очаглар алышмасын. Бу сөндүрүлән очаглардан бири дә Пушкиндир.

«Ағылсыз көпәкләр улдуза һүрдүјү кими» (С. Вурғун) чар забитинин дә кечикән күнәшә үрәјиндә гәзәби тутмасы, «күнәш бирчә күн солдатым ола»—дејә дүшүнмәси һәм онун психоложи вәзијјәтини бизим хәјалымызда чанландырыр, һәм дә характериндәки тәкәббүрү, ловғалығы ачмаға хидмәт едир.

«Сајат Нова» поемасында Мәммәд Раһим гәһрәманын дахили аләмини даһа дәриндән ишыгландырмаг мәгсәдилә онун кизли, накам мәһәббәтиндән дә сөһбәт ачыр. Ел ашығынын севдији бир көзәли зорла бир кнјаза әрә верирләр. Өз һәјатындан наразы галан кнјаз арвады дәрин һәјәчанла севкилисинин наләсини динләјиб, елә бил ки, тәсәлли тапыр. Низаминин «Хосров вә Ширин» әсәриндә Ширин Фәрһадын бөјүк сәнәтини гијмәтләндирмәк мәгсәдилә она лә'л-чәваһират тәклиф етдији кими, дәрдли кәлин дә Сајат Новаја пул верир. Бурада «пул» бәдии деталындан јериндә истифадә едән шаир Сајат Нованын

јалныз газанч хатринә чалыб-охујан ашыглара бәнзәмәдијини, онун дәрин мәһәббәтлә севдијини, үрәјинин дөјүнтүләрини мусигијә чевирдијини, бу нәчиб һиссләрин мүгабилиндә пулун, вар-дөвләтин дәјәрсизлијини нәзәрә чатдырмаға мүвәффәг олмушдур. Сајат Нова да Низаминин гәһрәманы Фәрһад кими вүгарлыдыр. Сәнәтинә, гәлбинин дөјүнтүләринә бу ҹүр гијмәт верилмәси онун да көнлүнү ағрыдыр.

Ә. Күрчајлынын «Сынаг» поемасынын биринчи һиссәсиндә әсәрин гәһрәманы Гүдрәт Сәлимкилдә өз түфәнкини көрүр вә бу «мәнимдир»—дејир. Рәнк вериб рәнк алан Сәлимин сөзләриндән мә'лум олур ки, Гүдрәтин анасы еһтијаҹ учундан бу түфәнки оғлунун «досту»на вериб, әвәзиндә ун алыб. «Түфәнк» бәдии детал кими бурада һәм Гүдрәт, һәм Сәлим образынын характериндәки јени ҹәһәтләрлә бизи таныш едир, һәм дә мүхтәлиф характерли, мүхтәлиф әгидәли ики инсан арасындакы конфликтин инкишафына тәкан верир. Мәс'уд Әлиоғлунун сөзләријлә десәк, «түфәнк икидлик, шүҹаәт нишанәси олараг кечмиш саһибинин хасијјәтинә, характеринә нә гәдәр ујғундурса, әксинә, Сәлимә гәтијјән јарашмыр»[1].

Даһа сонра истифадә олунмуш «палтар» бәдии деталы да ејни мәгсәдә хидмәт едир. Сәлим Гүдрәтә «Һәрби палтарыны дәјишсәнә!»—дедикдә Гүдрәт она белә ҹаваб верир:

Анам өзкәјә әл ачмасын дејә,
Намәрд гапысына гачмасын дејә,
Тахыла дәјишиб палтарымы да,
Сатыб пенҹәјими, шалварымы да.

Өз һәдәфинә дәјән бу сөзләр Сәлими чашдырыр; гәзети бүкәрәк тәләсик арасына түтүн долдуран сәдр һәтта икинчи гүллабда папиросун јанан тәрәфини ағзына сохур. Бурада ади, илк нәзәрдә әсил мәсәләјә дәхли олмајан папирос көзәл бәдии детала чевриләрәк Сәлимин дүшдүјү психоложи вәзијјәти, онун чашгынлығыны әкс етдирир.

Поеманын башга бир јериндә дејилир ки, гыздырма ичиндә јатан Сәлимин үстүнә нә гәдәр јорған атылырса, онун үшүтмәси азалмыр. Бир габ уна алдығы јорғанлар да ону исидә билмир. Бурада «јорған» деталы ҹамаатын вар-јохуну әлдән алыб варланан, ејни заманда елин көзүндән дүшән Сәлимин агибәтини көстәрмәк бахымындан чох мә'налыдыр.

[1] Мәс'уд Әлиоғлу. Амал вә сәнәт. Бакы, 1980, с. 168.

Ислам Сәфәрлинин «Әләскәр» поемасында марагл бир епизод вар. Чаризмин «парчала, һөкм сүр!» сијасәти нәтиҹәсиндә ики халг арасында милли әдавәт тохуму сәпилир, ики кәндин шәрикли ишләтдији дәјирман бош галыр, һеч кәс ҹүр'әт едиб ону ишә сала билмир. Һамы белә дүшүнүр ки, орада ишләмәјә ҹүр'әт едән адам кәрәк бәри башдан әјнинә кәфән кејинсин. Ашыг Әләскәрин дәјирмана кедиб саз чалмасы садә кәндлиләрин јенидән ора ахышыб кәлмәсинә тәкан верир. Ики халгын дәјирманда, сазын сәдасы алтында бирләшмәси өзү дә символик характер дашыјыр. Бурада истифадә олунмуш «дәјирман вә саз» бәдии деталлары һәм игтисади (дәјирман), һәм мә'нәви (саз) ҹәһәтдән бир-биринә бағланан ики халгын јахынлығыны нүмајиш етдирмәк васитәсинә чеврилир. Чаризмин милли әдавәт сијасәти бу инсани бирлији мәһв етмәк игтидарында дејилдир. Әсәрин бизә тәлгин етдији бәдии һәггәт будур. Әлбәттә, заман дәјишдикҹә ајры-ајры мәсәләләр үзә чыхмышдыр. Бу бахымдан бәлкә дә «Әләскәр» поемасынын мүәллифи илә разылашмырыг. Анҹаг һәмишә бир шеји јаддан чыхармамалыјыг: һәр дөврүн өз тәләби вардыр.

Рәсул Рза «Гызыл күл олмајајды» поемасында «хәјали дәфтәр» деталындан мәһарәтлә истифадә едир. Она елә кәлир ки, Дилбәр гојнундан әлләри титрәјә-титрәјә бир дәфтәр чыхарыб «Мүшфигдән галан јадикар будур»—дејир. Шаирин хәјалында адичә көј чилдли мил-мил дәфтәрин сәһифәләри—«јаралы сөзләрин пәришан мәнзәрәси» ҹанланыр. Бу дәфтәрдә, онун сәтирләриндә нәләр јохдур? Дәрдләр, дүшүнҹәләр...

Мүшфигин Бакыја, онун чырағбан кеҹәләринә, килаварына, дәли-долу хәзрисинә, фирузә көзлү Хәзәрә һәср етдији ше'рләр вә бу көзәл дүнјадан ајры дүшмәк горхусу:

...Мән о назлы јардан нечә ајрылым?
Һәлә баһарымын күлү гөнчәдир,
Һәлә бәнөвшәмин бели инчәдир,
Бәс нијә наданлар мәни инҹидир?
Мән бу хош баһардан нечә ајрылым?

Рәсул Рза хәјали дәфтәрлә бағлы һиссәдә Мүшфигин характерини ачмаг, онун һәјата, инсанлара, вәтәнә бағлылығыны көстәрмәк мәгсәдијлә мараглы фрагментләрдән истифадә едир.

«Ҝәнч ишчи»дә «Ана» шe'ри чыхан Мүшфиг нечә дә көврәкдир. Шe'рин пулуна бир дәстә күл алыб анасынын мәзарынын үстүнә кетмәк, көјдә күнәш батынча, улдузлар көрүнүнчә ағламаг истәјән шаир хәјалән көһнә мәһәлләләринә гајыдыр, бир ағ булуд кими башынын үстүндән кечән ушаглыг севинчини, аналы чағларыны хатырлајыр. Лакин о, бәдбинлијә гапылмыр, доғма вәтәни—Азәрбајчаны өзүнә ана һесаб едир.

Сонракы гејдләрдә Мүшфиг сөзүнүн башы да, ортасы да, ахыры да «мән» олан бир наданын она дәрс вермәсиндән јана-јана данышыр.

Даһа бир фрагмент. Дилбәр Ҝәнчәјә кедиб. Ону дәрин мәһәббәтлә севән шаир севкилисиндән ајры дура билмир, дарыхыр, һәјәчанланыр.

Башга бир гејддә «Достларым һарда галды?»—дејә Мүшфиг өз-өзүндән сорушур. Үч гуту папирос күлә дөнүб, достлар исә кәлмәјиб...

Дәфтәрдәки сон гејдләр:

Тәнһалыг нә јамандыр,
Гызыл күл олмајајды...

Бу фрагментләрдә «гөнчә»дән тутмуш шe'рин гонорары илә алынмыш бир дәстә күлә, күлә дөнмүш үч гуту папироса, «Гызыл күл олмајајды» бајатысына гәдәр истифадә олунмуш һәр бир бәдии детал Мүшфигин характерини, онун психоложи вәзијјәтини, фачиәсинин дәринлијини көстәрмәјә хидмәт едир.

Јахуд, «Мин дөрд јүз он сәккиз» поемасындакы ашағыдакы детала фикир верәк: Гадын чәбһәдәки әринә јаздығы мәктубу бу чүмлә илә башлајыр: «Сон мәктубуну дүнән алдым». Бирдән елә бил гадыны илдырым вурур. Онун тәләсик «сон» сөзүнү гараламасы дахилиндәки психоложи просесин көзәл ифадәчисинә чеврилир.

Шаирин дикәр поемаларында да гәһрәманларын характерини ачмаға хидмәт едән белә уғурлу деталлара тез-тез раст кәлирик.

«Изтирабын сону» поемасында Б. Ваһабзадә мараглы бәдии деталларла гәһрәманын психоложи вәзијјәтини даһа долғун шәкилдә әкс етдирмәјә, әсәрин драматизмини артырмаға наил олмушдур. Мәсәлән, Һатәм ичлас адыјла көрүшә кетмәк истәјәндә Шаһназын әринин ән јахшы костјумуну кәтирмәси, пенчәјинин әзилмиш голларына үтү чәкмәси, ајаггабылары чүтләјиб һәјат јолдашынын гаршысына гојмасы гәһрәманын дахилиндәки ики «мән»ин мүнагишәсини даһа да кәркинләшдирир. «Ҝөрпәмин анасынын үтүләдији бу пенчәјин голларыјла башгасыны гучагламалыјам, чүтләдији ајаггабыларла онун ешгини тапдаламалыјам»—дејә дүшүнән Һатәм вичданын сәсинә гулаг асмалы олур. Лакин Һатәми бу хәјанәт јолундан гајтаран, ону өз аиләсинә бағлајан тәкчә вичданын сәси дејилдир. Ана оландан сонра тамамилә дәјишән, пианонун сәсини ешитмәјәндә дарыхан Шаһназын сәмимијјәти, гајғыкешлији, мә'сумлуғу вә мәһәббәти Һатәмин гәлбини еһтизаза кәтирир. О, аваш-аваш һәјат јолдашынын характериндәки нәчиб инсани кејфијјәтләрлә таныш олур.

Н. Хәзри «Дағлар дағымдыр мәним» поемасында характерик бәдии деталларла һәм халгын Сабирә мүнасибәтини ачмаға, һәм дә бөјүк шаирин биткин бәдии образыны јаратмаға мүвәффәг олур.

Мүхтәлиф зүмрәләрин нүмајәндәләринин Сабирә мүнасибәти онун нечә адам олдуғу һаггында там тәсәввүр јарадыр. Балача Арзунун чибиндәки бирчә маната күманы кәлир. О елә билир ки, бу пула дәрман алса, мүәллим мүтләг сағалачаг. Бурада «бир манат» бәдии детал кими Арзунун характерини ачмаға, М. Ә. Сабирә сонсуз мәһәббәтини әкс етдирмәк васитәсинә чеврилир.

Сабир јохсуллуг вә еһтијач ичәрисиндәдир. Әкәр о, «Хәмсә»ни сатса, беш-он күн ев-ешији бабәт доланар. Анчаг Сабир китаб аланы әлибош гајтарыр:

Дедим ки, өләрәм сусуз, чөрәксиз,
Анчаг Низамисиз гала билмәрәм.

Бу сәһнәдә «Хәмсә» характерик штрих кими Сабирин классик әдәбијјатымыза, мәдәнијјәтимизә бағлылығыны әкс етдирир. Шаир әсәр боју тез-тез белә мараглы бәдии деталларла өз гәһрәманынын характеринин јени-јени чәһәтләрини ачмаға наил олур.

Гузғунларын димдијиндә дидилмиш азәрбајчанлы кәндлинин әлиндән тапылмыш ганлы шикајәт мәктубу Тофиг Бајрамын «Сәһәр јелләри» поемасынын гәһрәманы Мирзә Фәтәлијә «үзү ган өртүлү» Вәтәни хатырладыр. О, досту Бестужевә дејир:

Бу тапдығын үстү ганлы мәктуба бах,
Һагг истәјән дилләр белә килидләнир.
Бу мәктублар һәр күн кәлиб галаг-галаг
Синәм үстә китаб кими чилдләнир.

Бурада мәктуб типик бәдии детал кими халгын ачы-начаглы вәзијјәтини көстәрмәјә, һәм дә гәһрәманын дахили аләмини, онун һиссләрини, дүшүнчәләрини ашкарламаға хидмәт едир.

Х. Рзанын поемалары, хүсусән «Краснадон гарталлары» бәдии деталларла зәнкиндир. Ананын бошгаб ахтаранда әлинә гашыг кәлмәси, өз әлијлә салдығы сүфрәни көрмәмәси онун оғлунун талејиндән никаранчылығыны ифадә едир.

Јумруғуну столун үстүнә чырпанда алман забитинин Фүрерин шәклинин титрәмәсиндән горхмасы, әсир дүшән Лјутиковун говлуғуну әли әсә-әсә ачмасы вә с. марағлы деталлар кими јадда галыр.

Мәммәд Аразын поемаларында бир-бириндән мә'налы, поетик сигләтли деталлардан тез-тез истифадә олунур. Бу деталлар һадисәләри, тәсвирләри даһа көрүмлү, јаддагалан едир. Башга сөзлә десәк, онун әсәрләриндә образлы дејимләр, ифадәләр сајрышан, бәрг вуран улдузлары хатырладыр. «Гајалара јазылан сәс» поемасынын гәһрәманы Сәмәд Вурғунун характери, онун әһвали-руһијјәси бүтөвлүкдә деталлар васитәси илә ачылыр. Шаирин күрәјини даша сөјкәјиб дағ күнәшиндән хумарланмасы, кабаба әл дә вурмајыб булаг отујла пендири јуханын арасына гојуб дүрмәкләмәси, димдик галхан дағ кәклијинә һејранлыгла бахмасы, ону һавада һаглајан гарагушу күллә илә вурмасы, анчаг сонра пешманчылыг чәкмәси, «Дағлар» ше'рини чобанын дилиндән ешидәндә көзүнүн јашармасы, өзүнүн ше'р охумагдан имтина етмәси, достуна гошалүлә бағышламасы вә с. бу кими деталлар образын дахили аләминә даһа дәриндән нүфуз етмәјә имкан јарадыр.

«Паслы гылынч» (1964) поемасында һакимин гонаг кетдији евдә јејиб ичәндән сонра сүфрәјә онлуг атыб ајаға галхмасы онун Күлсура тәбиәтли мешшан гадынлара мүнасибәтини ифадә етмәк бахымындан мараг доғурур. Аиләсиндән, евиндән сојујан, машын үчүн, тәмтараглы һәјат үчүн Күлсуранын торуна дүшән Мусаханын машынын ачарыны атыб гачмасы онун дахили аләминдәки мә'нәви тәмизләнмә просесини көстәрмәјә хидмәт едир.

«Орижинал композисијаја малик «Атамын китабы» (1970—1972) поемасы нәинки мүәллифин јарадычылығында, еләчә дә әдәбијјатымызын тарихиндә мүһүм һадисәдир. Бу поемада мүәллиф композисија сарајынын кәрпичләриндән—уғурлу бәдии деталлардан тез-тез истифадә едир. Өмрү-күнү торпаға бағлы бир инсанын гара чајданынын алтында очаг галамасы илк нәзәрдә ади бир тәфәррүаты хатырлада биләр. Лакин бу штрих гәһрәманын бәдии портретини тамамлајан марағлы бир чизки кими јадда галыр. Бу ихтијар гоча да доғма торпагдан, дәдә-баба очағындан ајрылмамышдыр. Һисдән гаптара гаралан чајданла һәјат јолларында алнына гырышлар дүшән, әлләри габарлы гочанын талеји арасында гәрибә бир ујғунлуг вардыр. Оғлуну мәктәбә јола саланда илк дәфә атанын көзүндә көрүнән јаш, әлифбанын һәр бир һәрфини кечәндә оғлу илә етдији јығчам, лакин сон дәрәчә мә'налы сөһбәтләр, доғма гардашынын гара кағызы кәләндә һалдан-һала дүшмәси, һәјат јолдашынын гәбри өнүндә дүшүнчәләрә далмасы, гәбрин үстүнә гонан көзләри јумулу көј көјәрчин вә с. кими ајырынтылар гәһрәманын бәдии портретини тамамлајан мә'налы чизкиләрдир.

Марағлыдыр ки, әсәрдәки ән ади тәфәррүатлар белә поетик функсијаја маликдир. Онлар һәм гәһрәманын јашадығы мүһитин долғун мәнзәрәсини јаратмаға, һәм дә образларын характерини ачмаға көмәк едир.

Поемада јери кәлдикчә адлары чәкилән сичим, алыг, каваһын, һејбә, афтафа, дәрјаз, чүт, ораг, самы, хыш, дәһнә, бәрә вә с. бу кими сөзләр халгымызын мәишәтини, онун етнографијасыны өјрәнмәк бахымындан да тәдгигатчыја зәнкин материал верир. Өзү дә буну мүтләг гејд етмәк лазымдыр ки, мүәллиф бу әшјаларын адыны елә белә јох, јалныз вә јалныз јери кәләндә, мүәллиф гајәсинин ифадәсинә көмәк едәндә чәкир.

«Адам вар гапыны гонаг дөјәндә
Гачыб су әндәрәр кур очағына»—

мисралары инсанын характериндәки хәсислији көстәрирсә, «гоншу үчүн үч ип бибәр тутмаг» миллијјәтиндән асылы олмајараг садә адамларын бир-биринә мүнасибәтини ачмаг васитәсинә чеврилир. От бичәндә дәрјазын көтүјә илишмәси исә кәнддән, торпагдан ајры дүшмүш инсанын ишләринин дүз кәтирмәјәчәјинә ишарәдир.

Рамиз Рөвшәнин «Сүд дишинин ағрысы» поемасында исә бәдии деталлар көзәл бир сөз сарајынын сүтунларыны хатырладыр. Мүәллиф дүнја, һәјат, өлүм, севки, нифрәт һаггында мүлаһизәләрини дә мәһз бу деталлар призмасындан кечирәндән сонра охучулара тәгдим едир.

Бәс һәмин деталлар һансылардыр? Сүд диши, сап,

шаир үрәјинә бәнзәјән гушлар, өлү сәрчә, гара чәрчивәли шәкил, бир чүт гырговул, гапгара јазы тахтасы, күзкү, гошалүлә түфәнк...

Бу деталларын арасында рабитә јарадан исә сапдыр. Һәм сүд дишинә, һәм күнаһсыз гушларын ајағына, һәм түфәнкин тәтијинә бағланан сап. Өзү дә бу сап һәм дә рәмзи мә'на дашыјыр. О, инсаны дүнјаја, һәјата, торпаға, инсанлара бағлајан көрүнмәз севки тели, һәм дә алын јазысыдыр. Илк дәфә бу сапын бир учуну ушаглар Сәмәдин сүд дишинә, о бири учуну исә гапыја бағлајырлар. Чимназ мүәллим гапыны ачыб ичәри кирәндә о сап Сәмәди чәкиб тәзә мүәллимин гучағына јыхыр. Сүд дишинин ағрысы јаддан чыхыр. Чаван гызын дөјүнән үрәјинин сәси көрпә ушағын үрәјиндә мәһәббәт гығылчымлары аловландырыр. Сонра биз сапын күнаһсыз гушларын ајағына бағландығыны көрүрүк. Бу тале сапы Чимназ мүәллимәни чәкиб анадан јетим галмыш Сәмәдкилә кәтирир. Өлмүш сәрчәнин килејини еләмәјә, шакирдинин валидејнләринә шикајәтләнмәјә кәлән кәнч гызын үрәјиндә севки дујғулары ојаныр. Онунла Сәмәдин дул галмыш атасы арасында әсрарәнкиз бир мәһәббәт мачәрасы башлајыр. Мүәллиф бу сәһнәләри чох көзәл, тәбии вә инандырычы бојаларла әкс етдирмәјә наил олур. Анчаг о, ики севкилини бир-биринә тапшырандан сонра сәнәтин сеһрли ишығыны дәрин һәјәчанлар кечирән ушағын үстүнә, онун мә'нәви дүнјасына јөнәлдир. Артыг Чимназ мүәллимлә Сәмәдин атасыны нә өлмүш сәрчә, нә дә үзү дивара чеврилмиш накам гадынын күләрүз шәкли марагландырмыр. Ушаг исә сәрчәјә гәбир газыр. Анчаг торпаг бәркдир, чох бәрк. Елә бил ки, о, һәјатдан накам кедәнләри өз ағушуна алмаг истәмир. Анасынын шәклини дивара чеврилмиш көрәндә Сәмәдин үрәјиндән гара ганлар ахыр. Мүәллимин атасынын овладығы гырговуллары јолуб биширмәси дә, архадан бағланан гапы да ушаға, еләчә дә охучуја аз сөз демир.

Сәмәдин гапгара јазы тахтасы илә үз-үзә галмасы, мүәллимин суалларына чаваб верә билмәмәси, биширилән гырговулларын әтинә дилини дә вурмамасы онун дахилиндә кедән психоложи просесин бәдии ајнасына чеврилир. Бүтүн бунлар онун сон, гәти гәрар гәбул етмәсинә зәмин јарадыр. О, атасынын гошалүләсинә патрон гојуб, сапын бир учуну гапыја, бир учуну исә тәтијә бағлајыр. Түфәнкин лүләсини синәсинә тушлајыб гапынын ачылачағыны һәјәчанла көзләјир. Гапынын ачылмағыјла түфәнкин ачылмағы бир олур. Әсәр елә бурадача битир. Анчаг охучунун үрәјиндә дүшүнчәләр карваны баш алыб кедир.

Рамизин «Гапы» әсәрини дә һәјәчансыз охумаг олмур. Шаир бир нечә мисра илә, характерик деталла мүһарибә дөврүнүн поетик мәнзәрәсини көзләримиз гаршысында чанландырмаға мүвәффәг олур:

О илин отлары узун,
дөрд ил иди бичән јохду,
узанмышды бојлары.
О илин гызлары узун,
дөрд ил иди чалынмырды тојлары,
узанмышды бојлары.

«Һекајә» поемасында јухуја кирән нәһәнк армуд ағачы, «Севки»дә дәрјаз, «Јуху»да гум, јағыш, тут ағачы мараглы бәдии деталлар кими јадда галыр. Бу кими штрихләр тәсвирә әјанилик кәтирир.

Фикрәт Гочанын «Ән узун күн» поемасында сачлары ағаппаг ағармыш ики кечмиш чәбһәчинин Күрүн саһилиндә балыг тутмасы тәсвир едилир. Ашағыдакы мисралар гәһрәманларын дахили аләминин поетик ајнасына чеврилир:

Гармағы дидирди,
Үзкәчи тәрпәдирди
узаг илләр..

«Рәсулсуз илк дәгигәләр» поемасында халг шаиринин өмрүнүн сон күнүнү бу ағыр хәбәрин онун јахын адамлаына етдији тә'сири Фикрәт Гоча икичә характерик мисра илә белә ифадә едир:

Гапылар галыб тајбатај
Хәбәрин јекәлијиндән.

Инсан өмрүнүн јарымчыг галмасы да деталлар васитәси илә ифадә едилмишдир:

Столун үстүндә
јарымчыг дәрман, јарымчыг су.

Шаирин «Күлдәниз» поемасында деталлардан даһа бол-бол истифадә олунмушдур. Фикрәт Гоча бу васитә илә һәм назир ишләјән Имранын, һәм онун гызы Күлдәнизин, һәм сәдагәтли досту Мәһәррәмин, һәм исте'дадлы тәләбәси Гәдирин, һәм дә назирә јалтагланмаг үчүн онун

гызыны баш мүһәндис тә'јин едән Һәсруллаһын характерини ачмаға наил олмушдур. Илк нәзәрдә гарадинмәз, чидди көрүнән назирин өз гызы илә сөһбәти, һәјат јолдашынын гара һашијәли шәклинә еһтирамла бахмасы, өлүмүндән сонра белә онун ад күнүнү унутмамасы мараглы штрихләрдир:

— Гызым, һазырлаш кедәк.
— Һара?
— Гонаг кедирик,
Ананын ад күнүдүр бу күн.
Јәгин ки, јолумузу көзләјир,
кедәк, гызым.

Бу диггәт, сәдагәт Күлдәнизи көврәлдир. Онун иллүзијаја гапылыб һәтта анасынын шәклинин көзләриндә јаш көрмәси дә мә'налыдыр. Күлдәнизин баһалы чилчырағы тавандан салланан сачаглы буза бәнзәтмәси евдә тәнһа галыб дарыхан гызын дахили аләмини ачмаг васитәсинә чеврилир.

Халча, кәбә јеринә евин күлүшлә бәзәнмәси, гәмин гапы далында бојнубүкүк галмасы, онун әлинин пилләләрдән үзүлүб дали-далы дүшмәси вә с. бу кими образлы ифадәләр дә әсәрә әлванлыг кәтирән характерик чизкиләрдир. Шаирин башга поемаларында да тез-тез белә поетик мә'на дашыјан штрихләрә раст кәлирик.

Иса Исмајылзадәнин «Бөјүдүлмүш шәкилләр» поемасында «һәсрәт кими сапсары јадикар мүштүк», «гат јериндән шырым-шырым, көз јашындан ләкә-ләкә» әскәр мәктублары, һәлак олмуш әзизләринин бөјүдүлмүш шәкилләрини көрәндә адамларын кәрәнтини, јабаны, јағыш горхусуну, јорғунлуғу унудуб шәкилләрин јанына чүммәсы мүһарибәнин инсанлара кәтирдији фәлакәтин, ағрыачыларын, психоложи кәркинлијин бәдии ифадәсинә јардым көстәрир.

Сабир Рүстәмханлынын «Сөнмүш очағын ағысы» поемасында бүтүн дикәр бәдии сәнәткарлыг компонентләри илә јанашы деталлар да мүәллиф гајәсинин ифадәсинә зәмин јарадыр. «Бир кечәдә бој атыб дүнәнин ушаглары, көзләриндән кечмишин гәһрәман руһу бахыр» мисралары илә мүәллиф ел-обанын үстүнү тәһлүкә аланда јенијетмәләримизин дахилән сәфәрбәрлијә һазыр олдуғуну әкс етдирирсә, дүшмәнин илхы-илхы атларынын торпағымызын отуну јејән кими партлајыб өлмәләри јурдун басылмазлығынын, мәғлубедилмәзлијинин поетик ифадәсинә чеврилир: «Тале бу торпаға јухарыдан ашағы—ат үстүндән бахмағы онлара рәва көрмәмишди».

Чавад ханын һәмишә чилов кәмирән атынын сакитчә јорғаламасы онун саһибинин кечирдији психоложи һиссләри, «ушагларын өз көз јашларыны јаламалары» сусуз галан шәһәр әһалисинин вәзијјәтини, тој үчүн ајрылмыш гочун бојну хыналы галмасы арзуларын накамлығыны ифадә едән мә'налы чизкиләрдир.

Сабирин көркәмли сәһнә хадими Һүсејн Әрәблинскијә һәср етдији «Ишыг өмрү» поемасында да деталлар өз әлванлығы, рәнкарәнклији илә дигәтти чәлб едир. Әкәр Әрәблинскинин өмүр-күн јолдашынын «чеһизи» китараны бағрына басмасы онун портретинә ајдынлыг кәтирән бир чизкидирсә, хәбисләрин фитнәсинә ујуб актјору чәзаландырмаг үчүн тамашаја кәлән дағыстанлы гочуларын әлләринин «гылынча чатмамасы», «өмүрләриндә илк дәфә көз јашларындан утанмамалары» сәнәтин сеһрини ачан бәдии деталдыр.

Бир пара варлынын «сәнәт хадиминдән әсиркәдији гәпик-гурушу ахшам гумарда удузмасы» онларын симасызлығыны көстәрирсә, Һүсејнин «сәнәткар әхлагыны сатылмаға гојмамаг үчүн евдә нә варса сатыб борчуну вермәси» актјорун мә'нәви камиллијини, вүгарыны тәчәссүм етдирир. Поемадакы деталлар бә'зән бәдии гаршылашдырма, мүгајисә формасында өзүнү көстәрир:

Әскәр олмагдан өтрү һәрби хидмәтә кедән
Олду баш сәркәрдәси дөјүшән сәһнәмизин.

Биринин түстүлү очағы үчүн
Биринин күнәши ләкәләнирди.

Нүсрәт Кәсәмәнлинин «Јаддан чыхмаз Гарабағ» поемасында Гачарын «дашлары саггыз тәк чејнәмәк истәмәси», јухуда «Кәлләдән гурдуғу уча галанын бүрчүндә өз тачлы башыны көрмәси» әзазиллији, ганичәнлији көстәрмәк үчүн истифадә олунан штрихләрдир.

Поеманын мәркәзиндә мәшһур шаирә Ағабәјим ағанын талеји дајаныр. Әсәрдә тәсвир олунур ки, хан гызы дарыхмасын дејә Гарабағдан торпаг кәтирдиб онун үстүндә бағ салдырыр. Анчаг хары бүлбүл кәтирилмиш торпағын үстүндә дә битмир. Бурада Хары бүлбүл уғурлу бәдии детала чевриләрәк доғулдуғу торпагдан ајры јашаја билмәјән Ағабәјим ағанын вәтән һәсрәтини ифадә етмәк васитәсинә чеврилир.

Кәтирдијимиз нүмунәләрдән көрүндүјү кими, бәдии де-

тал әсәрдә сон дәрәчә вачиб поетик үнсүрләрдән биридир. О, елә мәһәк дашына бәнзәјир ки, гәһрәманларын характери, онларын дүнјакөрүшү, тутдуғу мөвге мәһз бу тәфәррүатлара мүнасибәтдә мүәјјәнләшир. Деталлар һадисәләрин тәсвиринә сөзчүлүк јох, конкретлик, образлылыг кәтирир, үмумијјәтлә, детал бәдиилијин әсас, сон дәрәчә зәрури компонентләриндәндир.

Әлбәттә, шаирләримизин әксәријјәтинин әсәрләриндә уғурлу деталлара раст кәлмәк мүмкүндүр. Лакин јоручулуг олмасын дејә, биз онларын һамысындан сөһбәт ачмаға лүзум көрмәдик. Елә билирим ки, нүмунә кәтирдијимиз поетик фактлар нәзәри гәнаәтимизин изаһы үчүн кифајәтдир.

АЗӘРБАЈЧАН ПОЕМАСЫНДА БӘДИИ ТӘСВИР ВӘ ИФАДӘ ВАСИТӘЛӘРИ

Поема поетик әсәрләр сырасына дахил олдуғундан, ондакы бәдии тәсвир вә ифадә васитәләриндән данышмаға да еһтијач дујулур. Һәр һансы бир сәнәт әсәринә, абидәјә вурулан нахышлар, орламентләр она көзәллик кәтирдији кими, бәдии әсәри дә көзәлләшдирән епитетләр, тәшбеһләр, метафоралар, метонимјалар, мүбалиғәләр, литоталар вә с. бу кими мәчазлардыр. Бәдии тәсвир вә ифадә васитәләри сөзә поетик дон бичмәк функсијасыны јеринә јетирир, онун тәравәтини, ифадәлилијини, образлылығыны артырыр, ади кәлмәләри чанландырыр, ганадландырыр.

Азәрбајчан, еләчә дә дүнја әдәбијјатында ән чох истифадә едилән мәчазлардан бири **епитет**дир. Епитети чох заман бәдии тә'јин дә адландырырлар. Бу да тәсадүфи дејилдир. Чүнки епитет өзүндән әввәлки сөзүн үстүнә поетик нур сачыр, ону көзәлләшдирир, чанландырыр. Мәшһур әдәбијјат нәзәријјәчиси В. М. Жирмунскинин «Епитет мәсәләси һаггында» тәдгигатындан өјрәнирик ки, бу нәзәри проблемлә алман әдәбијјат нәзәријјәчиләри Е. Елстер, Р. Мејер, рус әдәбијјатшүнаслары А. Н. Веселовски, А. А. Подебнја, А. Шалыкин вә башгалары чидди мәшғул олмушлар.

Азәрбајчан поезијасында епитетләр әһәмијјәтли јер тутса да, бу мәсәлә илә бағлы һеч бир тәдгигат апарылмамышдыр. Јалныз әдәбијјат нәзәријјәси китабларында, «Әдәбијјатшүнаслыг терминләри» лүғәтиндә епитет вә онун маһијјәти һаггында өтәри мә'лумат верилмишдир. Ә. Мирәһмәдовун тәртиб етдији «Әдәбијјатшүнаслыг терминләри лүғәти»ндә охујуруг: «Епитет—мә'чазын нөвләриндән бири: әдәби әсәрдә башга бир сөзү гүввәтләндирмәк вә мә'нача зәнкинләшдирмәк үчүн она әлавә едилән сифәт, һадисәләрин, шәхсин, әшјанын һәр һансы бир кејфијјәтини ајдынлашдыран, тә'јин едән сөз»[1].

А. Шалыкинин фикринчә исә, нитгин көрүмлүлүјүнү вә емосионаллығыны артыран ән әһәмијјәтли васитәләрдән бири дә епитетдир[2].

В. М. Жирмунски епитетин дар вә кениш мә'насыны бир-бириндән фәргләндирир. О, епитетин дар мә'нада бәдии тә'јин олмасыны сөјләјир вә бураја ән'әнәви епитетләри аид едир. Бизим әдәбијјатшүнаслығымызда ән'әнәви епитетләр мүгәјјәд епитетләр адландырылыр.

Епитетин кениш мә'насындан данышаркән Жирмунски онун сәнәткар фәрдијјәтиндән, үслубундан асылы олараг јени мә'на кәсб етмәсидән данышыр. О, дар мә'нада епитетә «белыј снег», «синее море», «Јаснаја лазур»у, кениш мә'нада епитетә исә «буруј снег», «розоватое море», «зеленное море» сөзләрини нүмунә кәтирир[3].

Азәрбајчан шаирләринин әсәрләриндә һәм дар, һәм дә кениш мә'нада ишләдилән епитетләрә тез-тез раст кәлмәк мүмкүндүр. «Ала көзләр», «гара гашлар», «гарлы гыш» вә с. бу ким епитетләр дар мә'нададырса, «гара гыш», «көјәрчин әлләр», «нәркиз көзләр» вә с. бу кими епитетләр кениш мә'нададыр. Икинчи нөв епитетләр даһа мә'налыдыр, образлыдыр. Бурадакы бәдии тә'јинләр сөзүн һәгиги мә'насындан чох онун поетик мә'насына хидмәт едир. Бурада «гара» гышын сәрт кечмәсинә, «нәркиз» көзүн хумарлығына ишарәдир. Бәс М. Мүшфигин «Көјәрчин әлләрин јадыма дүшдү» мисрасындакы епитет нечә? Илк нәзәрдә бу, гондарма тә'сир бағышлаја биләр. Ирад тутарлар ки, көјәрчинин әлә нә охшајышы? Лакин әлиндә көјәрчин тутан адам бу гушун үрәјинин нечә дөјүнмәсини, онун чырпыныб әлдән чыхмаг истәмәсини чох көзәл хатырлајыр. Севкилисинин әлинин ичиндә титрәјән гыз әлләри дә елә бу көјәрчини хатырладыр. Өзү дә

---

1 Әдәбијјатшүнаслыг терминләри лүғәти, Бакы, «Маариф», 1978, с. 663.

2 А. Шалыгин. Теория словесности и хрестоматия. Пг., 1916, с. 37 (ситат В. М. Жирмунскинин «ТЕОРИЯ литературы. Поетика. Стилистика» китабындан көтүрүлүб).

3 В. М. Жирмунский. Теория литературы. Поетика. Стилистика. Ленинград, «Наука», 1977, с. 356—357.

бу титрәјиш һәмин әл саһибинин һәјәчанларыны ачмаг васитәсинә хидмәт едир. Мүшфигин бу епитетиндә охучу тәкчә рәнк, заһири бәнзәјиш көрмүр, һәм дә һәрәкәтин, чырпынтынын мүшаһидәчисинә чеврилир.

Р. Рзанын «Һәбәшистан» поемасында белә бир епитет вар: ганлыхач тәјјарәләр. Бурадакы бәдии тә'јин тәјјарәнин нә үчүн көјә галхдығы һаггында чох шеј дејир.

Шаирләр чох заман епитет јарадаркән инсана, јахуд дикәр чанлылара мәхсус әламәтләри чансыз әшјалара, предметләрә аид етмәклә бәдии еффекти даһа да артырмаға наил олурлар. Һүсејн Чавидин «Азәр» поемасындакы «һәсрәтли үфүгләр», «севдалы дәниз», «чан чәкишән јылдызлар», «шән орманлар», «јорғун дәниз», «гумрал үфүгләр», «көзү јашлы чичәкләр», «вәрәмли сүкут», М. Аразын әсәрләриндәки «сәркәрдә күләкләр», «чиловсуз чајлар», Ф. Гочанын поемаларындакы «јаралы чичәкләр», «јазыг һәгигәт» вә с. бу кими епитетләр дедијимизә мисал ола биләр.

Елә епитетләр дә вардыр ки, бурадакы биринчи тәрәф сөзүн һәгиги, икинчи тәрәф исә мәчази мә'насындадыр. Һ. Чавидин «Азәр»индәки «ач көјәрчинләр», «шән јылдызлар» епитетләриндә көјәрчинләр вә улдузлар көзәлләрин символик образыдыр.

Уғурлу епитет бәдии портретин ајдын, колоритли, чанлы чыхмасыны тә'мин едир. Һ. Чавидин «Азәр» поемасындакы «пәнбә көкс», «залым әлләр», «чошгун рәссам», «чејран бахышлы јосмалар», «шишман мүдир», «далғын мүһачир», «ишвәли рәггасә», «назлы афәт», «ал додаглар», «гумрал көзләр», М. Мүшфигин «Әфшан» поемасындакы «көлкәли үз», «Дағлар фачиәси»ндәки «алмаз кирпикләр», «Шө'лә»дәки «хураман бој», «севимли бәбәкләр», «Сындырылан саз»дакы «солғун көзәл», С. Вурғунун «Комсомол поемасы»ндакы «зығлы көзләр», «гајмаг додаглар», Р. Рзанын «Лејли вә Мәчнун»ундакы «лалә јанаглы гыз», «Фүзули»дәки «јорғун көзләр», «солғун јанаг», «Тәнһалығын сону»нда «хурмајы сачлар», Ә. Кәримин «Илк симфонија»сындакы «мә'налы көзләр», «сәрт бахышлар», «күмүшү саггал» вә с. гәһрәманларын заһири көркәминин тәсвиринә хидмәт едирсә, «көлкәли бөһран», «нәш'әли хүлја», «шүбһәли иман», «дадлы сөзләр» (Һ. Чавид), «сүслү дујғулар», «инчә хүлја», «дадлы хәјал», «сәрхош хәјал», «инадлы кин», «дадлы нәғмәләр», «көјәрчин гәлбләр», «чылғын гәһгәһә», «фүсунлу һәјәчанлар», «јахычы һичранлар», «сәрин вүсаллар» (М. Мүшфиг), «јаныглы зүмзүмәләр», «пәришан бахыш», «јол чәкән јорғун көзләр», «көзү ганлы фатеһләр», «горхаг күлүш» (Р. Рза), «сирли дәрд», «севинч ганадлы күнләр», «күскүн хәјал», «саф тәбәссүм», «думан јахалыглы, булуд әтәкли көзәлләр», «гәриб ахшам», «гырмызы јағыш», «сөнән нәғмә» (Ә. Кәрим»), «ишыглы фикирләр», «бир күлүшлүк зарафат» (Ф. Гоча) вә с. бу кими епитетләр образларын дахили дүнјасына ишыг салмаға, онларын үрәкләриндә чәрәјан едән психоложи просеси ифадә етмәјә зәмин јарадыр.

Епитетләр һәм дә пејзаж чизкисинә, онун мүһүм елементинә чеврилә билир. «Шубај буруглар», «јашыл көјләр», «парлаг күндүзләр», «руһу сәрин кечә», хәфиф јелпик», «башсыз күләк», «бәјаз зүлмәт», «көзләри улдузлу јај кечәси», «бәјаз бирчәкли сулар», «атлас гасырғалар», «гызыл булудлар», «әсрарлы орманлар» (М. Мүшфиг), «сағыр көјләр», «бәјаз көлкә», «чанлы чичәк», «јағмурлу сабаһ», «шәфәг далғалы, фәвварәли нур», «зүмрүд далғалар», (Һ. Чавид), «јыртылан булуд», «јухусуз кечә», «јорғун сәһәр», «мави гаранлыг», «утанчаг ишыг», «сүд ајдынлыг ај үзү», «гәмли јоллар» (Р. Рза), «јовшанлы дүзләр», «боз каваһын», «лајлы булудлар», «гранит гајалар» (М. Араз) вә с. мараглы пејзаж чизкиләридир. Өзү дә бу типли епитетләрдә гәһрәманларын мә'нәвијјатынын мүәјјән елементләри өзүнү бирузә вермәкдәдир. Мәсәлән, Р. Рзанын «Халг мүәллим» поемасында еви наданлар тәрәфиндән јандырылан мүәллимин дахили дүнјасыны, һәјәчанларыны ачмаг үчүн «ган гырмызы ишыг», «јалгузаг көзлү көз», «склет диварлар», «рәнки авазымыш ај» епитетләри уғурлу һесаб едилә биләр. Јандырылан евдән чыхан аловда «ган рәнкинин» тәсвири јеринә дүшүр. Көз исә «јалгузаг чанаварын көзү кими» ишылдајыр, һәр шеји дидиб-парчаламаға һазырдыр. «Скелет диварлар» онун јадикарыдыр. «Рәнки авазымыш ај» исә бу дәһшәтә кәнардан бахыб һәјәчан кечирәнләрин бәдии образыдыр.

Епитетләр сифәтләрлә: «гүввәтли дүшүнчә», «думанлы дағлар», «сүслү кашанәләр»; исимләрлә: гызыл бусәләр, «алмаз дәниз», «даш үрәк»; фе'ли сифәтләрлә: «гәһгәһәләрдән гопан сәадәт», «позулан ајлар» вә с. ифадә олунур.

Епитет һәм дә образлары фәрдиләшдирмәјин әсас васитәләриндән биридир. Л. И. Тимофејев чох доғру гејд едир ки, јазычы әкс етдирдији һадисәнин охучуја чатдыр-

маг истәдији ән әсас әламәтини мәһз епитет васитәси илә чанландырмаға наил олур[1].

Бу бахымдан јанашдыгда С. Вурғунун поемаларында улдузлар ким сајрышан епитетләр даһа чох мараг доғурур. С. Вурғун да М. Мүшфиг кими «көјәрчин әлләр» епитетиндән истифадә едиб. Лакин о, Мүшфигин нәзәрә чатдырмаг истәдији јох, башга бир чәһәти өн плана чәкиб. Өз гәһрәманы Ајкүнүн пиано архасында әјләшиб нечә јарадычылыг еһтирасы илә чалышдығыны көстәрмәк үчүн С. Вурғун онун ширмајы дилләр үстүндә «ганад чалан әлләрини» көјәрчинә бәнзәдир. Өзү дә бу мисраларда бәдии тәсвир васитәләри бир-бири илә «гол-бојун»дур, говушуг шәкилдәдир:

Пианому сәсә кәлди? Ширмајы дилләр
Данышдыгча, елә бил ки, далғалар ахды.
Јелпазә тәк ганад чалан көјәрчин әлләр
Сәадәтдән сөһбәт ачды бир ахшам вахты.

Көрүндүјү кими, бурада суал да вар, епитет дә, истиарә дә, тәшбеһ дә. Өзү дә бу хүсусијјәт өтәри дејил, С. Вурғунун фәрди јарадычылыг үслубуна хас олан чәһәтләрдир.

Шаир Ајкүнүн һәм заһири көркәмини, һәм дә дахили аләмини әкс етдирмәк үчүн ашағыдакы епитетләрдән истифадә етмишдир: «гәләм гашлар», «шәһла көзләр», «өтәркн зүмзүмә», «сәссиз отаг», «гара хәјал», «өтәркн јуху», «ал шәфәгли бир аләм» вә с. Ајкүнүн дүшүнчәләрә далмасыны тәсвир едән ашағыдакы мисралар да епитетләрлә зәнкиндир:

Нәдир дүшүндүјү? Меһрибан бир сәс,
Аловлу бир үрәк, исти бир нәфәс,
Мүгәддәс бир севки, тәмиз бир әмәл,
Сачыны охшајан лүтфкар бир әл,
Бир әл ки, бағрына бассын кәлини,
Бу саф көзәллијин саф һејкәлини;
Бир ачыг гаш-габаг, бир хош күләр үз,
Меһрибан бир бахыш, меһрибан бир сөз,
Евдә киши сәси, гадир бир һүнәр,
Ешгин кешијиндә дајанан бир әр...

Бурадакы «меһрибан бир нәфәс», «аловлу бир үрәк», «исти бир нәфәс», «мүгәддәс бир севки», «саф көзәл», «саф һејкәл», «ачыг гашгабаг», «күләр үз», «меһрибан

[1] Л. И. Тимофеев. Основы теории литературы. Москва, «Просвещение», 1976, с. 218.

бахыш», «гадир бир һүнәр» вә «ешгин кешијиндә дајанан әр» епитетләри һәм мүәллиф гајәсини, һәм дә гәһрәманын арзуларыны әкс етдирән мә'налы епитетләрдир. Ајкүнүн өз сәнәтинин пәрванәси олдуғуну көстәрмәјә хидмәт едән ашағыдакы епитет исә даһа мә'налыдыр: «шам бармаглы назик әлләр». Бурада охучу елә бил ки, һәм Ајкүнүн әлләрини көрүр, һәм дә онун сәнәт јанғысы илә дөјүнән үрәјини. Онун шама бәнзәјән зәриф бармаглары да мусигинин, сеһркар сәсин аловуна алышмаға һәр дәгигә мүнтәзирдир.

С. Вурғун Әмирханын да образыны јарадаркән епитетләрдән истифадә етмишдир. Белә епитетләрә мисал олараг «кениш синә», «сых гашлар», «ири көзләр», «гартал көзлү Әмирхан», «улдуз-улдуз арзулар» вә с. көстәрә биләрик.

Үмумијјәтлә, С. Вурғунун поемаларыны епитетсиз тәсәввүр етмәк мүмкүн дејилдир. «Комсомол поемасы»нда «хәстә Шаһсувар», «заиф голлар», «јашыл түстү», «намәрд вәтән», «күнаһсыз ганлар», «вәрәмли гыш», јаслы кәлинләр», «ганадлы наләләр», «тәрлан сәһәрләр», «гара фүрсәт» «уғурсуз хәбәр», «көмүрдән гара мәсләк», «сәрхош гәһгәһәләр», «ајазлы рүзкар», «севдалы сәһәр», «мејвәсиз хәјаллар», «думанлы кечмиш», «боғуг һычгырыглар», «думанлы аһлар», «гарт фикирләр», «пәнчәли, чајнаглы анаш гарагуш», «гара үшүтмә», «сакит сәһәрләр», «шаһин вүгар», «чичәји сајрышан чәмәнзар», «ат чапан далғалар»; «Һөрмүз вә Әһримән»дә «улдузу сөнмәз кечәләр», «сүнбүлү долғун зәмиләр», «назлы сәһәр», «севдалы бәшәр», «галиб инсанлар»; «Бакынын дастаны»нда «дилбәр сәһәр», «чичәк ачмыш арзу», «күл јанаг», «дүнјакөрмүш өлкә», «гызғын күнәш», «гурд ағызлы јарпаглар», «мејхош һава», «баһар күлүшлү ајлар», «алакөз думан», «солғун баһар», «Зәнчинин арзулары»нда «јағмурлу булудлар», «ипәк дөшәмәли ханиманлар», «зүмрүд сулар»; «Муған»да «мејхош баһар», «сүкута гәрг олмуш јамачлар», «гырғы бахышлар», «нөврәстә гызлар», «өмүр адлы сәадәт»; «Ленинин китабы»нда «мәнфур китаблар», «гафиләләр чәкән чүмләләр», «гарт чанавар», «ағыр әлләр», «нурлу сәтирләр», «тунч балталар»; «Заманын бајрагдары»нда «чылпаг чијинләр», «хәсис танрылар», «боранлы фәсилләр», «јанар гығылчымлар» вә с. бу кими епитетләр мүәллиф гајәсинин ифадәсинә хидмәт едән мүһүм бәдии васитәләрдир. Бу епитетләрдән бә'зиси мәтндән чыхарыланда бир гәдәр ади кө-

рүнсә дә, онларын һәр бири мәтн дахилиндә поетик функсијасыны ләјагәтлә јеринә јетирир.

Көрүндүјү кими, епитет бәдии әсәрдә ән вачиб поетик үнсүрләрдән биридир. Епитетсиз тәсвирләр чох чансыз вә солғун көрүнәрди. Өзү дә епитет мәчазын нөвү олдуғундан, һәр тә'јин функсијасыны јеринә јетирән сөзә јох, мә'чази мә'на дашыјан, сөзә јени чалар, мә'на кәтирән епитетләрә үстүнлүк вермәк лазымдыр.

Бәдии тәсвир васитәләри ичәрисиндә мүһүм јер тутан садә мәчазлардан бири дә **ТӘШБЕҺДИР**. Тәшбеһә бә'-зән бәнзәтмә дә дејирләр. Бу да тәсадүфи дејилдир. Чүнки тәшбеһә мәхсус ән әсас әламәт нәјинсә нәјә бәнзәдилмәсидир. Өзү дә унутмаг лазым дејил ки, бөјүк сәнәткарларын әсәрләриндә бәнзәтмә һеч заман мәгсәд олмамыш, фикри, идејаны даһа долғун, даһа емосионал шәкилдә охучуја чатдырмаг васитәсинә чеврилмишдир.

Мәсәлән, С. Вурғунун«Муған» поемасындан бир парчаја нәзәр салаг:

Јердән ајағыны гуш кими үзүб,
Јај кими дартылыб, ох кими сүзүб,
Јенә өз сүрүнү низамла дүзүб,
Баш алыб кедирсән һајана, чејран?

Бурада чејранын гачышынын даһа чанлы, көрүмлү тәсвири үчүн чохшахәли тәшбеһдән истифадә олунмушдур. Белә ки, шаир чејраны һәм учмаға һазырлашаркән ашағы синиб гәфләтән ајагларыны јердән үзән гуша, һәм дартылан јаја, һәм дә ондан гопуб учан оха бәнзәдир.

Тәшбеһдә әсасән дөрд үнсүрдән истифадә едилир: бәнзәјән, бәнзәдилән, бәнзәтмә әламәти, бәнзәтмә гошмасы.

Фикризими изаһ етмәк үчүн С. Вурғунун «Комсомол поемасы»ндан көтүрдүјүмүз ашағыдакы тәшбеһләрә фикир верәк: «Бәхтијар габагда гуш кими сәкир», «Ағармыш сачлары дағда гар кими», «Каһ јалгузаг кими улајыр күләк», «каһ да гузу кими јатыр, динчәлир».

Бу бәнзәтмәләрдә тәшбеһин дөрд әламәти дә вардыр. «Бәхтијар», «сачлар», «күләк» сөзләри бәнзәјән, «гуш», «гар», «јалгузаг», «гузу» бәнзәдилән, «сәкмәк», «ағармаг», «уламаг», «јатыб динчәлмәк» бәнзәмә әламәти, кими исә бәнзәтмә билдирән гошмадыр.

Бә'зән елә олур ки, тәсвир заманы тәшбеһин бу вә ја дикәр үнсүрү атылыр, анчаг бу, тәшбеһин тамлығына хәләл кәтирмир. Мәсәлән, «Ешгсиз јашајан донуг бир инсан ичини гурд јемиш бош бир ағачдыр», «Бу тәнһа кечәнин гојнунда јалныз сүрүдән ајрылмыш бир аһу мәләр», «Чәмән севдалы бир гыздыр, о, тач гојмуш чичәкләрдән», «Чыхыр гаршымыза гоча бир чобан, чијни јапынчылы, боју чинар тәк» вә с. бу кими тәшбеһләрдә С. Вурғун тәшбеһин мүәјјән елементләрини атмыш, лакин бәнзәтмәнин күчүнә хәләл кәлмәмишдир. Биринчи тәшбедә «кими» гошмасы, икинчи тәшбеһдә «Һумај» сөзү, үчүнчү тәшбеһдә «кими» гошмасы, дөрдүнчү тәшбеһдә исә бәнзәтмә әламәти—«уча» ихтисар едилмишдир.

Елә тәшбеһләр дә вар ки, онун даһа чох елементи атылыр, анчаг тәшбеһ јенә дә өз поетик функсијасыны јеринә јетирир. М. Мүшфигин поемаларындан кәтирдијимиз ашағыдакы тәшбеһләр буна көзәл нүмунәләрдир: «Јанағын хәзәлдир, аһын күләкдир», «Булудлар мешәдир, улдузлар чичәк».

Тәшбеһдә јазычы бир предметин, әшјанын, һадисәнин нәзәрә чарпдырмаг истәдији мүһүм чәһәтләрини башга бир предметлә, әшја илә, һадисә илә мүгајисә зәмининдә вермәјә мүвәффәг олур. Јенә дә С. Вурғунун поемаларындан көтүрдүјүмүз тәшбеһләрә мүрачиәт едәк: «Үрәјиндән хәнчәр кими кечди бу сәс», «Пәһләванлар ширләр кими әлләшәчәк», «Евләр орду кими дурур низамла», «Јаланлар јоллары кәсир сәдд кими», «Селләрин өнүндә дуланлар јоллары кәсир сәдд кими», «Јазын сәһәри тәк руһум да күлдү», «Гулдур дағ кими», «Онлар гылынч кими гылынч чәкиб сохулур күләк», «Онлар гылынч кими үз-үзә кәлди», «Сыхды мәнкәнә тәк ону фикирләр», «Көјәрдик от кими, ахдыг су кими» вә с. бу кими тәшбеһләрдә шаир әсас фикрини ифадә етмәк үчүн сәси хәнчәрә, пәһләванлары ширә, евләри ордуја, инсаны дағә, руһу јаз селинә, күләји гулдура, бир-бири илә сөзү дүз кәлмәјән әр-арвады үз-үзә кәлән гылынча, фикирләри мәнкәнәјә, инсаны ота, суја, һүнәри баһара бәнзәтмишдир.

Пејзажын чанлы, көрүмлү чыхмасы үчүн тәшбеһдән мүһүм бир поетик васитә кими истифадә едирләр. «Комсомол поемасы»ндакы «Дағларын ајазлы, гарлы рүзкары Вахтсыз гонаг кими бирдән әсәрәк дөјүрдү гапыны», «Бајаг пәнчәрәдә сәсләнән күләк Хәстә ушаг кими һеј өскүрәрәк нәфәсдән кәсилди, лал олду артыг», «Каһ гара кејинир әјнинә көјләр, Оғлуна јас тутан бир ана кими», «Отларын үстүндә шеһ дамлалары ағ алмазлар кими парлајыб дурур»; «Муған» поемасындакы «Гоча Муған фикрә кетмиш бир лоғман кими», «Ағ ат кими сычрадыгча далғалар, Голундакы зәнчирләри Күр гырыр. Боғулдугча дара дүшмүш о шикар, Марал кими дил чыха-

рыб һајгырыр», «Ұчдугча јарғанлар, көклү ағачлар, Күр удур онлары бир әждаһа тәк», «Кечә бүтүн каинаты бағрына басыр. Хәјала да о гәрг олур бир инсан кими. Дашларын да нәфәсинә о, гулаг асыр, Ачыгүрәк, гарагабаг бир лоғман кими», «Кечә бојлу бир гадындыр, ағры чәкәрәк Хошүзлү бир ушаг кими доғур сәһәри», «Бир саф мәһәббәтин вүсалы кими Нә хошбәхт ачылыр Муғанда сабаһ», «Ајкүн»дәки «Јашыл мәхмәр кими дөшәнди јончa Вәтән гызларынын ајаг алтына», «Көјләрдә буз кими донду улдузлар», «Басылмыш орду тәк чәкилди рүзкар», «Өз кәһәр атынын үстүндә баһар Бир гәһрәман кими кәлмиш Муғана», «Гыш кечәси узун олур. Јенә дә сәһәр Кечикмишдир көзләнилән бир гонаг кими», «Гыш јухусу өлүм кими чох ағыр кечир»; М. Мүшфигин «Буруглар арасында» әсәриндәки «Учушан ләпәләр бәјаз гуш кими, аста ганад чалыр јорулмуш кими», «Ај суларда чимән бир көзәл кими», «Мәним достум» поемасында «Бир күмүш неј кими көрпә дәрәләр дағларын дибиндә инләјән заман», «Шө'лә»дәки «Бир дан јери кими сүзкүн, ишыглы, далғалы, зијалар, далғалы рәнкләр»; «Азадлыг дастаны»ндакы «Сары јарпаг кими төкүлмүш суја көјләр бағчасында сары ишыглар»; М. Раһимин «Хәзәр суларында» поемасындакы «Парлаг ајна кими көрүнүр дәниз»; Һ. Арифин «Дилгәм»индәки «Хәзан чичәји тәк улдузлар сөнүр», Ә. Кәримин «Һејкәл вә һејкәлин гардашы» поемасындакы «Чинар көрдүм, бир бинаны ганады алтына алыб, бојланырды ағсаггал кими»; «Үчүнчү атлы»дакы «Галды булудлар да сөнән нәғмәдән, јанғындан сонракы түстүләр кими», «Гаранлыг дағылды бир јуху кими, Ағ думан көрүндү сүд буғу кими» вә с. бу кими тәшбеһләрин көмәји илә шаирләр даһа чанлы, чазибәдар тәбиәт ләвһәләри јаратмаға наил олмушлар.

Тәшбеһләрин бир гисми исә марагды портрет чизкисинә чеврилир. Бу тәшбеһләр васитәси илә портрет даһа ајдын, колоритли чыхыр. Мәсәлән, «Ај кими кечәјә гыз шәфәг јајыр», «Елә бил күнәшдир о көзәл пәри», «Һумај аһу кими һүркәрәк һәмән сохулур чадырын күнчүнә...», «О гәлбини әридир шамдандакы мум кими», «Гызын үрәји горхудан титрәјир бир јарпаг кими», «Көзүндән од кими о, јашлар төкүр», «Јурдсуз вә јувасыз јолчу кими тәк Долашыр авара гаранлыглары», «Будагсыз, јарпагсыз бир сөјүд кими Јыхылмыш торпаға, ағладыр мәни», «О гызмыш мис кими», «Гәлбини гурд кими дағыдыр гәмләр» вә с. бу кими тәшбеһләр васитәси илә С. Вурғун өз гәһрәманы Һумајын һәм заһири көркәми, һәм дә онун

дахили дүнјасы, кечирдији психоложи кәркинлик анлары һаггында охучуја поетик мә'лумат верир. Шаирин поемаларындакы «Саллајыб башыны дајанмыш Имран, Бүкүлмүш гамәти санки бир каман», «Башындан сел кими дашыр гајғысы», «Көзүндән од кими јашлар төкәрәк, Ај Аллаһ, нејләјим?—дејә Күлпәри, Болјаныр гапыја, дөнүр ичәри», «Башыны көксүнә дајамыш Күлзар, Мә'налы көзләри көл кими лалдыр», «Әјилир јел гырмыш ағачлар кими, Әријиб төкүлүр дағда гар кими», «О јатмајыр, гуш кими ајағындан асылмыш, Елә бил ки, үстүнә төкүлүр гарлы бир гыш», «Кәрај бәј дәрдләнир дағда гар кими», «О көрүр гызынын јазыг һалыны, Гәфәсдә гуш кими өзүнү јејир («Комсомол поемасы); «Көнлү тәрлан кими баш алыб ојнар» («Ачы хатирәләр»); «Јазыг бир топ кими галхыб јериндән гыврыла-гыврыла дәјир дашлара» («26-лар); «Мән гумсала отурмушам бир саһибсиз кәми тәк», «Гәзәбиндән далға кими галхыб енир синәси» («Бакынын дастаны»); «Әсди јарпаг кими додаглары да» («Зәнчинин арзулары»); «Сәјјар булуд кими долашырам мән, Ағлымын көјләри нахыш-нахышдыр», «Каһ доғур, каһ батыр көнүл риггәтим Тез-тез јаныб сөнән сәјјарәләр тәк. Дүшәркә ахтарыр һушум, дигтәтим Сәфәрдән гајытмыш тәјјарәләр тәк» («Ленинин китабы»); «Ајкүн булуд кими тутулду бир ан, Азачыг исланды сых кирпикләри», «Ловғалыг гурд кими кәзди башында», «Анчаг Ајкүн гылынч кими кирмәди гына», «Бәт-бәнизи мејит кими ағармыш онун», «Рәнки дөнүб булуд кими бирдән гаралыр», «Әмирханса өз јерини итирдијиндән Нечә сәмтә ахыб кетди киләвар кими», «Јаныр јанаглары дағ лаләси тәк», «Бир чүт улдуз кими көзләри јанды», «Бир дә илк ешгинин илк нүбарыны Анды дан јеринин улдузу кими. Үлкәр јерә дөјдү ајагларыны Бордагда сахланмыш бир гузу кими», «Ачылды күл кими Үлкәрин гәлби», «Хәстәнин көзләри көлкәләндикчә Ајкүнүн үрәји јанды шам кими, Габарыг синәси галхыб ендикчә, Гаралды сифәти бир ахшам кими («Ајкүн») вә с. бу кими уғурлу тәшбеһләр һәм гәһрәманын заһири, һәм дә онун дахили дүнјасыны ачмаг васитәсинә чеврилир. Чүнки «С. Вурғунун тәшбеһләри орижинал, мә'налы, поетик бәнзәтмәләрдир»[1].

М. Мүшфигин «Шө'лә дә ојнајыр бир рүзкар кими,

[1] Чәлал Абдуллајев. Сәмәд Вурғунун поетикасы. Бакы, Кәнчлик, 1976, с. 149.

Бә'зән јорғун, гызыл булудлар кими», «Андырыр Шө'ләнин хураман боју Фәвварәдән чыхан күмүш бир сују», («Шө'лә), «Сән дә гарғы кими бирдән бој атдын», «О гәдәр кечмәди күл кими солдун», «Ханымын һәр сөзү зәһримар кими, Сән бир гузу, о бир чанавар кими», «Ахды көз јашларын улдузлар кими», «Бир парча ај кими көрүнүрдүн сән, Пул-пул арзулара бүрүнүрдүн сән», «Јанды, чатырдады гәлбин од кими Көкс дедикләрин бухурданында», «Үрәјин бир баһар булуду кими Бир зәриф вурғудан доларды» («Сәһәр»); «Зүлфү булуд кими, көзү јашлы гыз» («Азадлыг дастаны»); С. Рүстәмин «Интизар көзләри бир көл кими јорғун көрүнүр» («Јахшы јолдаш»); М. Раһимин «Фикри пәришандыр булудлар кими» («Ленинград көјләриндә»); Һ. Арифин «Су кими буланды көзүндә аләм», «Саһибсиз көрпә тәк бүкмүш бојнуну» («О гајытмады»), «Булаг тәк гајнајыр гара көзләри», («Мәһәббәт поемасы»); Ә. Кәримин «Далғаланды ағ әтәји узагларда көздән итән бир парча ағ думан кими», «Јаралы бир гуш кими ганад чалыр нә вахтдыр», «Сычрајыб балыг кими Азадын әлләриндән чыхды Никарын голу» («Илк симфонија»), «Әјнимә кәлмәјән бу палтар кими сыхыр, а гардашым, ганунлар мәни» («Үчүнчү атлы») вә с. бу кими тәшбеһләри дә поетик функсија малиикдир; һәм гәһрәманларын портретини јаратмаға, һәм дә онларын характерини ачмаға хидмәт едир.

Елә тәшбеһләр дә вар ки, бирбаша һәрәкәтлә бағлыдыр. Мәсәлән, «Комсомол поемасы»да белә бир тәшбеһ вар: «Көј Вәли дајана билмәјиб бирдән Дағ кими тәрпәнир дурдуғу јердән». Бурада тәшбеһ Күлпәринин намусуна саташан Кәрај бәјин һагсызлығына гаршы елин гәзәбинин ифадәсинә чеврилир.

«Елә бил», «Санки», «сајағы» сөзләри илә ифадә олунмуш тәшбеһләр дә вардыр. Мәсәлән, «Елә бил онун да үрәји вардыр. Елә бил онун да гәлбиндә јанан мүгәддәс әмәлләр, хош арзулардыр», «Санчаглар үз-үзә кәлдији заман елә бил говушур күнәш илә ај», «Каһ севинди ағ сифәти булуд сајағы» (С. Вурғун») вә с.

Үмумијјәтлә көтүрсәк, тәсвирләрә һәрарәт, портретә ајдынлыг верән тәшбеһләр бәдии әсәрдә, о чүмләдән поемада вачиб поетик үнсүрләрдәндир.

Азәрбајчан поемаларында **МЕТАФОРАЛАРДАН** да кениш истифадә едилмишдир. Әслиндә метафора да бәнзәтмәјә охшајыр. Анчаг бурада мәсәләнин гојулушу, бәнзәтмә бир нөв башга шәкилдәдир. Аристотел метафораја белә тә'риф верир: «Метафора гејри-ади бир исми ја

чинсдән нөвә, ја нөвдән чинсә, ја да нөвдән-нөвә кечирмәк вә ја бәнзәтмә јолу илә мәчазлашдырмагдыр»[1].

В. М. Жирумунски көркәмли рус шаири А. Блокун әсәрләринә истинадән метафоранын бәдии әсәрин дилиндә мүһүм компонент олдуғуну сүбут едир, көстәрир ки, метафорик үслуб шаирә реал һадисәләри романтик шәкилдә чанландырмаға кениш имканлар верир. Метафора өз дахили ганунлары әсасында јаранырса, образлар чанланыр, јени-јени әламәтләрлә зәнкинләшир[2].

Чингиз Ајтматов «Күн вар әсрә бәрабәр» романынын киришиндә јазыр: «Бизим әсримиздә метафоралар бир дә она көрә хүсусилә вачиб олмушдур ки, бунлар тәкчә елми-техники наилијјәтләримизин дүнәнки фантастика аләминә мүдахилә етдији үчүн дејил, бәлкә дә игтисади, сијаси, идеоложи, ирги зиддијјәтләрин дидиб парчаладығы дүнјамызын өзүнүн фантастик олдуғу үчүн вачибдир»[3].

Метафора мүһүм бир сәнәткарлыг компоненти кими бәдии әсәрин дилини ади данышыг дилиндән фәргләндирир. Метафора чансыз әшјалары чанландырмаға, она поетик нәфәс вермәјә хидмәт едир. Мәсәлән, бир вар ки, ајы, улдузу ади сөзләрлә тәсвир едәсән, бир дә вар ки, ашағыдакы метафоралар васитәси илә онларын јени-јени чәһәтләрини бизә көстәрәсән:

«Һәтта сарышын ај она күлмүшдү бу ахшам», «Көз гырпараг күлүмсәрди она Зөһрә јылдызы», (Һ. Чавид, «Азәр»); Улдузлар саралыр пахыллығындан (М. Мүшфиг, «Буруг адамы»), «Ај кизличә-кизличә бир булуд архасындан Көјләрин јахасындан Көстәрәрәк үзүнү, бәјәндирир өзүнү» («М. Мүшфиг, «Чобан»), «Үфүгдән үфүгә ахыр улдузлар» («М. Мүшфиг, «Дағлар фачиәси»), «Ај да бу һалына көстәриб мараг, Нурилә Зүлфүнә чәкәркән дараг» (М. Мүшфиг, «Сәһәр»); «Јаслы-јаслы бахдыгча ај Дејир: Дүнја кимә галды?» (С. Вурғун, «Бакынын дастаны»), «Ај сусду, јол чәкди гәмли көзләри» (С. Вурғун, «Ајын әфсанәси»), «Узаг булудларда кәзинирди ај», «Улдузлар көз гырпыр күлүмсәјәрәк» (С. Вурғун, «Комсомол поемасы).

Бу метафораларда күлмәк дә, көз гырпмаг да, күлүмсәмәк дә, пахыллыгдан саралмаг да, булудлар арха-

---

[1] Аристотел. Поетика. Бакы, Азәрнәшр, 1974. с. 96.

[2] В. М. Жирмунский. Теория литературы. Поетика. Стилистика. Ленинград, Наука, 1977, с. 221.

[3] Чингиз Ајтматов. Күн вар әсрә бәрабәр. Бакы, Јазычы, 1987, с. 15.

сындан кизличә бахыб өзүнү бәјәндирмәк дә, сача дараг чәкмәк дә, јаслы-јаслы бахыб данышмаг да, сусмаг да, көзинмәк дә... аја, улдуза јох, инсана мәхсус әламәтләрдир. Шаирләр бу әламәтләри символик шәкилдә аја, улдуза аид етмәклә метафора јаратмыш, тәсвирин чазибәдарлығыны артырмаға наил олмушлар.

Јахуд, С. Вурғунун «Муған» поемасындакы бу мисралара фикир верәк:

Үфүгләр донуну кејди гырмызы,
Күнәш—тәбиәтин хејирхаһ гызы—
Јерләрә дүшмәди кәһәр атындан,
Каһ дүзә сәјиртди, каһ дағa чыхды.

Нә дон кејинмәк, нә дә ат миниб ону дағa, дүзә сәјиртмәк үфүгә, күнәшә мәхсус әламәт дејилдир. Шаир тәсвирә поетиклик кәтирмәк үчүн инсана мәхсус әламәтләри үфүгләрә, күнәшә аид етмәклә онлара да инсан нәфәси вермәји бачармыш, метафора васитәси илә ше'рин дилини көзәлләшдирмишдир.

Јери кәлмишкән С. Вурғун метафора јарадаркән сәдагәт, кишилик, күмраһлыг рәмзи олан «ат»а тез-тез мүрачиәт етмишдир. Мәсәлән, «Сәјирдир атыны гара бир булуд» («Бакынын дастаны»), «Күр үстүндә ат ојнадыр сәрт күләк», «Миниб кәһәр үркәсини кәлмәмишди һәлә сәһәр» («Муған») вә с.

Профессор Мир Чәлал чох доғру гејд едир ки, метафорада мәфһумларын мүгајисәси вә бәнзәр чәһәтләри габарыг верилир. Анчаг мүгајисә едилән мәфһумларын бири атылыр, онун јеринә атылан мәфһумун хүсусијјәти сахланыр[1].

Конкрет нүмунәләрә мүрачиәт едәк:

«Һөнкүрүб ағлајыр көјдә булудлар, Јердә күлүмсәјир чичәкләр, отлар» (М. Мүшфиг, «Сындырылан саз»), «Көзү јашлы булудлар үфүгдә јол кәсирди» (М. Мүшфиг, «Чобан»), «Сәһәрдир... Дарајыр сачларыны күн, Тәрләјиб Гафгазын гарлы дағлары», «Гаранлыг башыны әјмиш дағлара», «Әснәјир үстүндә боранлы бир гыш», «Гушлар да бојнуну бурур јувада, «Кәзир гапылары өлү бир сукут» (С. Вурғун, «Комсомол поемасы»), «Мави дәниз хумарланыр нәфәсинлә», «Бә'зән чәкир гылынчыны гопан күләк», «Шырыл-шырыл көј ләпәләр јүз наз сатыр

[1] Мир Чәлал, П. Хәлилов. Әдәбијјатшүнаслығын әсаслары. Бакы, «Маариф», 1972, с. 83.

саһилләрә», «Вәчдә кәлир боран көрмүш дағлар башы», «Күнәш салам верир ирадәнизә», «Чатыр Гара дәниз гашыны бирдән», «Бу дашлы, гајалы кичичик дағa Кәрир ганадыны пајыз ахшамы» (С. Вурғун, «Бакынын дастаны»), «Узагларда батан күнәш шәһәр илә видалашыр», «Чырыр матәм көјнәјини көјүн гәриб ахшамлары» (С. Вурғун, «Зәнчинин арзулары»), «Јенә дә јамјашыл кејинир дағлар», «Зәмиләр, тарлалар үзүмә күлүр», «Чырыр көјнәјини бүркүдән аран», «Ај ишығы сүфрә ачыр Муған дүзүнә» (С. Вурғун, «Муған»), «Амма көзәл тәбиәт Ушағы тәскин етди, ушағы гучаглады» (Ә. Кәрим, «Илк симфонија»), «Фикир азад олан бир мәмләкәтдә зүлм өз атыны сәјирдә билмәз» (Б. Ваһабзадә, «Ики горху») вә с.

Бу метафораларда «атылан мәфһум»ун хүсусијјәти елә габарыгдыр ки, асанлыгла ону бәрпа едә билирик. Булудлар инсан кими ағлајыр, чичәкләр отлар, инсан кими күлүмсәјир, күн сачыны инсан кими дарајыр, Гафгазын гарлы дағлары инсан кими тәрләјир, гаранлыг башыны инсан кими дағлара әјир, гыш инсан кими әснәјир, сукут инсан кими гапылары кәзир, мави дәниз инсан кими хумарланыр, күләк дөјүшчү кими гылынчыны чәкир, ләпәләр көзәл кими саһилә наз сатыр, дағлар инсан кими вәчдә кәлир, күнәш инсан кими салам верир, Гара дәниз инсан кими гашларыны чатыр, пајыз ахшамы ана гуш кими ганадыны дағын үстүнә кәрир, күнәш инсан кими шәһәрлә видалашыр, гәриб ахшамлар инсан кими өз матәм көјнәјини чырыр, дағлар инсан кими кејинир, зәмиләр, тарлалар инсан кими үзә күлүр, аран инсан кими истинин тә'сириндән көјнәјини чырыб, ај ишығы инсан кими сүфрә ачыр, тәбиәт ана кими ушағы гучағына алыр, зүлм инсан кими атыны сәјирдир.

Көрүндүјү кими, «атылан мәфһум»у вә кими бәнзәтмә гошмасыны әлавә етмәклә метафораны тәшбеһә дөндәрәк мүмкүндүр.

Метафораја бә'зән истиарә дә дејирләр. Тәбиәт тәсвирләриндә метафораларын, истиарәләрин тајы-бәрабәри јохдур. Бу гәнаәтин доғрулуғуна инанмаг үчүн С. Вурғунун поемаларындан кәтүрдүјүмүз ашағыдакы метафоралара нәзәр салмаг кифајәтдир: «Гышын сәһәриндә бу гарлар дүзү Күнәшдән гызыныб хумарланырды», «Кечә јапынчысыны кејиб дајанды» («Комсомол поемасы»), «Гајалар јүксәкдән бахыр кечмишә», «Күнәш салам верир бу доғма јурда» («Талыстан»), «Ај көзәллик чадырыны ачыб дурду булудларда», «Кејди ал донуну јагут

үфүгләр» («Ајын әфсанәси») «Булудлар салланыб бә'зән өпәр дағлар чамалындан, Күнәш илһам алыб парлар көјүн сонсуз камалындан» («Һөрмүз вә Әһримән»), «Ахшам! Ахшам! Бу гарагаш, гаракөз пәри Лај-лај чалыб гучағында јатырды бизи», «Гынына гојмушдур гылынчыны јај», («Муған») «Ағ кәфән кејинди дүзләр, јамачлар», «Инсана кәл дејир јенә сәһралар, Күнәш салам верир һәр гәһрәмана», «Карван-карван көјдән улдузлар көчүр» («Ајкүн») вә с.

Метафоралар һәм дә гәһрәманларын һисс вә һәјәчанларыны ачмаг васитәсинә чеврилир. Мәсәлән: «Бу сон шикајәти динләјән дағлар Дөндәрир далыны Кәраја тәрәф», «Һумајдан ијрәнир јорған-дөшәк дә», «Көзләриндә јува салыр көзәл диләкләр», «Ајкүнүн үзүндә күлүр шәфәгләр». Биринчи метафорада дағларын Кәрај бәјә арха чевирмәси онун гәддарлығына нифрәтин ифадәсидир. Јорған-дөшәјин Һумајдан ијрәнмәси гәһрәманын фачиәсини хәјалымызда чанландырыр. Ахырынчы ики метафора исә Ајкүнүн хошбәхтлијиндән хәбәр верир.

Тәсвирә поетик әһвали-руһијјә кәтирмәкдә, сөзә символик дон кејиндирмәкдә метафоранын хидмәти әвәзсиздир. Чүнки «Истиарә васитәсилә јазычы әшја вә һадисәләр арасындакы охшарлыг, ја фәрги, тәсвир етдији әшја вә һадисәнин әсас чәһәтини габарыг шәкилдә вермиш олур»[1].

Изаһлы лүғәтдән өјрәнирик ки, **МЕТОНИМИЈА** јунан сөзү олуб, бир сөзүн ики мәфһумун бир-биринә јахынлығына әсасән башга сөзлә әвәз едилмәсиндән ибарәт ифадә үсулудур[2]. Әдәбијјатшүнаслыг терминләри лүғәти»ндә дә тәхминән ејни сөзләр јазылмышдыр: «Бәдии дилдә бир һадисәнин, анлајышын, предметин адынын һәмин һәјат һадисәси һаггында бизим шүурумуздакы тәсәввүрләрлә бағлы олан башга бир адла әвәз едилмәси[3].

Нәзәријјә китабларында да метонимијадан чох өтәри бәһс едилмишдир. Мәсәлән, М. Чәлал вә П. Хәлиловун «Әдәбијјатшүнаслығын әсаслары» китабында охујуруг: «Метонимија дејилән башга бир мәчаз да вар ки, бурада һадисәнин үмуми (күлл) илә бир һиссәси (чүз'и) мүгајисә едилир. Бә'зән һадисәнин адыны чәкмәклә һиссәнин

[1] Әдәбијјатшүнаслыг терминләри лүғәти. Бакы, Маариф, 1978, с. 80.

[2] Азәрбајчан дилинин изаһлы лүғәти. Бакы. Елм, 1983, 3-чү чилд, с. 275.

[3] Әдәбијјатшүнаслыг терминләри лүғәти. Бакы, «Маариф», 1978, с. 104.

үмумиси, үмуминин адыны чәкмәклә бир һиссә нәзәрдә тутулур»[1].

Бу китабларда метонимијаја мисал кәтирилән нүмунәләр ашағыдакылардыр: «Сабири охумаг», «Охујарды һәвәслә о Апулеји», «Мән ики бошгаб једим», «Дүнән Москва илә данышдым», «Университет нүмајишә кәлди», «Данышыр Бакы», «Сабири охудум»—вәссалам. Өзү дә көрүндүјү кими бу нүмунәләрин чоху бәдии әсәрләрдән кәтирилмәјиб, мүәллифләр тәрәфиндән нәзәри мүддәаја ујғун гурашдырылыб. Бурада белә бир суал ортаја чыхыр: әкәр метонимијаја бәдии әсәрдән нүмунә кәтирмәк мүмкүн дејилсә, бир бәдии тәсвир вә ифадә васитәси кими ондан данышмаға дәјәрми?

Азәрбајчан поемаларында раст кәлдијимиз метонимијалар көстәрир ки, метонимија әсәрә бәдиилик кәтирән, онун образлылығыны артыран, сөзә сеһрли бәдии дон кејдирән поетик васитәләрдәндир.

Конкрет нүмунәләрә мүрачиәт едәк: «Дүшүнүр сакитчә торпаглы дамлар» (С. Вурғун, «Комсомол поемасы»), «Бакынын дәрди вар. Бакы хәстәдир», «Көјләрин алтында ачлыг чәкир јер» (С. Вурғун, «26-лар»), «Күлүр јолчуларын үзүнә будур, һәр аддымбашында кичик бир шәһәр» (С. Вурғун, «Муған»), «Севинди аналыг, гадынлыг ады», «Атылды елләрин башындан гара», «Јарадан әлләрин һүгугу бирдир», «Јашады өмрүнү сәрхош салонлар» (С. Вурғун, «Бәсти»), «Тамам мејдан гызышмышдыр» (С. Вурғун, «Һөрмүз вә Әһримән»), «Дүнјанын башына одлар әләнди» (С. Вурғун, «Заманын бајрагдары»), «Гајыглар да өлүм илә чарпышараг әлләширмиш пәнчәсилә фәлакәтин» (С. Вурғун, «Бакынын дастаны»), «Гој гылынч гуршасын мүстәмләкәләр», (С. Вурғун, «Зәнчинин арзулары»); «Һөнкүр-һөнкүр ағлајыр бир кәнд» (М. Мүшфиг, «Сындырылан саз»), «Ахшамдыр, гајнајыр јенә кәнд јолу» («Һ. Ариф, «О гајытмады»), «Низамини, Нәсимини, Фүзулини варагладыг» («Һ. Ариф, «Азәрбајчан симфонијасы»), «Евләрин үрәји гопур јериндән» (М. Раһим, «Ленинград көјләриндә»), «Арабалар күчәләрдән өлү јығыр арамсыз» (С. Рүстәм, «Тәбриздә гыш»), «Пентагон дүшүндү» (Б. Ваһабзадә, «Тәзадлар»), «Ағ өртүјә бүрүнүбдүр јатыр шәһәр» (А. Бабајев, «Ме'марын мәһәббәти»), «Сонра бизә тарих күләр, вәтән јас тутар»—(А. Бабајев, «Бабәкдән сонра»), «Доғма гәбри көздән ахан јаш

[1] Мир Чәлал, Пәнаһ Хәлилов. Әдәбијјатшүнаслығын әсаслары. Бакы, Маариф, 1972, с. 91.

ахтарыр», «Карван көкс өтүрүб рəван олду арамла» (Габил, «Нəсими») вə с.

Көрүндүјү кими, поемаларымызда сөзə поетик һəрарəт кəтирəн хејли метонимијалар вардыр. Кəтирдијимиз нүмунəлəрдə «дамлар» јох, онун ичиндə јашајан адамлар дүшүнүр; «Јер» јох, онун үстүндə јашајан инсанлар ачлыг чəкир; «шəһəрлəр» јох, шəһəрин адамлары үзə күлүр; «аналыг ады» јох, аналарын өзү севинир; «еллəр»ин башындан јох, адамларын башындан гара атылыр; «əллəр»ин јох, инсанларын һүгугу бирдир» «сəрхош салонлар» јох, сəрхошлар өмүрлəрини баша вурурлар; «мејдан» јох, мејдандакылар гызышмышлар; «дүнјанын» јох, инсанларын башына одлар əлəнир; «гајыглар» јох, онун ичиндəкилəр өлүмлə пəнчəлəшир; «мүстəмлəкəлəр» јох, онун адамлары гылынч гуршамалыдыр; «кəнд» јох, онун адамлары ағлајыр; «кəнд јолу» јох, онун ичиндəки адамлар гајнашыр; Низамини, Нəсимини Фүзулини јох, онларын əсəрлəрини вəрəглəјирик; «евлəр»ин јох, адамларын үрəји гопур; «арабалар» јох, адамлар күчəдəн мејит јығыр; «Пентагон» јох, сијасəтчилəр дүшүнүр; «шəһəр» јатмыр, шəһəрлилəр јатыр; «Вəтəн» јас тутмур, инсанлар јас тутур; «көз јашы јох, доғма гəбирлəри инсан ахтарыр; «карван» көкс өтүрмүр, карвандакы адамлар көкс өтүрүр вə и. а.

Демəли, шаирлəр мəчазын əсас нөвлəриндəн бири олан метонимијанын көмəји илə өз фикирлəрини даһа бəдии шəкилдə ифадə едə билмишлəр. Метонимијалар ади данышыг үслубуна јох, бəдии үслуба мəхсус елементдир. Метонимијалар сөзүн бəдии тə'сир күчүнү, онун емосионаллығыны гат-гат артырыр.

Бəдии əсəрин мəркəзиндə гојулан проблемлəрин, əсас фикирлəрин даһа габарыг шəкилдə нəзəрə чарпдырылмасына көмəк едəн неситəлəрдəн бири дə **анафорадыр**. Əкəр тəкрар сəнəти өлдүрүрсə, анафора ону чанландырыр, əсəрин дилинə, үслубуна емосионаллыг кəтирир. Азəрбајчан шаирлəринин демəк олар ки, һамысы анафорадан бир бəдии васитə кими истифадə етмишлəр. Лакин Рəсул Рзанын поемаларында анафорадан даһа чох истифадə едилмишдир. Фикримизи ифадə етмəк үчүн елə тəкчə «Гызыл күл олмајајды» поемасы бизə зəнкин материал верир. Поеманын елə өн сөзүндə «Мəнə бир сəрки салону верин», «Бир инсан шəкли асачағам» сөзлəринин тез-тез тəкрары тəсвирлəрə бир һəрарəт, динамизм кəтирир.

Сусур отаг,
Сусур һава,
Сусур дивар,
Сусур таван,
Сусурсан сəн дə...

Бурада «сусур» сөзүнүн тəкрары гəһрəманын дахилиндəки психоложи кəркинлији ачмаг васитəсинə чеврилир.

Шаир Мүшфигин, елəчə дə онун шəхсиндə күнаһсыз јерə кедəр-кəлмəзə көндəрилəнлəрин фачиəсини даһа габарыг вермəк мəгсəдилə дə анафорадан истифадə едир:

Финчандакы чајдан
бурула-бурула галхан
бухар кəсилди,
О КƏЛМƏДИ.
Анам көзлəрини
нечə јол əлинин далы илə силди.
О КƏЛМƏДИ.
Пəнчəрəдəн дүшəн ишыг
Дивардан енди дөшəмəјə.
О КƏЛМƏДИ.
Синəмдə үрəк башлады үшүмəјə.
О КƏЛМƏДИ...

Тəсвирлəр бу гајда илə давам етдикчə «о кəлмəди» чүмлəсинин он дəфə тəкрары һəм фачиəнин бөјүклүјүнү, һəм дə бундан нараһат олан мүəллифин һəјəчанларыны ачмаг васитəсинə чеврилир.

Поеманын ајры-ајры сəһифəлəриндə «о, бу» əвəзликлəринин, «бир» сајынын, «мəнə елə кəлди ки» вə с. бу кими бирлəшмəлəрин тəкрары васитəси илə дə мүəллиф анафора јаратмышдыр.

Јахуд, С. Вурғунун «Комсомол поемасы»ндан кəтүрдүјүмүз ашағыдакы мисралара фикир верəк:

Һумај дүшүндүрүр, Һумај ағладыр,
О, нə Татјанадыр, нə Офелјадыр.

Бурада «Һумај» вə «нə» сөзлəринин тəкрары тəкрир əмəлə кəтирир. Анчаг С. Вурғун бунунла кифајəтлəнмир. Һумајын дахили дүнјасына ишыг салмаг мəгсəдилə јухарыдакы мисралары јери кəлдикчə тəкрарлајыр. Белəликлə, һəмин бејтин өзү уғурлу, мүəллиф гајəсинин көзəл ифадəчисинə чеврилəн анафораја дөнүр.

М. Мүшфигин «Чобан» поемасында «О чалдыгча» сөзүнүн нечə дəфə тəкрарланмасы да гүввəтли анафора јарадыр.

Јахуд, халг шаири Б. Ваһабзадәнин «Ики горху» поемасындан көтүрдүјүмүз ашағыдакы мисралара фикир верәк:

ЈАНЫР һагсызлыға гаршы јүксәлән,
Әгидәм, мәсләким, хејирим, шәрим.
ЈАНЫР рәзаләтлә дөш-дөшә кәлән
Горхмаз сәтирләрим, киши сөзләрим.
ЈАНЫР килејләрим, шикајәтләрим,
ЈАНЫР, зәманәјә үсјаным ЈАНЫР.
ЈАНЫР арзуларым, хош нијјәтләрим,
Дүшүнчәм, хәјалым, вичданым ЈАНЫР.
ЈАНЫР бу дүнјада ајаг изләрим,
ЈАНЫР арзуларын гышгырыглары,
ЈАНЫР о һәгиги, доғру сөзләрим,
ЈАНЫР үрәјимин һычгырыглары.
ЈАНЫР һәдәфини дүзкүн бәлләјән
Ачыг мәһәббәтим, ачыг нифрәтим.
ЈАНЫР охучуја һәгигәт дејән
Ријасыз, бојасыз сөзүм, сөһбәтим...

Көрүндүјү кими, бурада «јаныр» сөзләринин тәкрары гәһрәманын дахили дүнјасына нүфуз етмәк, онун һәјәчанларыны көстәрмәк васитәсинә чеврилмишдир.

Б. Ваһабзадәнин поемаларында анафоралар чохдур. Мәсәлән, «Күлүстан» поемасында «бир», «о», «бәс һаны», «ким», «бир дамчы мүрәккәб» вә с. бу кими сөзләрин тәкрары тәсвирләрә бир һәрарәт, јанғы кәтирмишдир.

Халг шаири М. Аразын јарадычылығыны да анафорасыз тәсәввүр етмәк мүмкүн дејилдир. Онун поемаларындакы, ше'рләриндәки анафоралар силсиләси сәнәткарын бәнзәрсиз үслубуна јени чалар кәтирир. «Атамын китабы» поемасындан кәтирдијимиз ашағыдакы мисралар дедијимизә көзәл сүбутдур:

«ЕЛӘ фикирләрим ҺЕЈ комаланан,
ЕЛӘ ҺЕЈ дағылан гум тајасыдыр».
«НӘ ВАХТСА дикәлиб булуд јарарам,
НӘ ВАХТСА көјәриб дағ оласыјам».
«БУ ТОРПАГ КИМИНИН гумаш парчасы,
БУ ТОРПАГ КИМИНИН буз дону олду».
«ФИКИРЛӘР јер үстә саралмаз зәми,
ФИКИР гураны да ФИКИР дағыдыр».
«КӘЛДИ ГЫЗЫЛ күлүн ГЫЗЫЛ күлүшү,
КӘЛДИ АҒ чичәјин АҒ јарашығы» вә и. а.

Поемада «Мәни инандыр ки», «Бурда», «Мәни», «Аталар», «Ағсаггал» «Өмрү боју», «кәлди» вә с. бу кими сөзләрин тәкрары илә мүәллиф тәсвир етдији һадисәләрә бир динамизм кәтирмәјә наил олмушдур.

Шаирләримиздән М. Раһимин, Габилин, Н. Хәзринин, Б. Азәроғлунун, Х. Рзанын, С. Таһирин, Ф. Гочанын, Ф. Садығын, Т. Маһмудун, Н. Һәсәнзадәнин вә башгаларынын поемаларында да анафорадан јери кәлдикчә истифадә олунмушдур.

Сөзүн тә'сир күчүнү артырмаг үчүн **ТӘЗАДЫН** да хүсуси әһәмијјәти вардыр. Чүнки мүгајисә васитәси илә сәнәткарлар өз гајәләрини даһа габарыг шәкилдә охучуја чатдыра билирләр. Тәзаддан классик әдәбијјатымызда, хүсусән Фүзули јарадычылығында чох кениш истифадә едилмишдир. М. Ф. Ахундов өзүнүн мәшһур «Шәрг поемасы»нда Пушкинин өлүмүнүн ағырлығыны көстәрмәк үчүн тәзада мүрачиәт етмишдир.

XX әср Азәрбајчан шаирләри дә классикләримизин ән'әнәләрини давам етдирмиш, тәзаддан мүһүм бәдии тәсвир васитәси кими бәһрәләнмишләр.

Дәф вурур, гызышыб зурначы һәмән,
Әл-әлә тутушуб, јаллы кедилир.
Мәчлисә баш чәкир һәр кәлиб-кедән;
Сәсләр гарышыгдыр, аз ешидилир.
Мағара кәлмәмиш «хәстәјәм» дејә
Күлүб севинмәјә биканә Һумај,
Гапынын ағзында јалварыр көјә,
Булудлар јығышыр башына лај-лај.

С. Вурғунун «Комсомол поемасы»ндан көтүрдүјүмүз бу парчада мүәллиф чамаатын шәнләнмәси илә Һумајын дәрдли көркәмини гаршылашдырмагла гүввәтли тәзад јаратмыш, гәһрәманын кәдәринин бөјүклүјүнү габарыг шәкилдә нәзәрә чарпдырмаға наил олмушдур.

Р. Рза «Гызыл күл олмајајды» поемасында тәзад васитәси илә халгын талејинә биканә сојдашларымызын бәдии образыны јарадыр, «Инадлары јекә, үрәкләри кичик» инсанлары сәнәтин е'чазкар күчү илә гынаға чәкир.

Һәјаты зиддијјәтләри илә әкс етдирмәји даһа чох хошлајан, бу јолда бөјүк уғурлар газанан халг шаири Б. Ваһабзадәнин јарадычылығында тәзад ән чох истифадә едилән бәдии васитәләрдәндир. Өз әсәрләриндә хејирлә шәри, зүлмәтлә ишығы, кәдәрлә севинчи үз-үзә кәтирән шаир мүәллиф гајәсини ачмаг үчүн тәзаддан бәдии васитә кими истифадә етмәји хошлајыр. «Күлүстан» поемасында о, халгымызын тарихи фачиәсини тәзад васитәси илә даһа габарыг шәкилдә әкс етдирә билмишдир.

Атыб имзасыны һәр кәс варага
Әјләшир сакитчә кечиб јеринә.
Ејнәкли чәнабла тәсбеһли-ага,
Галхыб әл дә верир бири-биринә.
Онларын бирләшән бу әлләријлә
Ајрылыр икијә бир ел, бир Вәтән.

Шаирин, демәк олар ки, бүтүн әсәрләринин мәркәзиндә һаггла наһаггын, дүзлә әјринин, гәмлә севинчин, гышла јазын, горхујла чәсарәтин, инамла шүбһәнин ... мүбаризәси дајаныр. «Тәзадлар» поемасы бу бахымдан даһа чох мараг доғурур. Мүәллиф бурада сағламлыгла хәстәлији, азадлыгла дустаглығы, әјри илә дүзү, наданла агили, хошбәхтликлә бәдбәхтлији, оғру илә доғруну... мүгајисә едир, «Ағ евин гара сијасәтиндән» нараһат олур:

Гара сијасәти Ағ евин дүнән
Бир халгы, бир јурду икијә бөлдү.

Һисс олунур ки, шаири Вјетнамын талејиндән јана-јана данышдыран, онун талеји илә бизим халгын талеји арасындакы охшарлыгдыр. «Бу күн азадлыға гылынч чәкибдир Азадлыг һејкәли учалдан өлкә» тәзады илә мүәллиф Америка сијасәтчиләринин ич үзүнү ачыр.

Б. Ваһабзадәнин «Шәһидләр» поемасынын бир фәслинин «Тәзадлар ичиндә» адландырылмасы да тәсадүфи дејилди. Өз әдәби үслубуна садиг галан Б. Ваһабзадә бурада да тәзадлар васитәси илә демәк истәдији фикрин бәдии кәсәрини артырмаға наил олур. «Хиласкар орду» һесаб едиб шәрәфинә абидә учалтдығымыз «гызыл орду»нун һәмин абидәнин јанында силаһсыз, күнаһсыз инсанлары ганына гәлтан еләмәси гүввәтли бир тәзад јарадыр:

Шәр үчүн нә гајда, нә шәрт, нә ганун?
Бу имиш «Һагг иши» Гызыл ордунун...
Кимди бәс өләнләр?
Инанмаг чәтин
Дүнән Русија үчүн чан верәнләрин,
Шәһид дүшәнләрин шәһид өвлады.

Б. Ваһабзадә тамамилә ајры мөвзуда јазылмыш поемаларында да тәзадлардан истифадә етмәклә өз гәһрәманларынын зиддијјәтли характерини ачмаға наил олур. Мәсәлән, «Атылмышлар» поемасында күнаһа батмыш ананын һәјәчанлары тәзадлар васитәси илә даһа габарыг шәкилдә нәзәрә чатдырылмышдыр:

«Талесиз баламын јашамасыјчүн,
Мәним ана адым өлдүрүлмәли».
«Бајаг аналығы тапдајыб данан,
Инди ана олуб кери дөнүрдү».

Мисаллардан көрүндүјү кими, тәзад да мүһүм поетик функсијаја малик тәсвир васитәләриндәндир.

Сөзүн тә'сир күчүнү гат-гат артыран, она емосионаллыг верән **БӘДИИ СУАЛДАН** да сөһбәт ачмаг јеринә дүшәрди. Өзү дә бәдии суал истәр классик, истәрсә дә мүасир поезијамызда, о чүмләдән поемаларымызда даһа чох истифадә олунан поетик васитәләрдәндир.

Бәдии суал ади, чаваб алмаг мәгсәдијлә ишләдилән суаллардан чидди шәкилдә фәргләнир. Чох вахт чавабын өзү дә суалын дахилиндә, онун чөвһәриндәдир. С. Вурғунун «Комсомол поемасы»ндакы ашағыдакы мисралара фикир верәк:

Нәдир истәдији дилсиз кечәдән?
Бахын көзләриндән сүзүлән јаша.
Бурда саатларча дајаныр нәдән?
Кечәнин үрәји дөндүмү даша?

Бурада шаир өз гәһрәманынын һисс вә һәјәчанларыны әкс етдирмәк үчүн бәдии суалдан истифадә етмишдир.

Үмумијјәтлә көтүрсәк, С. Вурғунун поетик үслубунун ән вачиб елементләриндән бири дә бәдии суалдыр. Конкрет нүмунәләрә мүрачиәт едәк:

Азмы кечдин ајын, күнүн, улдузларын мәчлисиндән?
Нечә ешгин, нечә һүснүн күлшәниндән сөз ачдын сән?
Сөјлә, нечә әфсанәнин зүлмәтинә шәфәг сачдын?
Нечә кәнчлик дујғусундан мәчлис гуруб сөһбәт ачдын?
«Бакынын дастаны»

Гардаш, үзүндәки тәбәссүм нәдир?
Нәдир гәлбиндәки о дөјүнтүләр?
Нәдир алнындакы о ајдын сәһәр?
Кәләчәк күнләрә бәлкә мүждәдир?
«Муған»

Бәдии суалдан даһа чох истифадә едән шаирләримиздән бири дә Бәхтијар Ваһабзадәдир. Онун бүтүн поемаларында бәдии суалалр улдузлар кими бәрг вурур, мүәллиф фикринин, идејасынын прожекторуна чеврилир.

Шаирләримиздән М. Мүшфигин, Р. Рзанын, С. Рүстәмин, М. Раһимин, Н. Хәзринин Б. Азәроғлунун, Ф. Гочанын, Ф. Садығын, Габилин, Ч. Новрузун, М. Аразын, Х. Рзанын, С. Таһирин, И. Исмајылзадәнин, Ә. Салаһзадәнин вә башгаларынын да әсәрләриндә бәдии суалдан

јери кәлдикчә истифадә едилмишдир. Бәдии суал әсасән ејни поетик функсијаны јеринә јетирдијиндән башга нүмунәләрә мүрачиәт етмәјә лүзум көрмүрүк.

Истәр классик, истәрсә дә мүасир әсәрләримиздә, о чүмләдән поемаларда **МҮБАЛИҒӘЛӘРДӘН** дә истифадә олунмушдур. Шаирләр шиширтмә васитәси илә өз гәһрәманларынын һисс вә һәјәчанларыны даһа габарыг вермәјә, бәдии тәсвирин тә'сир күчүнү артырмаға наил олурлар. Мәсәлән, М. Фүзулинин «Лејли вә Мәчнун» әсәриндәки ашағыдакы мисралара фикир верәк:

Дәрјалара јетсә лә'меји-таб,
Сәһралара дүшсә гәтреји-аб,
Дәрјалар олурду чүмлә сәһра,
Сәһралар олурду чүмлә дәрја.

Бу мүбалиғә васитәси илә Лејлидән ајры дүшмүш Мәчнунун дәрдинин, изтирабларынын ағырлығы габарыг шәкилдә нәзәрә чатдырылмышдыр. Мәчнун елә бир вәзијјәтдәдир ки, онун аһы дәрјаја дүшсә, дәрја гурујар, көз јашындан бир гәтрә сәһраја дүшсә, сәһра дәрјаја чевриләр.

Мүасир Азәрбајчан поемаларында да мүбалиғәләрдән јери кәлдикчә истифадә едилмишдир. Конкрет нүмунәләр мүрачиәт едәк;

Дағларын бу дәрди өзүндән бөјүк.
(С. Вурғун. «Комсомол поемасы»)
Елә бил вараға чатмырды күчү,
Әлиндә бир кағыз дағдан ағырды.
(Х. Рза, «Краснадон гарталлары»)
Бурда аһлар думан-думан,
Бурда көз јашы көл-көл.
(Р. Рза. «Бир мин дөрд јүз он сәккиз»)

Мисаллардан көрүндүјү кими шаирләр мүбалиғәдән гәһрәманларын психоложи кәркинлик анларыны даһа габарыг нәзәрә чарпдырмаг үчүн истифадә етмишләр.

НӘТИЧӘ

XX әсрдә Азәрбајчан шаирләри классик поема ән'әнәләриндән, фолклор мотивләриндән, дүнја поезијасынын ән јахшы нүмунәләриндән јарадычы шәкилдә бәһрәләнәрәк јени сәпкили, јени бәдии формалы поемалар јаратмышлар. Бу поемалар зиддијјәтләрлә долу XX әсрин кешмәкешли сосиал мүһити, синфи мүбаризә, коллективләшмә, мүһарибә, гуручулуг ишләри, бејнәлхалг һадисәләрә мүнасибәт зәмининдә формалашырды. Бә'зи «габарма» вә «чәкилмәләр»и олса да, поема XX әср Азәрбајчан әдәбијјатынын да апарычы жанрларындан бири кими фәалијјәтини давам етдирмәкдә иди. Шаирләр мөвзуја ујғун бәдии форма ахтарыр, она көрә дә јени типли поемалар мејдана кәлирди.

Поема-мүрачиәт, поема-монолог, поема-диалог, нәғмәләр поемасы, фрагментләр поемасы, поема-хатирә, поема-мәктуб, поема-күндәлик, поема-репортаж, баллада, поема-пејзаж, аллегорик поема, дүшүнчәләр поемасы, поема-әфсанә, поема-рәвајәт, публисистик поема, кинопоема, фантастик поема вә с. бу типли әсәрләр мејдана кәлирди. Бүтүн бунлар әсрләрин сынағындан чыхмыш жанра бәдии форма әлванлығы кәтирирди. Әлбәттә, бүтүн бу формолларда јаранан бәдии әсәрләрин һамысыны јүксәк сәнәт нүмунәси адландырмаг мүмкүн дејилдир. Лакин бу типли поемалар шаирләрин мөвзуја ујғун бәдии форма ахтарышларынын нәтичәси кими мараг доғуран әдәби фактлар иди. Бүтүн бунлар жанрын јени имканларына, кәләчәк инкишаф перспективләринә никбинликлә бахмаг үмиди доғурур.

XX әср Азәрбајчан поемасы үчүн характерик чәһәтләрдән бири дә лирик үнсүрләрин доминантлығы сә'ји иди. Белә әсәрләрдә мүхтәлиф һадисәләрдән сөһбәт ачан, өз дујғу вә дүшүнчәләрини поетик дилләә ифадә едән мүәллиф образы бир нөв «сүжет функсијасы»ны јеринә јетирәрәк ајры-ајры һадисәләр арасында үзви рабитә јарадырды. Лакин лирикаја мејлин күчләнмәси о демәк дејилди ки, XX әср поемасында епиклик өз әһәмијјәтини итирмиш, поема бүтөвлүкдә лирик жанра чеврилмишдир. Әксинә, бу илләрдә епик вә драматик, еләчә дә лирик үнсүрләри өзүндә бирләшдирән «Комсомол поемасы», «Ајкүн», «Ленин», «Нәсими», «Нәриман», «Зүмрүд гушу», «Кимин суалы вар», «Јоллар-оғуллар», «416», «Кичик тәнә», «Улдузлар», «Әлчәзаирли гыз». «Наркиндән әсән күләк», «Дурналар Чәнуба учур», «Ме'марын мәһәббәти»,

«Бабәкдән сонра» вә с. бу кими онларча монументал, епик-драматик поемалар јаранмышды.

Бүтүн әдәби фактлары бәдии тәһлилә чәлб едәндән сонра бу гәнаәтә кәлмишик ки, лиризмлә епизмин сых диалектик вәһдәти бөјүк әдәби наилијјәтләрин рәһнидир. Сырф лириклији, јахуд епиклији мүдафиә етмәк, бунлардан биринә үстүнлүк вермәк үмумән бәдии јарадычылығы истигамәтләндирмәкдә биртәрәфлијә кәтириб чыхарарды. Әкәр мүасир поеманы гартала бәнзәтсәк, лириклији вә епиклији онун гоша ганадларына тәшбеһ етмәк оларды.

Поема сосиал мүһит зәмининдә формалашдығындан, јарандығы дөврүн зиддијјәтли мәнзәрәләрини, гәһрәманларын характерини, сосиал фачиәсини, әмәјини, мүбаризәсини, онларын ичтимаи ишә, бејнәлхалг һадисәләрә мүнасибәтини, дүнјакөрүшүнү, арзу вә дүшүнчәләрини, психолокијасыны әкс етдирдији үчүн һәмин тарихи јүзиллијин бәдии салнамәсинә чеврилмишдир. Елә буна көрә дә жанрын тарихини өјрәнмәк һәм дә о дөврдә јашајан инсанларын һәјатыны, мәишәтини, сосиал гајғыларыны өјрәнмәјә зәмин јарадыр.

Мә'лумдур ки, һәр һансы бир тарихи епоханын реал мәнзәрәләрини јаратмагда мүһүм сәнәткарлыг компонентләриндән бири олан бәдии конфликтин ролу әвәзсиздир. XX әср Азәрбајчан шаирләри дә јашадыглары дөврүн тәбиәтиндән доған зиддијјәтләри өз әсәрләринин бәдии конфликтинә чевирмәклә өз поетик миссијаларыны јеринә јетирмәјә чалышмышлар. Совет һакимијјәтинин гурулдуғу илк илләрдә синфи мүбаризәнин бәдии әкси дөврүн ән характерик проблеми иди. Мүһарибә илләриндә фашизм уғрунда, бир гәдәр сонра бәрпа вә гуручулуг ишләри уғрунда мүбаризәнин бәдии әкси өн планда иди. Шаирләр јени дөврүн инсанынын характерини дә мәһз бу типик конфликтләр васитәси илә ачмаға чалышырдылар. Шаирләр дүнја һадисәләринә «бирдир бу дүнјада рәнки, габары,тарихи јарадан полад әлләрин», «јахуд «бүтүн өлкәләрин пролетарлары бирләшин» призмасындан бахыр вә өз әсәрләрини дә бу ме'јар принсипинә әсасән јаратмаға чалышырдылар.

Мүһарибә мөвзусу 60—70-чи илләр поемасынын да әсас мөвзусу иди. Бүтүн бунлар тәсадүфи дејилди. Ушаглығы мүһарибә илләринә дүшән шаирләр о ағрылы- ачылы илләрин поетик, ибрәтамиз мәнзәрәләрини јаратмаға өзләриндә мә'нәви еһтијач һисс едирдиләр.

Әсрин икинчи јарысынын башланғычында, хүсусән

Сов.ИКП XX гурултајындан сонракы илләрдә поемаларын мөвзу вә проблематикасында, һабелә, жанрын дахили структурунда әһәмијјәтли дәјишикликләр әмәлә кәлмәјә башлады. Шәхсијјәтәпәрәстишин тәнгиди шаирләрә јени јарадычылыг имканлары верди. Узун мүддәт ағры-ачылары удан, сусмаға мәчбур едилән шаирләрин јарасынын гајсағы гопарылды вә онлар јахын тарихи кечмишин зиддијјәтли мәнзәрәләрини јаратмаг имканы әлдә етдиләр. «Гызыл күл олмајајды», «Наркиндән әсән күләк» типли поемалар мејдана кәлмәјә башлады. Бу илләрдә Азәрбајчан шаирләри халгын узаг вә јахын кечмишинә нисбәтән даһа дәгиг ме'јарларла јанашмаға, шәхсијјәтләрин мүбаризә вә амалыны ичтимаи конфликтләр зәмининдә ачмаға, мүһит вә гәһрәман, инсан вә заман проблеминин јени бәдии һәллини вермәјә чалышырдылар. Белә поемаларда конфликт кәскин, драматик олуб һәм зәманәси илә барышмајан шәхсијјәтлә мүһит арасындакы мүнагишәни әкс етдирир, һәм дә тарихи дөврүн тәзадларла долу реал мәнзәрәсини јаратмаға имкан верирди.

Әсрин икинчи јарысында епик поезијада нефт уғрунда мүбаризә, сосиалист кәнди, онун башлыча проблемләри, маг гызыл усталарынын шәрәфли әмәји, аилә-мәишәт мәсәләләри, көһнә адәт-ән'әнәләрин тәнгиди, империализмә вә фашизмә гаршы барышмаз мүнасибәт өз бәдии әксини тапырды. Ән јахшы чәһәтләрдән бири ондан ибарәт иди ки, бу илләрдә садә, сырави адамларын һәјатына мараг артыр, јаваш-јаваш фәрдин талеји өн плана чыхмаға башлајырды. Инсанларын арзу вә дүшүнчәләри, јашајыш тәрзи, ичтимаи һадисәләрин образларын мә'нәвијјатында әкс-сәдасы кими мүһүм проблемләр бәдии тәсвир објектинә чеврилир, мә'нәви-әхлаги конфликтләр зәмининдә гәһрәманларын характерини ачмаг мејли күчләнирди. Поемаларда образларын характери тәкчә аиләјә, образа мүнасибәтдә дејил, ичтимаи ишә, әмәјә мүнасибәтдә ачылдығы кими, мә'нәви-дәруни конфликтләр дә өз мәнбәјини чәмијјәтин ичтимаи әхлаг нормаларындан көтүрүрдү.

Тарихи-ингилаби мөвзуда јазылмыш поемаларда олдуғу кими, фолклор мотивләри, сүжетләри әсасында јаранмыш поемаларын әксәријјәтиндә дә конфликт синфи зәминдә давам етмиш, лакин бу, чох заман хејирлә шәрин әсрләрдән бәри давам едән әбәди-әзәли мүбаризәсинин јени тәзаһүрү кими өзүнү көстәрмишдир.

Мүасир мөвзуда јазылмыш поемаларын әксәријјәтин-

дә конфликтин башга—јенилик вә көһнәлик арасында мүнагишә типи илә растлашырыг. Һәјатын инкишафы мүхтәлиф саһәләрдә бу конфликтин јени-јени спесифик формаларыны үзә чыхарырды. Көһнә адәт-ән'әнәләр јенинин инкишафы јолунда бухова чеврилдикдә буна гаршы мүбаризә еһтирасы гызышыр, бу чүр конфликтләр гәһрәманларын идеја-әхлаги мөвгејини ишыгландырмаг үчүн әлверишли имканлар јарадырды. Поемаларда јенилик тәрәфдарлары инсанлар арасында тәзә ичтимаи-мә'нәви мүнасибәтләрин дашыјычылары иди.

XX әсрин икинчи јарысында шәхсијјәт вә заман проблеминин бәдии һәлли мәсәләсинин чох чидди шәкилдә гаршыја гојулмасы бу илләрдә јаранмыш поемаларын характерик јенилијини шәртләриндән һәјати амилләр иди. Репресија гурбаны олмуш шаирләримизин өзләри кими онларын архив күнчүнә атылыб галмыш әсәрләри дә, о чүмләдән поемалары да бәраәт алмагла һәјата икинчи вәсигә газанырды.

Бә'зи поемаларда конфликт мүәјјән хидмәтләри олан, сечилән шәхсијјәтин заман кечдикчә инкишаф сүр'әтиндән кери галыб бу сифәтләрини итирәрәк башгалашмасы мүһитиндә чәрәјан едирди. Белә поемалар үчүн дә конфликтин әхлаги-мә'нәви планда давамы вә өз бәдии һәллини тапмасы характерик иди.

Халгын азадлығы, мүстәгиллији, суверенлији мәсәләси әввәлки илләрин поемаларында арабир гығылчым кими нәзәрә чарпырдыса, сәксәнинчи илләрин сону, доxсанынчы илләрин әввәлләриндә бу проблемләр ачыг шәкилдә бәдии тәсвирин мәркәзинә кәтирилирди. Доғрудур, бу проблемләрин бәдии һәллини верән поемалары һәләлик бармагла сајмаг олар, анчаг һәјатын үмуми ахары сөзсүз ки, бу мөвзуларда јени-јени әсәрләрин јаранмасына зәмин јарадачагдыр.

Характерин һәртәрәфли ачылмасы конфликтин һәјатилијиндән асылы олдуғу кими, конфликтин дә кәскинлији характерин сәвијјәсиндән, гәһрәманын дүнјакөрүшүндән, идеја-әхлаги мөвгејиндән асылыдыр. Јалныз бөјүк шәхсијјәтләр јүксәк амал уғрунда мүбаризә апарырлар. Чылыз адамлар арасындакы мүнагишә исә чох хырда, әһәмијјәтсиз шејләр үстүндә олур.

Поемаларда гәһрәманларын характерини даһа дәриндән ачмаға, әсәрин дахили драматизмини, психоложи кәркинлијини вә емосионаллығыны әкс етдирмәјә зәмин јарадан ән көзәл васитәләрдән бири дә дахили мүнагишәдир. Поемаларын әксәр уғурлу гәһрәманлары көрдүкләри ишләри көтүр-гој едир, өз фәалијјәтләринә тәнгиди мүнасибәт бәсләјирләр. Онлар нәинки ичтимаи әхлаг гајдаларынын антиподларына—әлиәјриләрә, рүшвәтхорлара, јерлибазлара, тәнбәлләрә, мешшанлара, шәхси мәнафејини ичтимаи ишдән, үмумхалг ишиндән үстүн тутанлара гаршы мүбаризә апарыр, һәмчинин өзләриндәки чатышмајан чәһәтләри дә арадан галдырмаг тәшәббүсү көстәрирләр. Ики «мән»ин рәнкарәнк дахили мүнагишәси гәһрәманларын характерләринин даһа дәриндән ачылмасы, камилләшмәси, зәнкинләшмәси илә нәтичәләнир.

Башга жанрлардакы кими епик поезијада да конфликт вә характерин өзүнәмәхсус јери вә ролу вардыр. Поемаларда бәдии конфликт реал һәјати зиддијјәтләри әкс етдирмәклә јанашы гәһрәманларын характерини типикләшдирмәк вә фәрдиләшдирмәк, әсәрин идејасыны ачмаг, сүжетин һәрәкәтинә наил олмаг кими чох мүһүм функсијаја маликдир. Поемада һәм лирик, һәм епик, һәм драматик үнсүрләрин үзви вәһдәти вә жанрдакы конфликтин вә характер јаратмаг имканларынын өзүнәмәхсуслуғуну шәртләндирән амилләрдәндир.

Көркәмли шаирләрин поемаларында лирика чанлы характерләр јаратмаға хидмәт едир. Ән јахшы әсәрләрдә о, нәинки бәдии конфликти зәифләдир, әксинә, һиссләрин, дүшүнчәләрин мүнагишәси әсас конфликти даһа габарыг шәкилдә нәзәрә чарпдырмаға, онун емосионал тә'сир күчүнү артырмаға, гәһрәманларын психоложи вәзијјәтини, онларын характериндәки ән инчә чәһәтләри јүксәк бәдии сәнәткарлыгла чанландырмаға зәмин јарадыр.

XX әср Азәрбајчан поемалары сәнәткарлыг мәзијјәтләри, структуру, композисијасы, бәдии үслубу, тематикасы илә бир-бириндән чидди сурәтдә сечилдији үчүн онлардакы конфликт вә характер мүхтәлиф тәзаһүр формаларына маликдир. Һәјати зиддијјәтләри конкрет бир сүжет әтрафында әкс етдирән епик әсәрләрдә конфликт әсасән мүхтәлиф зидд мүнасибәтләрин тәмсилчиси олан конкрет гәһрәманлар арасында чәрәјан едир. Лирик-епик әсәрләрдә гәһрәманларын бир-биринә зидд әхлаги идеаллары һәм һадисәнин тәсвириндә, һәм дә образларын дујғу вә дүшүнчәләри зәмининдә әкс олунур. Лирик поемаларда исә лирик гәһрәманын характери һисс вә дүшүнчәләрин мүнагишәси фонунда ачылыр. Башга сөзлә десәк, лирик характер әсасән һисс вә дүшүнчәләр, епик характер сүжет вә һадисәләр, драматик характер исә конфликт, дахили мүнагишә зәмининдә формалашыр.

Үмумијјәтлә, әсрин әввәллиндә јаранан поемаларда

характер антагонист синфи мүбаризә, сонракы илләрдә мүһарибә, даһа сонра гуручулуг ишләри зәмининдә ачылырды. Әсрин икинчи јарысында исә характерләрин дахили дүнјасына нүфуз мејли күчләнирди.

Конфликт вә онун бәдии һәллиндә, еләчә дә характерләрин ачылмасында сәнәткар мөвгеји мүһүм шәртдир. Поема мүәллифи һадисәләри тәсвир етмәкдән әлавә, гәһрәман, онун заһири көркәми, хасијјәти һаггында сөз демәк имканына маликдир. Сәнәткарын һәр һансы һадисәни мәнсуб олдуғу чәмијјәтин, халгын ичтимаи әхлаг нормалары контекстиндә сәчијјәләндирмәси, гәһрәманларын һәрәкәтинә мәһз бу нөгтеји-нәзәрдән гијмәт верилмәси һәм әсәрин тәрбијәви әһәмијјәтини артырыр, һәм дә охучуну тарихи һадисәләрин мә'насыны даһа ајдын дәрк етмәјә истигамәтләндирир.

Поемаларда мүһүм сәнәткарлыг компонентләриндән бири кими әдәби портрети дә хүсуси гејд етмәк лазымдыр. XX әсрин көркәмли сәнәткарларынын әсәрләриндә бир-биринә бәнзәмәјән портретләр галерејасы јарадылмышдыр. Гәһрәманларын заһири көркәмләринин характерик чизкиләрлә тәсвири онларын дахили дүнјасына нүфуз етмәк, һәјат шәраитини, сосиал мөвгеји, арзу вә дүшүнчәләри һаггында долғун тәсәввүр ојатмаг имканы јаратмышдыр.

XX әср поемасында пејзаждан да бир әдәби васитә кими кениш истифадә олунмушдур. Гәһрәманларын дүшдүкләри вәзијјәтә ујғун шәкилдә јарадылан пејзажлар һадисәләрә бир емосионаллыг кәтирмиш, онларын мә'нәви, һисси-психоложи дүнјасынын ајнасына чеврилмишдир.

Уғурлу бәдии деталлар исә әсәрин композисијасына бәдии көзәллик елементи кими дахил олмуш, шаирләрин сөзчүлүкдән јаха гуртармаларына шәраит јаратмыш, истәр конфликтин бәдии һәллиндә, истәр характерләрин һәртәрәфли тәсвириндә, истәрсә дә мүәллиф гајәсинин, әсәрин әсас идејасынын ачылмасында гүдрәтли бир васитә кими өзүнү көстәрмишдир.

Јери кәлдикчә поемаларда бол-бол истифадә едилән епитетләр, тәшбеһләр, метафоралар, метонимијалар, мүбалиғәләр, литоталар, бәдии суаллар, анафоралар, тәкрирләр вачиб поетик функсијаларыны јеринә јетирмиш, сәнәткар әлиндә гүдрәтли тәсвир елементләринә чеврилмишдир.

Үмумијјәтлә, бәдии сәнәткарлыг компонентләринин һамысы бир-бири илә үзви сурәтдә бағлы олан форма елементләри кими мәзмунун, идејанын ифадәсинә көмәк едир.

ӘДӘБИЈЈАТ

Азәрбајчан дилиндә

Абдуллазадә Ариф. Микајыл Мүшфиг вә онун поетик үслубу. Азәрбајчан ССР ЕА-нын хәбәрләри, әдәбијјат, дил, инчәсәнәт серијасы, 1968, № 2.

Абдуллазадә Ариф. Рәсул Рза ше'ринин бә'зи услуби хүсусијјәтләри. Азәрбајчан ССР ЕА-нын хәбәрләри, әдәбијјат, дил, инчәсәнәт серијасы. 1970, № 4.

Абдуллазадә Ариф. Әли Кәримин поетик үслубу. «Азәрбајчан», 1974, № 7.

Абдуллазадә Ариф. Нәби Хәзри ше'ринин бә'зи үслуби хүсусијјәтләри һаггында, Азәрбајчан ССР ЕА-нын хәбәрләри, әдәбијјат, дил, инчәсәнәт серијасы, 1975, № 3.

Абдуллајев Чәлал. Халг шаири һаггында јени тәдгигат әсәри. «Азәрбајчан кәнчләри», 25 мај 1958.

Абдуллајев Чәлал. «Аслан гајасы» әсәриндә халг әфсанәси. АДУ-нун аспирантларынын елми әсәрләри, 1963, IV бурахылыш.

Абдуллајев Чәлал. Аталар, оғуллар вә јоллар. «Әдәбијјат вә инчәсәнәт» гәзети, 1 август 1964.

Абдуллајев Чәлал. Көнүл дујғулары. «Әдәбијјат вә инчәсәнәт» гәзети, 31 ијул 1965.

Абдуллајев Чәлал. Өлүмдән габаг. «Әдәбијјат вә инчәсәнәт» гәзети, 11 ијун 1966.

Абдуллајев Чәлал. Поемаларымызда мүбаризә мотивләри. «Әдәбијјат вә инчәсәнәт» гәзети, 16 сентјабр 1967.

Абдуллајев Чәлал. Нәримановун поетик образы. «Әдәбијјат вә инчәсәнәт» гәзети, 12 ијул 1969.

Абдуллајев Чәлал. Сәмәд Вурғунунун поетикасы. Бакы, «Кәнчлик, 1976.

Абдуллајев Чәлал. «Лирика вә заман». Бакы, «Јазычы», 1982.

Ағајев Әкбәр. Ингилаб даһиси һаггында поема. «Әдәбијјат гәзети», 17 јанвар 1951.

Ағајев Әкбәр. Кениш бәдии үмумиләшдирмә јолларында. «Азәрбајчан», 1954, № 2.

Ағајев Әкбәр. Муған ахшамлары, «Әдәбијјат вә инчәсәнәт» гәзети, 2 ијул 1955.

Ағајев Әкбәр. Кечән илки поезијамыз. «Азәрбајчан», 1962, № 8.

Ағајев Әкбәр. Азәрбајчан совет поезијасы. «Азәрбајчан», 1974, № 1, № 2, № 3, № 4, № 5, № 6, № 7, № 8.

Агаjев Әкбәр. «Дурналар Чәнуба учур». «Әдәбиjjат вә инчәсәнәт», 2 иjул 1960.
Агаjев Әкбәр. Әсрин тәрәннүмү. Бакы, «Јазычы», 1980.
Азадә Р. Низами ше'риндә тәбиәт. Азәрбаjчан ЕА-нын хәбәрләри, әдәбиjjат, дил, инчәсәнәт серијасы, Бакы, 1979, № 2.
Азәрбаjчан дилинин изаһлы лүғәти. Бакы, «Елм», 1983, 3-чү чилд.
Азәрбаjчан совет әдәбиjjатшүнаслығы. «Елм», Бакы, 1983.
Азәроғлу Б. Минкәчевирдә. «Әдәбиjjат вә инчәсәнәт» гәзети, 25 сентjабр, 1949.
Аjтматов Чинкиз. Гиjамәт. Бакы, «Јазычы», 1991.
Анар. Һәјатым ағрыјыр. «Улдуз», 1993, № 5—6.
Антаколски Павел. Нефтчиләр һаггында јени поема. «Әдәбиjjат вә инчәсәнәт» гәзети, 2 феврал 1963.
Ариф М. Лирикадан епоса доғру. «Ингилаб вә мәдәниjjәт», 1935, № 2.
Ариф М. «Ики дост» поемасы һаггында. «Әдәбиjjат гәзети» 24 мај 1941.
Ариф М. «Аjкүн» вә мүасирлик. «Коммунист» гәзети, 26 октjабр 1958.
Ариф М. Азәрбаjчнн совет ше'ри. «Азәрбаjчан», 1959, № 2.
Ариф М. Әдәби-тәнгиди мәгаләләр. Бакы, Азәрнәшр, 1958.
Ариф М. Сечилмиш әсәрләри, 1-чи чилд, Бакы, «Елм», 1967.
Ариф М. Сечилмиш әсәрләри, 2-чи чилд, Бакы, «Елм», 1968.
Аристотел. Поетика. Бакы, Азәрнәшр, 1974.
Асланов Аслан. «Фыртыналар адасы» поемасы һаггында. «Азәрбаjчан кәнчләри», 17 мај 1958.
Асланов Аслан. «Натәван» һаггында. «Әдәбиjjат вә инчәсәнәт» гәзети, 1 декабр 1962.
Ахундов Ағасәф. «Кәмидә сөһбәт». «Коммунист» гәзети, 22 нојабр 1955.
Ахундав Ағасәф. Јанығлы күлүшләр. «Азәрбаjчан», 1957, № 7.
Ахундов Ағасәф. Бәли, бу мәһәббәтдир. «Азәрбаjчан кәнчләри», 29 март 1959.
Ахундов Ағасәф. Һәјат нәғмәләри. «Азәрбаjчан», 1962, № 8.
Ахундов Назим. «Достлар». «Коммунист» гәзети, 20 иjун 1949.
Ахундов Назим. «Абшерон торпағында» поемасы һаггында. «Кәнчә коммунисти», 19 апрел 1953.
Ахундов Ағамуса. Поемаларымызын дили һаггында гејдләр. «Әдәбиjjат вә инчәсәнәт» гәзети, 1 август 1959.
Бағырав Бағыр. «Сәһәр јелләри», «Бакы» гәзети, 8 иjун 1964.
Белински В. Г. Александр Пушкинин әсәрләри. Бакы, Азәрнәшр, 1948.
Буало. Поезија сәнәти. Бакы, Азәрнәшр, 1969.
Ваһабзадә Бәхтиjар. «Һүсејнбала» поемасы һаггында. «Азәрбаjчан кәнчләри», 10 декабр 1948.
Ваһабзадә Бәхтиjар. «Муған» һаггында. «Коммунист» гәзети, 10 сентjабр, 1949.
Ваһабзадә Бәхтиjар. Поемаларымызда сәнәткарлыг мәсәләләринә даир. «Әрәбиjjат вә инчәсәнәт» гәзети, 17 октjабр 1953.
Ваһабзадә Бәхтиjар. «Кәнчлик дуjғулары». «Азәрбаjчан», 1959, № 9.
Ваһабзадә Бәхтиjар. «Сәмәд Вурғун». Бакы, «Азәрнәшр», 1968.
Ваһабзадә Бәхтиjар. Гәлбимизин мәһәббәти һаггында поема. «Бакы», 9 иjун 1969.

Вәлиjев Вагиф. Халг шаири һаггында дастан. «Бакы» гәзети, 20 феврал 1963.
Вәлиjев Камил. Бәдии детал вә тәфәррүат. «Улдуз» журналы, 1979, № 3.
Вәлиjев Мәс'уд Әлиоглу. Ики поема һаггында. «Азәрбаjчан кәнчләри», 9 апрел 1948.
Вәлиjев Мәс'уд. «Фәдаи» поемасы һаггында. «Азәрбаjчан кәнчләри», 15 август 1948.
Вәлиjев Мәс'уд. «Аjлы кечәләр поемасы һаггында. «Азәрбаjчан кәнчләри», 18 јанвар 1948.
Вәлиjев Мәс'уд. «Дөнүш поемасы һаггында», «Әдәбиjjат гәзети», 26 мај 1949.
Вәлиjев Мәс'уд. Бөjүк тикинти һаггында поема. «Әдәбиjjат гәзети», 25 сентjабр 1949.
Вәлиjев Мәс'уд. Өлмәз Ленин һаггында дәјәрли әсәр. «Азәрбаjчан кәнчләри», 21 јанвар 1951.
Вәлиjев Мәс'уд. «Әбәди һејкәл» поемасы. «Әдәбиjjат вә инчәсәнәт», 26 сентjабр 1953.
Вәлиjев Мәс'уд. Поемаларымыз һаггында. «Әдәбиjjат вә инчәсәнәт», 16 октjабр 1954.
Вәлиjев Мәс'уд. Сәмәд Вурғунун «Аjкүн» поемасы һаггында. «Тәблиғатчы»», 1956, № 7.
Вәлиjев Мәс'уд. Бир аиләнин тарихи. «Әдәбиjjат вә инчәсәнәт», 31 март 1957.
Вәлиjев Мәс'уд. Јени поемаларымыз. «Азәрбаjчан», 1958, № 4.
Вәлиjев Мәс'уд. «Меһпарә» поемасы вә мәктәб. «Азәрбаjчан мүәллими», 6 август 1959.
Вәлиjев Мәс'уд. Парчаланмыш үрәјин дәрди. «Бакы», 29 август 1960.
Вәлиjев Мәс'уд. Бир ше'р китабыны вәрәгләјәркән. «Бакы» гәзети, 3 феврал 1962.
Вәлиjев Мәс'уд. Беш поема һаггында мүлаһизәләр. «Улдуз», 1967, № 9.
Вәлиjев Мәс'уд. Дарыхан адамлар. «Улдуз», 1971.
Вәлиjев Мәс'уд. Амал вә сәнәт. Бакы, «Јазычы», 1980.
Вәлиjев Исмаjыл. Әдәби портрет вә характер. Бакы, «Јазычы», 1981.
Вурғун Сәмәд. Әсәрләри, 6 чилддә. 5-чи вә 6-чы чилдләр, Бакы, «Елм», 1972.
Габил. Ел ашығынын сурәти. «Әдәбиjjат вә инчәсәнәт», 26 јанвар 1963.
Габил. Поезија, гәһрәманлыг. «Коммунист» гәзети, 15 феврал, 1968.
Гараjев Јашар. Поезија вә нәср. Бакы, «Јазычы», 1979.
Гараjев Јашар. Салманов Шамил. Поезијанын камиллиjи. Б, Јазычы, 1985.
Гараjев Јашар. Ме'јар шәхсиjjәтдир. Бакы, «Јазычы», 1988.
Гасымзадә Гасым. «Аjкүн» вә онун поезијамызда мөвгеји. «Азәрбаjчан», 1957, № 5.
Гасымзадә Гасым. Ше'римизин һазырки вәзиjјәти. «Азәрбаjчан», 1958, № 5.
Гасымзадә Гасым. Чәмиләнин өзү кими. «Әдәбиjjат вә инчәсәнәт», 7 октjабр, 1961.
Гасымзадә Гасым. Ашыг көрдујүнү чағырар. Бакы, «Кәнчлик», 1969.

Гасымзадә Гасым. Әдәбијјатда миллилик вә бејнәлмиләллик. Бакы, «Елм», 1982.
Гасымов Әлфи. Һәјат јолларында. «Әдәбијјат вә инчәсәнәт», 7 октјабр 1954.
Дубровин Борис. Мүасирлик дујғусу. «Әдәбијјат вә инчәсәнәт», 14 апрел 1980.
Елчин. Тәнгид вә әдәбијјатшүнаслығын проблемләри. Бакы, «Јазычы», 1981.
Енкелс Ф. Анти-Дүринг. Азәрнәшр, 1967.
Әдәбијјатшүнаслыг терминләри лүғәти. Бакы, «Маариф», 1978.
Әзизов Рустәм. Поеманын кенишләнән үфүгләри. Бакы, «Јазычы», 1985.
Әскәров Мәммәдәли. Кәнч шаирин илк поемасы. «Азәрбајчан», 1958, № 1.
Әблов И. Ики китаб һаггында. «Азәрбајчан», 1962, № 6.
Әбилов И. Адсыз адам. «Әдәбијјат вә инчәсәнәт», 17 август 1963.
Зејналлы Атиф. Кечилмәмәмиш јолларла. Бакы, «Елм», 1970.
Ибраһимов Мирзә. Хәлгилик вә реализм чәбһәсиндән. Бакы, Азәрнәшр, 1961.
Исмајылов Гәдир. Һардасан? «Әдәбијјат вә инчәсәнәт», 9 јанвар 1960.
Јусифоғлу Рафиг. Гыфылсыз хәзинә. «Азәрбајчан тәбиәти», 1979-чу ил, 18-чи бурахылыш.
Јусифоғлу Рафиг. Азәрбајчан поемасында конфликт вә характер јениликләри. Кәнч алимләрин республика конфрансынын материаллары. Бакы, «Елм», 1982.
Јусифоғлу Рафиг. Бәдии детал характерләри фәрдиләшдирмәк васитәси кими. Кәнч алимләрин республика конфрансынын тезисләр. Бакы, «Елм», 1982.
Јусифоғлу Рафиг. Бәдии әсәрләрдә конфликт вә характер. «Азәрбајчан дили вә әдәбијјат тәдриси» журналы, 1982, № 4.
Јусифоғлу Рафиг. Епик поезијада пејзаж. «Азәрбајчан тәбиәти» журналы, 1982, № 1.
Јусифоғлу Рафиг. Шаир—вәтәндаш. «Китаблар аләминдә» журналы, 1982, № 2.
Јусифоғлу Рафиг. Азәрбајчан поемасында конфликтин типләри. Азәрбајчан ЕА-нын хәбәрләри, әдәбијјат, дил, инчәсәнәт серијасы. Бакы, 1983, № 1.
Јусифағлу Рафиг. О, сөнмәз бир күнәшдир. «Бакы» гәзети, 4 апрел 1980.
Јусифоғлу Рафиг. Дашдан кечән сөз. «Бакы» гәзети, 15 декабр 1981.
Јусифоғлу Рафиг. Шаирин јени поемасы. «Бакы» гәзети, 15 апрел 1985.
Јусифоғлу Рафиг. Һәјата бағлы шаир. «Әдәбијјат вә инчәсәнәт» гәзети, 2 ијун 1985.
Јусифоғлу Рафиг. Шаир—журналист. «Мүхбир» журналы, 1987, № 5.
Јусифоғлу Рафиг. Сөзүн сеһри. «Китаблар аләминдә» журналы, 1987, № 3.
Јусифоғлу Рафиг. Гәләмә вурулмуш гандал, јахуд кечмишин ибрәт дәрсләри. «Очаг» журналы, 1993, № 1.
Јусифоғлу Рафиг. С. Вурғунун поемаларында тәбиәт лөвһәләри. «Азәрбајчан тәбиәти», № 3, 1993.

Јусифоғлу Рафиг. Вурғун поемаларында бәдии тәсвир васитәләри». «Азәрбајчан мүәллими», 15 апрел 1997-чи ил.
Јусифоғлу Рафиг. Тәшбеһ. «Азәрбајчан мүәллими», 15 апрел 1997-чи ил.
Јусифоғлу Рафиг. Епитет. «Азәрбајчан мүәллими», 12 ијун 1997-чи ил.
Јусифоғлу Рафиг. Метафора. «Азәрбајчан мүәллими», 4 сентјабр 1997-чи ил.
Јусифоғлу Рафиг. Тәзад. Мүбалиғә. «Азәрбајчан мүәллими», 18 сентјабр 1997-чи ил.
Мәммәдли Г. Хијабани. Бакы, 1949.
Мәммәдов Камран. Бир поема вә онун тәнгиди. «Әдәбијјат вә инчәсәнәт» гәзети, 13 ијун 1957.
Мәммәдов Камран. «Мәһәббәт дастаны» һаггында сөһбәт. «Әдәбијјат вә инчәсәнәт», 3 октјабр 1959.
Микајылов Шәмистан. Әдәбијјат нәзәријјәси. Бакы, 1981.
Мир Чәлал. Јени ше'рин манифести. «Азәрбајчан», 1961, № 3.
Мир Чәлал, Хәлилав Пәнаһ. Әдәбијјатшүнаслығын әсаслары. Бакы, Маариф, 1972.
Мир Чәлал. Поемаларымызда мүасирлик. «Улдуз», 1973, № 9.
Мир Чәлал. Классикләр вә мүасирләр. Бакы, Азәрнәшр, 1973.
Назим Әли. Сечилмиш әсәрләри. Бакы, «Јазычы», 1979.
Нәбијев Бәкир. «Ана» поемасы. «Әдәбијјат гәзети», 15 феврал 1952.
Нәбијев Бәкир. «Фүзули», «Әдәбијјат вә инчәсәнәт» гәзети, 22 август 1959.
Нәбијев Бәкир. Мәһәббәтин тәрәннүмү. «Азәрбајчан», 1959, № 12.
Нәбијев Бәкир. Поемаларымызын идеја-бәдии хүсусијјәтләри. «Азәрбајчан» 1961, № 8.
Нәбијев Бәкир. Бөјүк Вәтән мүһарибәси вә Азәрбајчан әдәбијјаты. Бакы, «Елм», 1977.
Рза Хәлил. «Бакынын дастаны» вә поема жанрынын бә'зи мәсәләләри. «Азәрбајчан» журналы, 1961, № 1.
Рза Хәлил. «Ленин» поемасынын ше'римиздә мөвгеји. АПИ-нин елми әсәрләри, 1963, XXV чилд.
Рза Хәлил. Мәһәббәтин сәси. «Әдәбијјат вә инчәсәнәт», 29 ијул 1967.
Рза Хәлил. Әдәбијатымызда поема жанрынын јаранмасы вә инкишафына бир нәзәр. АПИ-нин елми әсәрләри, 1963, XXIV чилд.
Рза Хәлил. Поемалар һаггында бә'зи гејдләр. «Әдәбијјат вә инчәсәнәт», 13 март 1965.
Рза Хәлил. Тарихи романтик поема. «Әдәбијјат вә инчәсәнәт», 24 ијун 1977.
Раһим Мәммәд. Үч китаб һаггында. «Әдәбијјат вә инчәсәнәт», 12 јанар 1963.
Садыгзадә Гумрал. Сон мәнзили Хәзәр олду. «Азәрбајчан», 1991. № 9—10.
Саләддин Әли. Әһмәд Чавад. Бакы, «Кәнчлик», 1992.
Сарывәлли Осман. С. Вурғунун поемасы һаггында. «Коммунист» гәзети, 6 феврал 1954.
Сарывәлли Осман. «Комсомол поемасы» вә онун чапа һазырланмасы һагда бә'зи гејдләр. «Азәрбајчан», 1958, № 10.
Хәзри Нәби. Бөјүк дөврүн бөјүк поезијасы. «Азәрбајчан», 1958, № 11.

Хәлил Зејнал. «Кичик тәпә» һаггында. «Әдәбијјат вә инчәсәнәт» гәзети, 30 јанвар 1960.
Хәлилав Гулу. «Бизим дағларда». «Әдәбијјат вә инчәсәнәт», 18 сентјабр 1954.
Хәлилов Гулу. Сүлејман Рүстәмин поемалары. «Әдәбијјат вә инчәсәнәт», 25 нојабр 1956.
Хәлилов Гулу. Садә адамлар. «Әдәбијјат вә инчәсәнәт», 13 јанвар 1957.
Хәлилов Гулу. М. Рәһимин поемалары. «Әдәбијјат вә инчәсәнәт», 5 октјабр 1957.
Хәлилов Гулу. «Меһпарә». «Әдәбијјат вә инчәсәнәт», 31 мај 1958.
Хәлилов Гулу. «Ирадә». «Бакы» гәзети, 5 сентјабр 1958.
Хәлилов Гулу. Хәлгилик вә ше'ријјәт нүмунәләри. «Бакы», 22 сентјабр 1959.
Хәлилов Гулу. Фәһлә достумла сөһбәт. «Әдәбијјат вә инчәсәнәт», 10 ијун 1961.
Хәлилов Гулу. «Араз ахыр». «Әдәбијјат вә инчәсәнәт», 28 март 1964.
Хәлилов Пәнаһ. «Зәнчинин арзулары», «Ингилаб вә мәдәнијјәт», 1949, № 8.
Хәлилов Пәнаһ. «Муған», «Ингилаб вә мәдәнијјәт», 1950, № 3.
Хәлилов Пәнаһ. «Бизим дағлар», «Әдәбијјат вә инчәсәнәт», 18 сентјабр 1954.
Хәлилов Пәнаһ. Конфликт вә онун һәлли. «Әдәбијјат вә инчәсәнәт», 9 ијун 1957.
Хәндан Чәфәр. Һүсејнбала. «Әдәбијјат гәзети», 5 сентјабр 1948.
Хәндан Чәфәр. Бөјүк мәһәббәтин чанлы ифадәси. «Коммунист», 18 јанвар 1951.
Һүсејн Меһди. Әсәрләри. 9-чу, 10-чу чилдләр. Бакы, «Јазычы», 1979.
Һүсејнов Әһәд. Садә адамлар. «Әдәбијјат вә инчәсәнәт», 18 сентјабр 1954.
Һүсејнов Әһәд. «Үчүнчү атлы». «Әдәбијјат вә инчәсәнәт», 4 апрел 1959.
Һүсејнов Әһәд. Поемаларымызын идеја-бәдии кејфијјәтләри. «Азәрбајчан», 1962, № 4.
Һүсејнов Рәфаел. Вахтдан уча. Бакы, «Ишыг», 1987.
Һүсејноглу Кулһүсејн. Мүшфиг. Бакы, Азәрнәшр, 1968.
Һәсәнов Оручәли. «Татјана», «Әдәбијјат гәзети», 12 октјабр 1943.
Һәсәнов Оручәли. Поемаларымыз һаггында. «Ингилаб вә мәдәнијјәт», 1947, № 1—2.
Һәсәнов Оручәли. Вәтән гәһрәманы. «Ингилаб вә мәдәнијјәт», 1948, № 11.
Һәсәнов Оручәли. «Улдузлар» поемасы һаггында. «Әдәбијјат вә инчәсәнәт», 1 мај 1958.
Һәсәнов Оручәли. «Улдузлар», «Әдәбијјат вә инчәсәнәт», 17 март 1962.
Чәфәров М. Һәјат һадисәләринә мүнасибәт мүһүм шәртдир. «Әдәбијјат вә инчәсәнәт», 13 феврал 1963.
Чәфәров Мәммәдчәфәр. Сәнәт јолларында. Бакы, «Кәнчлик», 1975.
Шукүров Садыг. Орта мәктәбдә тарихи паемаларын тәһлили.

Рус дилиндә

Аллаков Дж. Проблема характера в туркменской прозе на современном этапе. Ашхабад, 1971.
Арочко М. Поэма: кризис или возрождение. «Литературное обозрение», 1973, № 5.
Бабаджан Р. Лучше старая картина. «Литературное обозрение», 1973, № 5.
Банкетов А. М. Лирика в эпосе- Некоторые особенности современной поэмы. Сб. Обогащение метода социалистического реализма и проблема многообразия советского искусства. М., «Мысль», 1967.
Бехер И. Р. Любовь моя поэзия, М., «Худож. лит.», 1965. «Вопросы литературы», 1978, № 1.
Вите А. Конфликты и характеры в латышском советском романе. Рига, 1970.
Выходцев П. Новаторства, традиции, мастерства. СП, Ленинград, 1973.
Галанов Борис. Живопись словом. Москва, 1974.
Гегель. Соч., т. XII, М, 1938.
Горбунова Е. Единство внутреннего и внешнего к конфликте. «Вопросы литературы», 1959, № 11.
Горбунова Е. Идеи, конфликты, характеры. Москва, 1960.
Глушко А. Характер и конфликт в современном советском рассказе. Современный литературный процесс и критика. Москва, 1975.
Гусейнов Ч. Нравственные конфликты в современной советской литературе. Методологические проблемы современной критики. Москва, 1976.
Гамзатов Расул. Собрание сочинений в трех томах. т. 3. М., «Худож. лит.» 1969.
Драгомиретская Н. Характер в художественной литературе. Проблемы теории литературы. М., 1958.
Жирмунский В. М. Теория литературы. Поэтика. Стилистика. Ленинград. Наука, 1977.
Иванов Д. Ф. Изображение конфликтов в литературе о колхозной жизни. Партийность литературы и проблемы художественного мастерства. Москва, 1961.
Коваленко С. А. Поэма как жанр литературы. М., Знание, 1982.
Ковынев В. М. О диалектико-материалистической природе художественного конфликта. Саратов, 1965.
Леонов Борис. Наби Хазри. Баку, 1981.
Ломидзе Г. И. За правдивое отражение жизненных конфликтов в литературе, «Вопросы философии», 1952, № 5.
Ломидзе Г. Ленинизм и судьбы национальных литератур. Москва, «Современник», 1974.
Манн Ю. О движущейся типологии конфликтов. «Вопросы литературы», 1971, № 10.
Марцинкявичюс Юстинас. Судьбы поэмы Литература и современность, М., «Худож. лит.» 1967.

Маркс и *Энгельс.* Соч., т. 29, М, 1962.
Масеев. И. А. Сущность и роль конфликта в искусстве. Проблемы эстетики. Москва, Изд. АН СССР, 1958.
Проблемы реализма в русской и зарубежной литературах, Вологда, 1969.
Проблема характера в современной советской литературе. Москва-Ленинград 1962.
Проблемы теории литературы. Москва, 1958.
Пришвин М. Незабудки. Вологда, 1960.
Сельвинский И. Возрождение поэмы. «Литературная газета», 1965, 22 июля.
Тимофеев Л. И. Основы теории литературы. Москва, «Просвещение, 1976.
Третий съезд писателей СССР, стеног. отч. М., 1959.
Уманская Е: О некоторых аспектах анализа больших стихотворных форм. Методологические проблемы литературной критики. М., Мысль, 1974, № 2.
«Художественный образ», Москва, 1961.
Червяченко Г, А. Поэма в советской литературе. Издательство Ростовского университета, 1976.
Числов М. Современная советская поэма. Суждения, споры. Современный литературный процесс и критика, М., Мысль, 1975.
Числов М. О некотрых аспектах анализа больших стихотворных форм. Методологические проблемы литературной критики. М., Мысль, 1976.
Числов М. Время зрелости—пора поэмы. Москва, СП, 1986.
Чокану И. М. Вопросы художественнего конфликта в современной молдавской повести и романе. Кишинев, 1965.

МҮНДӘРИЧАТ

Кириш . . . . . 3—6

I фәсил

ПОЕМА, ПРОБЛЕМЛӘР, ПЕРСПЕКТИВЛӘР
Гәләмә вурулмуш гандал, јахуд кечмишин ибрәт дәрсләри. Поема вә әдәби тәнгид. Жанрын инкишаф мејлләри . . 7—68

II фәсил

БӘДИИ КОНФЛИКТ

Конфликт анлајышы. Реал һәјати зиддијјәтләр вә бәдии конфликт. Синфи мүбаризәни әкс етдирән конфликтләр. Әмәк просесиндән доған мүнагишәләр. Фашизм әлејһинә мүбаризәнин бәдии әкси. Мә'нәви-әхлаги конфликтләр. Дахили мүнагишә. . . . . 69—153

III фәсил

ХАРАКТЕР АХТАРЫШЛАРЫ

Характер вә мүһит. Ингилаб дөврү гәһрәманынын характери. Гуручу адамын бәдии образы. Дөјүшчү сурәти. Тарихи шәхсијјәтләрин бәдии образы. Характердә миллилик. Аилә вә характер. Мәнфи образлар. Епизод вә епизодик сурәтләр. Әдәби портрет. Пејзаж. Бәдии детал. Бәдии тәсвир вә ифадә венситәләри . . . . 154—284

Нәтичә . . . . . 285—290

Әдәбијјат . . . . . 291—298

Бу китабын нәшриндә мәнә гајғы көстәрән достум Тофиг Күлмалы оғлуна дәрин миннәтдарлығымы билдирирәм.

Рафиг Јусифоғлу

(Әлијев Рафиг Јусиф оғлу)

АЗӘРБАЈЧАН ПОЕМАСЫ:
АХТАРЫШЛАР, ПЕРСПЕКТИВЛӘР

Бакы, «Елм» нәшријјаты, 1998.

Техники редактор: *Сәлим Әһмәдов*

Јығылмаға верилмиш: 15.07.1998. Чапа имзаланмыш 21.09.1998.
Кағыз форматы 84×108 1/32. Мәтбәә кағызы № 1. Әдәби гарнитур.
Јүксәк чап үсулу. Физики чап вәрәги 18,75. Сифариш 476.

Тиражы 500. Гијмәти мүгавилә илә.
Китаб Мәтбуат вә Информасија Назирлијинин

«Гызыл Шәрг» Ичарә Мәтбәәсиндә чап олунмушдур.
Бакы, Һәзи Асланов күчәси, 80.